

Γεωγραφίες

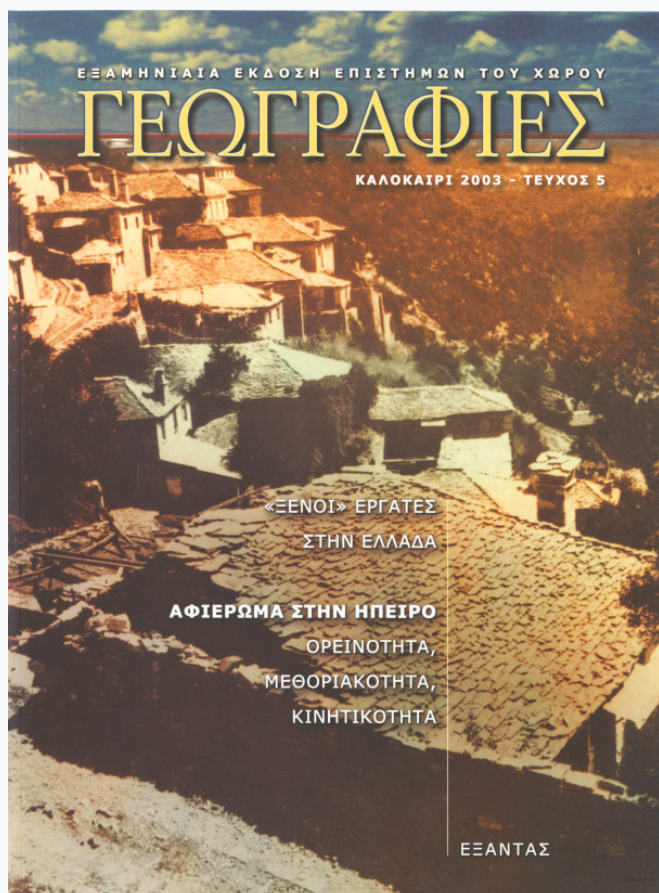

Αρ. 5 (2003)

Γεωγραφίες, Τεύχος 5, 2003

**ΑΦΙΕΡΩΜΑ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ: ΟΡΕΙΝΟΤΗΤΑ,
ΜΕΘΟΡΙΑΚΟΤΗΤΑ, ΚΙΝΗΤΙΚΟΤΗΤΑ**

Α Φ Ι Ε Ρ Ω Μ Α Σ Τ Η Ν Η Π Ε Ι Ρ Ο

Ο Ρ Ε Ι Ν Ο Τ Η Τ Α , Μ Ε Θ Ο Ρ Ι Α Κ Ο Τ Η Τ Α , Κ Ι Ν Η Τ Ι Κ Ο Τ Η Τ Α

Οι ΓΕΩΓΡΑΦΙΕΣ εγκαινιάζουν με το παρόν τεύχος μια σειρά αφιερωμάτων στις μεγάλες γεωγραφικές ενότητες της Ελλάδας, τα οποία επιμελούνται ειδικοί προσκεκλημένοι συντάκτες. Για την Ήπειρο αποταθήκαμε στον **Στάθη Δαμιανάκο**, ο οποίος με ενθουσιασμό αποδέχτηκε την επιμέλεια του ειδικού τεύχους και την ολοκλήρωσε με τη γνώση πληρότητα και εναισθησία που χαρακτηρίζει το όλο έργο του. Δυστυχώς ο Στάθης δεν είδε το έργο του τυπωμένο: ο ξαφνικός θάνατός του άφησε σε όλους μας πίκρα και κενό για τον επιστήμονα και φίλο που τόσο πρόωρα χάσαμε. Αφιερώνουμε στη μνήμη του αυτό το τεύχος, όπως και τις μελλοντικές παρουσιάσεις του αφιερώματος στα Γιάννενα και στην Αθήνα.

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Στάθης Δαμιανάκος*

*Κι' ήυρα στις κορφές της Ήπειρος...
Κι' ήυρα σαν πρωτάση ένα λαό...*

ΚΩΣΤΗΣ ΠΑΛΑΜΑΣ, Ο Δωδεκάλογος του Γύφτου

Στοιχεία, κατά σειράν, της «πολύ μακράς», της «μικρής» και της «μακράς διάρκειας», σύμφωνα με την ορολογία του F. Braudel, η ορεινότητα, η μεθοριακότητα και η κινητικότητα πληθυσμών που σημαδεύουν τη γη της Ηπείρου λειτουργούν στο σύγχρονο φαντασιακό ως οιονεί νομοτελειακοί παράγοντες της οικονομικής και πολιτισμικής υποβάθμισης της περιοχής, υπεύθυνοι για την κατάταξή της στις λεγόμενες «μειονεκτικές» περιοχές της Ευρώπης.

Η ορεινότητα και το δυσπρόσιτο του χώρου έχουν δημιουργήσει την ακράδαντη πεποίθηση ότι η καθυστέρηση της οικονομίας, ο κοινωνικός απομονωτισμός και η πολιτισμική αναδίπλωση, συνιστούν εγγενή και μη ανατρέψιμα χαρακτηριστικά της. Η μεθοριακότητα προτάσσεται ως ο κύριος παράγοντας της απώθησης στις παρυφές, τα περιθώρια, την ενδιάμεση εκείνη ζώνη «μετάβασης» από το οικείο στο άγνωστο, φορέας ανέκαθεν μιας επίφοβης αμφισημίας, επισφαλής και επικίνδυνη. Η κινητικότητα, τέλος, παραπέμπει εν πολλοίς στην άμβλυση των δεσμών με τη γενέτειρα, την αλλοτρίωση κάθε αισθήματος αυτοχθονίας προς όφελος μιας αβέβαιης πολιτισμικής επιμξίας, στην «αγροτική έξοδο» που, αν πιστέψουμε στις καμπύλες και τα διαγράμματα των στατιστικολόγων, οδηγεί ευθέως και σε πολύ σύντομο χρόνο στην οριστική απεργήμωσή της.

Η ιστορία ωστόσο διδάσκει πως τα πράγματα δεν ήταν πάντοτε έτσι. Έως τα τέλη του 19ου αιώνα η Ήπειρος, σε πείσμα των πιο πάνω μειονεκτημάτων (ή ίσως χάρη σ' αυτά), γνώρισε μια ξεχωριστή άνθηση τόσο στο οικονομικό, το κοινωνικό και το πολιτισμικό πεδίο όσο και στο πεδίο της δημογραφίας. Η πυκνότητα των εσωτερικών και εξωτερικών επικοινωνιών (εμπορικές ανταλλαγές, περιοδικές μετακινήσεις λόγω εργασίας, φερέοικη κτηνοτροφία) ήταν αντιστρόφως ανάλογη με τις δυσκολίες πρόσβασης και το ανώμαλο του εδάφους, οι επαφές με την Κεντρική και Νοτιοανατολική Ευρώπη ή την Εγγύς Ανατολή συνεχείς και κάθε άλλο παρά προσέκρουαν σε αδιαπέραστα φυσικά εμπόδια και εθνικά σύνορα. Εξάλλου η αγροτική παραγωγή επαρκούσε για τη διατροφή

* Μέχρι τον πρόωγο θάνατό του ο Στάθης Δαμιανάκος ήταν καθηγητής στο Πανεπιστήμιο Paris-X, Nanterre, και ερευνητικό στέλεχος του CNRS.

ενός εύρωστου πληθυσμού, και η καλλιέργεια των γραμμάτων και των τεχνών συναγωνιζόταν τα πιο επιφανή κέντρα του Ελληνισμού.

Οι πρόσφατοι κοινωνικοί και γεωπολιτικοί μετασχηματισμοί στον περιφερειακό και το διεθνή χώρο φαίνονται να αναιρούν τους καταναγκασμούς που κληροδότησε ο 20ός αιώνας στην ηπειρωτική κοινωνία. Η ανάπτυξη της πολυαπασχόλησης σε συνδυασμό με την επέκταση του οδικού δικτύου, την επαναξιοποίηση των ορεινών βοσκοτόπων (ας θυμηθούμε τον Κ. Δ. Καραβίδα, που θεωρούσε τους ορεινούς λειμώνες μέγιστο εθνικό κεφάλαιο) και τις νέες χρήσεις του βουνού, οι οποίες φαίνεται να προωθούνται μέσω της κοινής αγροτικής πολιτικής στην Ευρώπη, ανοίγουν άγνωστες μέχρι τώρα προοπτικές ως προς τον απεργλωτισμό της περιοχής και την ανάπτυξη μιας πολυσχιδούς και αποδοτικής οικονομίας. Οι διασυνοριακές συνεργασίες (άτυπες ή θεσμοποιημένες) πληθαίνουν από μέρα σε μέρα, ανοίγοντας νέους ορίζοντες στην παραγωγή αλλά και τις πολιτισμικές διεργασίες. Οι εγκαταστάσεις, παροδικές και μόνιμες, αλλοδαπών πληθυσμών, όπως και η αύξουσα τάση επανάκαμψης των Ηπειρωτών στην πατρώα γη (μέσω κυρίως της έντονης κινητικότητας ανάμεσα στην πόλη και το χωριό που χαρακτηρίζει την εσωτερική μετανάστευση), υπόσχονται νέο σφρίγος και ζωτικότητα στον πληθυσμό.

Γύρω από τους τρεις πιο πάνω άξονες (ορεινότητα, μεθοριακότητα, κινητικότητα) διαρθρώνονται και δένουν σε ένα συνεκτικό όλο οι εννέα εργασίες που συγκεντρώνει ο ανά χείρας τόμος. Η ιδιαίτερη έμφαση την οποία αποδίδει ο κάθε συνεργάτης σε ένα από τα εν λόγω «κλειδιά» ως προς την προσέγγιση χώρου και κοινωνίας στην Ήπειρο επιτρέπει την ταξινόμηση των κειμένων σε τρεις ενότητες, όμως η πραγμάτευση της ιδιαίτερης θεματικής κάθε άλλο παρά αποκλείει αναφορές και στις υπόλοιπες, έτσι ώστε το σύνολο να καλύπτει κατά τον πιο ικανοποιητικό τρόπο το συνθετικό στόχο αυτού του αφιερώματος.

Η πρώτη ενότητα (*Η υπέρβαση των γεωφυσικών καταναγκασμών*) ανοίγει με την παρουσίαση της γεωμορφολογικής σύστασης της περιοχής σε συσχέτισμό με τις μεταβολές που υφίσταται το ορεινό οικιστικό δίκτυο στη διάρκεια του αιώνα. Ακολουθούν δύο άρθρα που εστιάζουν στους εξωγενείς αφενός και τους ενδογενείς αφετέρου όρους επιβίωσης και ανάπτυξης της ορεινής κοινωνίας, όπως αυτοί διαμορφώνονται υπό την επίδραση τόσο των πρόσφατων εξελίξεων όσο και των ιστορικοπολιτισμικών διεργασιών. Οι προσεγγίσεις ως προς τις κοινωνικές σχέσεις και διαδικασίες του περιβαλλοντολόγου και του κοινωνικού ανθρωπολόγου διασταυρώνονται εδώ με τις καταγραφές ως προς τις «φυσικές» δομές του γεωγράφου, με ευτυχή απόληξη όχι μόνο την πληρέστερη κατανόηση των αλληλεπιδράσεων χώρου και κοινωνίας, αλλά και την αποτελεσματική αναίρεση των μύθων και των στερεότυπων που κυριαρχούν έως τις μέρες μας σχετικά με το ορεινό στοιχείο.

Η χαρτογραφική κατόπτευση της δημογραφικής πορείας των ορεινών οικισμών της Ηπείρου που πραγματεύεται η ερευνητική ομάδα του ΑΠΘ (Ν. Καρανικόλας, Π. Λαφαζάνη, Μ. Μυρίδης και Δ. Ράμναλης) εκβάλλει σε διπλό αποτέλεσμα, ερευνητικό και μεθοδολογικό: από τη μια πλευρά η παρακολούθηση, καταγραφή και οπτικοποίηση της χωροχρονικής εξέλιξης των οικισμών μάς πληροφορούν για την καταστροφική δημογραφική πορεία του ορεινού χώρου, όπως τη δίνουν οι ανά δεκαετία απογραφές της Στατιστικής Υπηρεσίας, από την άλλη η δημιουργία ενός Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών των Ορεινών Οικισμών της Ελλάδας, στη βάση των παλαιών ΟΤΑ, επιτρέπει την αυτοματοποιημένη μονοσήμαντη ταύτιση καθενός οικισμού, σε τρόπο ώστε να

γίνεται δυνατή η παρακολούθηση των μεταβολών από τις αρχές του αιώνα έως σήμερα. Η ανάλυση φέρνει στο φως τις δύο κρίσιμες περιόδους του Εμφυλίου και της μαζικής μετανάστευσης (1940-1950 και 1961-1971), φαινόμενα βεβαίως κατεξοχήν κοινωνικά και εθνικής εμβέλειας, ως προς τη σημερινή διαμόρφωση του ορεινού δικτύου των οικισμών στην Ήπειρο.

Η εργασία του Λ. Λουλούδη πάνω στις «υπερτοπικές συνέργειες», όπως τις ονομάζει, για την αναβάθμιση στις σημερινές συνθήκες του «τραγικού» έως τώρα ορεινού κόσμου προτείνει τρεις εν δυνάμει αξιοποιήσιμους παράγοντες που θα μπορούσαν να ενισχύσουν τους υφιστάμενους μηχανισμούς επιβίωσης και αντίστασης στη φθορά των ορεινών μικροκοινωνιών: τις νέες χρήσεις των οποίων γίνεται αντικείμενο το βουνό ως χώρος ψυχαγωγίας, άθλησης και εκπαίδευσης, τον επαναπροσανατολισμό της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής προς την κατεύθυνση μιας πολυλειτουργικής αγροτικής απασχόλησης και τη μαζική εισροή ξένης εργατικής δύναμης που μειώνει σημαντικά το κόστος παραγωγής, ιδιαίτερα στην κτηνοτροφία. Οι σκέψεις που διατυπώνει ο συγγραφέας συνδυάζουν τα αποτελέσματα των επιτόπιων εμπειρικών ερευνών της τελευταίας δεκαετίας με τα πρόσφατα δεδομένα όσον αφορά στις προσλήψεις, καταναλωτικές συνήθειες, στρατηγικές ανάπτυξης και γεωπολιτικές ανακατατάξεις, αναδεικνύοντας το πρωτείο του ανθρώπινου παράγοντα απέναντι στους φυσικούς καταναγκασμούς.

Εξίσου πρόσφορα επιχειρήματα ως προς το τελευταίο αυτό σημείο αναπτύσσει στο άρθρο της η Κ. Μπάδα, εξετάζοντας όμως, αυτή τη φορά, τις τοπικές (ιστορικές και πολιτισμικές) παραμέτρους που συγκροτούν την εσωτερική δυναμική επιβίωσης της ορεινής κοινωνίας και υπόσχονται νέες προοπτικές ανάπτυξης. Έξοχα παραδειγματική περίπτωση, το Ζαγόρι, χάρη στην κοινωνική ιστορία του και την «πολλαπλώς σήμερα διαπραγματεύσιμη» πολιτισμική του φυσιογνωμία, έχει επινοήσει ιδιαίτερες λογικές προσαρμογής και ενσωμάτωσης στην ευρύτερη κοινωνία, τέτοιες που να συνιστούν ανοιχτή πρόκληση απέναντι στον ορθολογισμό των αρμοδίων για τις κατευθύνσεις της αγροτικής πολιτικής, αλλά και τους περιορισμούς που επιτάσσουν οι περιβαλλοντικές συνθήκες. Θα μπορούσε μάλιστα να υποστηρίξει κανείς ότι εξαιτίας ακριβώς αυτών των συνθηκών η κοινωνία του Ζαγοριού ανέπτυξε ανά τους αιώνες μια δυναμική που της επέτρεψε να ευημερήσει στο παρελθόν, να επιζεί σήμερα και να προσδοκά, με ικανές πιθανότητες επιτυχίας, μια βιώσιμη ανάπτυξη στο μέλλον. Η ικανότητα προσαρμογής, η έφεση προς την κινητικότητα και το συμβιωτικό πνεύμα αποτελούν πολύτιμα κληροδοτήματα πάνω στα οποία θα στηριχθεί η οποιαδήποτε πολιτική εναλλακτικής τοπικής ανάπτυξης.

Οι πιο πάνω εργασίες, καρπός επιτόπιας παρατήρησης και θεωρητικού στοχασμού, επιβεβαιώνουν την αντίληψη ότι ο ορεινός χώρος είναι πριν από όλα κοινωνικό προϊόν και αντικρούουν κατά τον πιο κατηγορηματικό τρόπο ιδεολογήματα, παλαιά και νεότερα, έμμονες ιδέες και μύθους αναφορικά με τις ορεινές κοινωνίες. Βέβαια η αρχή του γεωγραφικού ντετερμινισμού που υποστήριζε ο F. Ratzel και οι επίγονοί του απορρίπτεται πια σήμερα από το σύνολο σχεδόν της επιστημονικής κοινότητας, μολονότι κάποια ίχνη της φαίνονται να ενεργούν ακόμη, υπογείως, στη συλλογική συνείδηση. Ωστόσο άλλα στερεότυπα έρχονται να πάρουν τη θέση της για να «εξηγήσουν» την ενδημούσα «καθυστέρηση» της ορεινής κοινωνίας, στερεότυπα που παραπέμπουν, θα λέγαμε, σε ένα είδος πολιτισμικού ή πολιτικού νεοντετερμινισμού και τα οποία νομιμοποιεί, με «ορθολογιστικά επιχειρήματα», ο νεοφιλελεύθερος λόγος. Σύμφωνα με αυτόν, οι αύξουσες ανι-

σομέρειες μεταξύ προηγμένων και προβληματικών περιοχών, κάθε άλλο παρά συνιστούν ιστορικό παράγωγο της επιβολής των κεφαλαιοκρατικών σχέσεων παραγωγής σε παγκόσμια κλίμακα. Οφείλονται αποκλειστικά στον πολιτισμικό και τον πολιτικό παράγοντα: «οπισθοδρομικές νοοτροπίες», «αρχαϊκοί κοινωνικοί θεσμοί», «αυταρχικές δομές εξουσίας», «απουσία ατομικού πνεύματος», «προσωποπαγείς κοινωνικές σχέσεις», μ' ένα λόγο στις περιφρημες περιφερειακές «ιδιαιτερότητες». Όπως σωστά υπογράμμισε κάποτε ο Semir Amin, η φιλελεύθερη σκέψη περί υπανάπτυξης αποκλείει, παραδόξως, οποιαδήποτε αναφορά στον οικονομικό παράγοντα. Και γνωρίζουμε όλοι ότι η «πόλωση» (που άλλοι ονομάζουν «παγκοσμιοποίηση»), υπεύθυνη για την οικονομική καθήλωση της περιφέρειας, δεν εξηγείται από την αντίσταση του πολιτισμικού ή του πολιτικού παράγοντα αλλά από τους νόμους της καπιταλιστικής συσσώρευσης.

Σε ανάλογες μυθοποιητικές κατασκευές οδηγούν και οι αντιλήψεις σχετικά με την «εσωστρέφεια», την «απόρριψη της καινοτομίας», το «συντηρητισμό» και την «αναδίπλωση στον εαυτό της» που χαρακτηρίζουν δήθεν την ορεινή κοινωνία και εμποδίζουν την επαφή με τον έξω κόσμο, την αποδοχή της ετερότητας ή τη διάδοση των δημοκρατικών θεσμών. Αλλά ο Κ. Δ. Καραβίδας, για να αναφερθούμε και πάλι σ' αυτόν το σκαπανέα των αγροτικών μελετών στη χώρα μας, δεν επαινεί με τα πιο θερμά λόγια το ανοιχτό πνεύμα του Έλληνα «αστο-χωρικού» και, ειδικότερα για τον ορεινό χώρο, δεν προσομοιάζει τους ορεσίβιους («ναυτικούς των βουνών») με τους νησιώτες («αγωγιάτες της θάλασσας»); Δεν είναι γνωστό από τα πανάρχαια χρόνια ότι το βουνό όπως και η θάλασσα ενώνουν αντί να χωρίζουν τους ανθρώπους; Από την πλευρά του, ο F. Braudel, βαθύς γνώστης της ορεινής Μεσογείου, δεν πιστοποιεί ότι τα βαλκανικά όρη λειτούργησαν ανέκαθεν ως «καταφύγιο για τις ελευθερίες, τους ισονομικούς θεσμούς, τις δημοκρατίες των χωρικών»; Η ηγεμονία του δυτικού «εκσυγχρονιστικού» λόγου πάνω στους υπόλοιπους, που με τόση οξυδερκεια πραγματεύεται σε πρόσφατη μελέτη της η S. Bessis, εξηγεί κατά μεγάλο μέρος τις εν λόγω ιδεοληψίες.

Η επόμενη ενότητα του αφιερώματος (*Από την απομόνωση στην επικοινωνία*) αναφέρεται στο στοιχείο της μεθοριακότητας και τις διασυνοριακές σχέσεις με την Αλβανία όπως διαμορφώνονται στη διάρκεια της τελευταίας δεκαετίας. Περιλαμβάνει μια επιστημολογική ανάλυση της έννοιας του συνόρου, στις ιστορικές, φιλοσοφικές και εμπειρικές της διαστάσεις, και δύο εθνολογικά κείμενα που συνοψίζουν τα αποτελέσματα πρόσφατων επιτόπιων ερευνών πάνω στις διασυνοριακές μετακινήσεις, από τη μια (Κόνιτσα) και από την άλλη (Lunxhëri) πλευρά της μεθοριακής γραμμής. Εδώ τα διδάγματα της πολιτικής φιλοσοφίας επιβεβαιώνουν και ενισχύουν τα ευρήματα της ανθρωπολογικής παρατήρησης αναφορικά με τη ρευστότητα, την αοριστία και τη συνεχή επαναδιαπραγμάτευση των διαχωριστικών γραμμών μεταξύ ταυτότητας και ετερότητας.

«Κάνω ένα βήμα και είμαι... αλλού», λέει ο ήρωας σε κάποιο κινηματογραφικό έργο του Θ. Αγγελόπουλου, εκφράζοντας με τον τρόπο του την καταλυτική ισχύ της οριοθέτησης στις συλλογικές αναπαραστάσεις. Το κείμενο του Α. Fuga αναλαμβάνει να αποδείξει με πειστική επιχειρηματολογία ότι το εννοιολόγημα, παρά την ιστορικότητα (δηλαδή τη σχετικότητα) των χρήσεων του στη φιλοσοφία, τη γνωσεολογία, τις κοινωνικές επιστήμες (ιδιαίτερα την πολιτειολογία), όπως και στις τρέχουσες πρακτικές και αντιλήψεις, διατηρεί στο ακέραιο τη λειτουργικότητά του ακόμη και σήμερα, εποχή της λεγόμενης «ανοιχτής κοινωνίας», του «πλανητικού χωριού» και της ισοπεδωτικής ολοποί-

ησης. Η οικουμενική λογική δεν δείχνει να θριαμβεύει επάνω στις λογικές της εντοπιότητας, επαναπροσδιορισμοί και ανασχηματισμοί κάθε είδους κάνουν συνεχώς την εμφάνισή τους. Εξάλλου το σύνορο είναι πάντοτε το «αναγκαίο κακό» ώστε να μπορούν να λάβουν μορφή, διάρθρωση και σχήμα (με ένα λόγο, να οργανώνονται) οι «περιοχές» όχι μόνο της γνώσης, της λογικής και της εμπειρίας, αλλά και του πολιτισμού, της οικονομίας, της πολιτικής και της ιδεολογίας. Αρκεί να ενεργεί ως δυναμική ταυτοποιητικών διαδικασιών που προτάσσουν τη διαφορικότητα απέναντι στις διακρίσεις, την επικοινωνία και τη συνεννόηση απέναντι στους φραγμούς και τα τείχη.

Η περίπτωση της επαρχίας Κόνιτσας, που μελετούν οι Β. Νιτσιάκος και Κ. Μάντζος, τεκμηριώνει κατά τον καλύτερο τρόπο την εν λόγω δυναμική του συνόρου. Το εύρος, η πυκνότητα και η πολυμορφία των δεσμών που αναπτύσσονται ένθεν και εκείθεν της μεθοριακής γραμμής μετά το «βίαιο άνοιγμα» των συνόρων στις αρχές της δεκαετίας του 1990 και τη μαζική μετακίνηση Αλβανών μεταναστών προς την Ελλάδα που ακολουθεί δεν αποκαθιστά μόνο την ιστορική ενότητα της ευρύτερης περιοχής, δημιουργεί επίσης και ένα ιδιόμορφο «κοινωνικό πεδίο» μεθοριακότητας, ένα «δι-εθνικό χώρο» που μεταβάλλει την παραδοσιακή μετανάστευση σε «δια-μεταναστευτική» κινητικότητα, επιτρέποντας την ταυτόχρονη κοινωνική ύπαρξη του ατόμου τόσο στον τόπο προέλευσης όσο και στον τόπο υποδοχής. Οι συγγραφείς εξετάζουν διεξοδικά το είδος απασχόλησης, τη γεωγραφική προέλευση, την εθνολογική φυσιογνωμία, τους στόχους και το βαθμό ενσωμάτωσης στην τοπική κοινωνία των μεταναστών, ακόμη την πολλαπλότητα των ανταλλαγών, τις επιγαμίες και τις ταυτοποιητικές στρατηγικές, που συντελούν στη συγκρότηση ενός χώρου παραπληρωματικών λειτουργιών: βελτίωση των όρων διαβίωσης και δυνατότητες ανάπτυξης της γενέτειρας από την πλευρά των μεταναστών, αλλά και κάλυψη των κενών που δημιουργεί η δημογραφική αποψίλωση, η γήρανση πληθυσμού και η αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού στην περιοχή της Κόνιτσας.

Παρόμοιο είναι και το ερευνητικό αντικείμενο του G. de Rapper, με τη διαφορά πως εδώ ο χώρος παρατήρησης μετατίθεται από την άλλη μεριά της μεθορίου και η έμφαση δίνεται λιγότερο στις σχέσεις ή τα δίκτυα και περισσότερο στις λειτουργίες της κοινωνικής μνήμης και τους ανασχηματισμούς της πολιτισμικής ταυτότητας ως προς τη διαμόρφωση των σύγχρονων μεταναστευτικών πρακτικών. Πρόκειται για τη Lunxhëri, ομάδα χωριών της κοιλάδας του Δρίνου, απέναντι από το Αργυρόκαστρο, που διακρίνει ισχυρή μεταναστευτική παράδοση, τουλάχιστον ισοδύναμη με αυτήν των χωριών της Ηπείρου. Μέσω της επεξεργασίας γενεαλογικών δένδρων και βιοϊστοριών, ο συγγραφέας ανασυνθέτει την ιστορία του kurbet (κουρμπέτι, μετανάστευση) και τη λειτουργία του στις σύγχρονες αναπαραστάσεις, αναλύοντας σε βάθος τους διαδοχικούς μετασχηματισμούς που υφίστανται οι εθνοτικές αλλά και οι εθνικές ταυτότητες των διαφόρων ομάδων που κατοικούν την περιοχή: «αυτόχθονες», μουσουλμάνοι, Βλάχοι. Την ασάφεια και διαπερατότητα των πολιτισμικών οριοθετήσεων τις οποίες διαπιστώνει ο ερευνητής για την πριν το 1912 εποχή ακολουθεί η αποκρυστάλλωση των εντάξεων στη μια ή την άλλη συλλογικότητα της περιόδου στερέωσης του κράτους-έθνους (1912-1990), και αυτή η τελευταία δίνει τη θέση της κατά την τρέχουσα δεκαετία σε ένα γενικευμένο «μαστόρεμα» των ταυτοτήτων στη βάση των δυνατοτήτων πρόσβασης στην ελληνική αγορά εργασίας.

Όπως είδαμε και στην προηγούμενη ενότητα, η διασταύρωση της επιστημολογικής προσέγγισης με την εμπειρική έρευνα όχι μόνο προσκομίζει πλούσια

στοιχεία για την κατανόηση ενός ιδιαίτερα πολύπλοκου θέματος, αλλά και φέρνει στην επιφάνεια όψεις, καμιά φορά ανυποψίαστες, των σύγχρονων μεταλλαγών στο χώρο του στοχασμού όσο και σ' αυτόν της παρατήρησης. Οι πολλαπλές χρήσεις του εννοιολογήματος «μεθόριος» (στο πεδίο της γνωσεολογίας όπως και των κοινωνικών πρακτικών) πείθουν ότι οι διαχωριστικές γραμμές, οι κατηγοριοποιήσεις, οι ταυτοποιητικές διαδικασίες, οι ονοματοθεσίες, δεν μπορεί παρά να προκύπτουν (ως «αναγκαία κακά») από μια σειρά «λειτουργικών συμβιβασμών». Ο R. Barthes δεν υποστήριζε ότι κάθε ταξινόμηση συνιστά κατ' ανάγκην και έναν καταπιεστικό μηχανισμό; Προχωρώντας μάλιστα το συλλογισμό ως τις έσχατες λογικές του συνέπειες, δεν διαπίστωνε με τρόπο πως και η ίδια η γλώσσα είναι το λίκνο όλων των φασισμών; Πρόκειται άραγε για επάνοδο στην αρχέγονη αντίληψη του ενός, συνεχούς και αδιαίρετου, κοινωνικού και επιστημονικού αντικειμένου, ή απλώς για «αναστοχαστικό» εγχείρημα (στο φως της εδραιωμένης πια διαπίστωσης ότι όλοι οι ετεροπροσδιορισμοί εκφράζουν αναγκαστικά μια σχέση εξουσίας), με άλλα λόγια για υποκατάσταση των καθιερωμένων οριοθετήσεων, τομών ή ρήξεων από νέους, περισσότερο προσαρμοσμένους στις ανάγκες του καιρού μας; Το τραγικό αδιέξοδο στο οποίο οδηγεί το φιλοσοφικό στοχασμό και την κοινωνική δράση η ταυτόχρονη αποδοχή και απόρριψη της αρχής του ορίου δεν αίρεται παρά με την αναγνώριση της πιο πάνω αρχής του «λειτουργικού συμβιβασμού», άρα των συνεχών αναπροσαρμογών και αναδομήσεων. Γιατί, βέβαια, ως προς την κοινωνική δράση, τι θα ήταν ένας κόσμος χωρίς σύνορα, ένας κόσμος απόλυτα ομοιόμορφος, όπως κάποιες σύγχρονες τάσεις φαίνονται να διαγράφουν (παγκοσμιοποίηση, κλωνοποίηση); Από την άλλη πλευρά, στο επιστημολογικό πεδίο πώς μπορούμε να φανταστούμε τη γνώση χωρίς εσωτερικές κατηγοριοποιήσεις, διαιρέσεις και ονοματοθεσίες; «Φιλοσοφικά και ηθικά», γράφει ο A. Fuga, «ένας κόσμος χωρίς σύνορα είναι αδύνατος». Πρόκειται για κόσμο «χωρίς εσωτερική απεικόνιση, για το απόλυτο Μηδέν».

Διαρκής λοιπόν αναδιαπραγμάτευση των κάθε λογής συνόρων στη βάση αργόσυρτων διαδικασιών όπου συνεργούν αναπάντεχες στρατηγικές των κοινωνικών ομάδων και πολύπλοκοι συσχετισμοί δυνάμεων. Στην ανένη ανασηματοδότηση λέξεων και εννοιών αντιστοιχεί ο πρωτεϊκός μετασχηματισμός πολιτισμικών και πολιτικών μορφωμάτων. Έτσι μόνο γίνονται κατανοητές οι ταυτοποιητικές διαδικασίες που μελετούν οι G. de Rapper, K. Μάντζος και B. Νιτσιάκος στη Lunxhëri και την Κόνιτσα, με αυτό τον τρόπο επίσης μπορούμε να ερμηνεύσουμε πώς ο «βαθμός συμμετοχής στην εξωτερική κοινωνία» συνιστά το κατεξοχήν συμβολικό κεφάλαιο των Ζαγοριανών και των Lunxhotes (K. Μπάδα, G. de Rapper). Οι παλαιές αξίες εκφράζονται από νέες δομές και οι παλαιές δομές ντύνουν νέες αξίες, παιχνίδι μέσω του οποίου, για να θυμηθούμε τον M. Sahlins, πραγματοποιείται η κίνηση της ιστορίας.

Μένει η προβληματική της εδαφικότητας, της επικράτειας, των εθνικών συνόρων, ζήτημα αλλιώς κρίσιμο, απέναντι στο οποίο ο ερευνητής είναι (και οφείλει να είναι) ιδιαίτερα προσεκτικός. Αυτό, στο μέτρο που η επαναχάραξη των ορίων στο πεδίο της γλώσσας, των εννοιών και των πολιτισμικών σχηματισμών υπάγεται στα υπόγεια ρεύματα της ιστορίας και τους μηχανισμούς της συλλογικής συναίνεσης, και η μεταβολή στα πολιτικά σύνορα προϋποθέτει την ωμή βία και την επιβολή του νόμου του ισχυρότερου, μεταφράζεται απαρέγκλιτα σε οδύνη, καταστροφές, δάκρυα, αίμα και μαζικούς εκπατρισμούς. Θα έλεγε κανείς πως το πρόβλημα δεν ανήκει πια παρά στη δικαιοδοσία των ιστοριογράφων, ωστόσο η διεθνής πραγματικότητα δείχνει ότι το πράγμα είναι όσο πο-

τέ επίκαιρο. Οι πιο πάνω αναλύσεις έχουν επαρκή επίγνωση του κινδύνου που συνεπάγεται το δίλημμα του συνόρου: ναι στη μεθόριο εφόσον λειτουργεί ως σταυροδρόμι (χώρος συνεργασίας και γόνιμων ανταλλαγών, όπως για παράδειγμα το Intereg II, στο οποίο αναφέρεται η Κ. Μπάδα) και όχι ως βάση για την ανέγερση φρουριών προς προστασία ή άλωση, ναι στη διαφορετικότητα και την ταξινόμηση όταν δεν νομιμοποιούν διακρίσεις και ιεραρχίες, ναι τέλος στις ταυτοποιητικές διεργασίες και την ονοματοθεσία με τον όρο ότι δεν εγγράφονται στο λόγο (και τις πρακτικές) του ισχυροτέρου.

Σε οργανική διασύνδεση με τις δύο πρώτες, η τρίτη ενότητα του τόμου (*Το παιχνίδι ανάμεσα στο «εδώ» και το «αλλού»*) εξετάζει το φαινόμενο της έντονης κινητικότητας του ηπειρώτικου πληθυσμού. Φαινόμενο κοινό βέβαια στις απανταχού ορεισίδες κοινωνίες, που εδώ όμως παρουσιάζει ξεχωριστή σημασία, αφού χάρη σ' αυτό η κοινωνία της Ηπείρου γνώρισε την ακμή της στο παρελθόν και επιζεί σήμερα. Τα κείμενα που ακολουθούν εμβαθύνουν σε τρεις διαφορετικές όψεις αυτής της κινητικότητας: την παραδοσιακή ημινομαδική κτηνοτροφία της οποίας οι μετακινήσεις κάλυπταν πριν τον τελευταίο πόλεμο σημαντικές αποστάσεις μεταξύ Ηπείρου και νότιας Αλβανίας συνδυάζοντας επίσης εμπορικές και μεταγωγικές δραστηριότητες, τις εγκαταστάσεις, παροδικές ή μόνιμες, στην Ευρώπη έως τις πρώτες δεκαετίες του 20ού αιώνα ορεισίδων βιοτεχνών και εμπόρων (ιδιαίτερα ραπτών και καποτάδων) και τις ενδοελλαδικές μετακινήσεις των Ηπειρωτών ανάμεσα στο αστικό κέντρο και το χωριό κατά τη διάρκεια της τριακονταετίας 1961-1991, όπως καταγράφονται μέσω της ψήφου των λεγόμενων ετεροδημοτών.

Η λεπτομερής περιγραφή την οποία αφιερώνει ο Ε. Αλεξιάκης στις μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων τσελιγκάδων του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτέ) στο Πωγώνι επιτρέπει στον αναγνώστη να παρακολουθήσει εκ του σύνεγγυς την ιστορία της εγκατάστασης και των δραστηριοτήτων από τον 19ο αιώνα των Φρασαριωτών Βλάχων κτηνοτρόφων του βορειοανατολικού άκρου της Ηπείρου, απέναντι από τα χωριά του Αργυροκάστρου: καταγωγή, εθνολογική ένταξη, σχέσεις με τις γειτονικές πολιτισμικές ομάδες, κτηνοτροφικές τεχνικές και κατασκευές, τύπος ημινομαδικής μετακίνησης, οικονομία, οργάνωση της παραγωγικής μονάδας, διαδρομές και περιοχές χειμαδιών ή θερινών λιβαδιών. Έως και την επαύριο του Β' Παγκοσμίου Πολέμου πολυάριθμα τσελιγκάτα με μεγάλα κοπάδια προβάτων κυκλοφορούν χειμώνα-καλοκαίρι στο εσωτερικό μιας ευρύτατης ζώνης μεταξύ Ηπείρου και νότιας Αλβανίας, πράγμα που έχει ως αποτέλεσμα τη δημιουργία πολύπλευρων δεσμών με τους «ομο-εθνοτικούς» πληθυσμούς από την άλλη πλευρά των συνόρων (ανταλλαγές, συγγένειες, διπλή εκπαίδευση σε αλβανικά και ελληνικά σχολεία). Το κλείσιμο των συνόρων μετατρέπει τον ημινομαδισμό σε μεταβατική κτηνοτροφία, μειώνει δραστικά τον αριθμό των ζώων και οδηγεί σημαντικό μέρος των κατοίκων στη μετανάστευση. Μόνο κατά την τελευταία δεκαετία η κτηνοτροφία θα τονωθεί κάπως (χάρη στις επιδοτήσεις και την εργασία Αλβανών λάθρομεταναστών) και οι Βλάχοι της Ηπείρου θα ξαναβρουν τους παλιούς δεσμούς με τους Βλάχους της Αλβανίας.

Διαφορετική είναι η κινητικότητα των Συρρακιωτών εμπόρων και βιοτεχνών από τα τέλη του 18ου έως τις αρχές του 20ού αιώνα, που μελετά ο Ε. Αυδίκος στη βάση ενός χειρογράφου το οποίο εντόπισε κατά τη διάρκεια επιτόπιας έρευνας στην Πρέβεζα. Ο συγγραφέας του χειρογράφου, τραπεζικός υπάλληλος στην πόλη αυτή την περίοδο του μεσοπολέμου, καταγράφει με σχολαστική ακριβολογία τις γενεαλογίες, τις μετακινήσεις και τις επαγγελματικές επιτηδεύσεις

των συγχωριανών του που ήταν εγκατεστημένοι σε διάφορες πόλεις της Ανατολικής και της Δυτικής Ευρώπης, κυρίως την Ιταλία. Φλογερός υπέρμαχος της ελληνικότητας των βλαχόφωνων πληθυσμών της περιοχής, αναλαμβάνει να περισώσει τη συλλογική μνήμη του χωριού μέσα από τα έργα και τις ευεργεσίες της συρρακιώτικης εμποροβιοτεχνικής διασποράς. Αντίθετα λοιπόν από την περίπτωση του Κεφαλόβρυσου, εδώ έχουμε να κάνουμε με Κουτσόβλαχους (ή Ρουμανόβλαχους, κατά την τρέχουσα ορολογία), των οποίων η ενασχόληση με την ημινομαδική κτηνοτροφία οδηγεί σε επαγγελματικές κατευθύνσεις καθαρά αστικού χαρακτήρα. Ωστόσο τα σημαντικά κεφάλαια που συσσωρεύουν οι επιτυχημένοι Συρρακιώτες στις πόλεις της Ιταλίας και αλλού δεν θα αξιοποιηθούν ποτέ παραγωγικά, θα κατευθυνθούν κατ' αποκλειστικότητα προς επενδύσεις συμβολικού κεφαλαίου στη γενέτειρα. Εξάλλου οι γεωπολιτικές ανατροπές στην Ευρώπη του 19ου αιώνα και οι σκληροί ενδοσυρρακιώτικοι ανταγωνισμοί θα προκαλέσουν γρήγορα την παρακμή της «μάλλινης οικονομίας» του Συρράκου.

Η εργασία του Σ. Δαμιανάκου με την οποία κλείνει το ανά χείρας αφιέρωμα επανέρχεται από μια άλλη σκοπιά στην προβληματική της διπλής κοινωνικής ένταξης του μετανάστη καθώς και στη συζήτηση περί της σχετικότητας κατηγοριοποιήσεων και ονοματοθεσιών που θίγουν κάποια από τα πιο πάνω κείμενα. Ξεκινώντας από το «δημογραφικό παράδοξο» που παρουσιάζει η πλειονότητα των χωριών της Ηπείρου, ότι δηλαδή επιμένουν να επιζούν παρά τις αντίθετες προβλέψεις των οικονομολόγων και τις διαπιστώσεις της στατιστικής, ο συγγραφέας επιχειρεί να δει από κοντά τις δύσκολες σχέσεις που διατηρεί η κοινωνιολογική έρευνα με τις στατιστικές εννοιολογήσεις και να ερμηνεύσει την υπεροχή της τοπικής απέναντι στην κυρίαρχη λογική. Η ανάλυση, ποιοτική και ποσοτική, δείχνει ότι η αγροτική έξοδος στο Νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1961 και 1991 δεν έχει το χαρακτήρα της πλήρους και οριστικής εγκατάλειψης του χώρου προέλευσης που παρατηρήσαμε στις δυτικές εκβιομηχανισμένες κοινωνίες (βάσει του οποίου η ΕΣΥΕ κατασκευάζει τα απογραφικά εργαλεία της), και, επίσης, ότι η λογική της εντοπιότητας υποχρεώνει στην αναθεώρηση της κρατούσας αντίληψης ως προς τις έννοιες «αγροτική» και «αστική» κοινωνία. Μέσω της καταμέτρησης, χαρτογράφησης και διασταύρωσης με άλλες μεταβλητές (στο επίπεδο των προκαταποδιστριακών ΟΤΑ) της ψήφου των ετεροδημοτών γίνεται δυνατή η αποτίμηση των πραγματικών δημογραφικών μεταβολών, όπως και του «αγροτο-αστικού συνεχούς» στις διαφοροποιήσεις τους στο εσωτερικό του νομού αναλόγως της ιστορικοπολιτισμικής συνάφειας κάθε περιοχής.

Με τον ίδιο τρόπο που τα κείμενα στις προηγούμενες ενότητες αμφισβητούν μύθους και στερεότυπα πάνω στις έννοιες της ορεινότητας και του συνόρου, έτσι και οι αναλύσεις αναφορικά με την κινητικότητα του Ηπειρώτη συμβάλλουν αποτελεσματικά στο να διαλυθούν τα διφορούμενα, οι αμφισημίες και οι απαξιωτικές εκτιμήσεις που κυριαρχούν στο σημείο αυτό. Η σταθερή εστία, οι εδραίες δραστηριότητες και το δέσιμο με τη γη ανέκαθεν επαινέθηκαν και θεωρήθηκαν ως απόδειξη σεβασμού στο νόμο, εχέγγυο νοικοκυροσύνης και πατριωτισμού. Ο Η. Mendras μάλιστα έφτασε κάποτε να αποδώσει τη γένεση του σύγχρονου κράτους-έθνους στον παροιμιώδη δεσμό που καθήλωνε τους χωρικούς στο έδαφος κατά τη διάρκεια της φεουδαρχίας. Όμως αυτούς ακριβώς τους χωρικούς λιοδορεί, για την εποχή μας, ο Georges Brassens τραγουδώντας: «Δεν βγαίνουν από την τρύπα τους παρά για να πεθάνουν στον πόλεμο». Αντίθετα, η μετανάστευση, η μεταβατικότητα, η μετακίνηση ταυτίζονται στο συλλογικό φαντασιακό με την παρέκκλιση, την αστάθεια, τον τυχοδιωκτισμό, προκαλούν καχυποψία και φόβο, ιδιαίτερα στην

εξουσία. Οι φερέοικοι ποιμένες υπήρξαν ο διαρκής πονοκέφαλος όλων των κυβερνήσεων από συστάσεως ελληνικού κράτους, έως ότου η μεταξική νομοθεσία κατόρθωσε επιτέλους να τους καταχωρίσει στα δημοτολόγια κάποιας κοινότητας και με αυτό τον τρόπο να ελέγξει τις κινήσεις και τις δραστηριότητές τους. Γνωρίζουμε ωστόσο πως η ανυποταξία τροφοδότησε πάντοτε τις υποσχέσεις ελευθερίας στη χώρα μας. Όσο για το δεσμό με την πατρώα γη, γνωρίζουμε επίσης πως η ξενιτιά ακριβώς είναι για τον Ηπειρώτη το πιο πρόσφορο μέσο έκφρασης αγάτης και αφοσίωσης απέναντι στον τόπο του. Κάθε χωριό στην Ήπειρο έχει να κανχάται για τις δωρεές και τις ευεργεσίες των ξενιτεμένων παιδιών του.

Η φτώχεια, η ανέχεια και η εξαθλίωση ως κινητήριες δυνάμεις του εκπατρισμού είναι ένας άλλος ευρέως διαδεδομένος μύθος. Εντούτοις όλες οι έρευνες έως τώρα συμπίπτουν στη διαπίστωση πως η μετακίνηση (εποχική, πρόσκαιρη ή μόνιμη) αφορούσε τα εύπορα κυρίως στρώματα του πληθυσμού. Οι τσελιγκάδες του Κεφαλόβρυσου συγκέντρωναν σεβαστές περιουσίες χάρη στον ημινομαδικό χαρακτήρα των δραστηριοτήτων τους. Το ίδιο και οι εμπορεύομενοι και βιοτέχνες από το Ζαγόρι και το Συρράκο, που σχημάτιζαν ανθούσες παρκοικές στη Δυτική Ευρώπη και τα Βαλκάνια. Άλλωστε, κατά παράδοση, ο εκπατρισμός δεν αντιπροσώπευε την καταξίωση στην κοινωνική ιεραρχία; Η παρακμή θα έρθει αργότερα, όταν οι κεφαλαιοκρατικές σχέσεις θα επιβληθούν εξ ολοκλήρου πάνω στις εμπορευματικές σχέσεις και τις πατροπαράδοτες τέχνες. Όταν ο μετανάστης αντικαταστήσει τον ξενιτεμένο. Όσο και αν η μνήμη εξωραΐζει το παρελθόν, οι Lunxhotes δεν έχουν άδικο να συγκρίνουν απαξιωτικά τη σημερινή μετανάστευση με το παλιό «κουρμπέτι».

Τρίτη, τέλος, ψευδής απεικόνιση, η οριστική εγκατάλειψη της γενέτειρας που μεταφράζουν οι δεκαετίες απογραφές πληθυσμού της ΕΣΥΕ. Η δημογραφική «κατάρρευση» που εμφανίζεται με αυτό τον τρόπο είναι κατά μεγάλο μέρος πλασματική, εφόσον αγνοείται ο υβριδικός χαρακτήρας του Ηπειρώτη, ιδιαίτερα, αγρότη, η διπλή ένταξή του στην κοινωνία της πόλης και την κοινωνία του χωριού (ένταξη ταυτόχρονα οικονομική, πολιτική και πολιτισμική), το συνεχές πηγαινέλα ανάμεσα στον τόπο προέλευσης και τον τόπο καταγωγής. Η μικροδημογραφική ανάλυση μέσω της επιτόπιας έρευνας αλλά και η μακροσκοπική προσέγγιση του φαινομένου δείχνουν ότι η δυσχέρεια να χαραχθεί μια σαφής διαχωριστική γραμμή μεταξύ «αστικού» και «αγροτικού» πληθυσμού συμβάλλει αποφασιστικά στην επιβίωση και την αναπαραγωγή της τοπικής κοινωνίας.

Κλείνοντας αυτό το εισαγωγικό σημείωμα, δεν θα ήταν ίσως άσκοπη μια επάνοδος στην προβληματική της ανάπτυξης η οποία φαίνεται να απασχολεί, ρητά ή άρητα, πολλούς συνεργάτες του παρόντος τόμου. Βεβαίως, πρόκειται για παλαιά και πάγια διάσταση των μελετών που έχουν αφιερωθεί έως σήμερα στην Ήπειρο. Εκείνο που αλλάζει, και είναι σημαντικό, εγγράφεται στη νέα οπτική υπό την οποία αντιμετωπίζεται σήμερα το ζήτημα. Η μονόπλευρη αναφορά στη γεωργοκτηνοτροφική προοπτική εγκαταλείπεται οριστικά, το ίδιο και η έμμονη ιδέα ότι η καθυστέρηση οφείλεται στους γεωγραφικούς καταναγκασμούς, τις οπισθοδρομικές νοοτροπίες και την προσήλωση σε παρωχημένα πολιτισμικά σχήματα. Αντίθετα, γίνεται κοινή συνείδηση η πολυεπιχειρηματική δυναμική ανάπτυξης του αγροτικού χώρου (που δεν ταυτίζεται πια μόνο με το γεωργικό χώρο) και οι περιβαλλοντικές, όπως και οι πολιτισμικές «ιδιαιτερότητες» αναγνωρίζονται ως κατεξοχήν κεφάλαιο για την πρόοδο και την ευημερία του τόπου. Ύστερα από τόσες και τόσες αποτυχημένες προσπάθειες του παρελθόντος, μια νέα δοκιμή θα άξιζε ίσως τον κόπο.¹

1. Ως προς το θέμα της Ανάπτυξης (με άλφα κεφαλαίο), ως επιτραπεί στο γράφοντα μια σύντομη εκτροπή προς βιοματικές μνημες: όταν το 1958, πρωτοετής φοιτητής, επιχειρούσε το παρθενικό ταξίδι του στη μυθική χώρα της επιτόπιας έρευνας (στο πλαίσιο ενός πιλοτικού προγράμματος της Unesco υπό την καθοδήγηση του Η. Mendras), όλα έμοιαζαν να υπόσχονται το πιο λαμπρό μέλλον για την κακοτράχαλη αυτή περιοχή. Το σύνολο των αρμόδιων φορέων του Υπουργείου Συντονισμού είχε κινητοποιηθεί, ξένοι εμπειρογνώμονες και τεχνικοί του γεωργικού εκσυγχρονισμού επισκέπτονταν το χώρο και διατύπωναν ευφρείς προτάσεις, ένα μεγαλεπήβολο Πρόγραμμα Αναπτύξεως Ηπείρου είχε καταρτιστεί και περιέμενε την εφαρμογή του στα τέσσερα επόμενα χρόνια. Μάλιστα, μέσα σε εκείνο το γενικευμένο κλίμα ευφορίας, είχε δημοσιευτεί, σε πολλές συνέχειες, και ένα περιπούδατο άρθρο στο περιοδικό *Ελληνικά Θέματα* με τον ηχηρό τίτλο «Η Ήπειρος μπορεί να ευημερήσει». Άλλωστε η FAO μόλις είχε κυκλοφορήσει μακροσκελή κατάλογο με «Δείκτες αναπτύξεως», που περιλάμβαναν από τα ελάχιστα ποσοστά των κατά κεφαλήν ιατρών ή τηλεφώνων έως τις παραδεκτές παραμέτρους αναφορικά με το εισόδημα, την εκπαίδευση, την παραγωγικότητα κ.ο.κ. Δεν είχε κανείς παρά να εκτελέσει τη συνταγή. Και βέβαια τότε όλοι θεωρούσαν αυτονόητες τη μαζική εισροή δημοσίων και ιδιωτικών επενδύσεων και την εξίσου μαζική συμμετοχή στο Πρόγραμμα του ντόπιου πληθυσμού, που δεν ήρθαν ποτέ. Ποιος θυμάται πια σήμερα το περίφημο εκείνο Πρόγραμμα;

Η υπέρβαση των γεωφυσικών καταναγκασμών

Η ΑΠΕΡΗΜΩΣΗ ΤΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ ΤΟΝ 20^ό ΑΙΩΝΑ. ΜΙΑ ΧΑΡΤΟΓΡΑΦΙΚΗ ΚΑΤΟΠΤΕΥΣΗ

Νίκος Καρανικόλας*, Πέρυ Λαφαζάνη**, Μύρων Μυρίδης***, Δημήτρης Ράμναλης*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η γεωγραφική περιοχή της Ηπείρου αποτελεί μια κατεξοχήν ορεινή περιφέρεια που κατατάσσεται στις λιγότερο ανεπτυγμένες περιφέρειες της Ευρώπης. Το οικιστικό της δίκτυο, απόρροια του γεωγραφικού αναγλύφου και του ιστορικού χρόνου, δημιουργεί και οργανώνει τον οικονομικό και κοινωνικό σκελετό όλης της περιοχής. Οι οικισμοί της, ως μόνες σταθερά χωροθετημένες οντότητες στο διοικητικό τους χώρο, εκτός των γεωγραφικών τους συντεταγμένων προσδιορίζονται και από όλα τα ποιοτικά και ποσοτικά χαρακτηριστικά που αναφέρονται σε αυτούς. Η δημιουργία μιας Βάσης Δεδομένων, όπου καταχωρίζονται τα κάθε είδους δεδομένα που συναρτώνται είτε άμεσα είτε έμμεσα με τους οικισμούς και είναι διαθέσιμα από σχετικές πηγές, και η σύνδεσή της με τη Χαρτογραφική Βάση της περιοχής καθιστούν δυνατή και εύκολη τη διαχείριση των δεδομένων και την εξαγωγή πληροφοριών. Μια τέτοια καταγραφή και οπτικοποίηση έχει επιπλέον ως στόχο τον καλύτερα τεκμηριωμένο οικονομικό, κοινωνικό και χωροταξικό σχεδιασμό της περιοχής, προσφέροντας τις δυνατότητες για πολλές αναλύσεις και γεωγραφικούς συσχετισμούς.

Mapping the Depopulation of the Mountainous Settlements of Epirus in the 20th Century

Nikos Karanikolas, Pery Lafazani, Myron Myridis, Dimitris Ramnalis

ABSTRACT

The geographical region of Epirus is mountainous and ranks among the least developed regions of Europe. Its built-up network, a consequence of the geographical bas-relief and historical time, creates and organises the economic and social frame of the whole region. The settlements of Epirus, as the only located entities in their administrative space, in addition to their geographic coordinates, are regularly determined also by all the qualitative and quantitative characteristics that refer to them. The creation of a Data Base, where all kinds of data connected either directly or indirectly with their settlements are registered and are available from sources, and also the connection of this Data Base with the Cartographic Base of region, make the data management and the export of information easy and possible. Such a recording and visualization aims at a better-documented socio-economic and land-planning project, providing a number of opportunities for a number of geographic correlations.

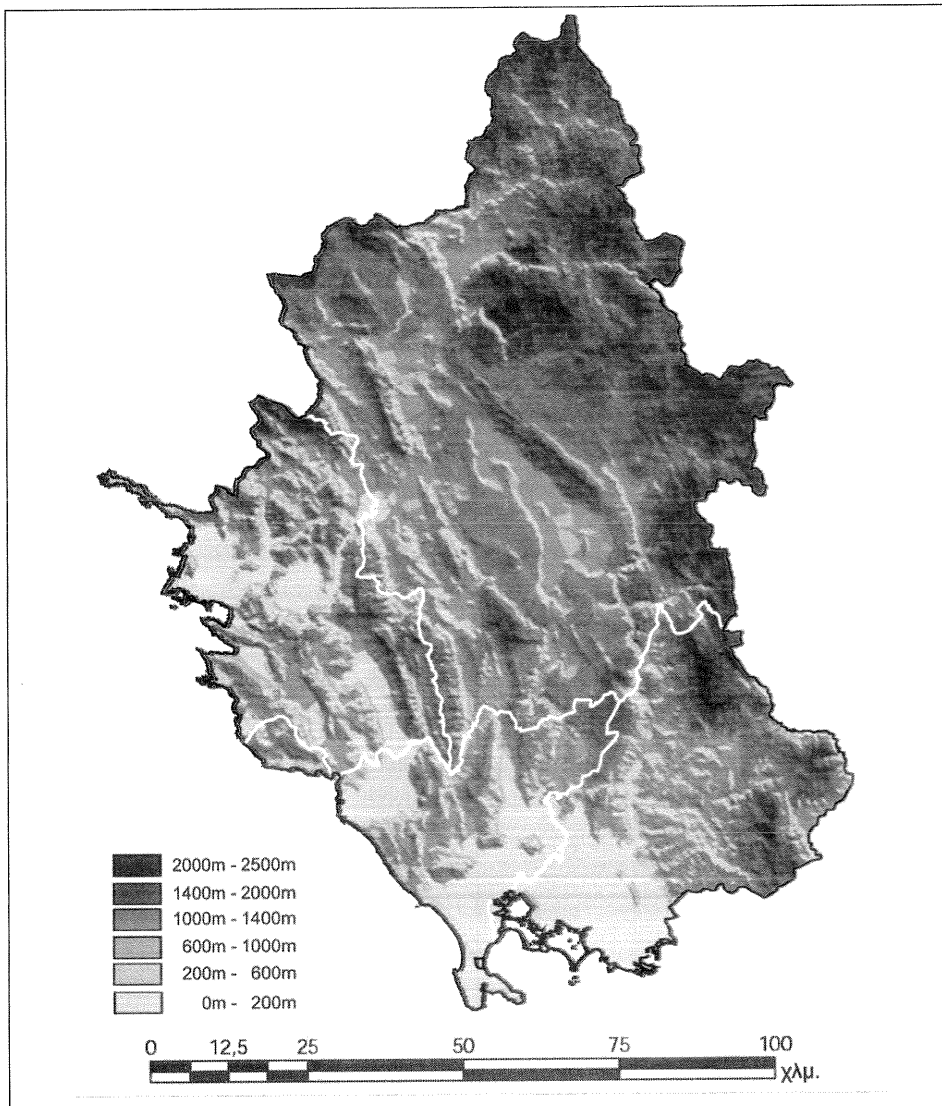
* ΑΤΜ, υποψήφιος Διδάκτωρ ΑΠΘ.

** Λέκτορας ΑΠΘ.

*** Καθηγητής ΑΠΘ, e-mail: myridis@topo.auth.gr.

1. Εισαγωγή

Η περιφέρεια της Ηπείρου αποτελεί μια από τις πλέον ενδιαφέρουσες γεωγραφικές περιοχές αναφορικά με τους ορεινούς όγκους που περιλαμβάνει, βόρεια και βορειοανατολικά, τις πεδινές εκτάσεις στα δυτικά και νοτιοδυτικά της περιφέρειας, αλλά και τη γεινιάσή της με το Ιόνιο Πέλαγος και τον Αμβρακικό Κόλπο. Πρόκειται για περιοχή που χρήζει ιδιαίτερης μελέτης και προσοχής για τη δυναμική παρουσία της όχι μόνο στον ελλαδικό αλλά και στον ευρωπαϊκό χώρο, όπου σήμερα, δυστυχώς, κατέχει την τελευταία σειρά στην κατάταξη ανάπτυξης των περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης. Η «ανάπτυξη» είναι μια έννοια που δεν θα μπορούσε να προσεγγιστεί στα πλαίσια αυτού του άρθρου, αυτό που επιχειρείται σ' αυτή την εργασία είναι μια χαρτογραφική προσέγγιση της πληθυσμιακής συμπεριφοράς της Ηπείρου στον αιώνα που πέρασε. Επειδή αυτό που κυριαρχεί είναι οι ορεινοί όγκοι (Χάρτης 1), προσαθούμε να ψηλαφήσουμε, σε μια πρώτη προσέγγιση, την «Ορεινή Ήπειρο», δηλαδή τη διαχρονική πληθυσμιακή εξέλιξη των ορεινών οικισμών της από τις αρχές του 20ού αιώνα έως σήμερα.

Χάρτης 1.
 Γεωφυσικό ανάγλυφο της Ηπείρου

Μερικές φορές αληθεύει ότι από έρευνες, που γίνονται όμως συνήθως σε μεγαλύτερη κλίμακα και με εργασία πεδίου, προκύπτουν άλλες εκτιμήσεις, ανατρεπτικές ίσως σε κάποιο βαθμό, αυτών που διαπιστώνονται σ' αυτή την έρευνα. Θα πρέπει να διευκρινιστεί ότι σε έρευνες όπως η παρούσα, όπου η χρήση στατιστικών δεδομένων και η επεξεργασία τους αποτελεί το βασικό ιστό ανάπτυξης της όποιας επιχειρηματολογίας, η εξαγωγή συμπερασμάτων στηρίζεται ακριβώς στη σχετική δύναμη που παρέχουν οι στατιστικές επεξεργασίες. Έτσι, παραμένει γεγονός ότι από τη μια μεριά οφείλουμε να είμαστε επιφυλακτικοί και σκεπτικοί με τα αποτελέσματα των στατιστικών επεξεργασιών, από την άλλη όμως αυτού του είδους οι έρευνες είναι ακριβώς αυτές που μπορούν να στηρίξουν την αξιοπιστία άλλων ερευνών, σχετικά απομακρυσμένων από μεθοδολογίες, όπως αυτή που αναπτύσσεται στη συνέχεια.

2. Η γεωγραφία της Ηπείρου την περίοδο 1907-2001

Ως πρώτη, «επίσημη» καταγραφή των οικισμών της περιοχής και του πληθυσμού, αντίστοιχα, σημειώνεται η απογραφή τμήματος του σημερινού Νομού Άρτας το 1907. Οι υπόλοιποι νομοί απογράφονται το 1913, μετά την προσάρτηση της περιοχής στο τότε Ελληνικό Κράτος. Έτσι, οι νομοί της Ηπείρου, κατά τις απογραφές από το 1907 έως και το 2001, εμφανίζονται ως εξής (Πίν. 1):

Το σύνολο των οικισμών που εντοπίστηκαν από το 1907 έως το 2001 ανέρχεται σε 1358, από τους οποίους οι 448, που έχουν εμφανιστεί στις απογραφές, χαρακτηρίζονται ορεινοί. Στον Χάρτη 2 φαίνεται η διασπορά των οικισμών της περιφέρειας Ηπείρου και η κυριαρχία του γεωγραφικού χώρου από τους ορεινούς, κυρίως, και τους ημιορεινούς, δευτερευόντως, οικισμούς.

Πίνακας 1.

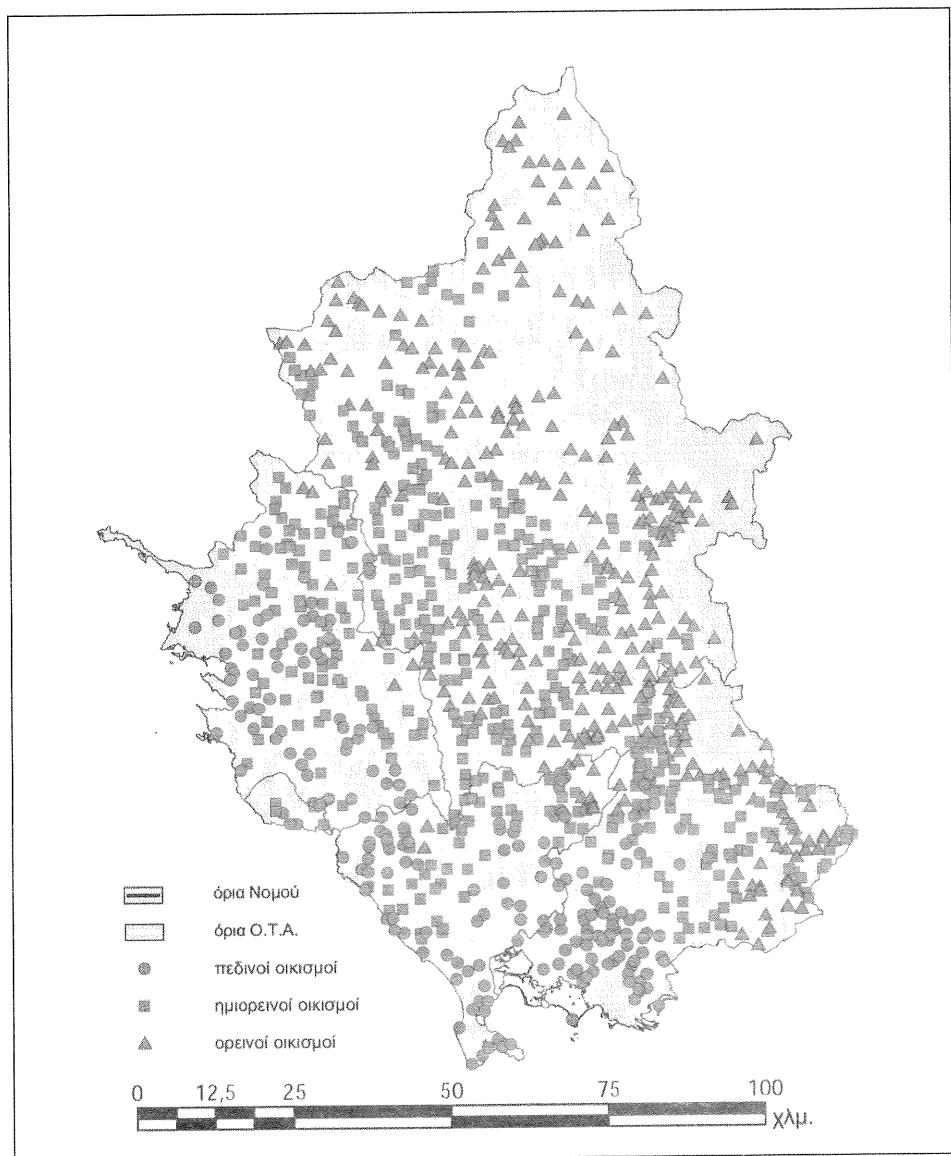
Οικισμοί και πληθυσμός της Ηπείρου από το 1907 έως και το 2001

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ				
	Ν. ΑΡΤΑΣ (οικ./πληθ.)	Ν. ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ (οικ./πληθ.)	Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (οικ./πληθ.)	Ν. ΠΙΡΕΒΕΖΑΣ (οικ./πληθ.)	ΗΠΕΙΡΟΣ (οικ./πληθ.)
1907 & 1913	58	193	342	108	701
	41.280	68.587	138.009	38.772	286.648
1920	113	218	355	103	789
	53.051	60.705	120.929	32.150	266.835
1928	106	211	353	77	747
	52.664	62.041	132.908	36.690	284.303
1940	234	165	400	95	894
	65.175	62.457	162.150	41.486	331.268
1951	235	150	400	124	909
	72.717	47.299	153.748	56.779	330.543
1961	239	162	485	140	1.026
	82.630	52.125	155.326	62.523	352.604
1971	239	165	489	148	1.041
	78.376	40.684	134.688	56.586	310.334
1981	279	171	505	139	1.094
	80.044	41.278	147.304	55.915	324.541
1991	285	172	498	139	1.094
	78.719	44.188	158.193	58.628	339.728
2001	284	174	495	140	1.093
	77.813	46.088	170.306	59.329	353.536

Από το 1907 έως και το 1940 κυρίως, αλλά και σε μεταγενέστερες απογραφές, παρατηρείται το φαινόμενο της «μετακίνησης» όχι μόνο κάποιων οικισμών, αλλά και γεωγραφικών περιοχών ικανού μεγέθους μεταξύ όμορων νομών, έτσι ώστε σε κάθε απογραφή η γεωγραφική περιοχή αυτών των νομών να μεταβάλλεται, ως προς τον αριθμό των οικισμών και τον πληθυσμό τους.

Προκειμένου να είναι συγκρίσιμη η διαχρονική πληθυσμιακή εξέλιξη των νομών από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα έγινε «αναγωγή» κάθε νομού της Περιφέρειας Ηλείου στη γεωγραφική περιοχή που καταλαμβάνει κάθε νομός το 1997, με το Πρόγραμμα «Ι. Καποδίστριας». Αυτό επιτεύχθηκε ως εξής:

Εκτός των κωδικών αριθμών που έχουν οι οικισμοί κατά τις απογραφές τους, τους έχει δοθεί και ένας κωδικός της μορφής: «κωδ. Νομού ****», όπου «κωδ. Νομού» είναι ο κωδικός αριθμός που έχει κάθε νομός κατά την ΕΣΥΕ το 1991, και είναι ο ίδιος και με τον «Καποδίστρια», και «****» είναι ο αύξων αριθμός που έχει ο οικισμός στο νομό του κατά την απογραφή του 1991. Έτσι π.χ. όλοι οι οικισμοί του Ν. Άρτας που απογράφηκαν το 1991 παίρνουν (και) τον κω-

Χάρτης 2.
 Η διασπορά των οικισμών της Ηλείου σε σχέση με το ανάγλυφο (2001)

δικό αριθμό «31****», όπου το 31 είναι ο κωδικός αριθμός του Ν. Άρτας και με την απογραφή του 1991 και με το πρόγραμμα «Καποδίστριας». Ο κωδικός αυτός είναι μοναδικός για τον κάθε οικισμό και τον «ακολουθεί» κατά τη «διαδρομή του» προς το παρελθόν, σε μια προσπάθεια να εντοπιστεί η χωρική και χρονική παρουσία του μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα και ακόμα παλαιότερα, αλλά και προς το μέλλον. Με αυτό τον τρόπο οικισμοί π.χ. που σήμερα απαρτίζουν το Ν. Άρτας αναφέρονται το 1913 ως οικισμοί του (τότε) Ν. Πρέβεζας, ή οικισμοί που σήμερα ανήκουν στο Ν. Ιωαννίνων καταγράφονται το 1907 ως οικισμοί του Ν. Άρτας. Αφού λοιπόν όλοι οι οικισμοί έχουν έναν και μοναδικό κωδικό από την πρώτη τους εμφάνιση μέχρι σήμερα (1997), ανεξάρτητα σε ποιο νομό έχουν καταγραφεί στις διάφορες απογραφές, το «στατιστικό» τους σύνολο για κάθε έτος απογραφής θα δίνει τη γεωγραφική περιοχή του νομού στον οποίο θα ανήκαν εάν η τότε απογραφή γινόταν το 1991. (Μια περισσότερο αναλυτική περιγραφή της κωδικοποίησης των οικισμών περιλαμβάνεται στο Παράρτημα.)

Έτσι, μετά την αναγωγή που έγινε για τα πληθυσμιακά δεδομένα του Ν. Άρτας, π.χ., προκύπτουν τα εξής: το 1907 απογράφονται στο Ν. Άρτας 54 οικισμοί με 36.826 κατοίκους. Το 1913 απογράφονται στο Ν. Πρέβεζας 44 οικισμοί με 12.157 κατοίκους, οι οποίοι έχουν ως μοναδικό κωδικό τον 31****, δηλαδή το 1991 αποτελούν οικισμούς του Ν. Άρτας. Εάν κάποιος από αυτούς αναφέρεται και το 1907, δεν υπολογίζονται στο πλήθος του 1913, δηλαδή θεωρούνται ως απογραφόμενοι το 1907. Έτσι, μετά την αναγωγή που γίνεται, ο Ν. Άρτας για την περίοδο 1907-1913 εμφανίζεται ως η γεωγραφική περιοχή που περιλαμβάνει τους 98 οικισμούς με τους 48.985 κατοίκους (Πίν. 2).

Το μέσο μέγεθος των οικισμών ως προς τον πληθυσμό που προκύπτει από αυτή την «ανηγμένη» μορφή των νομών φαίνεται στον Πίν. 3.

Οι μεγάλες μειώσεις του πληθυσμού κατά τη χαρακτηριστική δεκαετία 1961-1971 είναι φανερές και στον κάθε νομό ξεχωριστά, και στο σύνολο της Περιφέρειας Ηπείρου (Πίν. 2). Παρατηρείται αύξηση του πλήθους των οικισμών σε κάθε νομό από το 1940 και μετά, η οποία δεν συνοδεύεται από αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού τους. Οι Ν. Άρτας και Πρέβεζας εμφανίζουν την ίδια συμπεριφορά όσον αφορά την εξέλιξη του μέσου μεγέθους των οικισμών τους: παρουσιάζεται αύξηση μετά το 1940 και μείωση από το 1981 και εξής (Πίν. 3.) Στο Ν. Ιωαννίνων μειώνεται το μέσο μέγεθος των οικισμών του μετά το 1940 μέχρι το 1991, οπότε παρατηρείται ανάκαμψη που συνεχίζει και το 1991 και το 2001. Στο Ν. Θεσπρωτίας παρατηρείται μια μικρή αύξηση της κλίσης της πτωτικής γραμμής κατά το 1961. Η μείωση συνεχίζεται την περίοδο 1971-1981, ενώ το 1991 και το 2001 εμφανίζεται αύξηση του μέσου μεγέθους των οικισμών της.

3. Το δίκτυο των ορεινών οικισμών

Με την αναγωγή που γίνεται δημιουργείται νέα οικιστική δομή των νομών, στην οποία αναφέρεται και το πλήθος των ορεινών οικισμών κάθε νομού και, επομένως, η διαχρονική του πληθυσμιακή εξέλιξη από τις αρχές του 20ού αιώνα, που γίνεται έτσι συγκρίσιμη τόσο στο εσωτερικό κάθε νομού αναφοράς όσο και μεταξύ των διαφορετικών νομών.

Αξίζει να επισημανθεί ότι ως ορεινοί οικισμοί θεωρούνται αυτοί που βρίσκονται σε υψόμετρο 600 μέτρων και άνω. Σύμφωνα με αυτή την παραδοχή, οι υψομετρικές ζώνες που διακρίνονται και χρησιμοποιούνται στην ανάλυση

Πίνακας 2.

Αναγωγή των νομών της Περιφέρειας Ηπείρου στην κατάσταση της απογραφής του 1991

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ				
	Ν. ΑΡΤΑΣ	Ν. ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ	Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	Ν. ΠΡΕΒΕΖΑΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ
	(οικ./πληθ.)	(οικ./πληθ.)	(οικ./πληθ.)	(οικ./πληθ.)	(οικ./πληθ.)
1907 & 1913	98	148	371	84	701
	48.985	56.681	147.679	33.303	286.648
1920	115	173	384	117	789
	49.374	50.401	130.222	36.838	266.835
1928	112	165	377	93	747
	54.315	50.991	138.308	40.689	284.303
1940	239	153	398	104	894
	66.921	56.734	161.667	45.946	331.268
1951	243	150	400	116	909
	74.352	47.299	153.748	55.144	330.543
1961	251	162	485	128	1.026
	84.285	52.125	155.326	60.868	352.604
1971	251	165	489	136	1.041
	79.700	40.684	134.688	55.262	310.334
1981	279	171	505	139	1.094
	80.044	41.278	147.304	55.915	324.541
1991	285	172	498	139	1.094
	78.719	44.188	158.193	58.628	339.728
2001	284	174	495	140	1.093
	77.813	46.088	170.306	59.329	353.536

Πίνακας 3.

Μέσο πληθυσμιακό μέγεθος των οικισμών από τις αρχές του 20ού αιώνα μέχρι το 2001

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ				
	Ν. ΑΡΤΑΣ	Ν. ΘΕΣΠΡΩΤΙΑΣ	Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	Ν. ΠΡΕΒΕΖΑΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ
1907 & 1913	449,8	383,0	398,1	396,5	408,9
1920	429,3	291,3	339,1	314,9	338,2
1928	485,0	309,0	366,9	437,5	380,6
1940	280,0	370,8	406,2	441,8	370,5
1951	306,0	315,3	384,4	475,4	363,6
1961	335,8	321,8	320,3	475,5	343,7
1971	317,5	246,6	275,4	406,3	298,1
1981	286,9	241,4	291,7	402,3	296,7
1991	276,2	256,9	317,7	421,8	310,5
2001	274,0	264,9	344,1	423,8	323,5

των γεωγραφικών χαρακτηριστικών των οικισμών της Ηπείρου, όπως φαίνονται και στους Πίν. 7 και 8, είναι οι εξής: 600-800 μ., 801-1000 μ., 1001-1200 μ., 1201-1400 μ. και άνω των 1401 μ.

Όπως φαίνεται στον Πίν. 4 και στους Χάρτες 2 και 3, οι ορεινοί οικισμοί συγκεντρώνονται κυρίως στο Ν. Ιωαννίνων. Στο Ν. Άρτας παρατηρείται μια μεγάλη διασπορά των οικισμών μετά το 1928, με αποτέλεσμα τη μείωση του πληθυσμιακού τους μεγέθους, αφού στην αύξηση του αριθμού των οικισμών δεν παρατηρείται αντίστοιχη αύξηση του πληθυσμού τους, όπως διαπιστώνεται στον Πίν. 3, που αναφέρεται στο συνολικό πληθυσμό κάθε νομού. Μάλιστα από το 1940 και μετά η μείωση του πληθυσμού είναι πολύ ισχυρότερη από τη μείωση του πλήθους των οικισμών. Η αποκορύφωση αυτής της μείωσης συντελείται κατά τη δεκαετία 1940-1951, 3.993 κάτοικοι ή -21,0% (Πίν. 4 και 6), και κατά τη

Πίνακας 4.*Ορεινός πληθυσμός της Περιφέρειας Ηπείρου ανά νομό και συνολικά, μετά την αναγωγή που έγινε*

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ				
	Ν. ΑΡΤΑΣ (οικ./πληθ.)	Ν. ΘΕΣΣΠΡΩΤΙΑΣ (οικ./πληθ.)	Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ (οικ./πληθ.)	Ν. ΠΡΕΒΕΖΑΣ (οικ./πληθ.)	ΗΠΕΙΡΟΣ (οικ./πληθ.)
1907 & 1913	29	10	217	5	261
	20.254	5.607	95.252	2.215	123.328
1920	32	10	225	5	272
	15.479	3.854	78.145	1.610	99.088
1928	30	10	228	5	273
	17.189	3.847	80.509	2.043	103.588
1940	96	10	243	9	358
	19.015	4.636	93.929	2.466	120.046
1951	92	10	248	9	359
	15.022	1.872	74.358	1.362	92.614
1961	89	9	285	10	393
	15.322	1.793	69.810	1.249	88.174
1971	88	8	284	9	389
	13.116	939	51.081	1.184	66.320
1981	97	8	294	9	408
	14.505	856	52.947	1.128	69.436
1991	98	9	290	9	406
	12.721	945	47.732	963	62.361
2001	98	9	284	9	400
	12.860	675	49.643	868	64.046

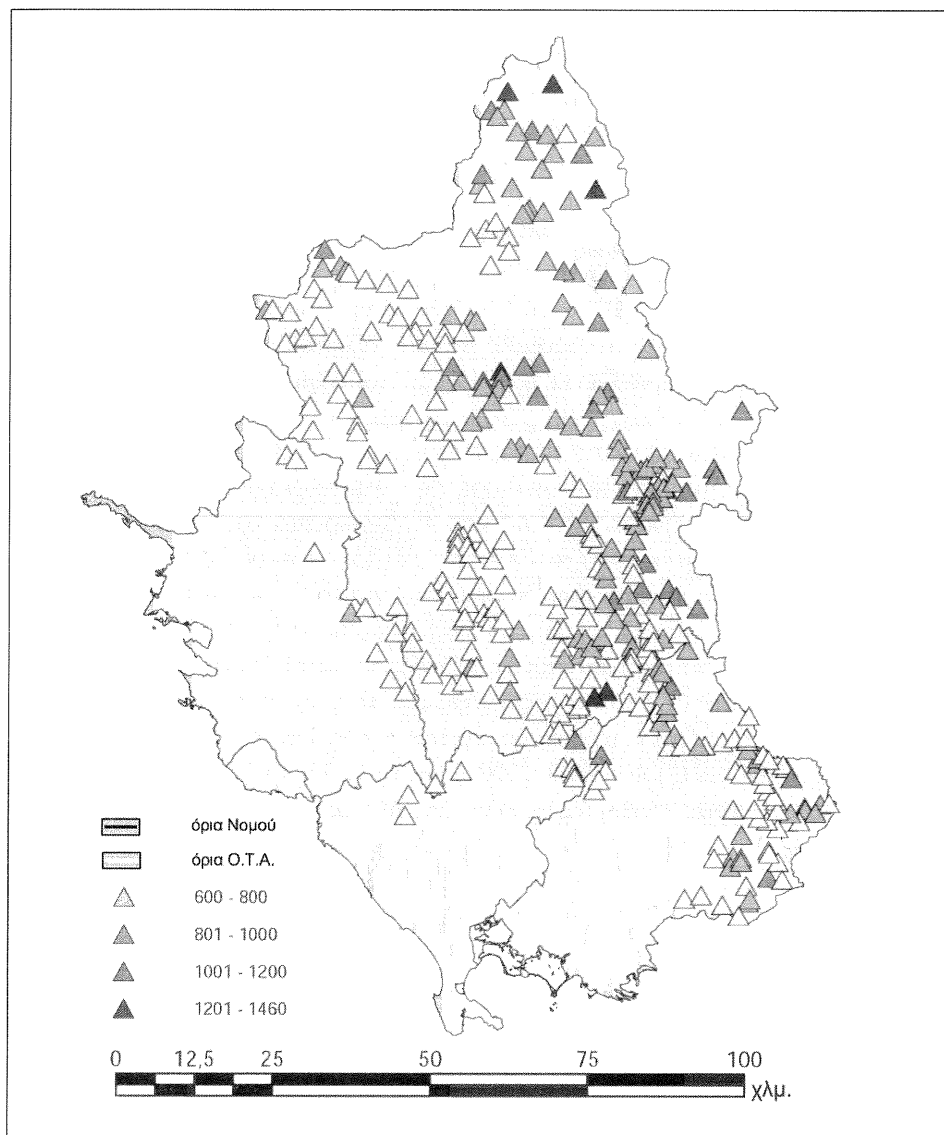
Πίνακας 5.*Ποσοστό του «ανηγμένου» ορεινού πληθυσμού ως προς τον συνολικό (ανά νομό και συνολικά)*

ΕΤΟΣ ΑΠΟΓΡΑΦΗΣ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ									
	Ν. ΑΡΤΑΣ		Ν. ΘΕΣΣΠΡΩΤΙΑΣ		Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ		Ν. ΠΡΕΒΕΖΑΣ		ΗΠΕΙΡΟΣ	
	Πληθ.	% Ορεινός	Πληθ.	% Ορεινός	Πληθ.	% Ορεινός	Πληθ.	% Ορεινός	Πληθ.	% Ορεινός
1913	48.985	41,35	56.681	9,89	147.679	64,50	33.303	6,65	286.648	43,02
1920	49.374	32,35	50.401	7,65	130.222	60,01	36.838	4,37	266.835	37,13
1928	54.315	31,65	50.991	7,54	138.308	58,21	40.689	5,02	284.303	36,44
1940	66.921	28,41	56.734	8,17	161.667	58,10	45.946	5,37	331.268	36,24
1951	74.352	20,20	47.299	3,96	153.748	48,36	55.144	2,47	330.543	28,02
1961	84.285	18,18	52.125	3,44	155.326	44,94	60.868	2,05	352.604	25,01
1971	79.700	16,46	40.684	2,31	134.688	37,93	55.262	2,14	310.334	21,37
1981	80.044	18,12	41.278	2,07	147.304	35,94	55.915	2,02	324.541	21,40
1991	78.719	16,16	44.188	2,14	158.193	30,17	58.628	1,64	339.728	18,36
2001	77.813	16,53	46.088	1,46	170.306	29,15	59.329	1,46	353.536	18,12

Πίνακας 6.*Η εξέλιξη του ορεινού πληθυσμού της Ηπείρου*

ΧΡΟΝΙΚΗ ΠΕΡΙΟΔΟΣ	ΓΕΩΓΡΑΦΙΚΗ ΑΝΑΦΟΡΑ				
	Ν. ΑΡΤΑΣ	Ν. ΘΕΣΣΠΡΩΤΙΑΣ	Ν. ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ	Ν. ΠΡΕΒΕΖΑΣ	ΗΠΕΙΡΟΣ
1913-1920	-23,6	-31,3	-18,0	-27,3	-19,7
1920-1928	11,0	-0,2	3,0	26,9	4,5
1928-1940	10,6	20,5	16,7	20,7	15,9
1940-1951	-21,0	-59,6	-20,8	-44,8	-22,9
1951-1961	2,0	-4,2	-6,1	-8,3	-4,8
1961-1971	-14,4	-47,6	-26,8	-5,2	-24,8
1971-1981	10,6	-8,8	3,7	-4,7	4,7
1981-1991	-12,3	10,4	-9,8	-14,6	-10,2
1991-2001	1,1	-28,6	4,0	-9,9	2,7

Χάρτης 3.
Οι ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου
ανά υψομετρική ζώνη (2001)

δεκαετία 1961-1971, όπου ο πληθυσμός μειώνεται κατά 2.206 κατοίκους ή -14,4%. Ανάκαμψη παρουσιάζεται το 1981, ενώ κατά το 1991 ο πληθυσμός παρουσιάζει και πάλι μείωση. Η πληθυσμιακή κατάσταση παραμένει σταθερή κατά το 2001.

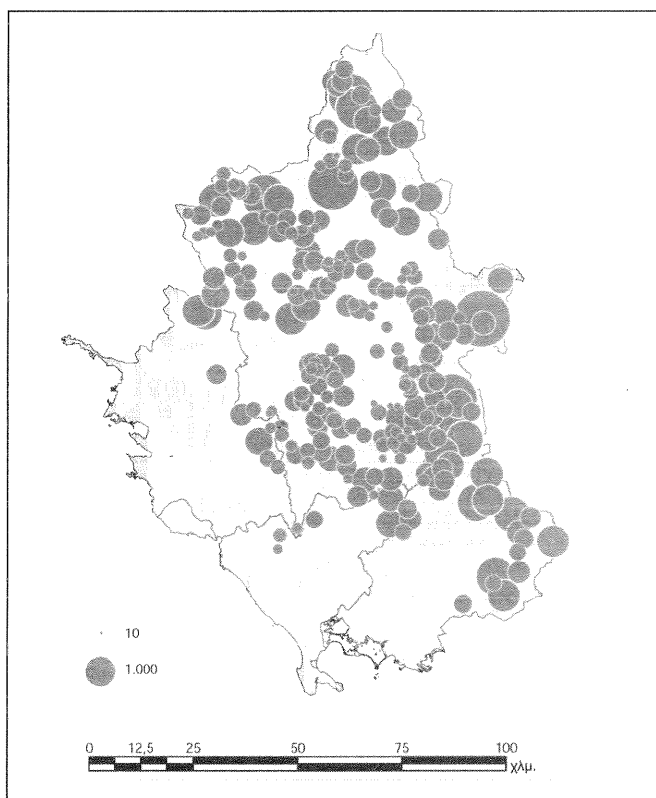
Περισσότερο αναμενόμενη μοιάζει η κατάσταση στο Ν. Ιωαννίνων, όπου το πλήθος των ορεινών οικισμών εμφανίζεται από τις αρχές του 20ού αιώνα μεγάλο, ενώ η εξέλιξη του πληθυσμού τους ακολουθεί κατά ένα γενικό τρόπο πτωτική πορεία. Η μείωση κατά τη δεκαετία 1940-1951 ανέρχεται σε -20,8% ή 19.571 κατοίκους. Η απογραφή του 1971 δείχνει τον ορεινό πληθυσμό μειωμένο κατά 18.729 κατοίκους ή -26,8% σε σχέση με τον πληθυσμό του 1961 (Πίν. 4 και 6, Χάρτες 9 και 10).

Βέβαια, υψηλά ποσοστά μείωσης στις ίδιες δεκαετίες εμφανίζουν και οι Ν. Θεσπρωτίας και Πρέβεζας, όμως σε απόλυτους αριθμούς, δηλαδή σε πλήθος κατοίκων, αυτοί που ερημώνονται είναι οι Ν. Ιωαννίνων και Άρτας. Στις ίδιες χρονικές περιόδους η Περιφέρεια Ηπείρου εμφανίζει ποσοστά μείωσης -22,9% ή 27.432 κατοίκους και -24,8% ή 21.854 κατοίκους (Πίν. 4 και 6).

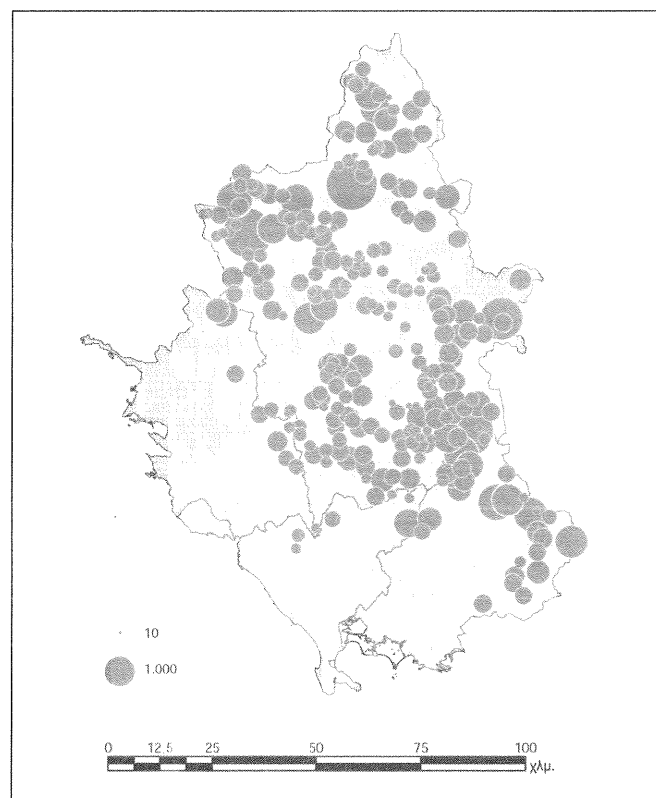
Οι Χάρτες 4, 5, 6, 7, 8, 9, 10, 11, 12, 13 απεικονίζουν την εξέλιξη του πληθυσμού των ορεινών οικισμών από το 1913 έως και το 2001. Από το 1951 και μετά ο αριθμός των οικισμών αυξάνεται ενώ ο πληθυσμός τους ελαττώνεται, και αυτό αποτυπώνεται καθαρά με τη μείωση των οικισμών μεγάλου μεγέθους και την αύξηση των οικισμών μικρού μεγέθους.

Η ανάγνωση του Πίν. 5 δείχνει τη συνεχή μείωση του ορεινού πληθυσμού της Περιφέρειας Ηπείρου και κατ' επέκταση την εγκατάλειψη και απεργήμωση των ορεινών οικισμών αυτής της γεωγραφικής περιοχής. Εγκατάλειψη η οποία συναρτάται όχι μόνο με το δημογραφικό ιστό της περιοχής, αλλά έχει επιπτώσεις και στον πολεοδομικό και τον αρχιτεκτονικό χαρακτήρα της. Ως απόρροια αυτών εμφανίζεται η συνεχής υποβάθμιση του ανθρωπογενούς και φυσικού περιβάλλοντος, η μη αξιοποίηση των φυσικών πόρων, η έλλειψη εναλλακτικών μορφών αγροτικής παραγωγής και ενέργειας, με άμεσες επιπτώσεις στο οικονομικό και κοινωνικό προφίλ της περιοχής.

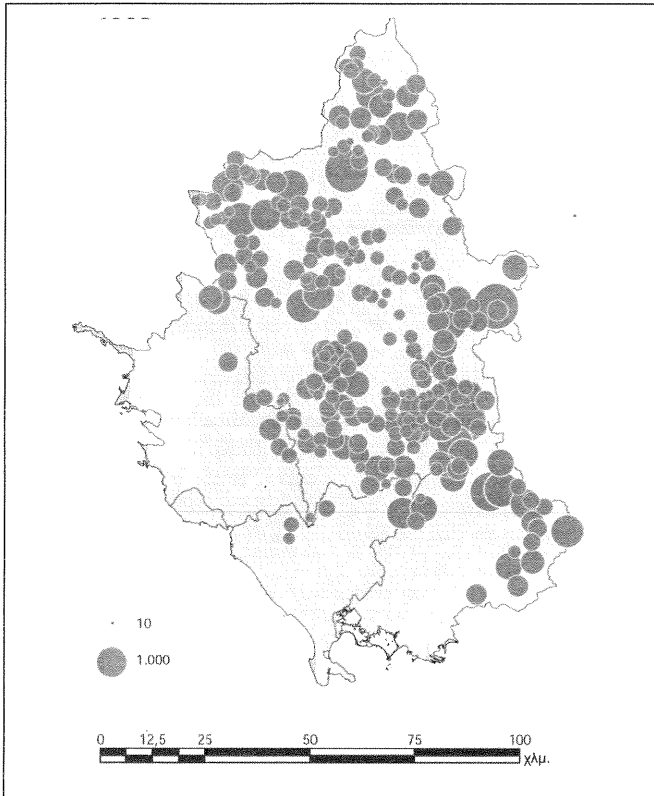
Οι αναλογίες μείωσης, για τους νομούς ξεχωριστά και για ολόκληρη την Ήπειρο, από το 1913 μέχρι και το 2001 είναι: 1:2,5 για το Ν. Άρτας, 1:6,8 για το Ν. Θεσπρωτίας, 1:2,2 για το Ν. Ιωαννίνων, 1:4,6 για το Ν. Πρέβεζας και 1:2,4 για την Περιφέρεια Ηπείρου. Η μείωση που παρατηρείται στους Ν. Θεσπρωτίας και Πρέβεζας είναι μεγαλύτερη από αυτή των Ν. Άρτας και Ιωαννίνων, γεγονός που φαίνεται να συμφωνεί με το ότι στους δύο πρώτους οι ορεινοί οικισμοί έχουν ελάχιστα ποσοστά ως προς το σύνολο: 10/148 (1913) και 9/174 (2001) για το Ν. Θεσπρωτίας, 5/84 (1913) και 9/140 (2001) για το Ν. Πρέβεζας. Δηλαδή, υποθέτουμε ότι υπό κάποιες συνθήκες οι κάτοικοι των ορεινών οικισμών σε αυτούς

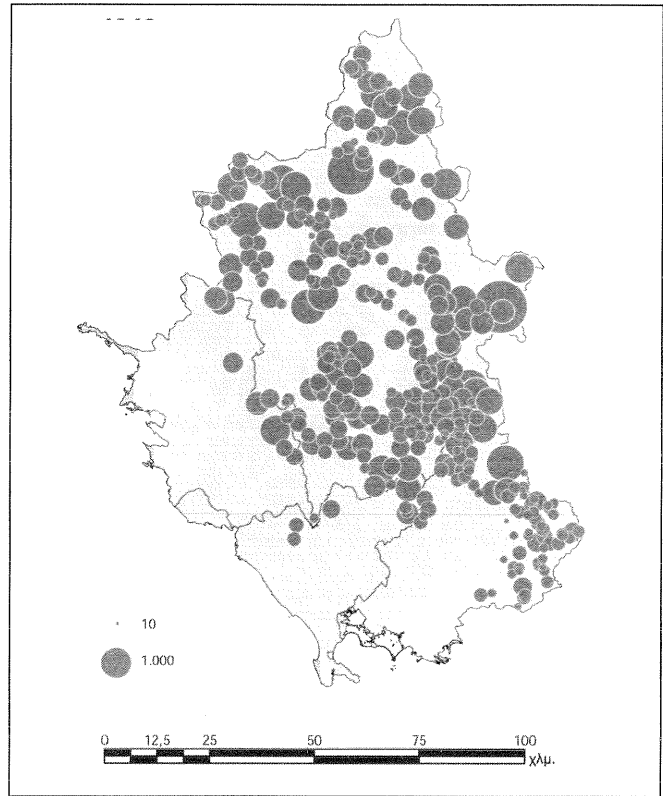
Χάρτης 4.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1913)

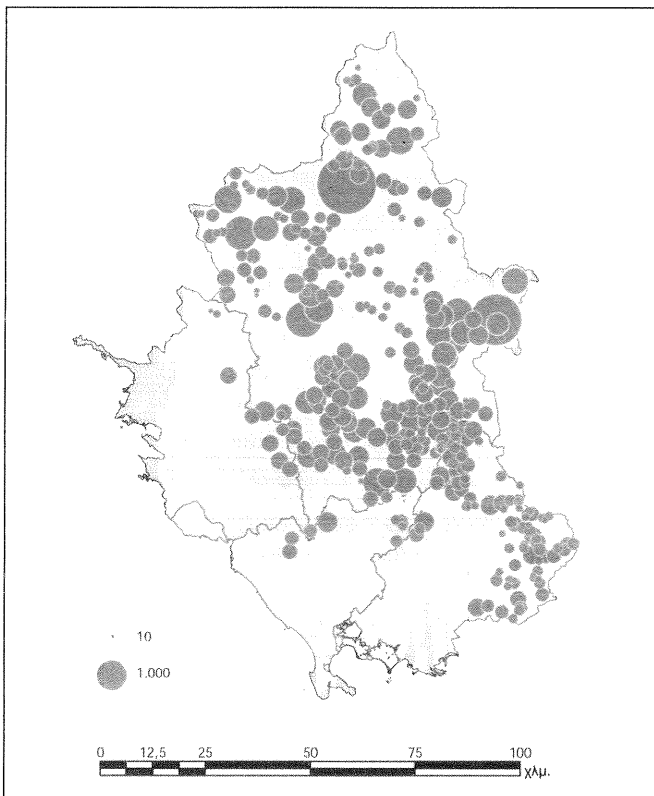
Χάρτης 5.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1920)

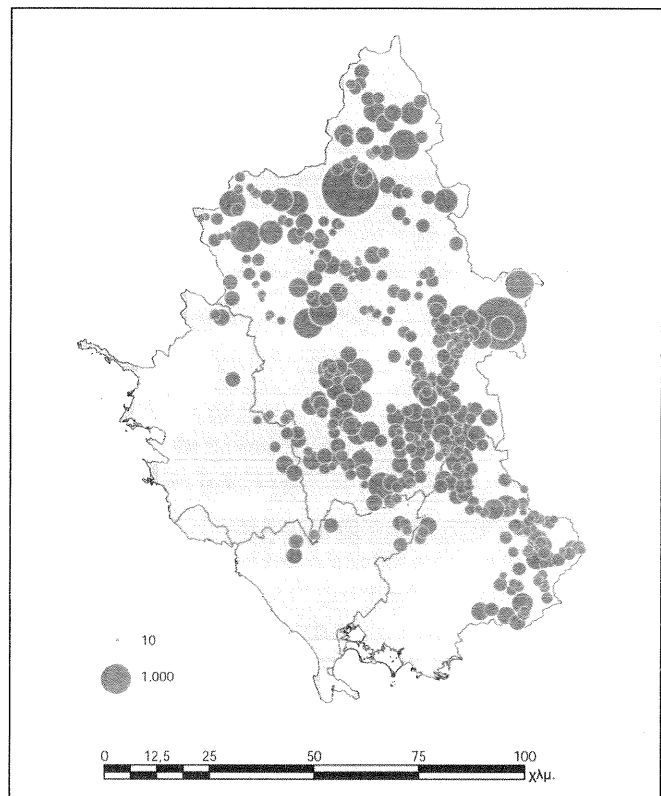
Χάρτης 6.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1928)

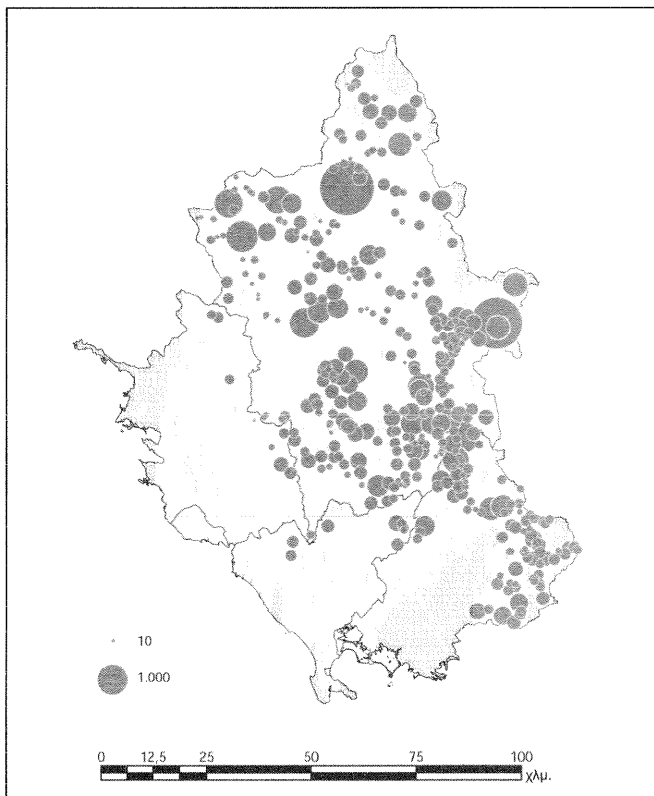
Χάρτης 7.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1940)

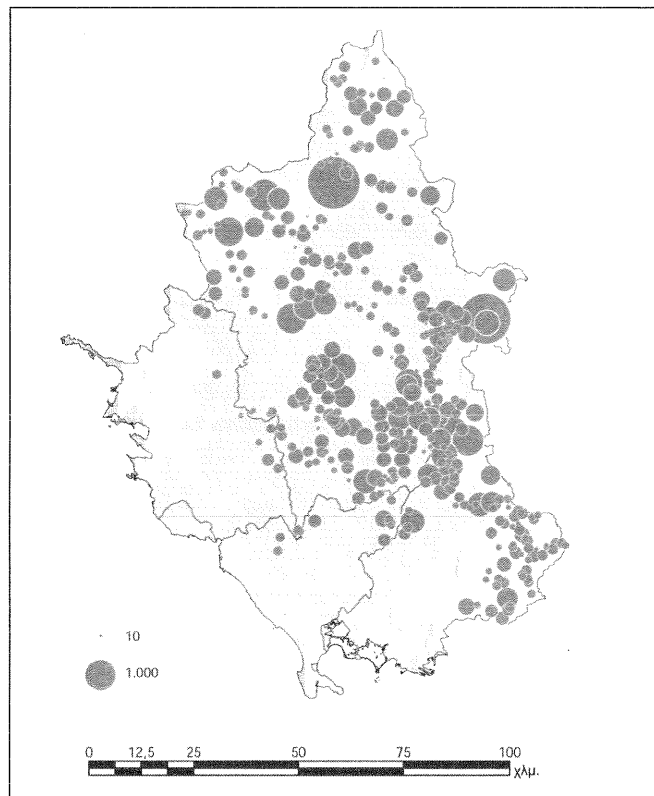
Χάρτης 8.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1951)

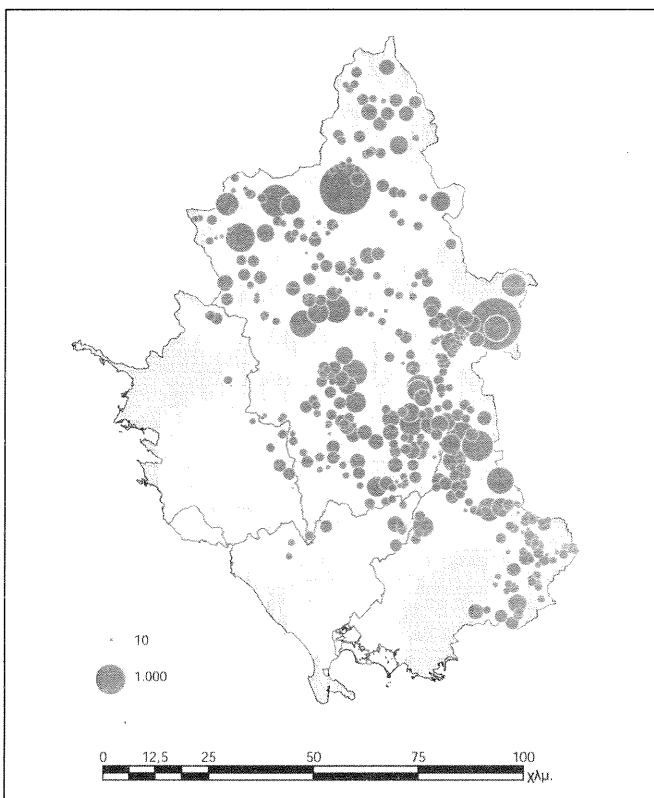
Χάρτης 9.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1961)

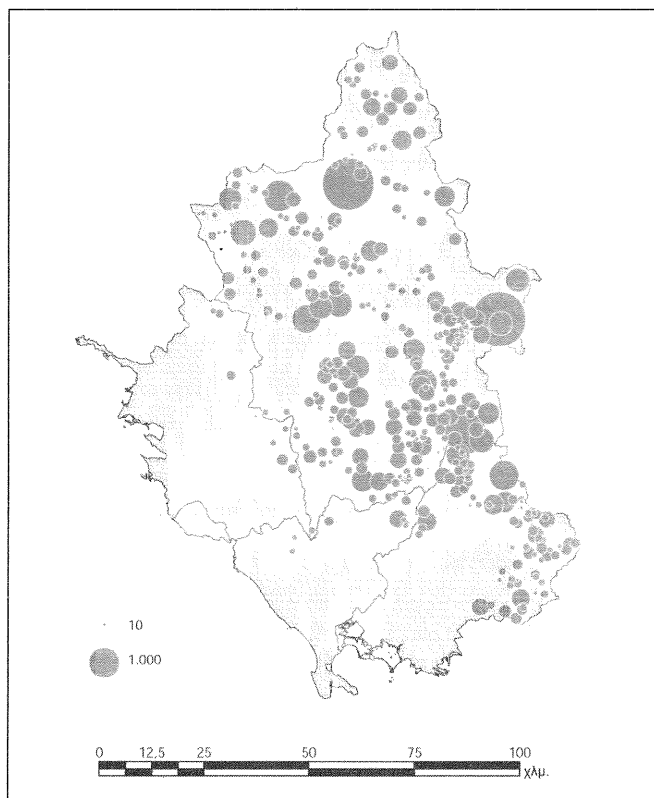
Χάρτης 10.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1971)

Χάρτης 11.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1981)

Χάρτης 12.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 1991)

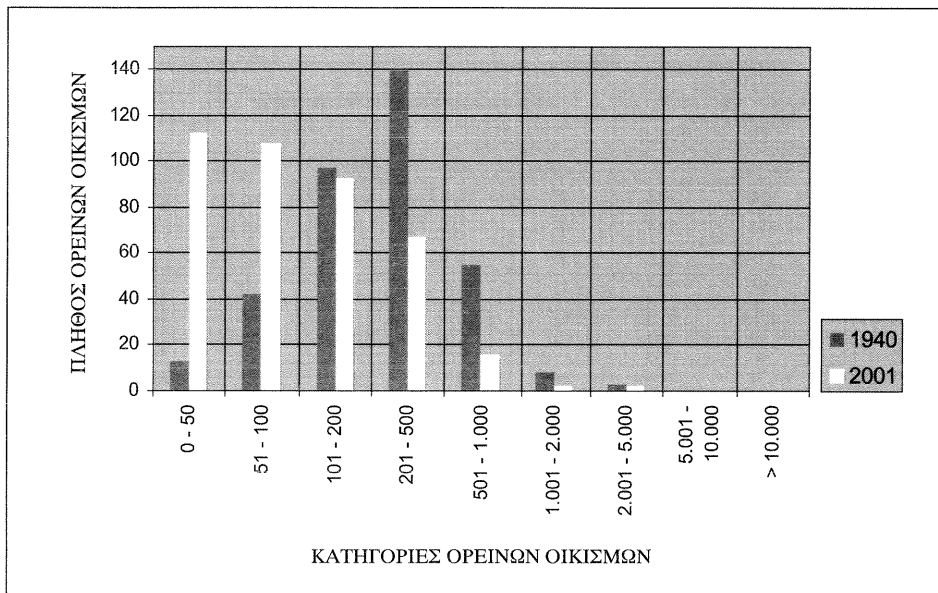

Χάρτης 13.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου (πληθυσμός 2001)

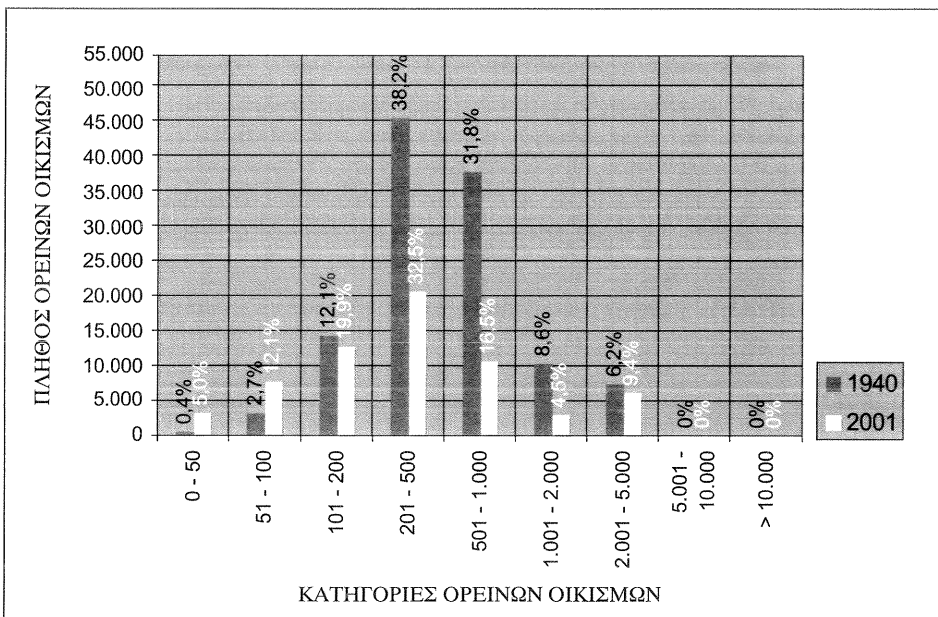
τους νομούς «κατέβηκαν στα πεδινά» (Πίν. 2 και 4). Επίσης παρατηρούνται οι ίδιες αναλογίες μείωσης στους Ν. Αρτας και Ιωαννίνων καθώς και στην Περιφέρεια Ηπείρου συνολικά, και αυτό τεκμηριώνει ακόμη περισσότερο την πληθυσμιακή απεργήμωση των ορεινών οικισμών της Ηπείρου (Πίν. 2, 4 και 6).

Συνολικά στο γεωγραφικό χώρο της Ηπείρου εντοπίστηκαν 448 ορεινοί οικισμοί από το 1913 έως και το 2001. Η κατάταξή τους ανά υψομετρική ζώνη φαίνεται στον Πίν. 7. Οι ορεινοί οικισμοί του 1991 ανέρχονται σε 406 και η κατάταξή τους ανά υψομετρική ζώνη φαίνεται στον Πίν. 8. Με δεδομένο ότι το χαρτογραφικό υπόβαθρο αναφέρεται στη διοικητική διαίρεση της χώρας όπως αυτή παρουσιάζεται το 1991 και το 1997, ο Χάρτης 3 απεικονίζει το δίκτυο αυτών των ορεινών οικισμών.

Ενδιαφέρον παρουσιάζει η κατανομή αυτών των ορεινών οικισμών ως προς τις διαφορετικές ομάδες πληθυσμιακού δυναμικού (Διαγρ. 1 και 2). Η σύγκριση

Διάγραμμα 1.
Η πληθυσμιακή ταξινόμηση των ορεινών οικισμών της Ηπείρου

Διάγραμμα 2.
Ο πληθυσμός των ορεινών οικισμών της Ηπείρου ανά πληθυσμιακή κατηγορία

Πίνακας 7.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου
ανά υψομετρική ζώνη (1913-2001)

ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΗ ΖΩΝΗ (μ.)	ΟΡΕΙΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ (1913-2001)	
	Αριθμός	%
600-800	268	59,8
801-1000	131	29,2
1001-1200	40	8,9
1201-1300	4	0,9
1301-1400	3	0,7
>1401	2	0,4
ΣΥΝΟΛΟ	448	100,0

Πίνακας 8.
Ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου
ανά υψομετρική ζώνη (1991)

ΟΡΕΙΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ (1913-2001)			
Αριθμός	%	Πληθυσμός	%
237	58,4	37.543	60,2
125	30,8	16.638	26,7
37	9,1	7.510	12,0
3	0,7	157	0,3
2	0,5	88	0,1
2	0,5	425	0,7
406	100,0	62.361	100,0

Πίνακας 9.
Η πληθυσμιακή συμπεριφορά των ορεινών οικισμών της Ηπείρου από τις αρχές του 20ού αιώνα
μέχρι σήμερα (κοινή εμφάνιση σε δύο συνεχόμενες απογραφές)

	ΟΡΕΙΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ							
	ΑΥΞΑΝΟΜΕΝΟΙ		ΣΤΑΣΙΜΟΙ		ΜΕΙΟΥΜΕΝΟΙ		ΣΥΝΟΛΟ	
	αριθμός	%	αριθμός	%	αριθμός	%	αριθμός	%
1913-1920	54	20,8	45	17,4	160	61,8	259	100,0
1920-1928	154	56,6	68	25,0	50	18,4	272	100,0
1928-1940	157	57,5	39	14,3	77	28,2	273	100,0
1940-1951	95	26,5	41	11,5	222	62,0	358	100,0
1951-1961	128	35,0	62	16,9	176	48,1	366	100,0
1961-1971	33	8,1	23	5,6	352	86,3	408	100,0
1971-1981	177	43,7	40	9,9	188	46,4	405	100,0
1981-1991	96	22,6	51	12,0	277	65,3	424	100,0
1991-2001	165	41,3	38	9,5	197	49,2	400	100,0

Πίνακας 10.
Μειούμενοι ορεινοί οικισμοί της Ηπείρου ανά υψομετρική ζώνη
και ανά περίοδο διαδοχικών απογραφών

	ΜΕΙΟΥΜΕΝΟΙ ΟΡΕΙΝΟΙ ΟΙΚΙΣΜΟΙ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ							ΣΥΝΟΛΟ ΜΕΙΟΥΜΕΝΩΝ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ	ΣΥΝΟΛΟ ΟΡΕΙΝΩΝ ΟΙΚΙΣΜΩΝ
	ΥΨΟΜΕΤΡΙΚΗ ΖΩΝΗ (μ.)								
		600-800	801-1000	1001-1200	1201-1300	1301-1400	>1400		
1913-1920	αριθμός	76	58	22	1	2	1	160	259
	%	29,3	22,4	8,5	0,4	0,8	0,4	61,8	
1920-1928	αριθμός	19	21	10	0	0	0	50	272
	%	7,0	7,7	3,7	0,0	0,0	0,0	18,4	
1928-1940	αριθμός	49	21	6	0	0	1	77	273
	%	17,9	7,7	2,2	0,0	0,0	0,4	28,2	
1940-1951	αριθμός	105	81	30	2	4	0	222	358
	%	29,3	22,6	8,4	0,6	1,1	0,0	62,0	
1951-1961	αριθμός	106	52	14	0	4	0	176	366
	%	29,0	14,2	3,8	0,0	1,1	0,0	48,1	
1961-1971	αριθμός	199	119	28	2	3	1	352	408
	%	48,8	29,2	6,9	0,5	0,7	0,2	86,3	
1971-1981	αριθμός	114	61	8	1	4	0	188	405
	%	28,1	15,1	2,0	0,2	1,0	0,0	46,4	
1981-1991	αριθμός	159	89	24	2	2	1	277	424
	%	37,5	21,0	5,7	0,5	0,5	0,2	65,3	
1991-2001	αριθμός	116	66	13	0	1	1	197	400
	%	29,0	16,5	3,3	0,0	0,3	0,3	49,3	

που γίνεται μεταξύ δύο χαρακτηριστικών απογραφών (1940 και 2001) επισημαίνει αφενός τη μεγάλη συγκέντρωση οικισμών και πληθυσμού στις κατηγορίες 201-500 και 501-1000 για το 1940, με ελαφρά αλλά χαρακτηριστική μετατόπιση στις κατηγορίες 101-200 και 201-500 για το 2001, ενισχύοντας έτσι την εικόνα της μείωσης των εύρωστων οικισμών και την αύξηση αυτών που βρίσκονται κάτω από το κατώφλι των 500 κατοίκων. Η εικόνα αυτή γίνεται «δραματικότερη» στο Διάγρ. 1, όπου ο αριθμός των οικισμών κάτω των 500 κατοίκων αυξάνει κατακόρυφα το 2001, περιορίζοντας στο ελάχιστο τους μεγαλύτερους των 500 κατοίκων!

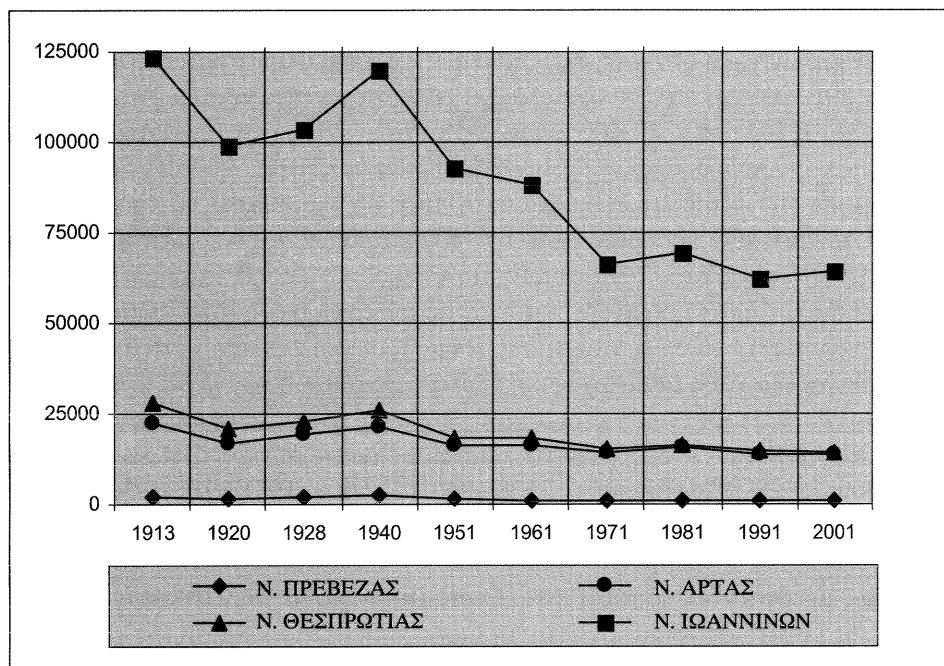
Η διάκριση των ορεινών οικισμών σε αυξανόμενους (δημογραφική εξέλιξη μεγαλύτερη του 5%), στάσιμους (δημογραφική εξέλιξη μεταξύ -5% και 5%) και μειούμενους (δημογραφική εξέλιξη μικρότερη του -5%) καταγράφεται στον Πίν. 9. Πρόκειται για οικισμούς που εμφανίζονται οι ίδιοι για δύο συνεχείς απογραφές. Οι αυξανόμενοι οικισμοί εμφανίζουν μεγάλα ποσοστά τις περιόδους 1920-1928 (56,6%), 1928-1940 (57,5%), 1971-1981 (43,7%) και 1991-2001 (41,3%). Οι δύο πρώτες περίοδοι είναι αυτές μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή και η τρίτη είναι η δεκαετία της παλιννόστησης μετά το μεγάλο κύμα της μετανάστευσης του 1961. Η τέταρτη περίοδος συνδέεται με κάποια μέτρα της Πολιτείας αναφορικά με τη διοικητική μεταρρύθμιση της χώρας.

Οι στάσιμοι ορεινοί οικισμοί παρουσιάζουν τη μεγαλύτερη αύξηση του ποσοστού τους κατά την περίοδο 1920-1928 (25%). Αυξημένα ποσοστά εμφανίζουν τις περιόδους 1913-1920, 1928-1961 και 1981-1991. Στις υπόλοιπες περιόδους παρουσιάζουν μείωση του ποσοστού τους, με τη μεγαλύτερη να εμφανίζεται τη δεκαετία 1961-1971. Όσον αφορά τους μειούμενους ορεινούς οικισμούς, το μεγαλύτερο ποσοστό τους (86,3%) εμφανίζεται τη δεκαετία 1961-1971, ενώ και κατά τη δεκαετία 1981-1991 το ποσοστό των ορεινών οικισμών που ο πληθυσμός τους εμφανίζει μείωση ανέρχεται σε 65,3%. Ποσοστό που δείχνει μη αναστρέψιμη κατάσταση.

Ο Πίν. 10 δίνει την ταξινόμηση των μειούμενων ορεινών πληθυσμών ανά υψομετρική ζώνη. Παρατηρείται λοιπόν ότι το ποσοστό 86,3% της περιόδου 1961-1971 αφορά οικισμούς με υψόμετρο από 600 έως και 1200 μ. Από αυτούς το 48,8% βρίσκεται μεταξύ 600 και 800 μ., το 29,2% βρίσκεται μεταξύ 801 και 1000 μ. και το 6,9% βρίσκεται μεταξύ 1001 και 1200 μ. Όμως και στις υπόλοιπες χρονικές περιόδους που δεν χαρακτηρίζονται ιδιαίτερα, εκτός της περιόδου 1940-1951 που χαρακτηρίζεται από τις συνέπειες του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου, τα μεγάλα ποσοστά των μειούμενων ορεινών οικισμών απαντώνται σε υψόμετρα από 600 έως και 800 μ., με αμέσως ακολουθώντας τα υψόμετρα από 801 έως και 1200 μ. Πρόκειται δηλαδή για τις πλέον ζωτικές και αξιοποιήσιμες ορεινές περιοχές, που αφέθηκαν στην εγκατάλειψη και το μαρασμό. Μια ανάκαμψη των ποσοστών για τις ζώνες από 600 έως και 1200 μ. παρατηρείται κατά την τελευταία δεκαετία 1991-2001 μετά από μια αύξηση των αντίστοιχων ποσοστών στη δεκαετία 1981-1991.

Το Διάγρ. 3 αποδίδει παραστατικά τη διαχρονική εξέλιξη του ορεινού πληθυσμού των νομών της Περιφέρειας Ηπείρου από το 1913 μέχρι και το 2001. Φαίνεται ότι ο κύριος όγκος του ορεινού πληθυσμού ολόκληρης της περιφέρειας εμφανίζεται στο Ν. Ιωαννίνων, έτσι ώστε κάθε μεταβολή του πληθυσμού αυτού του νομού αντικατοπτρίζει τη μεταβολή που επέρχεται σε ολόκληρη την Ήπειρο. Έτσι, η πληθυσμιακή εξέλιξη του ορεινού πληθυσμού του Ν. Ιωαννίνων δείχνει σε μεγάλο βαθμό την ιστορική, κοινωνική και οικονομική εξέλιξη της χώρας γενικότερα, αλλά και αυτής της γεωγραφικής περιοχής ει-

Διάγραμμα 3.
Η εξέλιξη του ορεινού πληθυσμού της Ηπείρου (αθροιστικά)

δικότερα, μέσα από ιδιαιτερότητες τόσο ιστορικοπολιτικές όσο και γεωγραφικές. Μετά το 1940 η πτωτική τάση στην πληθυσμιακή εξέλιξη του ορεινού πληθυσμού είναι συνεχής, με μεγαλύτερη κλίση της γραμμής στη δεκαετία 1961-1971. Στη δεκαετία 1991-2001 παρατηρείται σταθεροποίηση, που πάλι πρέπει να αποδοθεί περισσότερο στη γεωγραφική θέση της περιοχής και τις πολιτικο-κοινωνικές συνθήκες τόσο της ίδιας της περιφέρειας όσο και των όμορων προς αυτήν κρατών, δηλαδή της Αλβανίας, και όχι σε εκείνες τις στρατηγικές που θα «πριμοδοτήσουν» την οικονομική αποκέντρωση και θα βοηθήσουν όχι μόνο στη συγκράτηση του ορεινού πληθυσμού αλλά και στην επανάκαμψη των «εσωτερικών» μεταναστών.

4. Συμπεράσματα

Η γεωγραφική έρευνα θεμάτων που έχουν σχέση με τον πληθυσμό αποτελεί, όπως είναι γνωστό, ένα μεγάλο κεφάλαιο της γεωγραφικής επιστήμης, που ονομάζεται Πληθυσμιακή Γεωγραφία.

Από όλες τις επιμέρους «γεωγραφίες» η πληθυσμιακή είναι αυτή που μοιάζει να ποσοποιεί σε μεγάλο βαθμό τις μεθόδους της, προσφέροντας έτσι στους μελετητές ένα υλικό ευρύ και ογκώδες, πολλές φορές, σε δεδομένα και δυνατότητες επεξεργασίας.

Παράλληλα, η εικονοποίηση αυτών των δεδομένων και των επεξεργασιών τους, μέσα από πίνακες, διαγράμματα και χάρτες, προσφέρει μια ανάγνωση πολύ συχνά πολυδιάστατη και εν πάση περιπτώσει ικανή να δώσει απαντήσεις, δημιουργώντας συγχρόνως και την κατάλληλη όσο και απαραίτητη υποδομή για την, κατά τα άλλα δύσκολη, συσχέτιση χώρου και φαινομένων.

Η μελέτη του αποπληθυσμού μιας περιοχής, και ιδιαίτερα μιας ορεινής περιοχής όπως η Ήπειρος, είναι ένα σημαντικό δέλεαρ για επιχειρήσεις τέτοιου είδους. Επιπλέον, οι φυσικές και ιστορικές ιδιομορφίες δυσχεραίνουν ακόμη περισσότερο την προσέγγιση του προβλήματος με συμβατικές μεθό-

δους. Έτσι, φαίνεται ότι οι αυτοματοποιημένες μέθοδοι όχι μόνο προσφέρουν ταχύτητα στην έρευνα, αλλά τη βοηθούν συχνά να ξεπεράσει δυσκολίες σαν αυτές της διαχρονικής συσχέτισης και των χωρικών τους εντοπισμών, όπως στην περίπτωση της Ηπείρου.

Το βασικό πρόβλημα που επιλύθηκε μ' αυτή την εργασία υπήρξε αυτό του «κλειδώματος» κάθε οικισμού μέσα σ' ένα σύστημα αναφοράς, που επιτρέπει τη συνεχή και διαχρονική παρακολούθησή του.

Η Χαρτογραφία, από τη μεριά της, μας προσέφερε τις δυνατότητες οπτικοποίησης αυτής της διαχρονικότητας, βοηθώντας έτσι στον εντοπισμό των ανθρωπογεωγραφικών ιδιαιτεροτήτων της Ηπείρου.

Από αυτή την ανάλυση, δύο δείχνουν να είναι οι κρίσιμες περιόδους για την οργάνωση του δικτύου των ορεινών οικισμών της Ηπείρου και κατά πάσα πιθανότητα όλης της χώρας: η περίοδος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου και του Εμφυλίου που ακολούθησε (1940-1950) και η δεκαετία των μεγάλων μεταναστεύσεων προς το εξωτερικό (1961-1971), συνέπεια σε μεγάλο βαθμό του πρώτου γεγονότος.

Αξιίζει να σημειωθεί ότι μετά τις πρώτες δεκαετίες και ως το 1940 η πληθυσμιακή κατανομή των ορεινών οικισμών της Ηπείρου, εντοπιζόμενη όπως αναφέρθηκε κυρίως στο Ν. Ιωαννίνων και στα ανατολικά του Ν. Άρτας, μοιάζει σχεδόν ομοιόμορφη. Από τις απόγραφές του 1951 και 1961 εύκολα παρατηρεί κανείς στους αντίστοιχους χάρτες τη δημιουργία ενός διπόλου συγκέντρωσης των ορεινών οικισμών μεταξύ της Κόνιτσας στα βόρεια και του Μετσόβου στα ανατολικά. Στη συνέχεια όμως, και μετά την απογραφή του 1971 έως αυτήν του 2001, η δυναμικότητα του πόλου της Κόνιτσας μοιάζει να υστερεί σημαντικά έναντι αυτής του Μετσόβου.

Στην πρώτη περίοδο ορεινές περιοχές της χώρας γνωρίζουν έντονες μετακινήσεις πληθυσμού, που προκάλεσε ιδιαίτερα ο Εμφύλιος και η επακόλουθη πολιτική που επικράτησε στη χώρα και είχε μεγάλες επιπτώσεις στην περιοχή αυτή. Ανάλογη, αν και ίσως λιγότερο έντονη, είναι η περίπτωση της Ηπείρου. Η συνολική εικόνα αμαυρώνεται στη διάρκεια της δεκαετίας 1961-1971, η οποία μοιάζει να δίνει το τελειωτικό χτύπημα και μάλιστα με μεγαλύτερη ένταση στο ήδη εύθραυστο δίκτυο των ορεινών οικισμών.

Αντίθετα, οι περιπτώσεις εξαφάνισης οικισμών λόγω φυσικών αιτιών εμφανίζονται σημαντικά περιορισμένες στην Ελλάδα γενικότερα, αλλά και στην Ήπειρο εν προκειμένω. Υπάρχουν βέβαια μεμονωμένες περιπτώσεις αλλαγής θέσης και μετακίνησής τους από υψηλότερες ζώνες σε χαμηλότερες, ή περιπτώσεις μεταφοράς τους εξαιτίας αποσάθρωσης εδαφών, κατολισθήσεων ή άλλων φυσικών αιτιών, αλλά είναι σχεδόν αμελητέες στο γενικότερο σύνολο.

Εν πάση περιπτώσει, είναι περισσότερο από φανερός ο αποπληθυσμός των ορεινών περιοχών της Ηπείρου μέσα από τη χαρτογράφηση που επιχειρήσαμε (δείγματα χαρτών παρατίθενται στην εργασία). Όμως κάτι τέτοιο είναι γνωστό σε μεγαλύτερο ή μικρότερο βαθμό, με τον έναν ή τον άλλο τρόπο προσέγγισης. Αυτό στο οποίο εμείς θεωρούμε ότι προσφέρει και συμβάλλει με τον δικό της τρόπο αυτή η εργασία είναι η ιδιαίτερα αυστηρή συστηματοποίηση της παρακολούθησης αυτού του φαινομένου. Η δημιουργία του Συστήματος Γεωγραφικών Πληροφοριών των Ορεινών Οικισμών της Ελλάδας (ΣΓΠΟΟΕ) φιλοδοξεί να αποτελέσει εργαλείο για την καταγραφή, χαρτογράφηση και επεξεργασία των γεωγραφικών συνιστωσών που επηρεάζουν και διαμορφώνουν την καθημερινότητα του γεωγραφικού χώρου σε οποιαδήποτε κλίμακα.

Το ισχυρό στοιχείο του Συστήματος που ιδρύθηκε είναι η δυνατότητα μονοσήμαντης ταύτισης κάθε οικισμού σε όλο το βάθος χρόνου εμπρός και πίσω από το χρόνο μελέτης. Επιπλέον, η κωδικοποιημένη ένταξη κάθε οικισμού στους «καποδιστριακούς» ΟΤΑ προσφέρει τη δυνατότητα συνεχούς και εύκολης ενημέρωσης του Συστήματος με νέα δεδομένα.

ΠΑΡΑΡΤΗΜΑ

Εκτός των κωδικών αριθμών των οικισμών κατά την ΕΣΥΕ, γίνεται (και) κωδικοποίησή τους με τέτοιο τρόπο ώστε ο κάθε οικισμός προσδιορίζεται μοναδικά για όλες τις απογραφές που έγιναν και θα γίνουν. Ο «νέος» αυτός κωδικός αριθμός προκύπτει ως:

Κωδικός Νομού κατά ΕΣΥΕ 1991+αύξων αριθμός οικισμού κατά ΕΣΥΕ 1991

Αυτό σημαίνει ότι η γεωγραφική θέση των οικισμών ταυτίζεται με τη χωρική αναφορά τους κατά την απογραφή του 1991.

Έτσι, η διαχρονική εξέλιξη των οικισμών διακρίνεται σε:

		προς	
A.	1991	→	1913 (και 1907)
		τα πίσω	
		προς	
B.	1991	→	2001, 2011, ...
		τα εμπρός	

A. 1991 → 1913 (ΚΑΙ 1907)

[ΠΡΩΤΗ ΕΠΙΣΗΜΗ ΚΑΤΑΓΡΑΦΗ ΑΠΟ ΤΟ ΕΛΛΗΝΙΚΟ ΚΡΑΤΟΣ]

1. Ο κωδικός αυτός ακολουθεί τον οικισμό, ανεξάρτητα σε ποιο νομό εμφανίζεται αυτός στις διάφορες απογραφές. Π.χ. ο οικισμός Δαφνωτή, που εμφανίζεται το 1991 στο Ν. Άρτας, παίρνει τον κωδικό 310074. Ο οικισμός αυτός όμως από το 1907 έως και το 1971 εμφανίζεται ως οικισμός του Ν. Πρεβέζης. Έτσι, ένας δεύτερος κωδικός σε όλες πριν το 1981 απογραφές είναι και ο 310074, εκτός από αυτόν της ΕΣΥΕ, που τον δείχνει ως οικισμό του Ν. Πρεβέζης (π.χ. 34111801 της ΕΣΥΕ για το 1971).

2. Εάν σε κάποιο νομό, για κάποια απογραφή, το πλήθος των οικισμών εμφανίζεται μεγαλύτερο κατά την απογραφή αναφοράς από την αμέσως προηγούμενη, οι επιπλέον οικισμοί αριθμούνται-κωδικοποιούνται σε συνέχεια των ήδη υπαρχόντων, σύμφωνα με τη σειρά ταξινόμησης κατά την ΕΣΥΕ.

3. Εάν σε κάποια απογραφή εμφανίζονται «νέοι» οικισμοί, δηλαδή οικισμοί που δεν έχουν καταγραφεί κατά τις προηγούμενες απογραφές, οι οικισμοί αυτοί κωδικοποιούνται όπως στο (2). Π.χ. ο οικισμός Ζίρκος της Κοιν. Αγνάντων του Ν. Άρτας εμφανίζεται στην απογραφή του 1981 (και όχι του 1991) και κωδικοποιείται-αριθμείται σε συνέχεια του πλήθους των 285 οικισμών που εμφανίστηκαν το 1991. Έτσι, παίρνει τον κωδικό αριθμό 310286.

Β. 1991 → 1997, 2001, 2011, ...

1. Σύνδεση του μοναδικού κωδικού των οικισμών με τους κωδικούς κατά «Καποδίστρια». [Για τις περιπτώσεις (και είναι πολλές) όπου οι οικισμοί δεν μπορούν να προσδιοριστούν χωρικά ακριβώς, δηλαδή δεν ταυτίζονται με συγκεκριμένους οικισμούς που είτε εμφανίζονται είτε δεν εμφανίζονται το 1991, ο χωρικός τους προσδιορισμός γίνεται κατά ΟΤΑ «Καποδίστρια» με βάση τις γεωγραφικές πληροφορίες της ευρύτερης περιοχής αυτών των οικισμών.]

2. Κάθε «νέος» οικισμός που θα εμφανίζεται στις απογραφές μετά το 1991 θα παίρνει τον μοναδικό κωδικό, όπως έχει περιγραφεί.

Με τον τρόπο αυτόν είναι δυνατή η παρακολούθηση της πορείας ενός οικισμού από τις αρχές του 20ού αι. για την περιοχή της Ηπείρου και από το 1829-1830 για την Πελοπόννησο (πληθυσμιακή έρευνα από τους Γάλλους πριν ακόμη ανακηρυχθεί η Ελλάδα επίσημο κράτος), μέχρι σήμερα και συνεχώς στο μέλλον.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Γερολύμπου, Α., Καλογήρου, Ν., Χατζημιχάλης, Κ. (1988), *Βορειοελλαδικοί οικισμοί. Μετασηματισμοί του αστικού και περιφερειακού χώρου*, ερευνητικό πρόγραμμα, Σεπτέμβριος 1988. Εθνική Στατιστική Υπηρεσία Ελλάδος (ΕΣΥΕ), *Γενικές Απογραφές 1920, 1928, 1940, 1951, 1961, 1971, 1981, 1991, 2001*.
- Μυρίδης, Μ., Κουσουλάκου, Α., Λαφαζάνη, Π., Καρανικόλας, Ν. (2000), «Ένας δημογραφικός απολογισμός για την περιφέρεια της Κεντρικής Μακεδονίας (1951-1991)», *Πρακτικά συνεδρίου «Χωρικές διαστάσεις των δημογραφικών φαινομένων»*, Βόλος, σ. 413-436.
- King, R., De Mas, P., Mansvelt Beck, J. (2001), *Geography, Environment and Development in the Mediterranean*, Sussex Academic Press, Brighton-Portland.
- Καρανικόλας, Ν., Λαφαζάνη, Π., Μυρίδης, Μ., Ράμναλης, Δ. (2000), «Η απερίμωση των ορεινών οικισμών της Βόρειας Ελλάδας: σχεδιάζοντας ένα “παρατηρητήριο” για τις αλλοιώσεις του οικιστικού δικτύου των χωρών της Βαλκανικής», *Πρακτικά συνεδρίου «Οικονομικός, κοινωνικός, περιβαλλοντικός και πολεοδομικός επανασχεδιασμός υποβαθμισμένων ή κατεστραμμένων περιοχών της Ευρώπης»*, Θεσσαλονίκη, σ. 81-95.
- Υπουργείο Εσωτερικών, Δημόσιας Διοίκησης και Αποκέντρωσης (1997), Πρόγραμμα «Ι. Καποδίστρια».
- Χουλιαράκης, Μ. (1975), *Γεωγραφική, διοικητική και πληθυσμιακή εξέλιξις της Ελλάδος 1821-1971*, τόμ. Β', Αθήνα.

ΑΠΟ ΤΟ «ΤΡΑΓΙΚΟ» ΣΤΟ «ΜΑΓΙΚΟ» ΒΟΥΝΟ.

«Υπερτοπικές» συνέργειες επιβίωσης
της ορεινής κοινωνίας

Λεωνίδας Λουλούδης*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η έκδοση του βιβλίου *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου*. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης (1997) αποκάλυψε τους «τοπικούς» μηχανισμούς της «παράδοξης» επιβίωσης αυτών των μικροκοινωνιών μέχρι τις μέρες μας και πρόσφερε μια νέα ερμηνεία της ένταξης του αγροτικού κόσμου στη σύγχρονη καπιταλιστική κοινωνία. Η παρούσα εργασία, ξεκινώντας από τα ευρήματα αυτού του βιβλίου, επιχειρεί, αξιοποιώντας δεδομένα και τεκμήρια πρόσφατων ερευνών του χώρου των λεγομένων «ορεινών και μειονεκτικών περιοχών», να διευρύνει το ερμηνευτικό του σχήμα εστιάζοντας σε τρεις «υπερτοπικής» καταγωγής παράγοντες. Αυτοί είναι: α) η πολιτισμική στροφή στην πρόσληψη των βουνών από θέατρα «τραγικών» αγώνων σε «ειρηνικά» πεδία ψυχαγωγίας και άθλησης, β) η αναθεώρηση της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής προς την κατεύθυνση της «πολυλειτουργικής γεωργίας», και γ) η έλευση των οικονομικών μεταναστών, οι οποίοι κάλυψαν τα κενά ανεπιθύμητων από τους ντόπιους γεωργικών εργασιών.

*From the 'Tragic' to the 'Magic' Mountain.
'Supra-local' Synergies of Survival in the Economy
and Society of the Mountain*

Leonidas Louloudis

ABSTRACT

The publication of the book *Power, Labour and Memory in Three Villages of Ipiros. The Local Dynamics of Survival* (1997) revealed the 'local' mechanisms of the 'paradoxical' survival of these small-scale societies to this day and offered a new interpretation of the integration of the rural world in modern capitalist society. Setting off from the findings of this book, this paper attempts to broaden this interpretive framework by utilizing data and findings from recent research in the field of the 'mountainous and disadvantaged areas', focusing on three factors of 'supra-local' origin. These are: (a) the cultural shift pertaining to the perception of the mountain from a theatre of 'tragic' struggle towards a 'peaceful' space of recreation and sports, (b) the reform of European agricultural policy towards a 'multifunctional agriculture', and (c) the influx of economic immigrants who have filled in various gaps pertaining to kinds of farming work unattractive to the local people.

* Αναπληρωτής Καθηγητής στο Εργαστήριο Γεωργικών Εφαρμογών, Γεωργικών Συστημάτων, και Αγροτικής Κοινωνιολογίας του Τμήματος Αγροτικής Οικονομίας και Ανάπτυξης του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών, e-mail: louloudis.aa.uoa.gr.

1. Όταν η πραγματικότητα διαψεύδει τις «ορθολογικές» προβλέψεις...

Πριν από τριάντα χρόνια είχαμε έντονη την αίσθηση ότι η Πυρσόγιαννη «Παργόσβηνε και ότι την αντικρίζαμε λίγο πριν την εξαφάνισή της. Όμως τριάντα χρόνια μετά είναι πάντα ετοιμοθάνατη και πάντα ζωντανή, πάντα αναζωογονημένη από την αμερικανική, αυστραλιανή, αθηναϊκή διασπορά της». Με αυτά τα λόγια ο Henri Mendras, ο οποίος είχε ηγηθεί της ερευνητικής αποστολής «Έξι χωριά της Ηπείρου» το 1958, «χαιρετίζει» τα ευρήματα της νέας έρευνας που πραγματοποίησαν ο Σ. Δαμιανάκος¹ και οι συνεργάτες του σε τρία χωριά της Ηπείρου, το Γρεβενίτι (Ανατολικό Ζαγόρι), την Αετόπετρα (πρώην Σανοβό) και την Πυρσόγιαννη (Κόνιτσα). Πράγματι, οι συγγραφείς αυτής της επιτόπιας, και πάλι, έρευνας (1997), η οποία διεξήχθη στο διάστημα 1986-1989, ανακαλύπτουν «με έκπληξη την απίστευτη ικανότητα αντίστασης των ορεινών χωριών της Ηπείρου, την επιτηδειότητά τους να επινοούν διεξόδους στην κρίση, οι οποίες φαίνονται να προκαλούν κάθε ορθολογισμό». Ωστόσο ορθολογισμός υπάρχει και οι συγγραφείς δεν το αγνοούν. Άλλωστε, όχι τυχαία, τον θέτουν ως κύριο στόχο της μελέτης τους. Όταν, συγκεκριμένα, αναζητούν «τις νευραλγικές εκείνες σχέσεις της επιχώριας κοινωνικότητας που όχι μόνο ρυθμίζουν κυρίαρχα το σύνολο της κοινωνικής ζωής στο εσωτερικό των χωριών, αλλά μας βοηθούν να κατανοήσουμε τις ιδιαίτερες στρατηγικές επιβίωσης και προσαρμογής στους εξωτερικούς καταναγκασμούς, τις οποίες βάζει σε ενέργεια κάθε μια από τις τρεις τοπικές μικροκοινωνίες που ερευνήθηκαν: δηλαδή τις σχέσεις εξουσίας (ή τους τρόπους διαχείρισης των πελατειακών πόρων), ως προς το πρώτο χωριό (Γρεβενίτι), τις σχέσεις εργασίας (ή τους τρόπους διαχείρισης της αγροτικής γης, της πολυδραστηριότητας και της μετανάστευσης), ως προς το δεύτερο χωριό (Αετόπετρα), τις συμβολικές κοινωνικές σχέσεις (ή τους τρόπους διαχείρισης της κοινωνικής μνήμης), ως προς το τρίτο χωριό (Πυρσόγιαννη).

Στο κείμενο που ακολουθεί θα επιχειρήσω, σε ρητό ή άρητο διάλογο με την έρευνα των τριών χωριών της Ηπείρου, να διευρύνω την προβληματική της τοπικής επιβίωσης προς ένα ευρύτερο πλαίσιο επιρροών της δυναμικής της, το οποίο συν-καθορίζεται αφενός από τις συνέπειες γεγονότων ιστορικής κλίμακας και αφετέρου από τη διεθνή, την εθνική και την τοπική πολιτική διαχείριση αυτών των συνεπειών. Θα αναφερθώ σε τρεις συνδεδεμένους, άλλοτε εμπρόθετα άλλοτε μέσω της ετερογονίας των σκοπών, παράγοντες. Αυτοί είναι: α) η πολιτισμικού χαρακτήρα αναβίωση του ενδιαφέροντος για τα βουνά, β) η εν εξελίξει αναθεώρηση των δογμάτων και των προτεραιοτήτων της ευρωπαϊκής αγροτικής πολιτικής, προκειμένου, μεταξύ άλλων, να ενσωματώσει (integrate) την περιβαλλοντική συνιστώσα της ανάπτυξης, κατά τη σχετική επιταγή της Συνθήκης του Άμστερνταμ,² και γ) η «εισβολή» των οικονομικών μεταναστών από τις όμορες, πρώην κομμουνιστικές, βαλκανικές χώρες. Όπως ήδη διαφαίνεται, οι παράγοντες αυτοί είναι όλοι εξωγενείς ή –για τη συμμετρία των ορισμών– «υπερτοπικοί», με την έννοια ότι δεν συγκαταλέγονται εξ ορισμού σε ό,τι ο Δαμιανάκος και οι συνεργάτες του ορίζουν ως «τοπική δυναμική επιβίωσης», καθώς δεν ανήκουν παρά εν μέρει στις ιδιαίτερες στρατηγικές επιβίωσης και προσαρμογής στους εξωτερικούς καταναγκασμούς τις οποίες βάζει σε ενέργεια κάθε μία από τις τρεις τοπικές μικροκοινωνίες που κατέγραψε η εργασία τους στην Ήπειρο. Αυτή η διάκριση της «υπερτοπικής» συ-

1. Ο Σ. Δαμιανάκος με τη συνεργασία της Β. Φουντούκου είχε εργαστεί το 1961 στο Γρεβενίτι (Ανατολικό Ζαγόρι), στο πλαίσιο των πρώτων επιτόπιων ερευνών που οργάνωσε το ΕΚΚΕ, με την καθοδήγηση του Ι. Περιστιάνη. Και αυτών η πρόβλεψη ήταν τότε ότι το σύνολο των χωριών της περιοχής όδευσαν προς την ερήμωση.

2. Συνθήκη του Άμστερνταμ, άρθρο 6, 1997: «Μέτρα προστασίας του περιβάλλοντος πρέπει να ενσωματωθούν στον ορισμό και την εφαρμογή των πολιτικών και δράσεων της Κοινότητας που αναφέρονται στο άρθρο 3, υπηρξιώντας το στόχο της προώθησης της βιώσιμης ανάπτυξης».

νιστώσας δεν εγγράφεται, στο πλαίσιο τουλάχιστον της αναλυόμενης συγκυρίας, ως ανταγωνιστική αλλά ως συνεργός τής, κατά τους ερευνητές των χωριών της Ηπείρου, «τοπικής δυναμικής επιβίωσης».

2. Βουνά: «μάθημα ιστορίας» ή «επιστροφή στη φύση»;

Τον περασμένο Νοέμβριο η εφημερίδα *Καθημερινή* παρουσίασε ένα «Αφιέρωμα στα ελληνικά βουνά» (Τραϊού 2002, Μαγκλίνης 2002). Το Αφιέρωμα, ένα από τα πολλά που είδαν το φως της δημοσιότητας τελευταίως, αποτελείται από δύο μέρη. Τόσο η ενασχόληση με το θέμα όσο και η δομή του Αφιερώματος δεν είναι, νομίζω, τυχαία. Στο πρώτο μέρος, με υπότιτλο «Φύση και κατοίκηση», ο γνωστός για τις εργασίες του στον ελληνικό αγροτικό χώρο ανθρωπογεωγράφος Michel Sivignon προτείνει το κτηνοτροφικό χωριό Ανάβρα (προγενέστερη ονομασία: Γούρα) ως ένα αισιόδοξο παράδειγμα των προοπτικών της ορεινής οικονομίας. Θα επανέλθω σε όσα σχετικά με την ευοίωνη πραγματικότητα της «διευρυμένης» πρωτογενούς ορεινής παραγωγής υποστηρίζει ο Sivignon. Εδώ το προτάσσω σε αντιδιαστολή με όσα ακολουθούν στο αφιέρωμα της *Καθημερινής*, τα οποία, από την άποψη της αναπτυξιακής δυναμικής, θα έπρεπε να προηγούνται, καθώς, κατά τη γνώμη μου, αυτά «ρυμουλκούν» την πρωτογενή παραγωγή προς τον εκσυγχρονισμό και τη βιωσιμότητα. Το αποδεικνύει μια ματιά στα περιεχόμενα του β' μέρους. Υπό τον τίτλο «Άθληση και ψυχαγωγία» στεγάζονται κείμενα σαφώς προοριζόμενα για ένα άλλο αναγνωστικό κοινό, πρωτίτως τους νέους χρήστες ή «καταναλωτές» της φύσης και δευτερευόντως τους δημόσιους ή ιδιωτικούς φορείς παροχής υπηρεσιών ορεινής άθλησης και ψυχαγωγίας. Οι τίτλοι είναι χαρακτηριστικοί: «Ανακαλύπτοντας τη μαγεία του βουνού», «Ανάβαση σε απόκρημνες κορυφές της Ελλάδας», «Χιονοδρομία: ένα σπορ με ιστορία», «Κατάβαση σε φαράγγι», «Ράφτινγκ και καγιάκ», «Πετώντας με αετό», «Αλεξίπτωτο πλαγιάς», «Ένα ποδήλατο που πάει παντού». Δεν υπάρχει αμφιβολία ότι βρίσκεται υπό εξέλιξη ένα νέο πρότυπο χρήσης ή «κατανάλωσης» των ορεινών τοπίων. Κινητήριος δύναμη η αναζήτηση μιας ειδικού τύπου βιοματικής εμπειρίας της ζωής στα βουνά.

Υπάρχει ωστόσο μια άλλη πρόσληψη των βουνών, την οποία συνθέτει ένας άλλης αφετηρίας και προοπτικής πολιτικός και πολιτισμικός ειρμός. Πρόκειται για την πρόσληψη των βουνών από την οποία εμφορείται ένα πρόσφατο κείμενο του Άγγελου Ελεφάντη (2002) και την οποία θα αποκαλούσα, αφοριστικά, «μάθημα ιστορίας». Εκεί ο συγγραφέας επιχειρεί όχι μόνο να αναπαραστήσει ένα συλλογικό τόπο και τρόπο ζωής που χάνεται, αλλά και να τον αντιδιαστείλει, πρώτον, με τον κόσμο του κάμπου εκείνων των χρόνων και, δεύτερον, με τις καταστάσεις οι οποίες τείνουν να επικρατήσουν σήμερα. «Τα βουνά ήταν τόπος ζωής», γράφει. Πριν τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, συνεχίζει, οι ορεσίβιοι, μεγάλο τμήμα του πληθυσμού της χώρας, ανέπτυξαν τη γεωργία και κτηνοτροφία, βιοτεχνίες ξύλου και πέτρας, μαλλιού, ήταν κτίστες, υλοτόμοι, σιδηρουργοί, είχαν στα χέρια τους το διαμετακομιστικό εμπόριο, τις ζωοπανηγύρεις, μια ακμάζουσα αγορά. Εξαιτίας των υλικών και γενικότερα των ιστορικών συνθηκών διαμορφώθηκε ένας αλλιότιπος «ανθρώπινος ιδεότυπος». Τα βουνά στα νεότερα χρόνια ήταν ο πολιτικός χώρος της ανυπακοής που κάποια στιγμή έγινε Επανάσταση. Δεν είναι τυχαία η έκφραση «θα πάρω τα βουνά». Η Επανάσταση του 1821, ο ελληνοϊταλικός πόλεμος του 1940-1941,

η Αντίσταση, ο Εμφύλιος, διεξάγονται κυρίως στα βουνά, ήταν «το γήπεδο, ας πούμε, των αδυνάτων». Εκεί αναπτύχθηκαν η αρχιτεκτονική της πέτρας και του ξύλου, ο νομαδισμός και η ληστοκρατία, από εδώ αρχίζει η εδραιοποίηση των νομάδων. Στις σχολές και τα σχολεία τους, με σημαντικότερα κέντρα στα Ζαγόρια, το Πήλιο, τον Προυσό, τη Φουρνά, την ορεινή Αρκαδία, ξεκίνησαν η μόρφωση και η λογιосύνη. Η κουζίνα τους ήταν επίσης ιδιαίτερη, βασισμένη κυρίως στις πίτες, το κρέας, την μπιμπότα, τα χόρτα. Αλλιότιμο ήταν το τραγούδι, ο χορός, ακόμη και ο συνήθης αναπαγωγικός τύπος (ενδογαμία). Πότε άλλαξαν ή άρχισαν να αλλάζουν όλα αυτά; Στη δεκαετία 1950-1960 η βελτίωση του οδικού δικτύου συνέδεσε τα βουνά με τις πόλεις. Αν και κυρίως το «άδειασμα» έγινε με τρόπο πολιτικό, όταν στον Εμφύλιο 700.000-800.000 κάτοικοι των ορεινών περιοχών μετακόμισαν βιαίως στις πόλεις για να μην έχουν οι αντάρτες πηγές ανεφοδιασμού, στρατολογίας και υπηρεσιών. Λίγοι από αυτούς επέστρεψαν στα χωριά τους το 1950, με τον επαναπατρισμό, όπως είχε ονομαστεί. Και σήμερα; Για τον συγγραφέα, τα χωριά, «τα καλοκαίρια μετατρέπονται σε ιδιόμορφα ΚΑΠΗ [...] και παιδικές χαρές [...] και ως προς το κύριο τα βουνά είναι τόποι εισπνοής καθαρού αέρα [...] ορειβασίας, φωτογραφίας, ράφτινγκ, χιονοδρομιών, ένα γραφικό ντεκόρ, ένα τοπίο σαν σκηνικό που πλαισιώνει την έξοδο του Σαββατοκύριακου, το “Πάσχα ή Χριστούγεννα στο χωριό”».

Αυτή η «μπρεσιονιστική», κατά τον συγγραφέα, σύνθεση αντλείται από προσωπικά βιώματα (Ελεφάντης 2000) αλλά και κατακτημένη γνώση των κοινωνικών επιστημών.³ Η εκτενής αναφορά στο κείμενό του θέλει να τονίσει την ύπαρξη διαφοράς μεταξύ της πρόσληψης που ονόμασα «μάθημα ιστορίας» και μιας άλλης, την οποία εξίσου αφοριστικά θα αποκαλούσα, μόνο για τις ανάγκες αυτού του κειμένου, ως «επιστροφή στη φύση». Είναι η πρόσληψη του Αφιερώματος. Όμως, γιατί «επιστροφή στη φύση»; Η διαφορά συνοψίζεται στην έμφαση η οποία αποδίδεται στην ιστορία του ελληνικού βουνού, όπως αυτή εκτυλίσσεται στη «μακρά διάρκεια». Στην πρώτη περίπτωση προβάλλεται η ιστορική-ανθρωπολογική διάσταση, υποκείμενη στους (αλλά όχι κυριαρχούμενη από τους) οικολογικούς και περιβαλλοντικούς καταναγκασμούς.⁴ Αντίθετα, στο μεγαλύτερο μέρος του κατά τα άλλα ενδιαφέροντος Αφιερώματος της *Καθημερινής* κυριαρχούν, με εξαίρεση το άρθρο του Sivignon, οι οικογεωγραφικές, φυσιολατρ(ευτ)ικές, αισθητικές περιγραφές ορεινών τοπίων και οικισμών. Η ιστορία των ανθρώπων του βουνού στοιχειώνεται στα απομεινάρια ενός απελθόντος κόσμου, σαν ψηφίδες ενός σκηνικού απουσίας: άδειοι οικισμοί, έρημα μνημεία πολιτισμού, ξωμάχοι ποιμένες οι οποίοι απενίζουν (ή αποχαιρετούν;) υπέροχα, βιβλικά τοπία. Πρόκειται συνεπώς για δύο εντελώς διαφορετικές αφηγηματικές στοχεύσεις. Ο απομυθοποιητικός λόγος του Ελεφάντη τονίζει ότι η ζωή στα βουνά δεν ήταν ειδυλλιακή, «όπως μας την περιγράφει συχνά η λαογραφία, οι λυρικές εξάρσεις της βουκολικής ποίησης και ο τουρισμός». Στην πραγματικότητα, «είχε μια τραγικότητα η ζωή σ' αυτά, ακόμα και στα χρόνια της ειρήνης, που δεν ήταν πολλά. Μόνο μ' αυτή την αίσθηση του τραγικού μπορούμε να ιστορήσουμε τη ζωή στα βουνά». Αντίθετα, στο αφιέρωμα της *Καθημερινής* (ιδιαίτερα στο β' μέρος) η ιστορία απωθείται στο περιθώριο, μέσω κυρίως αόριστων αναφορών περί εξερευνητικών αποστολών του 19ου αιώνα, κατά τις οποίες «γεννήθηκε το πνεύμα της ορειβασίας». Αυτό το πνεύμα μετά τα μέσα του 20ού αιώνα, όπως υποστηρίζεται, οδήγησε στην εξειδίκευση της ορειβασίας. Σήμερα οι δραστηριότητες που αναφέρονται με το γενικό χαρακτηρι-

3. Από τις πρόσφατες εκδόσεις το ίδιο το έργο των Σ. Δαμιανάκου κ.ά., *Εξουσία, εργασία και μνήμη...*, ό.π., αλλά και της Β. Ψιμούλη (1996, 1998), τεκμηριώνουν με διεπιστημονική πληρότητα την προσέγγιση Ελεφάντη. Επίσης, για μια ενημερωμένη αναδρομή σε σχετικές μελέτες, βλ. Πολίτη (2000).

4. Για μια βιβλιογραφική αναδρομή στην κριτική του οικολογικού και περιβαλλοντικού ντετερμινισμού στη θεώρηση του «τρόπου ζωής» των ορεινών πληθυσμών, βλ. Κωνσταντιζόγλου (1987, σ. 21-31).

σμό «σπορ βουνού» ή «σπορ περιπέτειας» υπόσχονται στον καθένα τη δυνατότητα να πλησιάσει το βουνό «με το δικό του τρόπο». «Όλες αυτές οι δραστηριότητες»: ορεινή πεζοπορία, χειμερινές αναβάσεις, αναρρίχηση σε βραχώδεις ορθοπλαγιές ή σε λούκια χιονιού, πέρασμα φαραγγιών (canyoning), ορειβατικό σκι, αιωρόπτερο (αετός) ή αλεξίπτωτο πλαγιάς (parapente), ορειβατικό ποδήλατο (mountain bike), καγιάκ σε αφρισμένα ορεινά ποτάμια ή ράφτινγκ σε ηπιότερους υδάτινους δρόμους, «φέρνουν τον άνθρωπο κοντά στο μεγαλείο των ορεινών όγκων» (Ματσούκας & Αδαμόπουλος 2002).

Η διαφορά είναι ευδιάκριτη. Στην πρώτη περίπτωση, του Ελεφάντη, αναδεικνύεται η ιστορημένη «τραγικότητα». Στόχος είναι, αφού τα βουνά αποτελούν ένα οιονεί «αρχαιοτάξιο ορεογνωσίας», να προσφέρουν «ένα είδος ρέμβης, ένα είδος αναστοχασμού για το χρόνο που χάθηκε και τις μορφές ζωής που παρήλθαν ανεπιστρεπτί». Στη δεύτερη περίπτωση, του Αφιερώματος, στόχος είναι η «άθληση και ψυχαγωγία». Προς εκπλήρωση αυτού του στόχου αναδεικνύεται η δυνατότητα του καθενός να πλησιάσει το βουνό «με το δικό του τρόπο». Θα συμπλήρωνα: και στο δικό του χρόνο. Δηλαδή η επιλεκτική, αποσπασματική («μετανεωτερική») χρήση του βουνού από τους σημερινούς κατοίκους της πόλης, ορισμένοι των οποίων, αν όχι η συντριπτική πλειοψηφία, είναι εγκιβωτισμένοι σε ένα ανθρωπογενές, τεχνητό περιβάλλον, εντός του οποίου ασφυκτιούν. Όμως και οι δύο προσλήψεις δεν αποκλείουν κάποια σύγκλιση. Ο Ελεφάντης δεν παραλείπει την προσφορά της ωφέλιμης-ανεπιτήδευτης-σωματικής άσκησης και του καθαρού αέρα που προσφέρει το περιβάλλον των βουνών. Από την άλλη, για τους εραστές της σύγχρονης-τεχνολογικά «σοφιστικέ»-ψυχαγωγικής άθλησης, το αφιέρωμα υπερθεματίζει ότι τα βουνά προσφέρουν στον άνθρωπο, εκτός από ένα «μοναδικό αντίδοτο στη σκληρή και άχαρη καθημερινή ζωή της πόλης», το σημαντικότερο: «την αναμέτρηση με τα όριά του».

Δεν θέλω ούτε να μεγεθύνω ούτε να μικρύνω τις διαφορές ανάμεσα στις δύο προαναφερθείσες προσλήψεις του βουνού. Απλώς έχω την αίσθηση ότι οι δύο συνυπάρχουν, αλλά προς το παρόν η δεύτερη έχει μεγαλύτερη απήχηση της πρώτης, ιδιαίτερα στις νεότερες γενιές, οι οποίες έχουν στραφεί αποφασιστικά στα ορεινά σπορ. Υπάρχει συνελώς η πολιτισμικής αφετηρίας αναζήτηση ενός νέου τύπου και τρόπου ζωής στο έως πρόσφατα εγκαταλειπόμενο, για λόγους που ήδη εξηγήθηκαν και τους οποίους θα επιχειρήσω στη συνέχεια να συμπληρώσω από άλλη οπτική γωνία, βουνό. Αυτή η μη υλική αναζήτηση, ως συνήθως συμβαίνει, έχει απολύτως υλικές συνέπειες. Κυριολεκτικώς «ρυμουλκεί», όπως ήδη είπα και θα επεξηγήσω στο επόμενο κεφάλαιο, το ενδιαφέρον καινοτόμων πρωτοβουλιών ανασυγκρότησης της ορεινής οικονομίας και κοινωνίας σε εθνικό και ευρωπαϊκό επίπεδο.

3. Από την «ευρωπαϊκή γεωργία» στην «Πράσινη Ευρώπη»

Από τα μέσα της δεκαετίας του 1980 είχε πλέον διαφανεί ότι η Κοινή Αγροτική Πολιτική (ΚΑΠ) είχε επιτύχει τους ιδρυτικούς στόχους της, την αύξηση της ανταγωνιστικότητας της ευρωπαϊκής γεωργίας έναντι εκείνης των ΗΠΑ, ενώ το ενδιαφέρον για την αντιμετώπιση των περιβαλλοντικών επιπτώσεων αυτής της πολιτικής –όπως άλλωστε και κάθε άλλης– ήταν πρακτικώς ανύπαρκτο.⁵ Στο μεταξύ τα αδιάθετα πλεονάσματα αγροτικών προϊόντων συσσωρεύονταν, ενώ

5. Οι πέντε στόχοι της γεωργικής πολιτικής κατά το άρθρο 39 της Συνθήκης της Ρώμης ήταν: η αύξηση της γεωργικής παραγωγικότητας, η εξασφάλιση ενός επαρκούς επιπέδου ζωής για την αγροτική κοινότητα, η σταθεροποίηση των αγροτικών αγορών, η διασφάλιση επαρκών αποθεμάτων τροφίμων, η εγγύηση λογικών τιμών για τους καταναλωτές. Είναι χαρακτηριστικό ότι δεν υπάρχει καμία αναφορά στο περιβάλλον στα κείμενα των Jean Monnet, Robert Schuman ή του Henri Spaak, ούτε στα συμπεράσματα του Συνεδρίου της Μεσσήνης ή την Επιτροπή Spaak που προηγήθηκαν των Συμφωνιών της Ρώμης το 1957 (βλ. McCormick 2001, σ. 43).

οι δημοσιονομικές δαπάνες στήριξης των Κοινών Οργανώσεων Αγορών (ΚΟΑ) είχαν γίνει δυσβάστακτες. Η μεταρρύθμιση της ΚΑΠ του 1992 υπήρξε συνέπεια αυτών των αδιεξόδων και επισπεύστηκε από τις πιέσεις των ανταγωνιστών της Ε.Κ. στην Παγκόσμια Συμφωνία Δασμών και Εμπορίου (GATT). Η απορρύθμιση της ΚΑΠ (σταδιακή περικλοπή επιδοτήσεων), στο στόχαστρο των συντεχνιακών συμφερόντων του αγροτικού τομέα, αναζήτησε τη νομιμοποίησή της στην περιβαλλοντική της διάσταση. Προτάχθηκε έτσι η ανάγκη ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής συνιστώσας στην ΚΑΠ.

Η φιλοσοφία της ενσωμάτωσης περιβαλλοντικών ρυθμίσεων στην ΚΑΠ ακολούθησε το πρότυπο των «επιπτώσεων» πριν, και το πρότυπο των «δημοσίων αγαθών» μετά τη μεταρρύθμιση του 1992. Το πρότυπο των «επιπτώσεων» αναγνώριζε ότι η γεωργία των εντατικών συστημάτων υποβάθμιζε το περιβάλλον και επιχειρούσε να μειώσει αυτές τις συνέπειες συνδυάζοντας τους μηχανισμούς της αγοράς με κανονισμούς προστασίας του περιβάλλοντος. Το πρότυπο των «δημοσίων αγαθών» εστίασε περισσότερο στα εκτατικά συστήματα παραγωγής. Εδώ η έμφαση, πάντα σε συνδυασμό με τους μηχανισμούς της αγοράς, δίνεται στη στήριξη πρακτικών προσανατολισμένων στη διατήρηση του αγροτικού τοπίου και γενικότερα του φυσικού περιβάλλοντος. Η εφαρμογή του προτύπου «των δημοσίων αγαθών» εγκαινιάστηκε με τη μεταρρύθμιση του 1992 και τυπικό παράδειγμα του είναι ο αγρο-περιβαλλοντικός Κανονισμός 2078/92.⁶

Μετά τη Συνθήκη του Άμστερνταμ κάθε Γενική Διεύθυνση της Ευρωπαϊκής Επιτροπής υποχρεώθηκε να προβλέπει και να εποπτεύει την περιβαλλοντική διάσταση όλων των προτεινομένων πολιτικών. Αν και ο κύριος στόχος αυτής της αλλαγής ήταν ο περιορισμός των δαπανών της Ένωσης προς όφελος άλλων πολιτικών της, η ρύθμιση των σχέσεων γεωργίας και περιβάλλοντος σύμφωνα με το πρότυπο των «δημοσίων αγαθών» ανέδειξε, δευτερογενώς, το δόγμα της σημασίας της γεωργίας για τη σταθερότητα του αγροτικού χώρου. Ως εκ τούτου, οι ιδρυτικοί στόχοι της ΚΑΠ, στους οποίους αναφέρθηκα (βλ. σημ. 5), καθώς και η ιδεολογική τους προκείμενη, «το έθος του παραγωγισμού» (MAFF 1992, σ. 1), θεωρήθηκαν περιφερειακής σημασίας ως προς την κατίσχυση του δόγματος της σταθερότητας. Το τελευταίο παρέσχε τη δυνατότητα διαμόρφωσης του συμβολικού προτάγματος της «Πράσινης Ευρώπης», σύμφωνα με το οποίο η σχέση γεωργίας και περιβάλλοντος εγγράφεται στο κυρίαρχο πολιτισμικό πρότυπο της Ευρώπης (Clark et al. 1997, σ. 1869-1885). Ειδικότερα τα ευρωπαϊκά αγροτικά τοπία θεωρούνται ως παλίμψηστα της διαμορφωθείσας ανά τους αιώνες ευρωπαϊκής γεωργίας. Κάθε τόπος ή τοπίο αποτελεί ένα ιδιαίτερο παράδειγμα αποτύπωσης των σκληρών προσπαθειών των προηγούμενων γενεών στον αγροτικό χώρο. Η παραδοχή ότι τα αγροτικά τοπία συνιστούν αναντικατάστατη πολιτισμική κληρονομιά ενισχύει το δόγμα της σταθερότητας, δηλαδή τη διατήρηση, με κάθε θυσία, της γεωργικής χρήσης της γης. Είναι αξιοσημείωτο ότι, παρόλο που το δόγμα αυτό διαμορφώθηκε στα πληθυσμιακά κορεσμένα αστικά κέντρα της Βόρειας Ευρώπης, βρήκε μεγάλη απήχηση και στις αγροτικές πολιτικές των μεσογειακών εταίρων της Ένωσης, οι οποίες συμφωνούν με την προστασία και διατήρηση της γεωργικής γης, την ενίσχυση της οικογενειακής εκμετάλλευσης και τη χωροταξική αυτονομία της αγροτικής δραστηριότητας. Με βάση αυτή την οπτική, παρά την ορθώς καταγγελλόμενη βόρεια απόκλιση της ΚΑΠ (Billaud et al. 1997, σ. 9-34), οι βόρειες και οι νότιες σημασιολογήσεις της υπαίθρου ήταν κατ' ουσίαν περισσότερο συμπληρωματικές παρά συγκρουόμενες.

6. Ο Καν. 2078/92 υποστήριξε: α) την ενθάρρυνση των γεωργών να αναλάβουν γεωργικές πρακτικές συμβατές με τις απαιτήσεις της περιβαλλοντικής προστασίας και τη διατήρηση της υπαίθρου, β) την ισορροπία της αγοράς, γ) την αποζημίωση των γεωργών από τις μειώσεις παραγωγής ή την αύξηση του κόστους από τη συμβολή τους στη βελτίωση του περιβάλλοντος.

7. Για παράδειγμα, ο Καν. 2078/92 ε-κλήφθηκε από τα Κ-Μ και υλοποιήθηκε κυρίως ως ενίσχυση του γεωργικού εισοδήματος με πρόσοχη μάλλον την προστασία και βελτίωση του περιβάλλοντος. Αναλυτικότερα βλ. Buller et al. (2000). Ειδικότερα για την ελληνική περίπτωση, βλ. Λουλούδης κ.ά. (1999, σ. 309-359).

8. Από το 1997 η Ε.Ε. οδηγήθηκε σε ένα νέο γύρο αναθεώρησης της ΚΑΠ. Οι σχετικές συζητήσεις έγιναν στα πλαίσια των προτάσεων της λεγόμενης AGENDA 2000, που αφορούσε τον προϋπολογισμό της Ε.Ε. για την περίοδο 2000-2006 και ολοκληρώθηκαν τον Μάρτιο του 1999 στη συνάντηση κορυφής του Βερολίνου. Ο προϋπολογισμός της ΚΑΠ μειώθηκε στα 40,5 δισ. ECU τον χρόνο. Οι κύριες αλλαγές που επέφερε η Συμφωνία του Βερολίνου παρέμειναν στην κατεύθυνση της μεταρρύθμισης MacSharry του 1992. Δηλαδή επεξετίταν ο μηχανισμός της «αποσύνδεσης» (decoupling) των χορηγούμενων ενισχύσεων από το ύψος της παραγωγής στις μειώσεις τιμών. Η καινοτομία σε σχέση με το περιβάλλον ήταν ότι θεσπίστηκε η επιβολή εκπλήρωσης περιβαλλοντικών υποχρεώσεων προκειμένου να καταβληθούν οι όποιες ενισχύσεις τιμών. Η άλλη σημαντική καινοτομία είναι ο Κανονισμός της Αγροτικής Ανάπτυξης 1257/1999 και η υιοθέτηση των προτύπων πολλαπλής συμμόρφωσης (cross compliance) με τον οριζόντιο Καν. 1259/1999, η νέα προσέγγιση στις Ορεινές και Μειονετικές Περιοχές, όπου οι πληρωμές θα καταβάλλονται στις γεωργικές-κτηνοτροφικές εκμεταλλεύσεις επί τη βάσει της χρησιμοποιούμενης έκτασης και με συγκεκριμένο στόχο την προστασία του περιβάλλοντος, η δυναμική διαφοροποίηση (modulation), δηλαδή η εθνική διακριτική ευχέρεια στη διαχείριση ενός ποσοστού των άμεσων πληρωμών. Βέβαια, αυτές οι θετικές εξελίξεις μετριάζονται από τους περιορισμένους πόρους που θα διατεθούν για την υλοποίησή τους. Η δαπάνη για τον Κανονισμό της Αγροτικής Ανάπτυξης θα φτάσει τα 4,38 δισ. ευρώ από το Τμήμα Εγγυήσεων του Γεωργικού Ταμείου ή περίπου το 10,5% του συνολικού προϋπολογισμού. Ακόμη και το 2006 το ποσοστό δεν θα ξεπεράσει το 10,5% του προϋπολογισμού. Στο πρόσφατο συμβούλιο κορυφής των Βρυξελλών (Δεκέμβριος 2002) συμφωνήθηκε να μη γίνει ανακατανομή των κοινοτικών επιδοτήσεων έως το 2006. Από το 2007 έως το 2013 θα χορηγείται στις υπό ένταξη χώρες, σταδιακά, έως και το 100% των άμεσων μόνο ενισχύσεων, ενώ οι δαπάνες για την ΚΑΠ θα αυξάνονται κατά 1% ετησίως σε ονομαστικές τιμές. Σύμφωνα με υπολογισμούς της Ευρωπαϊκής Επιτροπής, οι ρυθμίσεις αυτές επιφέρουν μειώσεις κατά 5% των συνολικών αγροτικών επιδοτήσεων για τα παλαιά μέλη της Ε.Ε. έως το 2013. Παρ' όλα αυτά, ο εν λόγω προσανατολισμός φιλοδοξεί να γίνει, όπως ειπώθηκε, ο «δεύτερος πυλώνας» της ΚΑΠ.

Όμως η μεταρρύθμιση του 1992, κρινόμενη ως προς τα περιβαλλοντικά της αποτελέσματα, δεν υπήρξε ιδιαίτερα αποτελεσματική. Λόγω της κατάρρευσης των ανατολικών καθεστώτων το 1989, ανέβηκαν οι τιμές των σιτηρών, δηλαδή των προϊόντων της ΚΟΑ, με την οποία κυρίως ασχολήθηκε η μεταρρύθμιση του 1992. Από την άλλη, η αγρανάπαυση (set-aside), όπως είχε θεσπιστεί, αποδείχθηκε ότι δεν ωφελούσε το περιβάλλον. Απέμεινε, ως σημαντικότερο βήμα υπέρ του περιβάλλοντος, ο αγρο-περιβαλλοντικός Καν. 2078/92. Για το έτος 1997 εκτιμήθηκε από την Ευρωπαϊκή Επιτροπή ότι το 20% των γεωργικών εκμεταλλεύσεων συμμετείχε σε κάποιο αγρο-περιβαλλοντικό πρόγραμμα. Σε περίπου ανάλογο ποσοστό απασχολήθηκε και η χρησιμοποιούμενη γεωργική γη. Αυτά τα μεγέθη, από μόνα τους, δεν υπάρχει αμφιβολία ότι αποτελούν θετική εξέλιξη. Όμως έχει ασκηθεί συστηματική κριτική αυτής της επιτυχίας.⁷ Αν συντελέστηκε κάποια πρόοδος, αυτή σημειώθηκε κυρίως στην κατανόηση της σημασίας της αγρο-περιβαλλοντικής πολιτικής τόσο στο επίπεδο των φορέων άσκησης της αγροτικής πολιτικής, όσο και σε ένα (μικρό) τμήμα των αγροτών. Αυτή η πρόοδος επέτρεψε την ενίσχυση του προτύπου των «δημοσίων αγαθών» μέσω της εμβάθυνσης των μεταρρυθμίσεων του 1992.⁸ Πιο συγκεκριμένα, υιοθετήθηκε ο «Κανονισμός της Αγροτικής Ανάπτυξης» (Καν. 1257/1999/ΕΕ), στον οποίο συμπεριλήφθηκαν για πρώτη φορά σε ενιαίο θεσμικό πλαίσιο, οι προηγούμενοι Κανονισμοί: Αγρο-περιβαλλοντικός, Πρόωρης συνταξιοδότησης, Αναδασώσεων, καθώς και η πολιτική για τις Ορεινές και Μειονετικές Περιοχές, ο Κανονισμός βελτίωσης της επεξεργασίας και της εμπορίας των γεωργικών προϊόντων και η διαρθρωτική πολιτική ανάπτυξης της υπαίθρου. Αυτή η νέα δυναμική της αγροτικής ανάπτυξης έχει τόσο σημασία για την Ευρωπαϊκή Ένωση ώστε ονομάστηκε από τον υπεύθυνο Επίτροπο γεωργίας Fischler –σε αντιδιαστολή με τον «πρώτο πυλώνα», ο οποίος αφορά τις ΚΟΑ– «δεύτερος πυλώνας» της ΚΑΠ. Τα επιτεύγματα και οι περιορισμοί αυτής της νέας στρατηγικής αξιολογήθηκαν, στα μέσα Ιουλίου 2002, με αφορμή την Ενδιάμεση Αναθεώρηση της αγροτικής πτυχής της Agenda 2000. Κατ' αυτήν, η Ευρωπαϊκή Ένωση φαίνεται, περισσότερο από κάθε άλλη φορά, αποφασισμένη να προχωρήσει στην αναθεώρηση της Κοινής Αγροτικής Πολιτικής, εξειδικεύοντας τις κατευθύνσεις των μεταρρυθμίσεων της δεκαετίας του 1990.⁹ Τελικός στόχος είναι η ανάπτυξη της «κοινωνίας της υπαίθρου» υπέρ της οποίας, αλλά και συνολικά της Ε.Ε., θα δραστηριοποιείται μια «πολυεπιχειρησιακή γεωργία».¹⁰ Η επίτευξη της τελευταίας αποτελεί την προϋπόθεση αναχαίτισης της προϊούσας οικονομικής και κοινωνικής παρακμής των αγροτικών περιοχών.¹¹

Η πολιτική διαχείριση της νέας ΚΑΠ αποκτά ιδιαίτερη βαρύτητα εν όψει και της συντελεσθείσας διεύρυνσης της Ευρωπαϊκής Ένωσης των «δεκαπέντε» προς τα 25 κράτη-μέλη.¹² Ως γνωστόν, οι διαπραγματεύσεις με τις υποψήφιες χώρες ολοκληρώθηκαν στη συνάντηση κορυφής της Κοπεγχάγης τον Δεκέμβριο του 2002. Την άνοιξη του 2003 τα κράτη-μέλη θα πρέπει να συμφωνήσουν για την Ενδιάμεση Αναθεώρηση. Αμφότερες οι αποφάσεις θα ενεργοποιηθούν από την 1η Ιανουαρίου 2004. Είναι προφανές ότι από τη διπλή έκβαση αυτών των μείζονος σημασίας αποφάσεων εξαρτάται η τύχη εκατομμυρίων εκταρίων ευρωπαϊκών γεωργικών εκτάσεων και αγροτικών τοπίων. Αυτά είναι άλλωστε και τα κύρια θέματα τα οποία θα απασχολήσουν την ελληνική προεδρία της Ε.Ε, η οποία άρχισε την 1η Ιανουαρίου 2003.

3.1. Προς την «πολυλειτουργική κτηνοτροφία» των βουνών

Όσα ήδη εκτέθηκαν δείχνουν ότι η Ελλάδα ανέλαβε την προεδρία σε ένα ιδιαίτερα κρίσιμο σταυροδρόμι της αναθεώρησης της ΚΑΠ. Οι επικρατούσες στην Ευρωπαϊκή Επιτροπή τάσεις της περαιτέρω αναθεώρησης των καθεστώτων των ΚΟΑ και, κυρίως, της αποσύνδεσης των άμεσων πληρωμών από την παραγωγή με παράλληλη ενίσχυση του Κανονισμού της Αγροτικής Ανάπτυξης, θα πρέπει εκτός απροόπτου να θεωρούνται μονόδρομος χωρίς επιστροφή. Μάλιστα, υπό την απειλή νέου περιορισμού του ύψους δαπανών της ΚΑΠ, οι οποίες εξακολουθούν να θεωρούνται υπερβολικές. Η ελληνική κυβέρνηση, αν αντιμετωπίσει το πολιτικό κόστος περικοπής των υψηλών επιδοτήσεων της εντατικής πεδινής γεωργίας (π.χ. βαμβακοκαλλιέργεια), έχει ιδιαίτερους λόγους να επιδοκιμάζει τις επερχόμενες αλλαγές στην αρχιτεκτονική της ΚΑΠ. Ο κυριότερος εξ αυτών συνδέεται με την κατά τα φαινόμενα μονιμότερη στροφή της ΚΑΠ προς τη δραστικότερη ενίσχυση γενικότερα της διατήρησης και προστασίας του φυσικού περιβάλλοντος και ειδικότερα εκείνου των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών.¹³ Αυτών δηλαδή που σε τέτοιο βαθμό υπήρξαν «οι μεγάλοι χαμένοι» της ένταξης του 1981, ώστε να μπορεί να ειπωθεί ότι η αγροτική ανάπτυξη της Ελλάδας ακολούθησε έκτοτε ένα δυϊκό πρότυπο (Louloudis & Βερούλιος 2002, σ. 182-207). Παρότι η Ελλάδα είναι πρωτίστως ορεινή χώρα, καθώς οι αποκαλούμενες «ορεινές περιοχές» καταλαμβάνουν περί το 61% της Χρησιμοποιούμενης Γεωργικής Γης,¹⁴ η μονομερής, σχεδόν επιδοματική, ενίσχυση της εντατικής γεωργίας στα πεδινά, δημιούργησε μείζονες οικονομικοκοινωνικές και περιφερειακές ανισότητες. Οι περιβαλλοντικές επιπτώσεις δεν ήταν λιγότερο δραματικές (π.χ. στα πεδινά από τη νιτρορύπανση και στα ορεινά από τη διάβρωση, την απερίθωση κ.ά.). Ένας δεύτερος αλλά εξίσου σημαντικός λόγος είναι η εστίαση του ενδιαφέροντος στον άλλο «μεγάλο χαμένο» της ένταξης του 1981, την ελληνική κτηνοτροφία. Η ευκαιρία είναι μοναδική: από τα περίπου 9,3 εκατ. πρόβατα και 5,5 εκατ. αίγες, το 75% βρίσκεται στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, όπου και εκτρέφονται σε συνθήκες εκτατικής μορφής ή «σχεδόν» βιολογικής κτηνοτροφίας.¹⁵ Επιπλέον, παράγουν ζωοκομικά προϊόντα υψηλής ποιότητας και προστιθέμενης αξίας. Η επιβίωση της ορεινής αιγοπροβατοτροφίας (βλ. αριθμούς ζώων και εκμεταλλεύσεων κατά νομό στους Χάρτες 1, 2 και 3) οφείλεται στον αδιάκοπο (χωρίς «γιορτή και σχολή») καθημερινό μόχθο των κτηνοτρόφων, τις μικρές αλλά ζωτικής χρησιμότητας ενισχύσεις της Ε.Ε. (βλ. παρακάτω) και την προτίμηση ισχυρού τμήματος των καταναλωτών στις οργανοληπτικές ιδιότητες των ελληνικών προϊόντων ζωικής προέλευσης. Μάλιστα οι τελευταίες απογραφές δείχνουν ακόμη και σημεία ανάκαμψης.

Σύμφωνα με τη δειγματοληπτική έρευνα στο σύνολο της χώρας (ΕΣΥΕ 1999), στο διάστημα 1991-1999 υπάρχει μείωση του ζωικού κεφαλαίου κατά 10,3% στα πρόβατα και 7,8% στις αίγες και αντίστοιχη μείωση του αριθμού των εκμεταλλεύσεων κατά 19% και 43%. Όμως αυτή η εξέλιξη δεν είναι κατ' ανάγκη αρνητική, καθώς επηρεάζεται από την εσωτερική αναδιάρθρωση και τον εκσυγχρονισμό του κλάδου ώστε να αντιμετωπίσει τις έξωθεν προερχόμενες προκλήσεις: την περαιτέρω επέκταση του δικτύου διανομής των μεγάλων γαλακτοκομικών βιομηχανιών και τη μη καταβολή προμηδοτήτων επιλέξιμων προβατίνων και αιγών σε εκμεταλλεύσεις που διατηρούν λιγότερα από 10 ζώα. Έτσι εξηγείται ότι στα πρόβατα, ενώ όλες οι κατηγορίες εκμεταλλεύσεων παρουσιάζ-

9. Η Ενδιάμεση Αναθεώρηση κινείται προς τρεις, απ' ό,τι φαίνεται μέχρι στιγμής, κατευθύνσεις. Η πρώτη αφορά στην προαναφερθείσα «αποσύνδεση», η οποία αποτελεί θεσμική έκφραση της τάσης αποδυνάμωσης της εντατικής, επιδοτούμενης γεωργίας και κτηνοτροφίας: η δεύτερη στην επιτάχυνση της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής συνιστώσας σε κάθε πολιτική του αγροτικού χώρου, ο οποίος, χάρις και σε άλλες αποτελεσματικές, όπως αποδείχθηκε, κοινοτικές πρωτοβουλίες/πολιτικές (π.χ. τα προγράμματα LEADER, την περιφερειακή πολιτική κ.τ.λ.), αποκτά χαρακτηριστικά πολυλειτουργικού τομέα: η τρίτη στη μείωση της υπερβολικής ανισότητας μεταξύ των χρηματοδοτήσεων στήριξης των ΚΟΑ και του «δεύτερου πυλώνα της ΚΑΠ», δηλαδή της αγροτικής ανάπτυξης. Συνοπτικά, επιχειρείται η περαιτέρω εμβάθυνση των αναθεωρήσεων των ετών 1992 και 1999.

10. Η «πολυλειτουργικότητα» (multi-functionality) αναφέρεται σε δραστηριότητες, σε αντίθεση με την «αιεφορία» (sustainability), η οποία αναφέρεται στη διαχείριση των πόρων. Οι πλέον συχνά αναφερόμενες δραστηριότητες είναι η προστασία και διαχείριση του περιβάλλοντος και η προώθηση της βιωσιμότητας των αγροτικών περιοχών. Η τελευταία μπορεί να επιτευχθεί είτε με την αύξηση του αγροτικού εισοδήματος, μέσω της αύξησης της προστιθέμενης αξίας της πρωτογενούς παραγωγής, νέων τεχνικών εμπορίας κ.ά., είτε μέσω του ολοκληρωμένου και πολυτομεακού χαρακτήρα προσεγγίσεων της αγροτικής ανάπτυξης, η οποία δημιουργεί νέες θέσεις εργασίας στους αγρότες μερικής απασχόλησης. Νέες ευκαιρίες απασχόλησης είναι δυνατόν να προκύψουν από τη στροφή σε παραγωγικές μεθόδους εντάσεως εργασίας, όπως είναι η βιολογική γεωργία και κτηνοτροφία, ή από την παροχή υπηρεσιών σε μη συνδεδεμένες με την παραγωγή τροφής δράσεις, όπως είναι ο αγροτουρισμός.

11. Σύμφωνα με τον ορισμό της Ε.Ε., ως αγροτικές περιοχές ορίζονται όσες έχουν πληθυσμιακή πυκνότητα κάτω από 100 κατοίκους ανά τ.χ.

12. Με την ένταξη των «νέων χωρών» στην Ε.Ε. ο αριθμός των καταναλωτών της ευρωπαϊκής αγοράς θα αυξηθεί κατά 100 εκατομμύρια, αλλά αντίστοιχα η αγοραστική δύναμή τους θα είναι στο 1/3 εκείνης των καταναλωτών της Ε.Ε. Οι καλλιεργούμενες εκτάσεις της Ε.Ε. θα αυξηθούν κατά 600 εκ. στρέμματα και θα αγγίξουν έτσι τα 2 δις. στρέμματα. Ακόμα, πάνω από το 22% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού των χωρών αυτών, περίπου 9,5 εκατ., απασχολούνται στη γεωργία, σε σχέση με τα 8,2 εκατ. στην Ε.Ε. Ωστόσο τα προϊόντα των «νέων χωρών» δεν ανταγωνίζονται τα ελληνικά, εκτός από τα αιγοπρόβατα και τον μαρινό.

13. Στη μεσογειακή Ευρώπη πρόκειται για αγροτικές περιοχές με έντονα φαινόμενα περιθωριοποίησης. Από τη Ελλάδα μέχρι την Πορτογαλία καταλαμβάνουν 56 ε-

κατ. εκτάρια περιοχών ορεινών, ημιορεινών και άγονης πεδιάδας, αποτελούν ενδιαίτημα 27 εκατ. κατοίκων, δηλαδή του 25% και 8% αντιστοίχως της ευρωπαϊκής επιρράτειας και πληθυσμού. Εκεί, στο ένα τέταρτο της συνολικής αγροτικής γης της Ε.Ε., επιβιώνουν 2 εκατ. εκμεταλλεύσεις (βλ. Bazin & Roux 1995, σ. 335-347).

14. Στην Ελλάδα το σύνολο των «ορεινών και μειονεκτικών περιοχών», όπως έχει αποκληθεί ό,τι στην Ένωση εννοείται ως «λιγότερο ευνοημένες περιοχές», καταλαμβάνει 5,28 εκατ. εκτάρια ή 82% της ΧΓΕ, εκ των οποίων 61% βρίσκονται σε ορεινές περιοχές, 15% σε άγονες περιοχές και 6% σε περιοχές ειδικών προβλημάτων.

15. Θα απαιτήσει ιδιαίτερες προσπάθειες, τόσο στο θεσμικό όσο και στο τεχνικό επίπεδο, η εφαρμογή του Κανονισμού της Βιολογικής Κτηνοτροφίας 1804/1999, ο οποίος εκδόθηκε υπό την πίεση της κρίσης των «τρελών αγελάδων» (βλ. σχετικά Ζωιόπουλος & Παπαθεοδώρου 2000). Παρ' όλα αυτά, η πρώτη –θεωρητική– εκτίμηση του οικονομικού αποτελέσματος από τη μετατροπή ομάδας αιγοπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων στην ορεινή Μεσόγεια δείχνει ότι οι προηγούμενοι οικονομικά βιώσιμες και εν δυνάμει οικονομικά βιώσιμες συμβατικές εκμεταλλεύσεις μπορούν να αυξήσουν το εισόδημά τους από τη μετατροπή τους σε βιολογικές (βλ. σχετικά Καρανικόλας κ.ά. 2002).

16. Παπαθεοδώρου & Νικολάου 2002, σ. 15-21.

17. Στην περίπτωση της κοινότητας Μαυρολιθαρίου, για παράδειγμα, η επίλυση του ιδιοκτησιακού ζητήματος επιτεύχθηκε με τη συνδρομή των ισχυρών κοινωνικών δεσμών μεταξύ μονίμων κατοίκων και των συγγενών τους μεταναστών. Έκφραση αυτών των σχέσεων υπήρξε ένας σύλλογος των απανταχού Μαυρολιθαριτών, ο οποίος πρωτοστάτησε στην απόφαση του Κοινοτικού Συμβουλίου για την παραχώρηση στους ντόπιους κτηνοτρόφους του δικαιώματος βόσκησης στις σχολάζουσες ιδιόκτητες γαίες και τους κοινοτικές ιδιοκτησίας βοσκοτόπους (βλ. σχετικά Θεοχαρόπουλος 1992, σ. 227-236).

18. Πρόκειται για θέμα-κλειδί στην ανάπτυξη των εκτατικών συστημάτων και της βιολογικής κτηνοτροφίας. Βλ. σχετικά το συστηματικό έργο του Ε. Ρογδάκη (2002).

19. Σύμφωνα με μελέτη στις χώρες Ιταλία, Πολωνία, Ουγγαρία, Ηνωμένο Βασίλειο, Γαλλία, Ιρλανδία, Πορτογαλία, Ελλάδα και Ισπανία, τα αγροτικά συστήματα ΗNCV καταλαμβάνουν 56.424.000 εκτάρια (βλ. σχετικά Bignal & McCracken 1996, σ. 26-42).

20. Η μελέτη 19 περιπτώσεων έδειξε ότι η «αντίσταση» μόλις αρχίζει στην Ελλάδα και την Πορτογαλία, ενώ, αντίθετα, στη Γαλλία και την Ιταλία, τις πλούσιες χώρες της Νότιας Ευρώπης, η τοπική ανάπτυξη έχει ριζώσει σθεναρότερα στις μεσογειακές ζώνες. Η Ισπανία βρίσκεται σε μια μέση κατάσταση (βλ. Bazin & Roux 1995).

ζουν ποσοστιαία μείωση, η κατηγορία 500 ζώα και άνω είναι θετική (6,89%). Επίσης, καταγράφεται σε όλες τις κατηγορίες αύξηση του συνολικού αριθμού των ζώων (μεγαλύτερη στην κατηγορία 200-499). Στον αριθμό των αιγοπροβατικών εκμεταλλεύσεων θετική (μικρή) αύξηση καταγράφεται μόνο στις κατηγορίες 10-49 και 100-499. Μάλιστα στη δεύτερη κατηγορία εκμεταλλεύσεων παρατηρείται το μεγαλύτερο ποσοστό αύξησης του συνολικού πληθυσμού ζώων (57,08%), ενώ σε όλες τις κατηγορίες μεγέθους ο αριθμός μεταβολής είναι θετικός.¹⁶

Με γεωπονικά κριτήρια ωστόσο, οι σημερινές υποδομές και οι λεγόμενες «διαρθρώσεις» της ελληνικής κτηνοτροφίας παραμένουν, εκτός ορισμένων εκσυγχρονισμένων θυλάκων, ανεπαρκείς και απαρχαιωμένες. Οι βοσκοτόποι είναι υποβαθμισμένοι (λόγω υπερ- ή υποβόσκησης, πυρκαγιών, διάβρωσης, καταπατήσεων, αυθαίρετης δόμησης κ.τ.λ.), ενώ το ιδιοκτησιακό τους καθεστώς δεν ευνοεί την ορθολογική τους διαχείριση. Επίσης, το γενετικό κεφάλαιο παραμένει αβελτίωτο και ορισμένες εγχώριες αμιγείς φυλές απειλούνται από διάβρωση και εξαφάνιση, η διατροφή είναι ερασιτεχνική, τα τυροκομεία πρωτόγονου εξοπλισμού και ανθυγιεινά. Απαιτούνται συνεπώς επείγουσες θεσμικές ρυθμίσεις και συστηματικές πολύχρονες επιστημονικές-τεχνικές επεμβάσεις σε πολλά συγχρόνως επίπεδα: ορθολογικής διαχείρισης των βοσκοτόπων,¹⁷ ισόρροπης, υγιεινής και ασφαλούς διατροφής των ζώων, γενετικής βελτίωσης και διάσωσης των αυτοχθόνων φυλών,¹⁸ εκπαίδευσης των κτηνοτρόφων και εκσυγχρονισμού των τυροκομιών και σφαγείων.

Τέλος, αλλά όχι λιγότερο σημαντικό, το γεγονός ότι η αιγοπροβατοτροφία βρίσκεται κυρίως σε ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, εντός φυσικών τοπίων υψηλής οικολογικής και αισθητικής αξίας (αποκαλούνται High Nature Conservation Value Farmland), αποτελεί πρόσθετο πλεονέκτημα υλοποίησης του προωθούμενου από την Ένωση προτύπου της «πολυλειτουργικής γεωργίας και κτηνοτροφίας».¹⁹ Αυτή είναι η συγκεκριμένη εκδοχή προώθησης της βιώσιμης ανάπτυξης και της ενσωμάτωσης της περιβαλλοντικής συνιστώσας στον αγροτικό τομέα, υπό τις επικρατούσες τάσεις της διεθνούς οικονομικής και πολιτικής συγκυρίας.

3.2. Επιτόπιες έρευνες στην Ελλάδα: «αντιστάσεις στην περιθωριοποίηση»

Σε όσους δεν είναι εξοικειωμένοι με το θέμα τα παραπάνω ίσως ηχούν υπερβολικά αισιόδοξα. Όμως για τους ερευνητές των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών τα επιτυχή παραδείγματα εντός και εκτός Ελλάδας είναι υπαρκτά και συνεχώς πολλαπλασιάζονται. Ορισμένοι μάλιστα μιλούν, έχοντας μελετήσει περιοχές της μεσογειακής Ευρώπης, ακόμη και για την ύπαρξη «αντίστασης στην περιθωριοποίηση».²⁰ Εντελώς ενδεικτικά θα παραθέσω ορισμένα εξ αυτών, από πρόσφατες έρευνες στον ελληνικό χώρο. Ας θυμηθούμε και πάλι το κείμενο του Sivignon: «Στην κοινότητα Ανάβρων (περιοχή του Αλυρού, στα όρια του Ν. Φθιώτιδας)», γράφει, «μια εκατοστιαία κτηνοτρόφοι εκτρέφουν περίπου 6.000 βόδια, 13.000 αιγοπρόβατα και 8.000 χοίρους. Το χωριό Ανάβρα βρίσκεται στα 800 μ., ενώ τα βοσκοτόπια του εκτείνονται από τα 400 μ. ως τα 1.726 μ. (υψόμετρο της κορυφής της Όθρου). Οι Αναβριώτες έχουν εγκαταλείψει το νομαδικό τρόπο ζωής από το 1960. Οι κτηνοτρόφοι είναι νέοι. Το κρέας της Ανάβρας είναι φημισμένο σε όλη τη Θεσσαλία, κυρίως το μοσχαρίσιο και το χοιρινό. Η παραγωγή είναι μαζική. Το χειμώνα οι κτηνοτρόφοι βάζουν τα βόδια σε στάβλους και τα ταΐζουν με συμπληρώματα δημητριακών που έχουν καλ-

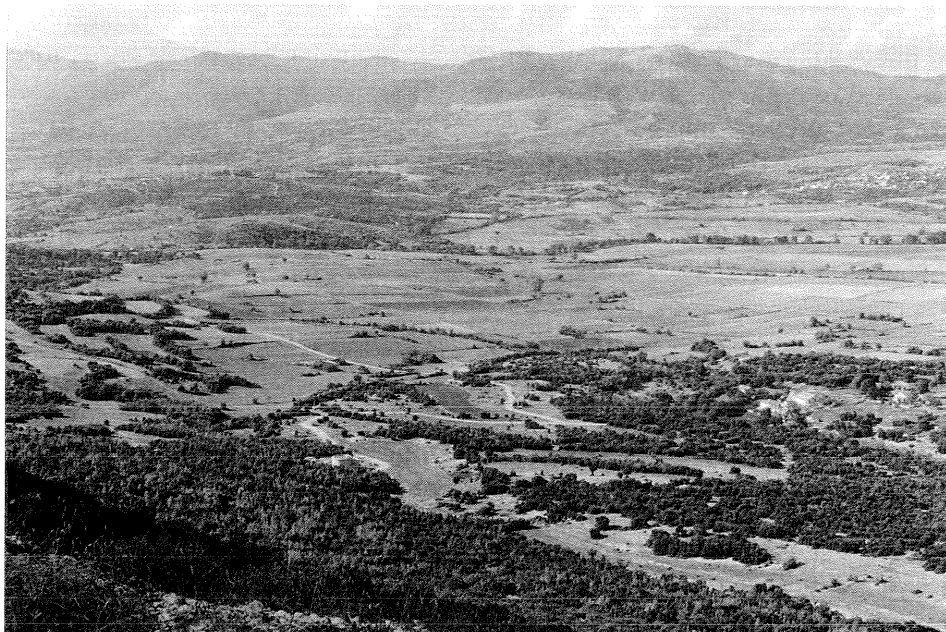

λιεργήσει οι ίδιοι στην κοντινή κοιλάδα της Ξυνιάδας. Μπορεί τα συγκεκριμένα βόδια να είναι πιο αδύνατα ή λεπτά από τα εισαγόμενα, αλλά το κρέας τους είναι πιο νόστιμο. Η έγνοια του προέδρου της κοινότητας είναι να εξασφαλίσει στο κρέας μια ονομασία προέλευσης. Αυτό το παράδειγμα είναι ένα μήνυμα αισιοδοξίας. Επιτόπιες έρευνες απέδειξαν ότι σε αρκετές περιοχές της Ελλάδας εμφανίζονται παρόμοια μεμονωμένα παραδείγματα δυναμισμού, βασισμένα στην ιδιωτική πρωτοβουλία επιχειρηματιών και στην παρουσία των νέων» (Sivignon, ό.π., σ. 26-31, και Καρράλη, *Γεωγραφίες* 4, 2003, σ. 123-129).

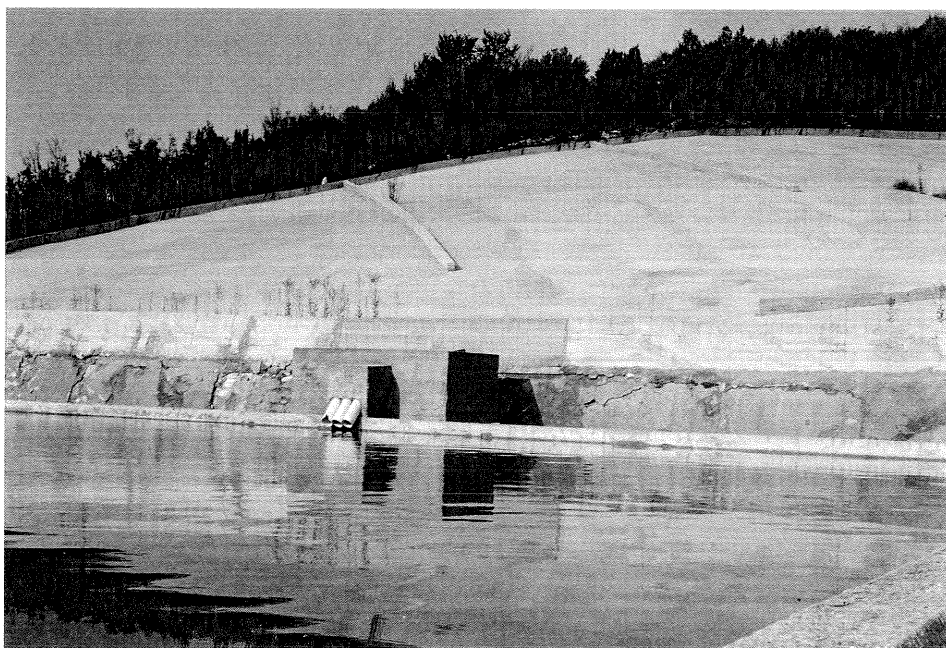
Στα ίδια εν πολλοίς συμπεράσματα έχουμε καταλήξει και εμείς, μια ερευνητική ομάδα του Γεωπονικού Πανεπιστημίου Αθηνών η οποία, τα τελευταία πέντε χρόνια και με αφετηρία τις κυριότερες βάσεις δεδομένων της EUROSTAT (FADN, FSS, REGIO) για την ευρωπαϊκή γεωργία, αναζητά και αξιολογεί (στα πλαίσια του Προγράμματος ELPEN²¹) οικονομικά, κοινωνικά, τεχνικά και περιβαλλοντικά στοιχεία, με στόχο την πρόταση ενός συστήματος υποστήριξης αποφάσεων για την κτηνοτροφική πολιτική της Ε.Ε. Παρότι η έρευνα συνεχίζεται, ορισμένα πρώτα συμπεράσματα, συναφή με όσα προηγήθηκαν, είναι ανακοινώσιμα. Το πρώτο συνδέεται με τη διαπίστωση της έντονης πολυμορφίας των συστημάτων παραγωγής της ελληνικής κτηνοτροφίας. Ξεκινώντας από την τεχνική περιγραφή και ανάλυση των επικρατέστερων συστημάτων εκτροφής, διαπιστώθηκαν διαφοροποιήσεις τόσο μεταξύ γειτονικών κοινοτήτων όσο και μέσα στις ίδιες τις κοινότητες. Μία από τις περιοχές μελέτης ήταν η δυτική Ευρυστανία, ανατολικά του ποταμού Αγραφιώτη, και περιλάμβανε τέσσερις γειτονικές ορεινές κοινότητες. Στην υψομετρική ζώνη των 400-600 μ. και σχεδόν σε ίση απόσταση από το Καρπενήσι βρίσκονται: το Λιθοχώρι (90 χμ.), η Πρασσιά (102 χμ.), η Βαλαώρα (82 χμ.) και τα Τοπόλιανα (89 χμ.). Σε κάθε μία επικρατούν, σε ποικίλους συνδυασμούς, τα εξής συστήματα εκτροφής: το ποιμενικό, ενδο(κοινοτικά)-μετακινούμενο (intra-transhumant), το δια(κοινοτικά)-μετακινούμενο (inter-transhumant), το αιγοπροβατοτροφικό και το αγελαδοτροφικό. Αν αυτές οι πρακτικές εκτροφής συνδυαστούν με τα ιστορικά, κοινωνικά και περιβαλλοντικά ευρήματα της έρευνας πεδίου, προκύπτει, ως απάντηση των κοινοτήτων σε τοπικές και υπερτοπικές «προκλήσεις», ακριβώς ό,τι συναντούν ο Σ. Δαμιανάκος και οι συνεργάτες του στην Ήπειρο: μια τυπολογία περισσότερο, λιγότερο ή καθόλου επιτυχών επιβιωτικών στρατηγικών. Στην «υψηλή ζώνη» αξιοποιούμενων βοσκοτόπων και εκτροφής των ζώων (800-2000 μ.) το Λιθοχώρι δεν απέφυγε την κατάσταση δημογραφικής και παραγωγικής παρακμής· στην Πρασσιά, αντίθετα, αναβιώνουν και ενισχύονται οι παραδοσιακές αιγοπροβατοτροφικές εκτροφές με δημογραφική σταθεροποίηση. Στη «χαμηλή ζώνη» (400-600 μ.), στη Βαλαώρα, παρότι συνεχίζεται η δημογραφική μείωση, ο πληθυσμός των κτηνοτρόφων και των εκμεταλλεύσεων έχει σταθεροποιηθεί με εντεινόμενη εξειδίκευση στην αγελαδοτροφία και αύξηση του αριθμού των αιγών. Τέλος, στα Τοπόλιανα επικρατεί το χωρικό ή ποιμενικό σύστημα. Εδώ ο πληθυσμός έχει σταθεροποιηθεί, αν και οι κτηνοτρόφοι μειώνονται ενώ οι υπόλοιποι αγρότες στρέφονται στη φυτική παραγωγή, αναλαμβάνοντας οι ίδιοι την προώθηση των προϊόντων τους στις τοπικές αγορές της περιφέρειας, με συνέπεια η κοινότητα να χάνει τον παραδοσιακό «κτηνοτροφικό» της χαρακτήρα. Συνεπώς, ακόμη και σε μια (περι)ορισμένη έκταση διαπιστώθηκαν ποικιλία και διαφορετικός βαθμός επιτυχούς προσαρμογής της ορεινής κτηνοτροφίας. Συγκεκριμένα διακρίθηκαν τέσσερα τουλάχιστον επίπεδα παραγωγής διαφορών: α) μεταξύ «υψηλών» και «χαμηλών» ζωνών, β) εντός των «υψηλών» και «χαμη-

21. Σχετικά με το πρόγραμμα European Livestock Policy Evaluation Network, βλ. Δημόπουλος κ.ά. 2002, σ. 24-45.

Βορειοανατολικό τμήμα πεδιάδας της Δράμας. Στους πρόποδες του όρους Χιονοβούνι (1.020 μ.), η κτηνοτροφική κοινότητα Πλατανιά μόλις διακρίνεται (κάτω δεξιά). Καλλιεργήσιμη έκταση 7.200 ξηρικά στρέμματα, μεταξύ 300 και 420 μ. Οι βοσκότοποι, 34.700 στρέμματα μεταξύ 420 και 1020 μ., ανήκουν στην κοινότητα.

Ομβροδεξαμενή στο όρος Χιονοβούνι για τους κτηνοτρόφους της Κοινότητας Πλατανιάς, Δήμος Νικηφόρον, Νομός Δράμας.

λόν» ζωνών, γ) στον προσανατολισμό και την ειδίκευση της παραγωγής, και δ) στην αναπτυξιακή δυναμική (Thanopoulos et al. 1999, σ. 73-87). Το συμπέρασμα είναι ότι, τουλάχιστον για την ορεινή Ελλάδα, η αναπτυξιακή πολιτική του κράτους οφείλει να διαθέτει διακριτική ικανότητα, ευελιξία και ευαισθησία ανάλογες με την πολυτυπία των παραγωγικών συστημάτων και την ιδιαιτερότητα των τοπικών κοινωνιών που τα στηρίζουν.

Το δεύτερο συμπέρασμα προέκυψε σε άλλο στάδιο του προγράμματος, συγκεκριμένα κατά την προ-έρευνα για την κατάρτιση ενός αναλυτικού ερωτηματολογίου που στη συνέχεια απευθύνουμε σε δείγμα κτηνοτροφικών «εκμεταλλεύσεων αναφοράς» (reference farms), οι οποίες θεωρήθηκαν αντιπροσωπευτικές μιας τυπολογίας όλων των εκτροφών ζώων βόσκησης σε ευρωπαϊκό επίπεδο. Η

τελευταία καταρτίστηκε στατιστικά, από τα δεδομένα της βάσης FADN, με τρία κριτήρια: την ένταση της εκτροφής, το μέγεθος των εκμεταλλεύσεων και τη χρήση της (βοσκήσιμης) έκτασης. Με τη μέθοδο των ημιδομημένων συνεντεύξεων επισκεφθήκαμε (Ιούνιος-Νοέμβριος 2002) εκμεταλλεύσεις στην ορεινή Κορινθία (οροπέδιο Φενεού), στο Ν. Φωκίδας (ανατολικά Βαρδουσία), στο Ν. Δράμας (Βώλακας, υπό το Χιονοδρομικό Κέντρο Φαλακρού και Πλατανιά, στους πρόποδες του όρους Χιονοβούνι). Παντού, παρά την αρχική δυσοίωση εκτίμηση, διαπιστώθηκε η μόλις –είναι αλήθεια– διακρινόμενη τοπική δυναμική επιβίωσης. Δηλαδή σχετικά μικρής ηλικίας κτηνοτρόφοι οι οποίοι, με τη βοήθεια των μελών της οικογενείας τους και ενός συνήθως μισθωτού εργάτη-οικονομικού μετανάστη, ασκούν εκτατική κτηνοτροφία, συχνά παράγουν και εμπορεύονται οι ίδιοι στην τοπική-περιφερειακή αγορά προϊόντα μεταποίησης, όπως τυριά (κυρίως φέτα) και είδη κρέατος, ενώ ορισμένοι έχουν προχωρήσει στην παροχή και αγροτουριστικών υπηρεσιών. Το παράδειγμα του κτηνοτρόφου Γ. Χ. (R.F. code 480.11.02.01) στην Κοινότητα Κονιάκος του Ν. Φωκίδας είναι χαρακτηριστικό.

Ο Κονιάκος απέχει 17 χμ. από το Λιδωρίκι και βρίσκεται σε υψόμετρο 850 μ., σε μεγάλης κλίσης πλαγιά των ανατολικών Βαρδουσιών. Οι βοσκότοποι καταλαμβάνουν 22.500 στρέμματα μεταξύ του ποταμού Μόρνου (550 μ.) και της αλπικής βλάστησης (2.300 μ.). Τα καλλιεργούμενα εδάφη καταλαμβάνουν 1.700 στρέμματα. Η κτηνοτροφία αξιοποιεί περίπου 13.300 στρέμματα των ορεινών βοσκοτόπων. Εξ αυτών ανήκουν στην κοινότητα 9.200 στρέμματα, τα υπόλοιπα στην αλπική ζώνη είναι ιδιόκτητα και χρησιμοποιούνται για τη θερινή βόσκηση. Αυτούς τους διαθέσιμους βοσκότοπους αξιοποιεί η τοπική αγρο-προβατοτροφία όλο το χρόνο, ενώ από τον Απρίλιο μέχρι τον Οκτώβριο «φιλοξενούνται» ευάριθμες νομαδικές εκτροφές. Την τελευταία δεκαετία επιβίωσαν τα μισά αγροτικά νοικοκυριά της κοινότητας, οι αίγες από 1756 έχουν μείνει 344, ενώ τα πρόβατα έχουν αυξηθεί από 320 σε 486. Από τις νομαδικές εκτροφές έχουν διασωθεί μόνο 5. Οι επίσημες απογραφές εμφανίζουν αύξηση πληθυσμού τις τρεις τελευταίες δεκαετίες (από 103 σε 273 κατοίκους). Στην πραγματικότητα, στον Κονιάκο διαμένουν μόνιμα 60 κάτοικοι, οι περισσότεροι άνω των 65 ετών. Εκ πρώτης όψεως, μια εικόνα παρακμής και εγκατάλειψης. Και όμως, η περίπτωση του κτηνοτρόφου Γ. Χ. σηματοδοτεί μια άλλη πραγματικότητα και, κυρίως, μια άλλη προοπτική για την περιοχή.

Ο Γ. Χ. λοιπόν είναι 40 ετών, έχει συνομήλικη σύζυγο και 5 μικρά παιδιά. Ασκεί εκτατική αιγο-προβατοτροφία. Δεν έχει παρά 30 στρέμματα ιδιόκτητα, εκτρέφει 150 πρόβατα και 100 αίγες, που διαμένουν τους περισσότερους μήνες στους κοινοτικούς βοσκότοπους, διαθέτει 1 αγελάδα και 100 κότες «για τα παιδιά». Ένα ποσοστό της παραγωγής του αυτοκαταναλώνεται, το υπόλοιπο διατίθεται στην αγορά. Τα εξαιρετικής ποιότητας κρέατα και λευκό τυρί, δικής του παραγωγής, διατίθενται σε πελάτες των γύρω χωριών, καθώς και στην ταβέρνα-καφενείο της πλατείας (η οποία το καλοκαίρι «γεμίζει κάθε βράδυ») που διατηρεί. Η κοπριά της μονάδας διατίθεται στα περίχωρα του Λιδωρικίου. Το γεωργικό εισόδημα συμπληρώνεται από τα έσοδα του ξενώνα τριών δωματίων που έκτισε πέρυσι, επίσης της ταβέρνας, που λειτουργεί και σαν mini-market. Από την επεξεργασία των δεδομένων της συνέντευξης προκύπτει ότι το «αγροτικό σύστημα» του Γ. Χ. είναι σταθερό και ισορροπημένο. Το οικογενειακό εισόδημα αντλείται από αγροτικές και εξωαγροτικές πηγές, υπάρχει προοπτική διαδόχου του στην εκμετάλλευση (ήδη ο μεγάλος γιος, 13 ετών, βοηθάει με ιδιαίτερη προθυμία τους γονείς του στη μονάδα και στο καφενείο), και ο ίδιος

Θέα από την Κοινότητα Κονιάκου (850 μ.) στα ανατολικά Βαρδουσία, προς τις κοινότητες Λευκαδίτι και Συκιά, στις υπώρειες της Γκιώνας. Μεταξύ του ποταμού Μόρνου (550 μ.) και της κορυφής του βουνού (2.300 μ.) βρίσκονται 14.300 στρέμματα βοσκοτόπων, εκ των οποίων τα 9.200 ανήκουν στην κοινότητα. Εκτός των ντόπιων αιγοπροβάτων βόσκουν εκεί και τα πέντε εναπομείναντα νομαδικά κοπάδια μεταξύ Απριλίου και Οκτωβρίου.

22. Η βασική προμυδοποίηση των παραγωγών προβείου και αιγείου κρέατος βάσει της προηγούμενης ΚΟΑ, που ίσχυε μέχρι και την εμπορική περίοδο 2001, καταβάλλταν ως αντιστάθμισμα απώλειας εισοδήματος στη διάρκεια κάθε εμπορικής περιόδου. Από το 2002, βάσει της αναθεωρημένης ΚΟΑ του προβείου και αιγείου κρέατος, η βασική προμυδοποίηση καθίσταται πλέον σταθερή και ανέρχεται σε 21 ευρώ ανά επιλέξιμο ζώο για τους παραγωγούς βαριών αρνιών και 16,8 ευρώ ανά επιλέξιμο ζώο (80%) για τους παραγωγούς ελαφρών αρνιών και τους αιγοτρόφους, όπου ανήκει το 95% περίπου των παραγωγών της χώρας μας. Επιπλέον της βασικής προμυδοποίησης, στους παραγωγούς των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών της χώρας μας (85% του συνόλου) καταβάλλεται και η συμπληρωματική προμυδοποίηση που από το έτος 2002 ανέρχεται σε 7 ευρώ ανά επιλέξιμο ζώο για όλους τους παραγωγούς (βαριών και ελαφρών αρνιών). Σύμφωνα με πρόσφατη μελέτη, οι επιδοτήσεις συμβάλλουν περίπου κατά 50% στη διαμόρφωση του γεωργικού οικογενειακού εισοδήματος των αγροπροβατοτρόφων (βλ. σχετικά Ζιωγάνας κ.ά. 2001, σ. 55).

23. Βλ. κείμενα, χάρτες και φωτογραφίες της περιοχής στο Μασούκας & Αδαμακόπουλος (2000).

δεν εξαρτά τη σημερινή του κατάσταση ή μια διευρυμένη εξέλιξη της, αύριο, από τις κρατικές ενισχύσεις που μέχρι τώρα εισπράττει. «Ακόμα και αν κοπούν εντελώς οι επιδοτήσεις»,²² μας δηλώνει, «δεν πρόκειται να σταματήσω την κτηνοτροφία, μάλλον θα μεγαλώσω τη μονάδα». Μόνο πρόβλημα –κατά τη σύζυγό του– η μόρφωση των παιδιών, όταν αργότερα πάνε στο Λύκειο και, αναγκαστικά, θα «φτιάξουμε δύο σπίτια, θα χωρίσει η οικογένεια». Ας σημειωθεί ότι ο Ξεώννας, στο κόστος κατασκευής του οποίου, ως αγρο-τουριστικής επένδυσης (διαρθρωτικός Κανονισμός 950/97), συνέβαλε κατά περίπου 50% η Διεύθυνση Γεωργίας Φωκίδας, έχει, όπως ο ίδιος αιτιολογεί την πρωτοβουλία του, προνομακή θέα, προς την έναντι κείμενη ορθοπλαγιά της Γκιώνας, ενός βράχινου μετώπου με ύψος 1000 μ. Το πρώτο κάθετο τμήμα αυτής της ορθοπλαγιάς είναι η φημισμένη στους ορειβατικούς κύκλους Πλάκα της Συκιάς, πεδίο έλξης και κατοχύρωσης της αναρριχητικής ικανότητας Ελλήνων και ξένων ορειβατών. Η μικρή Συκιά, έδρα των βοσκών που ανεβοκατεβαίνουν από τις όχθες του Μόρνου μέχρι τα λιβάδια του Λαζορέματος, έχει ήδη αρχίσει να μετατρέπεται σε πολυσύχναστο κέντρο ορεινού αθλητισμού.²³

Δεν μπορώ να φανταστώ καλύτερο παράδειγμα της προωθούμενης από την Ε.Ε. «πολυλειτουργικότητας» από την περίπτωση αυτού του «πολυδραστικού» κτηνοτρόφου στον ορεινό Κονιάκο. Καθώς, όπως επιβεβαιώνουν και οι συνεντεύξεις από τις άλλες ορεινές περιοχές που επισκεφθήκαμε, δεν αποτελεί εξαίρεση, η εφαρμογή της νέας ΚΑΠ απευθύνεται σε υπαρκτές δυνάμεις και δυνατότητες του «κόσμου των βουνών». Αρκεί αυτοί οι πυρήνες «αντίστασης στην

περιθωριοποίηση» να ενισχυθούν από την κεντρική και την περιφερειακή διοίκηση, όχι μόνο οικονομικά αλλά, κυρίως, ως προς τη συγκρότηση δικτύων των φορέων που οφείλουν να συνεργάζονται σε ένα πολυτομεακό πρότυπο ανάπτυξης της ορεινής υπαίθρου. Τα γνωστά και θεωρούμενα ως επιτυχή, από την άποψη της προσέλκυσης τουριστών, παραδείγματα, όπως αυτό των 14 κοινοτήτων της περιοχής Λίμνης Πλαστήρα, στα Άγραφα (τιμήμα της μείζονος Πίνδου),²⁴ πρέπει να μελετηθούν συστηματικά, ειδικότερα οι καθυστερήσεις που σημειώνονται στη διασύνδεση της προτεινόμενης, μέσω του «Συμφώνου Ποιότητας», προώθησης της τοπικής γαστρονομίας με τα παραγόμενα στην περιοχή αγροτικά προϊόντα (Koutsouris 2002, σ. 71-93). Αντίθετα, στο Μαυρολιθάρι Φωκίδας λειτουργεί επί χρόνια με ιδιαίτερη επιτυχία «άτυπη» τοπική αγορά υψηλής ποιότητας και τιμής ντόπιων ζωοκομικών προϊόντων.²⁵

Ωστόσο αυτές οι έστω σημειακές αλλά σημαντικές εξελίξεις πιθανώς θα έμεναν μετέωρες, τουλάχιστον όσον αφορά στην πρωτογενή παραγωγή και ειδικότερα στην κτηνοτροφία, αν ένας τρίτος παράγων συνέργειας της τοπικής δυναμικής επιβίωσης δεν έπεφτε κυριολεκτικά από τον ουρανό, ως από μηχανής θεός, για να προσφέρει τον ελλείποντα κρίκο, τα «σκληραγωγημένα χέρια» και την «επιθυμία για προκοπή» που έλειπαν από τα γερασμένα και απογοητευμένα κτηνοτροφικά νοικοκυριά.

4. Μετανάστες: ο «από πολιτικής θεός» της ορεινής εκτατικής κτηνοτροφίας

Αλλά είναι τος και καλός. Από παιδί σφάζει. Το ξεμάτωμα και το γδάρισμα που κάνει τούτος ο αντίχριστος, άλλος δεν το κάνει.

Έρθαν αυτοί οι βρικόλακοι, λέει ο Σιόλης, να μας πάρουν την χαφιιά από το στόμα. Δυο-τρεις ήμασταν σ' όλη τη Μουργκάνα που σφάζαμαν Λαμπρή και πανηγύρια. Μέχρι Φιλιάτι φτάναμαν. Και λεφτά και το τομάρι παίρναμε. Τώρα τούτοι παίρνουν μονάχα το τομάρι. Κι είναι στα ποδάρια γρήγοροι οι αντίχριστοι. Σφάζουν στον Άγιο Πάντο, για πότε παρουσιάζονται στον Τσαμαντά δεν λέγεται. Εμένα ερχόντανε εδώ ο τομαράς και μου 'παιρνε τα τομάρια. Αυτοί τα στεγνώνουν και τα πηγαίνουν μοναχοί τους στα Γιάννενα, στην πηγή. Και τις ψησταριές στα πανηγύρια αυτοί τις έχουν. Να μου το θυμηθείτε, σε πέντε χρόνια θα μας μπουν στο σβέροκο. Αλλά από την άλλη ποιος θα σφάζει; Καλά πο'ρθαν κι αυτοί. Οι μωσχοανθρεμμένοι της Αθήνας στα κοψίδια πρώτοι, αλλά τα βετούλια ούτε να τα ζυγώσουν. Εγώ ξόφλησα πάει, άρχισε να με πιάνει το αίμα... Πάει, εγώ, Μάνθο, ό,τι έσφαξα έσφαξα.

Μιλάνε οι κτηνοτρόφοι Μάνθος Βάβης και Γιώργης Σιολής για τους Αλβανούς αγροεργάτες. Ο διάλογος γίνεται στο γλέντι μιας παρέας Ελλήνων, Αλβανών και Βορειοηπειρωτών, οι οποίοι χτίζουν το σπίτι ενός μετανάστη σε μια πλαγιά της Μουργκάνας, στα σύνορα Ελλάδας και Αλβανίας. Δεν πρόκειται για υπαρκτά πρόσωπα αλλά για ήρωες του τελευταίου μυθιστορήματος του Σωτήρη Δημητρίου (2002, σ. 134-135). Ο Δημητρίου, βαθύς γνώστης της ανθρωπολογίας και της ντοπιολαλιάς της ελληνοαλβανικής μεθορίου, επιβεβαιώνει αυτό που λίγο-πολύ τείνει να καταστεί κοινός τόπος. Χωρίς τους ξένους εργάτες (έχουν ξεπεράσει ήδη το 15% του οικονομικά ενεργού πληθυσμού, 65% από αυτούς είναι αλβανικής εθνικότητας και ένα σημαντικό ποσοστό έχει εγκατασταθεί σε αγρο-

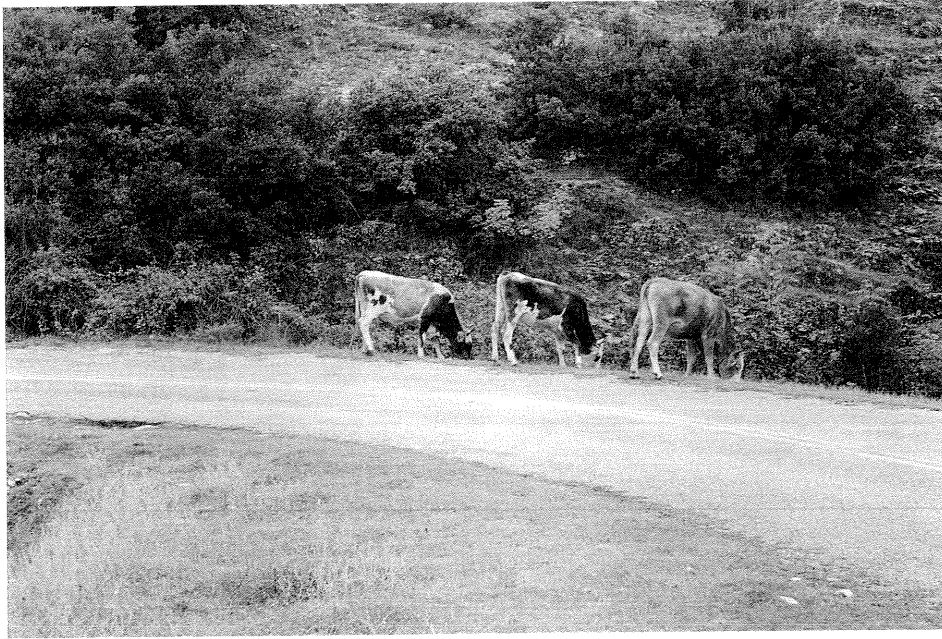
24. Στα πλαίσια της εφαρμογής από το 1996 του προγράμματος LEADER II στην περιοχή αυτή, θεσπίστηκε δύο χρόνια αργότερα ένα «Σύμφωνο Ποιότητας για τον Τουρισμό», το οποίο μεταξύ άλλων προβλέπει «τη διατήρηση της τοπικής ασθητικής και των καταναλωτικών προτύπων».

25. Εκεί πωλείται το σύνολο της γαλακτοπαραγωγής, ως φρέτα, σε τιμή 20% ανώτερη της αγοράς, και το 58% της κρεοπαραγωγής (αμνοερίφια) σε τιμές 25% ανώτερες της αγοράς (βλ. Θεοχαρόπουλος 1995).

τικές περιοχές) θα ήταν δύσκολη, αν όχι αδύνατη, η συνέχιση ορισμένων δραστηριοτήτων εντάσεως εργασίας, όπως η γεωργία, η κτηνοτροφία, η οικοδομή κ.τ.λ. στην ελληνική ύπαιθρο και ιδιαίτερα στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές. Το ζήτημα της επιρροής των δημογραφικών μετακινήσεων (μετανάστευση-παλιννόστηση) στον εκσυγχρονισμό της γεωργίας έχει ήδη απασχολήσει έντονα τις ανθρωπογεωγραφικές και κοινωνιολογικές μελέτες του αγροτικού χώρου, στο βιβλίο μάλιστα του Δαμιανάκου και των συνεργατών του για τα τρία χωριά της Ηπείρου ένα ολόκληρο κεφάλαιο (σ. 39-121) αφιερώνεται στις κοινωνικοδημογραφικές εξελίξεις (1958/1961-1986/1989). Όμως η εμπειρική έρευνα της τελευταίας μετακίνησης, από τη βορειοδυτική Βαλκανική προς την Ελλάδα, μόλις τώρα αρχίζει να δίνει αποτελέσματα. Παράδειγμα μία πρόσφατη ερευνητική εργασία σε τρεις περιοχές της χώρας, η οποία είναι πράγματι αποκαλυπτική.

Ο Χ. Κασίμης και οι συνεργάτες του (2002), βασιζόμενοι σε δεδομένα εκτεταμένης έρευνας πεδίου, υποστηρίζουν ότι «στο σύνολο της καταβαλλόμενης στην εκμετάλλευση μη οικογενειακής μισθωτής εργασίας, οι μετανάστες συνεισφέρουν το 90% περίπου και οι Έλληνες το υπόλοιπο 10%. Η μη οικογενειακή εργασία στην ελληνική γεωργία λοιπόν είναι εργασία μεταναστών, ανδρικού φύλου και αλβανικής εθνικότητας». Είναι χαρακτηριστικό ότι στη θεωρούμενη από τους ερευνητές ως ορεινή και μειονεκτική περιοχή Ιωαννίνων (Δήμοι Κόνιτσας και Μαστοροχωριών) οι Αλβανοί μετανάστες προσφέρουν το 98% των εποχικών ημερομισθίων. Σημαντική επίσης είναι η διαπίστωση ότι «οι δουλειές που καλούνται να κάνουν είναι αυτές που αποφεύγει το ντόπιο εργατικό δυναμικό ή τις οποίες θα έκαναν οι ντόπιοι έναντι υψηλής αμοιβής». Αλλά και όσον αφορά τους ίδιους τους αρχηγούς της αγροτικής εκμετάλλευσης, η απασχόληση των μεταναστών ουσιαστικά οδήγησε σε σημαντική μείωση της εργασίας τους (57% των απαντήσεων) και στην πλήρη σχεδόν αποχώρησή τους από τις βαριές, ανθυγιεινές εργασίες (15%) στην εκμετάλλευση. Τα παραπάνω τους εξασφάλισαν περισσότερο χρόνο για την επίβλεψη της παραγωγής και την εμπορία των προϊόντων τους. Στην περιοχή έρευνας των Ιωαννίνων τονίστηκε ότι η παρουσία των ξένων εργατών επέτρεψε τη διατήρηση μη προσοδοφόρων αγροτικών δραστηριοτήτων. Στα συμπεράσματα οι ερευνητές υποστηρίζουν ότι «η παρουσία των μεταναστών προσέφερε τη δυνατότητα σε ένα μεγάλο τμήμα των αγροτών να διατηρήσουν τις γεωργικές τους εκμεταλλεύσεις ή ακόμα και να τις επεκτείνουν. Συνέβαλαν ουσιαστικά στην κάλυψη των αναγκών σε εργατικό δυναμικό που προέκυψε κυρίως από τη δημογραφική κατάρρευση της υπαίθρου (περιοχή Ιωαννίνων), την κοινωνική αποστροφή προς τη γεωργική εργασία και τη ζωή στην ύπαιθρο (και στις τρεις περιοχές της έρευνας), καθώς και στην αναδιάρθρωση των καλλιεργειών (περιοχές Κορινθίας-Χανίων) και των αγροτικών περιοχών (περιοχές Χανίων-Ιωαννίνων). Ιδιαίτερα στα Χανιά και στα Ιωάννινα, βοήθησαν και την ανάπτυξη άλλων δραστηριοτήτων, όπως, αντιστοίχως, στους τομείς του τουρισμού και των κατασκευών. Η μεγάλη πλειοψηφία των εκμεταλλεύσεων που χρησιμοποιούν εποχική κυρίως εργασία είναι ουσιαστικά μεσαίου μεγέθους». Είναι ενδιαφέρουσα αυτή η σύμπτωση των παρατηρήσεων περί του ρόλου της εργασίας των μεταναστών στην «επέκταση των εκμεταλλεύσεων» και την παρουσία τους στις «μεσαίου μεγέθους» εξ αυτών, με τα προαναφερθέντα συμπεράσματα των διαρθρωτικών ερευνών των αγροπροβατοτροφικών εκμεταλλεύσεων της ΕΣΥΕ μεταξύ των ετών 1991-1999. Είναι άλλη μία απόδειξη ότι η διαθεσιμότητα των ξένων εργατών αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για την ανάπτυξη και τον εκσυγχρονισμό των πιο δυναμικών αγροτικών εκμεταλλεύσεων.

Αγελαία βόσκηση δίπλα στο δημόσιο δρόμο, ορεινή περιοχή Δράμας.

Συνοψίζοντας τα παραπάνω, είναι προφανές ότι, ειδικά για τις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, η παρουσία των μεταναστών υπήρξε ο βασικός παράγων επιβίωσης, ακόμα και επέκτασης των μεσαίων εκμεταλλεύσεων, καθώς ανέλαβαν με χαμηλό κόστος ανεπιθύμητες, θεωρούμενες από τους ντόπιους ως «βαριές δουλειές», δίνοντας παράλληλα την ευκαιρία στους αρχηγούς των μονάδων αυτών να ασχοληθούν με θέματα διαχείρισης των εκμεταλλεύσεων και εμπορίας των προϊόντων τους ή και εξωγεωργικής απασχόλησης. Ας σημειωθεί ότι στην περίπτωση της κτηνοτροφίας, ιδιαίτερα στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, δεν υπάρχει για τους ντόπιους αγρότες και τα μέλη των οικογενειών τους πιο «βαριά», με τη διπλή έννοια του σωματικού μόχθου και της κοινωνικής απαξίωσης, εργασία από τη φύλαξη του κοπαδιού και την επίβλεψη της βόσκησης των ζώων. Ελάχιστοι γόνοι αγροτικών οικογενειών θα δέχονταν οικειοθελώς αυτό το επαγγελματικό μέλλον. Οι οικονομικοί μετανάστες ήταν όχι ο από «μηχανής» αλλά ο από «πολιτικής» (λόγω της κατάρρευσης το 1989 του «υπαρκτού σοσιαλισμού») θεός, που έδωσε τη λύση στο διαγραφόμενο αδιέξοδο δεκάδων χιλιάδων κτηνοτροφικών εκμεταλλεύσεων. Αποδεικνύοντας τον εκ των ων ουκ άνευ ρόλο του βοσκού στην άσκηση της κτηνοτροφίας.

Χάρη στη διαθεσιμότητα και την ικανότητα αυτού του εξοικειωμένου με τα συναφή καθήκοντα εργατικού δυναμικού, η στρατηγική της ανάπτυξης των εκτατικών εκτροφών στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές, μπορεί να εξελιχθεί σε ένα σύγχρονο αγροτικό σύστημα εναρμονισμένο με τη φιλοσοφία της αναθεωρημένης ΚΑΠ. Συμμετέχοντας σε μια από τις πρώτες μελέτες των Αγροτικών Συστημάτων Χαμηλής Έντασης σε εννέα ευρωπαϊκές χώρες (Beaufoy et al. 1994, σ. 59-63), είχα την ευκαιρία να διαπιστώσω την αξία της «ελεγχόμενης βόσκησης» στις ορεινές και μειονεκτικές περιοχές. Η μελέτη εκτιμούσε ως αρνητική την, αντίθετα προς ό,τι συνέβαινε παραδοσιακά, «τάση προς περισσότερο αγελαίες [ranching], ελευθέρως βοσκής εκτροφές».²⁶ Αν η περιβαλλοντικώς επιζήμια υπερβόσκηση σημειώνεται στη δυτική Ιρλανδία, περιοχές της Ουαλίας και της βόρειας Αγγλίας, καθώς και σε μερικά ελληνικά νησιά, άλλες περιοχές υπο-βόσκονται. Αυτό συμβαίνει ειδικά σε ορεινές περιοχές όπου το

26. Η μορφή αυτή χρήσης των βοσκοτόπων έχει ως αποτέλεσμα: α) τη σπατάλη ενέργειας από πλευράς ζώων, β) την αλλοίωση της βοτανικής σύνθεσης του βοσκοτόπου, δεδομένου ότι καταναλώνονται τα περισσότερα επιθυμητά από τα ζώα/φύτα, ενώ τα λιγότερο επιθυμητά και τα ανεπιθύμητα παραμένουν και εντέλει επικρατούν υποβαθμίζοντας το βοσκοτόπο, και γ) τη μικρή παραγωγή κτηνοτροφικών προϊόντων ανά μονάδα βοσκομένης επιφάνειας εδάφους (βλ. Ζέρβας κ.ά. 2001, σ. 52).

*Προϋπόθεση της «ελεγχόμενης
βόσκησης»: το τσοπανόσκυλο,
και ειδικά οι καθαρόαιμοι
«ελληνικοί ποιμενικοί». Δίνουν
κάθε βράδυ τη μάχη τους
με τους λύκους.
Σιτηρέσιο: λάδι, λίπος,
αραβοσιτάλευρο
στο τσουνκάλι.*

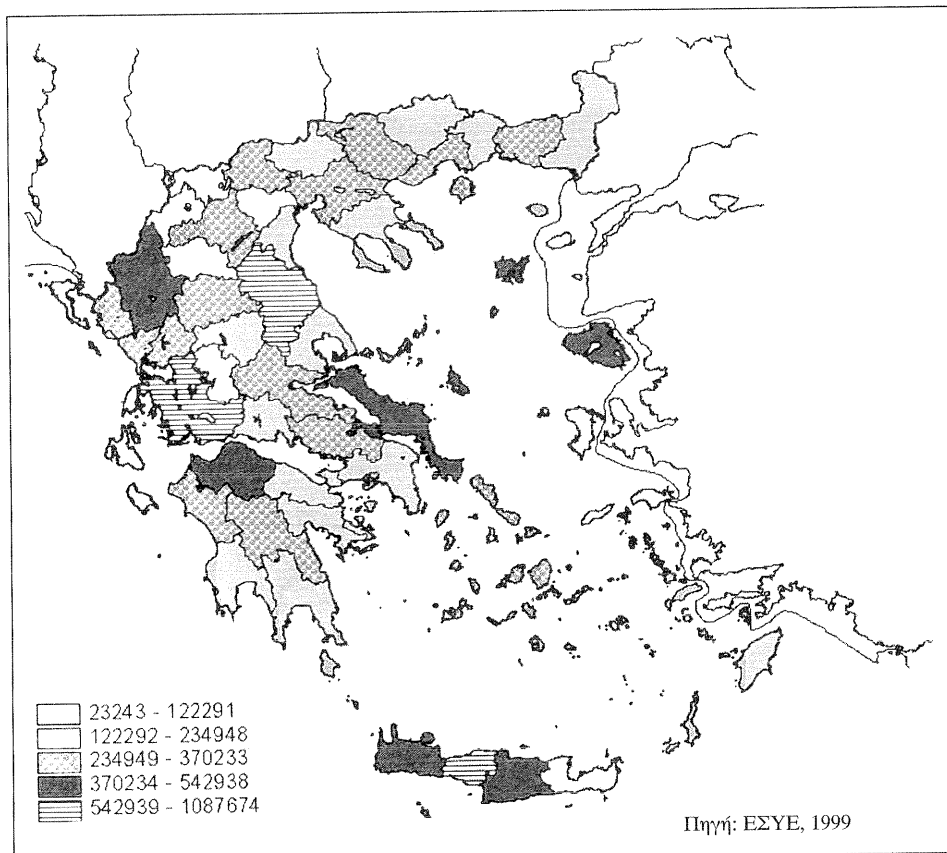
μέγεθος των εκτροφών μειώνεται και η ελεγχόμενη βόσκηση αντικαθίσταται από την ελεύθερη βόσκηση. Ως πολιτική αντιμετώπισης, η μελέτη πρότεινε τη σύνδεση του επιπέδου των αντισταθμιστικών πληρωμών με την προώθηση βιώσιμων τύπων βόσκησης. Ακόμη, υποστήριξε ότι θα μπορούσαν «ειδικές επενδυτικές ενισχύσεις για τις Ορεινές και Μειονεκτικές Περιοχές να αποδώσουν μεγαλύτερη έμφαση στην προώθηση περιβαλλοντικώς ευαίσθητων, χαμηλής εντάσεως, αγροτικών συστημάτων. Για παράδειγμα, παραδοσιακές πρακτικές όπως η βόσκηση εποχικών λειμώνων σε μεγάλα υψόμετρα θα μπορούσαν να βοηθηθούν με βελτιώσεις στις συνθήκες διαβίωσης των βοσκών». Προκειμένου να αποφευχθεί η «άχαρη» δουλειά της βόσκησης, σύγχρονοι ερευνητές²⁷ προτείνουν τη δημιουργία «κτηνοτροφικών ζωνών» με χαρακτηρισμό και οριοθέτηση των προς βόσκηση κατάλληλων εκτάσεων και τη χρησιμοποίηση ηλεκτροφόρου σύρματος (περίφραξη) χαμηλής τάσης που θα χωρίζει το βοσκότοπο σε τμήματα, τα οποία μπορούν να βόσκονται εκ περιτροπής. Τη λύση αυτή, η οποία προϋποθέτει θεσμικές και διοικητικές παρεμβάσεις για την οργάνωση των ορεινών βοσκοτόπων ανύπαρκτης ακόμα στην Ελλάδα, υποκατέστησε με επιτυχία η «εξ ουρανού» προσφορά φθηνής αλλά «εξειδικευμένης» εργασίας των οικονομικών μεταναστών, μετά τα πολιτικά γεγονότα του 1989.

27. Στο ίδιο, σ. 53-54.

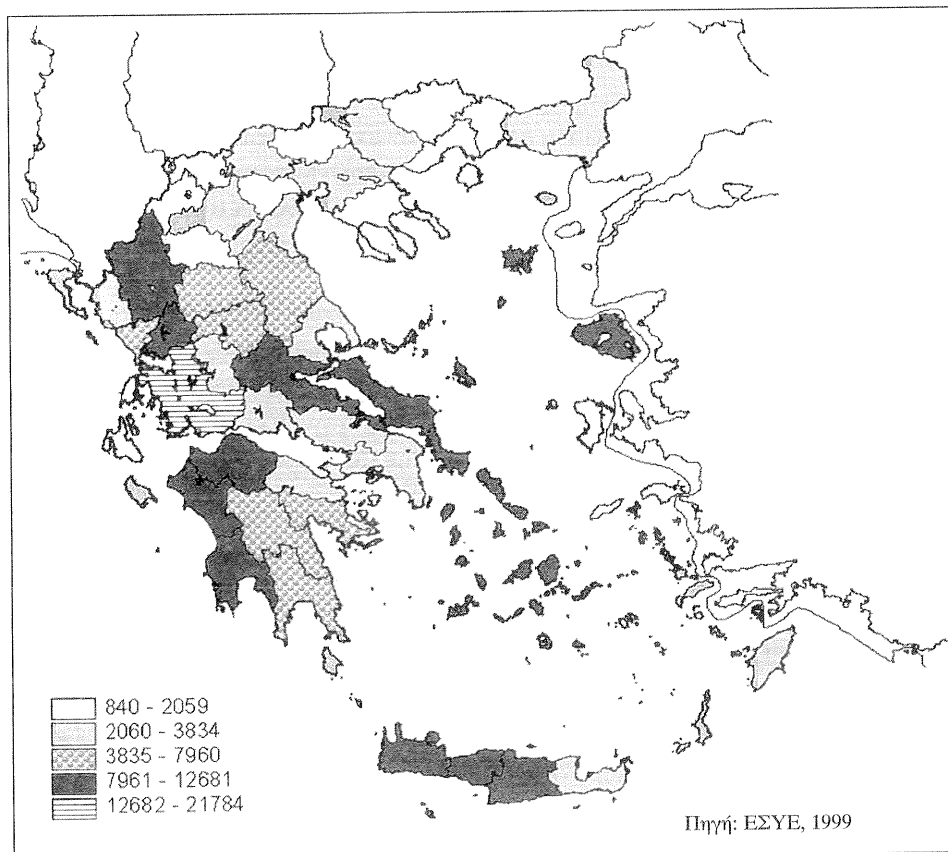
5. Όταν οι αριθμοί δεν ευημερούν, τότε τι μπορούν να κάνουν οι άνθρωποι;

Η εργασία αυτή επιχείρησε να δείξει ότι τρεις «υπερτοπικής» προέλευσης και σημασίας παράγοντες δημιουργούν ένα ευνοϊκό πλαίσιο ανάπτυξης των ορεινών περιοχών: πρώτον, η κουλτούρα της εμπνεόμενης από την πρόσληψη της «επιστροφής στη φύση» νέας χρήσης/κατανάλωσης των βουνών ως πεδίου ψυχαγωγίας, εκπαίδευσης και αθλητισμού· δεύτερον, η ριζική αναθεώρηση των βασικών αρχών και στόχων της ΚΑΠ προς την κατεύθυνση μιας «πολυλειτουργικής» γεωργίας και κτηνοτροφίας· τρίτον, η προσφορά φθηνής εργασίας των

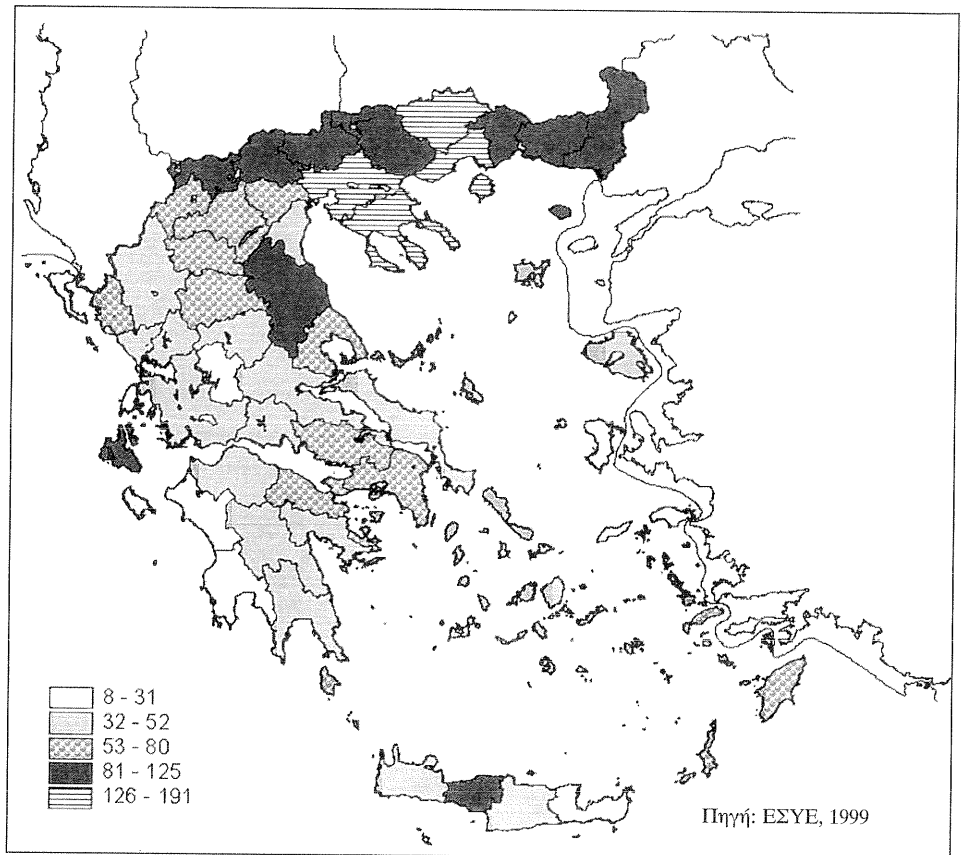

Χάρτης 1.
 Αριθμός αγροπροβάτων ανά νομό,
 1999

Χάρτης 2.
 Εκμεταλλεύσεις αγροπροβάτων
 ανά νομό, 1999

Χάρτης 3.
Αγοπρόβαρα ανά εκμετάλλευση,
επίπεδο νομού, 1999

οικονομικών μεταναστών στην «άχαρη δουλειά» του βοσκού-κτηνοτρόφου. Το πλαίσιο αυτό δεν υποκαθιστά, αλλά, στην παρούσα συγκυρία τουλάχιστον, ενισχύει τη δυναμική των τοπικών πρωτοβουλιών και των διαπιστωμένων, από τη διεπιστημονική εμπειρική έρευνα, μηχανισμών επιβίωσης των μικρών ορεινών κοινωνιών. Αν δεν συνεκτιμηθεί η σημασία αυτών των «υπερτοπικών» συνιστωσών της τοπικής ανάπτυξης με την έννοια της εν δυνάμει αξιοποίησής τους, τα ποσοτικά μεγέθη, «τα νούμερα» της δημογραφικής, παραγωγικής και πολιτισμικής πραγματικότητας των ορεινών κοινωνιών απλώς... «δεν βγαίνουν». Ένας μακαρίτης πολιτικός είχε πει το ειρωνικό εκείνο: η Ελλάδα είναι η χώρα όπου οι αριθμοί ευημερούν και οι άνθρωποι δυστυχούν. Οι εμπειρικές έρευνες του αγροτικού χώρου και ειδικότερα των ορεινών και μειονεκτικών περιοχών που έχουν γίνει τα τελευταία χρόνια στην Ελλάδα, αυτή η οποία αναφέρθηκε στην εισαγωγή και αποτέλεσε την αφετηρία της παρούσας εργασίας, όσες αναφέρθηκαν στη συνέχεια και πολλές άλλες οι οποίες δεν αναφέρθηκαν, δείχνουν, νομίζω, ένα πράγμα τελικά. Ότι, ακόμη και όταν οι αριθμοί δεν ευημερούν, οι ιστορικοί και βιωματικοί δεσμοί με τον τόπο καταγωγής και τον «τρόπο ζωής», η νόστιμη «επιστροφή στη φύση» και η δοκιμασία των ορίων της αναμέτρησης με αυτήν, η εμπειρία της αμεσολάβητης επαφής με την ουσία των πραγμάτων και οι απρόβλεπτες συνέπειες των ρήξεων της ιστορικής συνέχειας (όταν μάλιστα, όπως πάντα, συνυφαίνονται με εξίσου πειστικές υλικές αναγκαιότητες) είναι ικανές να θέσουν σε κίνηση την επιθυμία των ανθρώπων για ανανέωση και δημιουργία. Ο κόσμος του βουνού φαίνεται σήμερα να εμπνέει (και να εμπνέεται από) αυτή την επιθυμία, αντιστεκόμενος στην προβλεπόμενη, πριν λίγες μόνο δεκαετίες, φθορά και περιθωριοποίηση. Από αυ-

τή την άποψη μπορεί όντως «το βουνό» να διαθέτει «μαγικές» ιδιότητες, αλλά όχι κατ' ανάγκη μόνο εκείνες που αναζητούν οι νέοι ζηλωτές της φύσης και των οικισμών του. Άλλωστε και ο νεαρός μηχανικός Χανς Κάστορπ επέστρεψε ωριμότερος από το *Μαγικό βουνό*, έστω και αν δεν βρήκε εκεί αυτό που ακριβώς ζητούσε...

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Bazin, G., Roux, B. (1995), «Resistance to Marginalization in Mediterranean Rural Regions», *Sociologia Ruralis*, 35(3/4): 335-347.
- Beaufoy, G., Baldock, D., Clark, J. (επιμ.) (1994), *The Nature of Farming. Low-Intensity Farming Systems in Nine European Countries*, London: WWF, IEEP, Joint Nature Conservation Committee, σ. 59-63.
- Signal, E. M., McCracken D. I. (1996), «The Ecological Resources of European Farmland», στο Whitby, M. (επιμ.), *The European Environment and CAP Reform: Policies and Proposals for Conservation*, Oxon: Centre for Agriculture and Biosciences International, σ. 26-42.
- Billaud, J.-P., Bruckmeier, K., Patricio, T., Pinton, F. (1997), «Social Construction of the Rural Environment. Europe and Discourses in France, Germany and Portugal», στο de Haan, H., Kasimis, B., Redclift, M. (επιμ.), *Sustainable Rural Development*, Aldershot, σ. 9-34.
- Buller, H., Wilson, G., Hóll, A. (επιμ.) (2000), *Agri-environmental Policy in the European Union*, Ashgate.
- Clark, J. R. A., Jones, A., Potter, C. A., Loble, M. (1997), «Conceptualising the Evolution of the European Union's Agri-environmental Policy: A Discourse Approach», *Environment and Planning A*, 29: 1869-1885.
- Δαμιανάκος, Σ., Ζακοπούλου, Ε., Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β. (1997), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Εκδ. Πλέθρον/ΕΚΚΕ.
- Δημητρίου, Σ. (2002), *Τους τα λέει ο Θεός*, σ. 134-135.
- Δημόπουλος, Δ., Κλωνάρης, Σ., Λουλουδής, Λ., Καζάκης, Β. (2002), «Προς μία γεωγραφία των εξαρτημένων από τη γαλακτοπαραγωγή αγελαδοτροφία περιφερειών της Ευρωπαϊκής Ένωσης», *Γεωγραφίες*, 3: 24-45.
- Ελεφάντης, Α. (2000), *Η ιστορία του παππού μου*, Πόλις.
- Ελεφάντης, Α. (2002), «Τα βουνά, στα ίχνη μιας τραγικής ζωής», *Ο Πολίτης*, 98.
- Ζέρβας, Γ., Μαρτίνος, Ν., Παναγάκης, Π., Φεγγερός, Κ. [βασικοί συνεργάτες: Ι. Γούσιος, Π. Καρανικόλας] (2001), *Πρόγραμμα ανασυγκρότησης της ορεινής Μεσσηνίας*, Αθήνα: Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών, σ. 52.
- Ζωγάνας, Χ., Κιτσοπανίδης, Γ., Παπαναγιώτου, Ε., Καντερές Ν. [σε συν. Ι. Παύλου] (2001), *Συγκριτική τεχνικοοικονομική ανάλυση προβατοτροφίας και αιγοτροφίας κατά γεωγραφικά διαμερίσματα της χώρας μας*, Εργαστήριο Γεωργικής και Οικονομικής Έρευνας ΑΠΘ και ΕΙΑΓΕ, Ινστιτούτο ΗΕΚΕ, σ. 55.
- Ζωιόπουλος, Π., Παπαθεοδώρου, Α. (2000), *Βιολογική κτηνοτροφία*, Αγρότυπος.
- Θεοχαρόπουλος, Γ. (1992), «Περιθωριοποίηση των ορεινών περιοχών και δυνατότητες για την ανάπτυξή τους μετά την ένταξη στην ΕΟΚ. Η περίπτωση της Κοινότητας Μαυρολιθαρίου στην Κεντρική Ελλάδα», *Πρακτικά Πανελληνίου Συνεδρίου της ΕΤΑΓΡΟ «Η ελληνική γεωργία στη δεκαετία του '90. Οικονομικές και κοινωνικές προοπτικές»*, Αθήνα 23-24 Νοεμβρίου 1990, Αθήνα: Υπ. Γεωργίας, Δ/ση Γ. Εφαρμογών και Έρευνας, σ. 227-236.
- Καρανικόλας, Π., Γούσιος, Γ., Μαρτίνος, Ν. (2002), «Η παραγωγική ανασυγκρότηση ορεινών περιοχών μέσω της βιολογικής κτηνοτροφίας: προκαταρκτικές εκτιμήσεις για τις επιπτώσεις στο επίπεδο οικονομικής βιωσιμότητας των εκμεταλλεύσεων», ανακοίνωση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Εταιρείας Αγροτικής Οικονομίας: «Η κοινωνία της υπαίθρου σε έναν μεταβαλλόμενο αγροτικό χώρο», Αθήνα 21-23 Νοεμβρίου 2002 (αδημοσίευτη εργασία).
- Κασίμης, Χ., Ζακοπούλου, Ε., Παπαδόπουλος, Α. Γ. (2002), «Η συμβολή των μεταναστών στη σύγχρονη οικογενειακή εκμετάλλευση: μελέτη τριών παραδειγματικών περιοχών», ανακοίνωση στο 7ο Πανελλήνιο Συνέδριο της Ελληνικής Εταιρείας Αγροτικής Οικονομίας: «Η κοινωνία της υπαίθρου σε έναν μεταβαλλόμενο αγροτικό χώρο», Αθήνα 21-23 Νοεμβρίου 2002 (αδημοσίευτη εργασία).
- Καυταντζόγλου, Ρ. (1987), *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκο 1898-1930*, ΕΚΚΕ, σ. 21-31.

- Koutsouris, A. (2002), «Sustainable Rural Development and Innovative Mechanisms in Greece: The Case of the Lake Plastiras», στο Koutsouris, A. (επιμ.), *Innovative Structures for Sustainable Development of Mountainous Areas*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη: ISDEMA Project, σ. 71-93.
- Λουλούδης, Λ., Μπεόπουλος, Ν., Βλάχος, Γ. (1999), «Πολιτική προστασίας του περιβάλλοντος στην Ελλάδα με ορίζοντα το 2010», στο Μαραβέγιας, Ν. (επιμ.), *Η ελληνική γεωργία προς το 2010*, Παπαζήσης, Γεωπονικό Πανεπιστήμιο Αθηνών.
- Louloudis, L., Beopoulos, N. (2002), «Broadening the Sectoral Perspective on Agricultural Policy in Greece», στο Brouwer, F., van der Straaten, J. (επιμ.), *Nature and Agriculture in the European Union. New Perspectives on Policies that Shape the European Countryside*, Edward Elgar, σ. 182-207.
- Μαγγλίνης, Η. (επιμ.) (2002), «Άθληση και ψυχαγωγία», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα [β' μέρος], 17.11.2002.
- MAFF (1992), Environment Now at the Centre of the CAP, Press release 216/July, London: Ministry of Agriculture, Fisheries and Food.
- Ματσούκα, Π., Αδαμακόπουλος, Τ. (2002), «Ανακαλύπτοντας τη μαγεία του βουνού», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες» (ένθετο), Αφιέρωμα [β' μέρος], 17.11.2002.
- McCormick, J. (2001), *Environmental Policy in the European Union*, Palgrave, σ. 43.
- Sivignon, M. (2002), «Στα ορεινά βοσκοτόπια», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα [α' μέρος], 10.11.2002, σ. 26-31.
- Παπαθεοδώρου, Α., Νικολάου, Ν. (2002), «Η αιγοπροβατοτροφία στην Ελλάδα και την Ευρωπαϊκή Ένωση», *Γεωργία, Κτηνοτροφία*, 8: 15-21.
- Πολίτης, Β. (2000), «Ερευνητικές προσεγγίσεις του ορεινού χώρου στις κοινωνικές επιστήμες. Από τον 18ο στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα», στο Νιτσιάκος, Β., Κασίμης, Χ. (επιμ.), *Ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον, Δήμος Κόνιτσας.
- Ρογδάκης, Ε. (2002), *Εγχώριες φυλές προβάτων. Περιγραφή, φυλογένεια, γενετική βελτίωση, διαφύλαξη*, Αγρότυπος.
- Thanopoulos, R., Vlachos, G., Louloudis, L. (1999), «The Differentiation between Mountain Livestock Production Systems: The Impact of Social and Environmental Factors», στο Williams, S. M., Wright, I. A. (επιμ.), *European Livestock Policy Evaluation Network. Proceedings of Two International Workshops*, Aberdeen: Macaulay Land Use Research Institute, σ. 73-87.
- Τραΐου, Ε. (επιμ.) (2002), «Τα ελληνικά βουνά. Φύση και κατοίκηση», *Η Καθημερινή*, ένθετο «Επτά Ημέρες», Αφιέρωμα [α' μέρος], 10.11.2002.
- Ψιμούλη, Β. (1996), «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά*, 24-25, Ιούνιος-Δεκέμβριος.
- Ψιμούλη, Β. (1998), *Σούλι και Σουλιώτες*, ΚΝΕ/ΕΙΕ.

Η ΠΟΛΙΤΙΣΜΙΚΗ ΤΑΥΤΟΤΗΤΑ ΩΣ ΣΥΝΙΣΤΩΣΑ ΤΗΣ ΒΙΩΣΙΜΗΣ ΟΡΕΙΝΗΣ ΑΝΑΠΤΥΞΗΣ. ΤΟ ΠΑΡΑΔΕΙΓΜΑ ΤΟΥ ΖΑΓΟΡΙΟΥ

Κωνσταντίνα Μπάδα*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η παρούσα εργασία στοχεύει στο να δείξει ότι οι γεωπεριβαλλοντικοί παράγοντες και η μεθοριακότητα δεν αποτελούν απαραίτητα τα καθοριστικά στοιχεία της οικονομικής και πολιτισμικής καθυστέρησης του ορεινού κόσμου, δεν συνθέτουν δηλαδή αναγκαστικά τα αίτια της μη ομαλής ένταξης στις διαδικασίες της ανάπτυξης και του εκσυγχρονισμού. Η μελέτη του τοπικού πολιτισμικού συστήματος του Ζαγοριού τεκμηριώνει την ανάπτυξη μιας ιστορικά διαμορφωμένης και πολύπλευρης δυναμικής που θεωρούμε ότι πηγάζει από τους περιορισμούς που θέτουν οι ίδιοι οι περιβαλλοντικοί παράγοντες, αλλά και από την προσαρμοστικότητα των συγκεκριμένων ορεινών κοινοτήτων στα γεωφυσικά ορεινά χαρακτηριστικά και τις δυνατότητες που αυτά δίνουν. Σήμερα τα ίδια στοιχεία εμφανίζονται να αποτελούν τις «σταθερές» πάνω στις οποίες δομείται η τοπική πολιτισμική ταυτότητα και εκδηλώνεται η δυναμική της, με λογικές μάλιστα προσαρμογής που διαφέρουν από τις προβλεπόμενες από τους ερευνητές ή από τους υπεύθυνους για τη χάραξη της αγροτικής πολιτικής.

The Cultural Identity as Component of a Viable Mountainous Development. The Example of Zagori

Konstantina Bada

ABSTRACT

The present work aims to show that the environmental factors and the 'frontierment' do not constitute essentially the decisive elements of the economic and cultural underdevelopment of the mountainous world. Also these factors do not obligatorily compose the reasons of non-normal integration in the processes of development and modernisation. The study of the cultural system of Zagori shapes it as a place totally interrelated with the adaptability of the mountain people to the meaning of the mountainous, of their cross-border co-operation and communication and of their mobility. In our days the above characteristics appear to compose the 'stabilities' on which the local cultural identity is constructed and its dynamic is revealed. The paper concludes that the endogenous power of the local agricultural communities enables them to show resistance against the established procedure of their assimilation.

* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.

1. Για τις νεότερες ενέργειες που αναγνωρίζουν τις ιδιαίτερες συνθήκες και τα προβλήματα των ορεινών περιοχών και αντανακλούν τις νέες προσεγγίσεις για την ανάπτυξή τους βλ. Ευστράτογλου-Τοδούλου 1999. Επίσης τα υπό εκτύπωση *Πρακτικά του 3ου Διεπιστημονικού-Διαπανεπιστημιακού Συνεδρίου «Η ολοκληρωμένη ανάπτυξη στις ορεινές περιοχές. Θεωρία και πράξη»*, που πραγματοποιήθηκε από το Μετσόβιο Κέντρο Διεπιστημονικής Έρευνας του ΕΜΠ για την προστασία και ανάπτυξη του ορεινού περιβάλλοντος και των τοπικών ευρωπαϊκών πολιτισμών (Μέτσοβο, 7-10 Ιουνίου 2001).

2. Η τελευταία αποτυπώνεται στο τοπίο και στον τόπο, στον τρόπο δηλαδή ιδιοποίησης του περιβάλλοντος και της διαμόρφωσής του σε «ανθρωπογενές», στην κοινωνική οργάνωση, την οικονομία, τη δημόσια και ιδιωτική οικιστική δόμηση, το επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων κ.τ.λ.

3. Σημειώνεται συνοπτικά ότι η έννοια της «ολοκληρωμένης αγροτικής ανάπτυξης» παραπέμπει πρωτίτως στη γεωργία. Η τελευταία ωστόσο, για να είναι σήμερα επαρκής και με αναπτυξιακή προοπτική, έχει διευρυνθεί και προς άλλες συμπληρωματικές δραστηριότητες που την καθιστούν πολύπλευρη και πολυλειτουργική. Αναλυτικότερα βλ. τα άρθρα στο Κασίμης & Λουλούδης (1999).

Η ιστορία της πολιτικής ανάπτυξης του ορεινού κόσμου δεν προχωρεί στην ουσία πέρα από το 1980. Οι ως τότε εφαρμοζόμενες αγροτικές ή περιφερειακές πολιτικές δεν λάμβαναν υπόψη τον παράγοντα της γεωμορφολογικής διάστασης των αγροτικών περιοχών, με αποτέλεσμα η ορεινότητα να μην αποτελεί χαρακτηριστικό που συνέθετε τα ιδιαίτερα προβλήματα αλλά και τα συγκριτικά πλεονεκτήματα για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών. Η στάση αυτή σταδιακά διαφοροποιήθηκε, ιδιαίτερα μετά την ένταξη της Ελλάδας στην Ευρωπαϊκή Κοινότητα και ειδικότερα μετά από το σχεδιασμό και την εφαρμογή νέων ενεργειών¹ με τις οποίες οι ορεινές και μειονεκτικές περιοχές αναγνωρίζονται ως ιδιαίτερη κατηγορία αγροτικού χώρου και αντιμετωπίζονται με ξεχωριστά μέτρα που στοχεύουν στην αειφόρο και ολοκληρωμένη ανάπτυξή τους. Τα πρακτικά αποτελέσματα της προαναφερόμενης πολιτικής δεν εμφανίζονται στη Ελλάδα ιδιαίτερα ενθαρρυντικά. Η ορεινότητα, παρά την πολυμορφία της σε εθνικό, περιφερειακό αλλά και τοπικό επίπεδο, συνεχίζει να προσεγγίζεται με βάση εκείνα μόνο τα χαρακτηριστικά που συνθέτουν ένα αρνητικό οικονομικό και κοινωνικό περιβάλλον και ως εκ τούτου αποθαρρύνουν κάθε εγχείριση και προοπτική ανάπτυξης. Τα χαρακτηριστικά αυτά αναφέρονται στη φυσική π.χ. γεωγραφία με το ανάγλυφο του εδάφους και τους λίγους εκμεταλλεύσιμους πόρους, στη χωρική ανισορροπία που καθλώνει σε χαμηλό επίπεδο την οικονομική ανάπτυξη, στους κοινωνικοοικονομικούς περιορισμούς (απομόνωση, περιορισμένη και εξαρτημένη από την παραδοσιακή γεωργία οικονομική βάση), στη δημογραφική αποψίλωση κ.τ.λ. Η ιστορία όμως που εγγράφεται στο ίδιο το ορεινό περιβάλλον και τη συλλογική μνήμη των ανθρώπων του φανερώνει συχνά ότι η ορεινότητα, το δύσβατο του εδάφους, οι γεωγραφικοί στο σύνολό τους παράγοντες, δεν αποτελούν απαραίτητα τα καθοριστικά στοιχεία της οικονομικής και πολιτισμικής καθυστέρησης του ορεινού κόσμου και δεν συνθέτουν αναγκαστικά τα αίτια της αγροτικής εξόδου και της περιθωριοποίησης. Αντίθετα, τεκμηριώνουν την ανάπτυξη μιας ιστορικά διαμορφωμένης και πολύπλευρης δυναμικής που εκφράστηκε με την ανάπτυξη των ξεχωριστών ορεινών πολιτισμικών συστημάτων του παρελθόντος και με τη συγκρότηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής τους ταυτότητας.²

Για την τεκμηρίωση της παραπάνω θέσης θα επιχειρήσουμε: α) να ανιχνεύσουμε κατ' αρχάς την ιστορικότητα του τοπικού πολιτισμικού συστήματος του Ζαγοριού, β) να αναδείξουμε την τοπική πολιτισμική του ταυτότητα και τη διαπραγματευτική της ικανότητα στο παρόν, γ) να ανιχνεύσουμε τη σημασία που αυτή είχε και αποκτά απέναντι στους εξωτερικούς καταναγκασμούς και τις καθιερωμένες λογικές της αφομοίωσης, και δ) να ενισχύσουμε την πρόταση που υποστηρίζει ότι μόνο με την εφαρμογή μιας αγροτικής πολιτικής που, μεταξύ των άλλων, θα στηρίζεται στην τοπική ιστορία και ταυτότητα και θα αξιοποιεί τη βιωμένη εμπειρία και τοπική δυναμική είναι δυνατόν να υπάρξει βιώσιμη ανάπτυξη και ομαλή ένταξη στις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού. Στο πλαίσιο άλλωστε των νέων λειτουργιών της γεωργίας,³ ο αγρότης καλείται να δραστηριοποιηθεί όχι μόνο ως παραγωγός αγροτικών προϊόντων και πρώτων υλών αλλά και ως πρωταγωνιστής στην προστασία του περιβάλλοντος (στην ευρύτερη έννοια: φυσικού, κοινωνικού, πολιτισμικού κ.τ.λ.), ως πρωταγωνιστής για την εξασφάλιση της ποιότητας ζωής, της αναψυχής, της πολιτισμικής κληρονομιάς κ.τ.λ. Οι προαναφερόμενοι ρόλοι προϋποθέτουν ως εκ τούτου την ουσιαστική γνώση, τη συνειδητοποίηση της ιδιαίτερης πολιτισμικής ταυτότητας και την ενίσχυσή της με νέα περιεχόμενα και νοήματα.

Η διαμόρφωση του τοπικού πολιτισμικού συστήματος

Προσεγγίζοντας το τοπικό πολιτισμικό σύστημα του Ζαγοριού γίνονται αμέσως εμφανείς οι εξαρτήσεις από τους περιβαλλοντικούς παράγοντες αλλά και οι αρμονικές προσαρμογές των επιμέρους κοινωνικών ομάδων στα γεωφυσικά ορεινά χαρακτηριστικά. Απέναντι στην πίεση της ιστορίας και του γεωγραφικού παράγοντα, τα Ζαγοροχώρια⁴ ανέπτυξαν μια ιδιαίτερη και αδιάκοπη στρατηγική προσαρμογή, που διασφάλιζε την επιβίωση και επέτρεπε την ανανέωση. Τόπος εθισμένος στην πληθυσμιακή πρόσμιξη,⁵ την απουσία και την παρουσία δικών και ξένων, κατάφερε όχι μόνο να εξασφαλίζει την επιβίωση όλων αλλά και να διαμορφώνει στρατηγικές δράσης, π.χ. τη μετανάστευση, την εκπαίδευση κ.τ.λ.

Οι πιο εμφανείς εκδηλώσεις της προσαρμοστικότητας⁶ στους γεωπεριβαλλοντικούς περιορισμούς και της διατήρησης μιας ισορροπίας ανάμεσα στη φύση και στην αγωνιώδη προσπάθεια των ανθρώπων για τον εξανθρωπισμό της είναι αυτές που επεμβαίνουν στο κοινωνικό και οικονομικό επίπεδο.

Στο πλαίσιο του καθεστώτος των προνομίων, όπως αυτά λειτουργούσαν στα δεδομένα του κοινωνικού σχηματισμού της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, οι Ζαγοριανοί διαμόρφωσαν σταδιακά τους όρους ανάπτυξης ενός αξιόλογου και αυτόνομου μηχανισμού τοπικής αυτοδιοίκησης (Παπαγεωργίου 1995, Αρβαβαντινός 1856, Λαμπρίδης 1971). Ο ορεινός χώρος παρείχε από μόνος του τους όρους για τη διεκδίκηση της σχετικής αυτονομίας και αυτάρκειας. Τα 46 χωριά του ανατολικού, κεντρικού και δυτικού Ζαγοριού (βλ. Τζιόβας 1978 και γενικότερα Παπαγεωργίου 1995) αποτέλεσαν τη ζαγοριανή ομοσπονδία και στήριξαν αναπόφευκτα την κοινωνική τους οργάνωση στην έννοια της αλληλεξάρτησης και της συλλογικότητας των μελών τους, με βάση πάντα τις εσωτερικές ιεραρχίες. Σημειώνεται ενδεικτικά απόσπασμα από την «κατάστροφισ των έκπαγλε σιουρουτιών του βιλαετίου Ζαγοριού 1828», που φανερώνει το επίπεδο της αναγκαστικής συμπίεσης: *«Επειδή και η ζωή όλων σχεδόν των Ζαγορισίων, διά την τοπικήν των ακαρπίαν, και αδυναμία, ευρέθη πάντοτε εις το Γκουρμπέτι, διά τούτο μη ημπορώντας να εξοικονομείται εν καιρώ η άμεσος πληρωμή των Βασιλικών, αυθεντικών και τοπικών τεκληφίων από τον κάθε χανέ, απεκατεστάθη και ευρέθη από παλαιούς χρόνους, όπου οι ευρισκόμενοι χωριανοί κατά καιρούς εις τα χωρία να τα πληρώνουν δι' όλους, συνώνοντας δάνεια από Σουμπασάδες και άλλους με κοινόν μαλινά κεφελίκι όλου του χωρίου»* (Παπαγεωργίου 1995, σ. 191). Σημειώνεται ωστόσο ότι, παρά την ισχυρή αντίληψη και πρακτική της ομοσπονδιακής συγκρότησης και της ανάδειξης μιας κοινής περιφερειακής συνείδησης και ταυτότητας, ο κοινωνικός σχηματισμός στη βάση της κοινότητας⁷ αναδεικνυόταν ισχυρός, έπαιρνε μάλιστα το χαρακτήρα του θεσμού που καθόριζε ασφυκτικά, εν ονόματι του κοινού συμφέροντος και της διασφάλισης της ταυτότητας της κοινότητας, τη δημόσια αλλά και ιδιωτική ζωή των απόμων, των οικογενειών, των κοινωνικών και εθνοτικών ομάδων. Τη μεζονα κοινωνική και συμβολική του σημασία στη συνείδηση των ανθρώπων την αποτυπώνει ο κόσμος των ηθών και των εθίμων και πολλές μορφές συλλογικών αναπαραστάσεων. Η κοινότητα όριζε σταδιακά το ποσό π.χ. της προίκας⁸ σύμφωνα με το έχει του καθενός, οριοθετούσε τα μεγέθη και τις ποιότητες του ρουχισμού, μαρτυρούσε του λόγου το αληθές με επικυρώσεις και υπογραφές, ασκούσε κοινωνικό έλεγχο ακόμα και στις πιο ιδιωτικές σχέσεις των ανθρώπων, επικυρώνοντας την παρουσία της με εθιμικά προσδιορισμένες

4. Για την ανθρωπογεωγραφική ενότητα του Ζαγοριού και για τις κοινωνικές και οικονομικές δομές του βλ. Αράπογλου 1981· επίσης Νικολαΐδης 1982 και Νιτσιάκος 1998.

5. Σε όλη τη διάρκεια της οθωμανικής κυριαρχίας ο αυτόνομος ορεινός κόσμος γινόταν καταφύγιο για τους ανθρώπους της πεδιάδας, ταυτόχρονα εστία δράσης, αντίστασης και δυναμικής συμβίωσης. Η ίδια η ορεινότητα εξάλλου ενώνει στην ουσία τις πεδινές εκτάσεις και τον ευρύτερο γεωγραφικό χώρο, ανοίγει τους δρόμους για τους ανθρώπους, τα κοπάδια, τα νερά και ωθεί στην κινητικότητα και τη συμβίωση.

6. Γενικότερα για τις διαφορετικές θεωρητικές και μεθοδολογικές προσεγγίσεις που θεωρούν τον άνθρωπο άλλοτε ως παράγοντα μεταβολής του οικολογικού περιγύρου, άλλοτε ως κύριο συντελεστή της διαλεκτικής του σχέσης με το περιβάλλον και άλλοτε αποδέκτη των δεσμευτικών όρων που θέτουν οι γεωπεριβαλλοντικοί παράγοντες, βλ. συνοπτικά Derghau 2001.

7. Θεσμός κύρια οικονομικο-διοικητικός, που ωστόσο λειτουργήσε ως θεσμός με ιδιαίτερη κοινωνική σημασία τόσο στη συνείδηση των ανθρώπων που τον υπηρέτησαν και τον βίωσαν όσο και στη συνείδηση των μεταγενέστερων. Κάποιοι μάλιστα από τους τελευταίους βίωσαν τα όρια, τις δυνατότητες και τις σημασίες αυτού του θεσμού, άλλοι τον πρότειναν, τον ονειρεύτηκαν ή τον εξιδανίκευσαν ως κοινωνικό σχηματισμό, όπως ο Κ. Δ. Καραβίδας (1931/1977). Γενικότερα για την ελληνική παραδοσιακή κοινότητα της τουρκοκρατίας, ως ιστορική, κοινωνική και πολιτιστική πραγματικότητα, βλ. Αντωνιάδη-Μπιμπίκου 1979, Ασδραχάς 1986, Κοντογιώργης 1982. Για τα θεμελιώδη ωστόσο κοινωνικά γνωρίσματα και τις προσδιοριστικές αρχές που διέπουν τις πολιτιστικές κυρίως εκφράσεις αυτών των κοινωνιών, βλ. Δαμιανάκος 1987, σ. 29, 34-36. Έναν ευρύ επίσης προβληματισμό για τέτοια θέματα παρέχουν τα δημοσιευμένα *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας* που έγινε στο Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1992).

8. Βλ. Σάργος 1927, Βιζουκίδης 1927. Για την εξέλιξη του θεσμού και τη λειτουργία του στα πλαίσια της ομοσπονδιακής οργάνωσης και σταδιακά της κοινότητας, βλ. Παπαγεωργίου 1995, σ. 208-221.

9. Προσεγγίζοντας την εθμική τελετουργία π.χ. του γάμου εντοπίζουμε ένα σύνολο σημείων που έχουν αναλάβει την κατοχύρωση της κοινωνικής και συμβολικής αξίας του «κοινού». Εκφράζεται παντού, ανάλογα με τις ιεραρχήσεις που ισχύουν στη βάση του φύλου, του κοινωνικού status, της ηλικίας, της κοινωνικής κατάστασης. Οι νεαρές γυναίκες συμμετέχουν στο ανάπιασμα των προζυμιών για τα ψωμά του γάμου, οι νεαροί άντρες στη συνοδεία του γαμπρού και στο ξύρισμα (βλάμηδες), όλο το χωριό στην έθθεση των προικιών, το γάμο, το γαμήλιο γλέντι, τη γαμήλια φωτογραφία, με αποκορύφωμα της ασφυκτικής του παρουσίας τις *φυλάχτες*, τις γερόντισσες που φρόντιζαν και συμβούλευαν τη νύφη τις πρώτες νύχτες του γάμου της και έλεγχαν την επαύριο τη σεξουαλική επιτυχία του άντρα με τον έλεγχο του νυφικού πουκάμισου. Βλ. σχετικές εθμικά προσδιορισμένες συμπεριφορές στο Μέριτζιος 1991.

συμπεριφορές.⁹ Η σταδιακή κατάργηση του θεσμού της αλληλεγγύησης και του συστήματος της δημοπρασίας, «ως επιζημίον και επιβλαβούς διά το κοινόν, θεσμού [...] επειδή το μαλινά κεφελίκι μας εχάλασεν [...] όστις αναγκώνεται ας δανεισθεί μόνος του δια το σπήτι του και όχι κοινόν κρέτος και ομολογία», τεκμηριώνει και εξωτερικεύει τις αλλαγές στο επίπεδο των οικονομικών και κοινωνικών νοοτροπιών αλλά και τις άλλες, τις εσωτερικευμένες, πολιτισμικές κατά βάση μεταβολές, που υπονοούν αυτές οι δημοσιονομικοί και διοικητικοί χαρακτήρα ρυθμίσεις. Οι ιστορικές πηγές αλλά και η προφορική ιστορία σκιαγραφούν μια κοινωνικά και πολιτισμικά ιεραρχημένη διάρθρωση στο Ζαγόρι, ιδιαίτερα από τα τέλη του 18ου αιώνα και εξής. Η συγκέντρωση έγγειας ιδιοκτησίας σε μερικές οικογένειες επέτρεψε αρχικά τη συγκρότηση μιας τοπικής ηγεσίας (όπως οι άρχοντες Μισιάτες, Αλέξιος Ιωαννουύτσος, Αλέξιος Νούτσος κ.ά.) που είχε μάλιστα ευρύτερη ακτινοβολία. Την εσωτερική της οργάνωση η κάθε τοπική ηγετική ομάδα τη στήριξε πρώτα σε ένα εκτεταμένο σύστημα συγγενικών δεσμών και σχέσεων που απλωνόταν και έξω από τα όρια του Ζαγοριού, με σημαντικές δραστηριότητες στο διοικητικό μηχανισμό και στο εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων.

Μέσα στα προαναφερόμενα όρια της δράσης του κοινού, η οικογενειακή μονάδα, που ήταν η βασική μονάδα παραγωγής, απολάμβανε αυτονομία διάθεσης των πόρων της και του ανθρώπινου δυναμικού της, σε σχέση πάντα με έναν ευρύτερο κύκλο συγγενικής συσπείρωσης, η οποία ενισχυόταν με τη διεύρυνση του κύκλου των συμμάχων (με γάμους, κουμπαριές, σχέσεις γειτονίας, αδελφοποίηση). Όσο μάλιστα οι ενσωματώσεις σε μια ευρύτερη κοινωνία επέφεραν διασπάσεις στο τοπικό κοινοτικό σύστημα, τόσο η έννοια της συγγένειας και του κύκλου των «δικών» αποκτούσε μείζονα σημασία.

Στο οικονομικό επίπεδο κυριαρχούσε η έννοια της αντάρκειας. Κάθε σπίτι λειτουργούσε ως αυτόνομη μονάδα παραγωγής και μεταποίησης και ό,τι έλειπε το κάλυπτε η κοινότητα. Στο κάθε χωριό υπήρχαν οι τεχνίτες –συνήθως άνθρωποι ανήμποροι να πάρουν το δρόμο της ξενιτιάς– «οι ραφτάδες», «οι φλοκοτάδες». Άλλες ανάγκες κάλυπταν εκείνοι που έρχονταν από αλλού παρέχοντας την τεχνική ειδικευση του κίστη, του χαλκωματά κ.τ.λ. Η παροχή των όποιων υπηρεσιών αμειβόταν συνήθως σε είδος. Διαμορφώνεται έτσι μια θεσμική, κατά κάποιον τρόπο, μορφή διοχέτευσης του πλεονάσματος της παραγωγής και απόκτησης αγαθών που έλειπαν από το εσωτερικό του κάθε χωριού. Σε συγκεκριμένες ιστορικές συγκυρίες, η έλλειψη εμπιστοσύνης στις κοινωνικές και οικονομικές συνθήκες της υπαίθρου ωθούσε τους ανθρώπους προς την κινητικότητα, τη μετανάστευση, που αποτέλεσε για το Ζαγόρι την πρώτη και βασική συμπληρωματική δραστηριότητα. Ο Παπαγεωργίου¹⁰ επισημαίνει π.χ. ότι η ανάδειξη ισχυρών γαιοκτητικών παραγόντων στο Ζαγόρι (προυχόντων, μοναστηριών) και η ανάπτυξη συγκεκριμένων συνθηκών στην αγροτική παραγωγή, μαζί με άλλους καθοριστικούς επίσης παράγοντες,¹¹ ώθησαν τους κατοίκους στην αναζήτηση συμπληρωματικών λύσεων έξω από τη γεωργία και το Ζαγόρι. Τα προϊόντα της συλλογικής συνείδησης, όπως είναι τα δημοτικά τραγούδια,¹² τα ήθη και τα έθιμα της αναχώρησης και της επιστροφής κ.ά. αποτυπώνουν ως εθμικά υπαγορευμένο το δρόμο της ξενιτιάς και την αποδημία ως αναγκαστικό τρόπο ζωής για τους ικανούς άντρες. Πολλά από τα τραγούδια της ξενιτιάς είναι ιδιαίτερα αποκαλυπτικά για τα αισθήματα των ανθρώπων, ιδιαίτερα όταν η συλλογική αντίληψη καθιστούσε υποχρεωτική πράξη την εμπειρία της ξενιτιάς, ακόμα κι όταν δεν συνέτρεχαν οικονομικοί

10. Παπαγεωργίου 1995, σ. 23-47, όπου παρουσιάζεται το γαιοκτητικό καθεστώς του Ζαγοριού, προσδιορίζονται οι παράγοντες που κράτησαν τα 43 από τα 46 χωριά τιμάρια και παρουσιάζονται οι γαιοκτητικοί παράγοντες καθώς και τα μεγέθη της αγροτικής παραγωγής.

11. Η δημογραφική εξέλιξη του Ζαγοριού, όπως την αναλύει ο Παπαγεωργίου (1995), αναδεικνύει και τους άλλους παράγοντες που οδηγούσαν στην απόφαση της αποδημίας (επιδημία πανώλης, εγκατάλειψη της περιοχής λόγω υψηλών φορολογικών επιβαρύνσεων και οικονομικής δυσπραγίας, εξάπλωση ληστείας κ.τ.λ.).

12. Για τα τραγούδια της ξενιτιάς και για το εθμικό τελετουργικό της αποδημίας, βλ. Μέριτζιος 1991, σ. 37-38, και Βαρθώκιος 1982.

λόγοι. Φορέας της κοινωνικής πίεσης ήταν κυρίως η μητέρα, που καλούνταν να μεταβάλλει τη σχέση με το παιδί της και να το προτρέψει στην ξενιτιά/θάνατο.

*Μια Παρασκευή κι ένα Σαββάτο βράδυ,
μάνα μ' έδιωχνε από τα πατρικά μου
κι ο πατέρας μου κι αυτός μου λέει να φύγω,
φεύγω κλαίγοντας, φεύγω παραπονιάρης
[...]
Διώξε με, μάνα διώξε με, με ξύλα με λιθάρια
για να με σφίξει το κακό κ' η εντροπή του κόσμου.*¹³

13. Βαρτζώκας 1982.

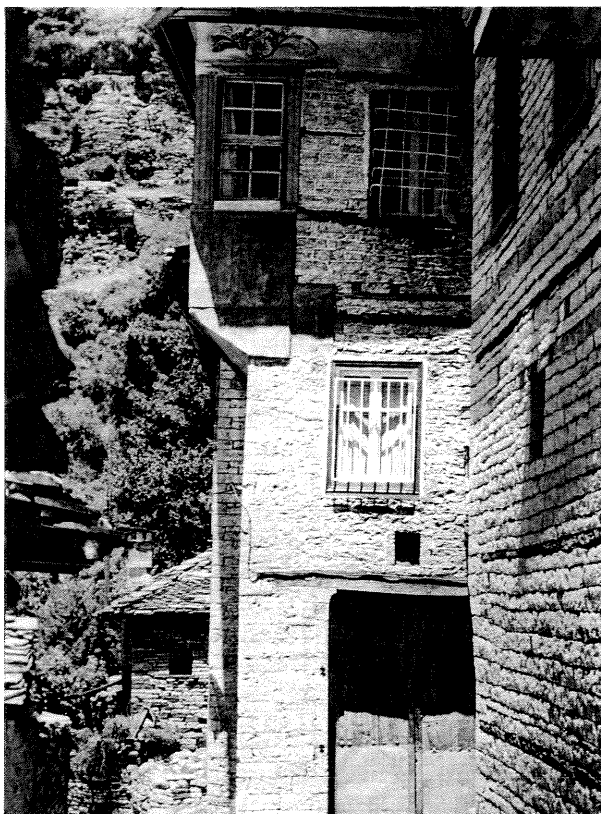
Η εμπλοκή αρκετών ηγετικών οικογενειών με το εμπόριο των μεγάλων αποστάσεων (Παπαγεωργίου 1995, σ. 90-91) αλλά και με τη βιοτεχνική δραστηριότητα άνοιξε τους ορίζοντες από πολύ νωρίς, με σημαντικές συνέπειες στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο. Τα συνεχιζόμενα ρεύματα της μετανάστευσης υπαγορεύονταν από τις ίδιες ανάγκες και προοπτικές ως τα μέσα περίπου του 20ού αιώνα, όπου η έξοδος παίρνει το χαρακτήρα της φυγής και εμφανίζεται σχεδόν οριστική. Επισημαίνεται ότι η τελευταία αυτή φάση επέφερε τη διάσπαση και περιθωριοποίηση του τοπικού πολιτισμικού συστήματος, αλλά αυτή ήταν η αναπόφευκτη συνέπεια των συγκεκριμένων στον 20ό αιώνα διαδικασιών ενσωμάτωσης (Δαμιανάκος 1987) της τοπικής κοινωνίας στην ευρύτερη, εθνική πια, κοινωνία, και όχι το αποτέλεσμα της έλλειψης πλουτοπαραγωγικών πόρων εξαιτίας γεωπεριβαλλοντικών παραγόντων.

Το συσσωρευμένο αλλού κεφάλαιο επενδύονταν ωστόσο στο Ζαγόρι και μετατρέπονταν μάλιστα σε συμβολικό, που αναλάμβανε να κατοχυρώνει το κοινωνικό πρόσωπο του κατόχου του, ενώ ταυτόχρονα βοηθούσε στην ανάπτυξη ενός ξεχωριστού πολιτισμού. Ο τελευταίος γίνεται αισθητός τόσο στο επίπεδο της υλικής κουλτούρας, της κοινωνικής ζωής και καθημερινότητας, όσο και στο επίπεδο των συλλογικών αναπαραστάσεων. Τα Ζαγοροχώρια αποτελούν το καλύτερο παράδειγμα για να δειχθεί ότι η ευημερία κάνει τους ανθρώπους να δίνουν λιγότερη σημασία στις εθνοτικές και άλλες διαφορές. Αντίθετα, συμβάλλει στην ανάπτυξη μιας κοινής τοπικής ταυτότητας (Kahl 1999) και κουλτούρας, αναγνωρίσιμης και αποδεκτής από όλες τις εθνοτικές, κοινωνικοεπαγγελματικές κ.ά. ομάδες που μοιράζονται τον τόπο.

Μια προσέγγιση των αφανών δράσεων αυτού του κεφαλαίου μάς επιτρέπει ο συμβολισμός. Οι φαινομενικά π.χ. ασήμαντες καθημερινότητες (τα ρούχα, τα έπιπλα, τα σπίτια, το φαγητό), τα έθιμα και οι τελετές, συνέθεταν έναν κώδικα επικοινωνίας και έπαιζαν σημαντικό ρόλο στη συντήρηση ή την ενθάρρυνση μιας συγκεκριμένης στάσης και κοσμοθεωρίας. Σήμερα ακόμη ο δομημένος κοινωνικός χώρος¹⁴ του Ζαγοριού αναδεικνύεται σε αξιόλογο επι-κοινωνιακό σύστημα.¹⁵ Ένας χώρος που είχε έτσι οργανωθεί από τους ανθρώπους ώστε να «μιλάει» και επομένως να οριοθετεί τις συμπεριφορές, να κατηγοριοποιεί και να διαμορφώνει τις εντάξεις και τους αποκλεισμούς. Όλο το Ζαγόρι εμφανίζεται χωρισμένο σε κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες που τις διαμόρφωναν κυρίως οι βαθμοί συμμετοχής στην εξωτερική κοινωνία. Προηγούνται κατ' αρχάς οι εθνοφυλετικά καθορισμένες ζώνες που θα αναφερθούν παρακάτω. Ο δομημένος χώρος ορίζει στη συνέχεια άλλες ζώνες στο εσωτερικό κάθε χωριού και κάθε ομάδας. Αρχικά γίνονται εμφανείς οι ζώνες που προσδιορίζουν το κοινωνικό status του καθενός. Η τοπική ηγεσία, όπως ήδη σημειώθηκε, κινείται στον δικό της χώρο, με τα μεγάλα

14. Για την οικιστική αρχιτεκτονική του Ζαγοριού, βλ. Χαρίσης 1979 και Σταματοπούλου 1999.

15. Για την ανάγνωση του επικοινωνιακού συστήματος του χώρου και άλλων επικοινωνιακών γεγονότων, βλ. Geertz 1973, Burke 1987 και Chartier 1988.

Εικόνα 1.
*Αρχοντικό της οικογένειας
 Φιλίδη στο Καπέσοβο, 18ος
 αιώνας
 (Συλλογή Κ. Μπάδα)*

αρχοντικά στο κέντρο του χωριού (Εικ. 1), με ξεχωριστή θέση στα στασίδια των εκκλησιών, με ιεραρχικά πρώτη θέση στο χοροστάσι και στο χορό των αντρών και των γυναικών αντίστοιχα. Έξω από αυτή τη ζώνη, άλλα μεγέθη, άλλες χρήσεις και οργανώσεις του χώρου συνθέτουν και αξιολογούν την εικόνα του πλούσιου και επιτυχημένου ταξιδεμένου που διεκδικεί, με μια τάση επιδεικτικής κατανάλωσης, την κοινωνική του άνοδο και εκτίμηση. Άλλα μεγέθη και είδη κατοχυρώνουν επίσης το πρόσωπο του μέσου νοικοκύρη. Μέσα σε αυτές τις υπαγορευμένες χωροχρονικά κινήσεις αναπτύσσονται επιμέρους επικοινωνιακά γεγονότα¹⁶ και πράξεις που μετατρέπονται σε συμβολικές επίσης ρητορικές, ικανές να κυρώνουν τη συλλογική ταυτότητα αλλά και την κοινωνική θέση, το γόητρο του καθενός. Κατά τη διάρκεια π.χ. των τελετών, των πανηγυριών και των θρησκευτικών πλειστηριασμών (εικόνων, σταυρών κ.τ.λ.) κυριαρχούν οι συμπεριφορές της γενναιοδωρίας και της επιδεικτικής κατανάλωσης εκ μέρους των αντρών. «*Θυμάμαι όταν ερχόταν και μαζεύονταν οι ξενιτεμένοι του χωριού γινότανε μεγάλο γλέντι με τα έθιμα του τόπου, όπως της αγοράς του σταυρού της Αναστάσεως, τον οποίο βγάζανε στη δημοπρασία κι άλλος κολλούσε 500 δραχμές, άλλος 1000 κι άλλος 1500 δραχμές για να τον πάρει. Έρχονταν καλοντυμένοι οι ξενιτεμένοι μας... Με λεφτά. Χορεύανε. Κι ήταν γεμάτοι καμάρι αυτοί και οι γυναίκες τους, καλοντυμένες, κυράδες. Κολλούσαν χιλιάρικα στις κομπανίες που παίζανε*».¹⁷ Έθιμα και πρακτικές με σημαίνουσες δαπάνες που διατηρούν σε υψηλό επίπεδο την τιμή του σπιτιού, του ευρύτερου κύκλου «των δικών». Στην αρχή αυτές τις λεγόμενες δαπάνες κύρους τις συναντούμε ως συμπεριφορές των ισχυρών και ηγετικών ομάδων και με άλλο περιεχόμενο, συμβατό με τον τύπο του τοπικού άρχοντα. Αργότερα όμως γίνονται συμπεριφορές των ξενιτεμένων, που πρέπει να καταθέσουν τα τεκμήρια του νέου πλούτου και να επιβεβαιώσουν την κοινωνική τους θέση στην κοινότητα. Όχι ότι

16. Θα μπορούσαμε να επεκτείνουμε την ανίχνευση του επικοινωνιακού συστήματος του χώρου προσεγγίζοντας άλλες κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες, όπως π.χ. αυτές του ιδιωτικού και του δημόσιου που συνθέτουν τη βασική κοινωνική αντίθεση μέσα/έξω, εμείς/οι άλλοι, γυναικείο/αντρικό φύλο, ή όπως αυτές που συνδέονται με την ιεράρχηση των ηλικιών. Στο δημόσιο κυριαρχικό χώρο, το μεσοχώρι, στην πλατεία υπάρχουν οι άντρες, οι γέροντες πρώτα, στα σοκάκια έξω από τις πεζούλες υπάρχουν οι γυναίκες και ο δικός τους κοινωνικά υποβαθμισμένος λόγος κ.ο.κ.

17. Από προφορική αφήγηση (1993) του Α. Μέρτζιου, ετών 79.

λείπουν αυτές οι σημάνσεις από όλους τους υπόλοιπους. Παίρνοντας το χαρακτήρα της εθιμικά προσδιορισμένης πράξης, επιβάλλουν και στον πιο αδύνατο οικονομικά να πράξει επίσης μεγαλόπρεπα στη γιορτή του, στα πανηγύρια, στο γάμο των παιδιών του. Στη σφαίρα του αξιακού κώδικα του Ζαγοριού η τιμή και η ντροπή είναι τελικά αξίες που συνυφαίνουν την ταυτότητα των ατόμων. Και την ταυτότητα των φύλων, θα πρόσθετε ο Campbell (1964), που μελέτησε τον αξιακό κώδικα των Σαρακατσάνων του Ζαγοριού.

Μια συνακόλουθη της μετανάστευσης στρατηγική ήταν η εκπαίδευση.¹⁸ Πρόκειται για μια «τακτική» παιδείας που εφαρμόστηκε από το ισχυρότερο κοινωνικό σύνολο, τους ντόπιους, το μόνο άλλωστε κοινωνικό σώμα που διαμόρφωνε τις κυρίαρχες οικονομικές και κοινωνικές δομές και που κατέληγε να πιστοποιεί μια καλή στιγμή συνύπαρξης «πολιτικής» και πολιτισμού. Η πολιτισμική γενικά παραγωγή του Ζαγοριού οφειλόταν εν πολλοίς σε μια οικονομία που προερχόταν από ευκαιρίες που προσφέρονταν έξω από το Ζαγόρι. Σε αυτό βοήθησε και ο τύπος του ευεργέτη¹⁹ που, ανταποκρινόμενος στο αίτημα για κοινωνική και εθνική αφύπνιση, μετατόπισε το βάρος των δαπανών κύρους προς την προώθηση της παιδείας, την κατασκευή σχολείων, εκκλησιών και άλλων ιδρυμάτων κοινωφελούς χαρακτήρα.

Η ιστορική αναζήτηση αλλά και η ισχυρή ακόμα «γλώσσα» του κοινωνικού χώρου και των άλλων επικοινωνιακών συστημάτων²⁰ συνεχίζουν να μας δείχνουν άλλες κοινωνικές και πολιτισμικές ζώνες που συναποτελούν ωστόσο αυτό που ονομάζουμε πολιτισμική ενότητα του Ζαγοριού.

Οι επιμέρους πολιτισμικές ζώνες ενθαρρύνονται κυρίως από το διαφορετικό τρόπο ζωής και σκέψης των διάφορων εθνοφυλετικών-κοινωνικοεπαγγελματικών ομάδων του Ζαγοριού. Η ανάλυση της εθνοτικής σύνθεσης και δομής των Ζαγοροχωριών κατά τη διάρκεια της ομοσπονδιακής τους συγκρότησης σκιαγραφεί αδρά τις χωρικές οριοθετήσεις και τις επαγγελματικές ειδικεύσεις κάθε εθνοτικής ομάδας, δεδομένου ότι ένα μικρό πλέον ποσοστό του πληθυσμού συνέχισε να ασχολείται με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής. Στο ανατολικό Ζαγόρι κυριαρχεί η εθνοτική ομάδα των *Βλαχοζαγορίσιων* (Λαμπρίδης 1971, Μέρτζιος 1991, Εργολάβος 1993, Εικ. 2). Δεμένοι με την παραγωγική δραστηριότητα της κτηνοτροφίας

18. Βλ. ενδεικτικά Παπαγεωργίου 1987. Γενικότερα βλ. Τσουκαλάς 1988.

19. Βλ. ενδεικτικά Ιωαννίδου 1955 και Οικονομίδου 1979.

20. Σε σημαντικές συμβολικές ρητορικές αναδεικνύονται τα ρούχα, οι κινήσεις του σώματος, τα βλέμματα κ.τ.λ. Οι γυναίκες π.χ. των ισχυρών οικογενειών φαίνονται και είναι κυράδες από τα ρούχα τους. Τα τελευταία, είτε συνέθεταν το ποσοτικά και ποιοτικά καλύτερο παραδοσιακό σύνολο, είτε τα «ευρωπαϊκά» που οι ίδιες τα πρωτοφόρεσαν, αφήνοντας την παραδοσιακή φορεσιά στην ομάδα των φτωχότερων, «των πολιτισμικά πλέον στερημένων», επέβαλλαν μια στάση στις ίδιες και απαιτούσαν το σεβασμό από τους άλλους.

Εικόνα 2.
Βλαχοζαγορίσιοι,
οικογένεια Β. Κογκούλη
(Γ. Α. Μέρτζιος,
Λάιστα Ζαγοριού, 1991)

Εικόνα 3.
«Ντόπιοι Ζαγορίσιοι»
στο κεντρικό Ζαγόρι
(Συλλογή Ριζαρείου
Ιδρύματος)

και τη συμπληρωματική δραστηριότητα της οικιακής βιοτεχνίας, κυρίως μάλλινων υφαντών, και με τη συνακόλουθη εμπειρία του εμπορίου και της εξόδου, ακολουθούν παράλληλους δρόμους κοινωνικής και πολιτισμικής δράσης. Το κεντρικό Ζαγόρι κατέχουν οι ελληνόφωνοι ντόπιοι, με εντονότερη την εικόνα της ευημερίας, της παιδείας και του νέου πλούτου (Εικ. 3). Και πάλι το τραγούδι, ως προϊόν έκφρασης του λαϊκού στοχασμού, συλλαμβάνει και σκιαγραφεί τις συμπεριφορές εκείνων που μπορούν να προβαίνουν σε επιδεικτική κατανάλωση:

*Στο χωριό στο Μαναδέρι,
είναι όλοι φανταγμένοι
το πρωί με τα γελάδια,
κάθονται στα μαξιλάρια
και το βράδυ με τα γίδια
κάθονται στα παραθύρια,
κάθονται στα παραθύρια
και ξουρίζουνε τα φρύδια.²¹*

21. Βαρτζώκας 1982.

Σε όλα τα χωριά οι «γύφτοι» είναι εγκατεστημένοι στις άκρες του χωριού, με θέση περιθωριακή αλλά ταυτόχρονα συμπληρωματική στον κοινωνικό καταμερισμό εργασίας. Η κοινωνική καθημερινότητα και η αναγνώριση αυτής της εθνοτικής ομάδας βασιζόταν στην αποκλειστική ενασχόλησή της με ορισμένα, αναγκαία, παραδοσιακά επαγγέλματα όπως του σιδερά, του μουσικού, του καλαθοπλέκτη. Η συλλογική μνήμη εγγράφει ως σημαντική την κοινωνική παρουσία των *Χανιντέδων*, δηλαδή των καλών μουσικών (Εικ. 4), των *Τρακαίων* από τα Πάνω Σουδενά, των *Καράληδων* ή τα *Κούστα* από τα Κάτω Σουδενά, του *Κουτλάρα* από τους Κήπους, και υποδεικνύει τη στενή σχέση που υπάρχει ανάμεσα στη λαϊκή κουλτούρα και στις περιθωριοποιημένες κατά βάση κοινωνικά ομάδες. Στη συνέχεια έχουμε τους επιτίδες *Λακασουλιώτες*, με τη θέση που επι-

Εικόνα 4.
Ζαγορίσιοι οργανοπαίχτες, 1938
(Συλλογή Κ. Οικονόμου)

Εικόνα 5.
Σαρακατσάνοι στο Ζαγόρι (Συλλογή
Ριζαρείου Ιδρύματος)

φυλάσσεται στον ξένο, ο οποίος έρχεται χωρίς ειδίκευση και φτωχός να δουλέψει σε αγροτικές και υπηρετικές εργασίες. Και, τέλος, οι Σαρακατσάνοι. Οι «Βλάχοι», όπως τους αποκαλούν οι ντόπιοι, αποδίδοντας στον όρο νοήματα που κατηγοριοποιούν την ομάδα ως κοινωνικά και πολιτισμικά κατώτερη, στερημένη. Ημινομάδες κτηνοτρόφοι που, ακολουθώντας την αναγκαστική διαδικασία για μόνιμη εστία, άρχισαν από τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα να εγκαθίστανται κατά οικογενειακές ομάδες, αρχικά στις άκρες των χωριών του δυτικού κυρίως Ζαγορίου. Οι όροι ζωής τους διαμόρφωσαν την ξεχωριστή ποιμενική κουλτούρα τους (Χατζημιχάλη 1957, Campbell 1964): διαφορετική στέγη, διατροφή, ρούχα, οργάνωση κοινωνικής και οικογενειακής ζωής, ήθη και έθιμα (Εικ. 5). Στη μοναχική εργασιακή ζωή τους αντέτειναν ένα σύνολο γιορτών, είχαν τους δι-

κούς τους προστάτες άγιους που «καθαγίαζαν» την αναχώρηση και την επιστροφή από τα βουνά, είχαν σχεδόν μια δική τους κοσμοθεωρία. Οι εντάξεις άρχισαν με την εγκατάσταση στα σπίτια ντόπιων που είχαν φύγει οριστικά. Οι σχέσεις ωστόσο με τους τελευταίους εμφανίζονται ακόμα και σήμερα σύνθετες, παρότι φαίνεται ότι έχει πλέον εξασφαλιστεί μια συνοχή στην κάθε κοινότητα.

Θα μπορούσε να τελειώσει εδώ η ανίχνευση της ιστορικότητας του τοπικού πολιτισμικού συστήματος του Ζαγοριού. Η παρουσίαση ορισμένων όψεων του στόχευε να δείξει ότι το τοπικό πολιτισμικό σύστημα και η τοπική πολιτισμική ταυτότητα του Ζαγοριού θα πρέπει να θεωρηθούν προϊόντα της ευέλικτης προσαρμογής των ανθρώπων του στις μακρές διάρκειες των τεχνοπεριβαλλοντικών όρων και τις εξαρτήσεις τους από την τοπική οικολογία. Ο J. Steward²² αρκετά νωρίς, επιχειρώντας να εξηγήσει τους τρόπους με τους οποίους μετασηματίζονται οι εκάστοτε κοινωνίες και αποβλέποντας στη διάμρφωση ενός συστήματος πολιτισμικών τύπων, κατέληξε ότι κάθε τύπος προσαρμογής είχε διαφορετική γραμμή εξέλιξης, η οποία εξαρτιόταν από τον παράγοντα της τοπικής οικολογίας. Ο ίδιος ονόμασε τη μελέτη της προέλευσης των χαρακτηριστικών τύπων προσαρμογής στην τοπική οικολογία, «πολιτισμική οικολογία».

Οι διαδικασίες στη συνέχεια ενσωμάτωσης του ορεινού κόσμου και των τοπικών του κοινωνιών στα δεδομένα της εθνικής κοινωνίας και οικονομίας οδήγησαν στη σταδιακή εγκατάλειψη του ορεινού κόσμου και την περιθωριοποίηση του τοπικού πολιτισμικού συστήματος ως ζωντανής πραγματικότητας. Όμως η αίσθηση της εντοπιότητας και της συμμετοχής των Ζαγορίσιων στη γνώριμη κοινωνική και συμβολική ολότητα συνέχισε να δρα, αρχικά στο χώρο υποδοχής, να συντηρεί και να επαναπροσδιορίζει την τοπική ταυτότητα. Για τους Ζαγοριανούς, που η ζωή τους ήταν συνυφασμένη με τη διασπορά και ως εκ τούτου με αδιάκοπη την ανάγκη αναδίπλωσης και συσπείρωσης, προέκυπτε πάντα ως επείγουσα διαδικασία η συγκρότηση μιας συλλογικής τοπικής ταυτότητας. Η τοπική παράδοση, πραγματική, ανακαλυμμένη ή επινοημένη,²³ συνιστούσε, μαζί με άλλες πολιτισμικές πρακτικές, τη συλλογική ταυτότητα των Ζαγορίσιων. Κατά την πρώτη ιστορική φάση της εγκατάστασης των Ζαγορίσιων στους τόπους υποδοχής, οι απανταχού Αδελφότητες, τα Σωματεία, οι Σύλλογοι των Ζαγορίσιων έκαναν χρήση των παραδοσιακών σχημάτων ζωής και αντίληψης προκειμένου να αντιμετωπίσουν τις νέες συνθήκες ζωής και να διευκολύνουν τις εντάξεις των συμπατριωτών (Νιτσιάκος 1995). Ανέπτυσαν π.χ. δίκτυα αλληλοβοήθειας και αλληλοϋποστήριξης, ενίσχυαν ποικιλότροπα την πραγματική κοινότητα και ταυτόχρονα αναπαρήγγαν, στον τόπο εγκατάστασης, μέρος του αγροτικού κόσμου τους με τις γιορτές, τα πανηγύρια, άλλες συνενυρέσεις κ.τ.λ., με τη μορφή της αβίαστης λειτουργικότητας των στοιχείων της αγροτικής καταβολής τους. Σε μια δεύτερη φάση (μέσα του 20ού αιώνα και εξής), όπου οι ενσωματώσεις και οι εντάξεις είχαν με τον έναν ή τον άλλο τρόπο επιτευχθεί, ο αφομοιωμένος Ζαγορίσιος αστός άρχισε να ενεργοποιεί ένα παρελθόν που να ανταποκρίνεται περισσότερο στο νοσταλγικό πλέον αίτημα «επιστροφή στις ρίζες». Η συγκρότηση των νέων «φαντασιακών» κοινοτήτων στα όρια των πόλεων θεμελιώνεται, σε αυτή τη φάση, πάνω σε ένα μυθοποιημένο τοπικό παρελθόν. Το τελευταίο, αν και παραπέμπει σαφώς στην άμεση ιστορική μνήμη και εμπειρία, γίνεται αντικείμενο συλλογικής δράσης στο παρόν και καταφέρνει να καλλιεργεί αφενός την αίσθηση του κοινού ανήκειν²⁴ και αφετέρου ένα λόγο που επαναδιαπραγματεύεται το ζήτημα της διαφορετικότητας.

22. Steward 1955. Με μια πιο ακραία προσέγγιση ο M. Harris (1964) υποστηρίζει ότι η φύση του πολιτισμού καθορίζεται αποκλειστικά από τεχνοπεριβαλλοντικούς και τεχνοοικονομικούς παράγοντες.

23. Boissevain 1992. Γενικότερα βλ. Hobsbawm & Ranger 1983, Cohen 1985. Από την ελληνική βιβλιογραφία βλ. ενδεικτικά Μπάδα 1997.

24. Για τον ανθρωπολογικό ορισμό της έννοιας της εντοπιότητας, το συμβολισμό της τοπικότητας και της ιδιαίτερης ταυτότητας, βλ. ενδεικτικά Παπαταξιάρχης 1990. Γενικότερα βλ. Cohen 1985.

Εικόνα 6.
Πανηγύρι Λαϊστινών, 1972
(Γ. Α. Μέρτζιος, Λάιστα Ζαγορίου,
1991)

Ορεσίβιος πολιτισμός και τοπική ανάπτυξη

Την τελευταία δεκαετία το παρελθόν συγκροτείται με περισσότερο πραγματικούς όρους. Η δόμηση της τοπικής πολιτισμικής ταυτότητας στηρίζεται, πρόσθετα, πάνω στη μνήμη και την ιστορία που εγγράφει ο χώρος, που διατηρεί το γεωφυσικό περιβάλλον και οικοσύστημα και η κοινωνική μνήμη. Τους θερινούς μήνες, τις γιορτές και τις άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις τα περισσότερα χωριά δέχονται «τους δικούς», και η ανανεωμένη πραγματική κοινότητα δείχνει να αναγνωρίζει περισσότερο στον εαυτό της το δικαίωμα να είναι αυτή ο κάτοχος και ο νόμιμος διαχειριστής του πολιτισμικού παρελθόντος και του παρόντος (Εικ. 6). Μέσα από μια κοινωνική καθημερινότητα που δίνει ζωή και σημασία στην υλική κουλτούρα του παραδοσιακού παρελθόντος, τις εκκλησιές, τα σπίτια, τις πλατείες, τα σημάδια του τόπου, το φυσικό και το εξανθρωπισμένο περιβάλλον, την τοπική παράδοση, τη συλλογική μνήμη κ.τ.λ., οι σύγχρονοι Ζαγορίσιοι μετατρέπουν, αβίαστα ή από πρόθεση, τον σχεδόν μνημειοποιημένο χρόνο (Herzfeld 1991) και τόπο σε κοινωνικό. Αυτή η διαδικασία, φανερό τόσο στο επίπεδο της πρακτικής όσο και στο επίπεδο των συμβόλων και των συλλογικών αναπαραστάσεων, αποτυπώνει τη δυναμική και την ικανότητα των Ζαγορσίων να αναδιατυπώνουν και να προσαρμόζουν στα δικά τους όρια και δυνατότητες τις επιβαλλόμενες ή διαμορφούμενες από έξω λογικές επιβίωσης και ανάπτυξης.

Η εσωτερική δυναμική της επιβίωσης, στο επίπεδο της πρακτικής, εκδηλώνεται κυρίως με την τάση μιας ορθολογικής, ποιοτικής διαχείρισης του φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος, σε διαφορετικούς βέβαια βαθμούς και ρυθμούς για κάθε ενότητα. Η κοινωνική και οικονομική πραγματικότητα ορισμένων χωριών ή καλύτερα εθνοεπαγγελματικών ομάδων συνεχίζει να στηρίζεται στην αδιάσπαστη στο χρόνο πρακτική της οικολογικής προσαρμογής. Η παραγωγική δραστηριότητα π.χ. των Σαρακατσάνων που κατοικούν στο κεντρικό Ζαγόρι παραμένει σε κάποιο βαθμό ως κύρια δραστηριότητα. Στα Βλαχοχώρια Λάιστα, Γρεβενίτι, Δίστρατο όπως και στο Τσεπέλοβο η υλοτομία παραμένει η βασική παραγωγική δραστηριότητα.²⁵ Άλλες πάλι ενότητες, εθισμέ-

25. Τα τελευταία χρόνια έχουν αυξηθεί τα προγράμματα ανάπτυξης της κτηνοτροφίας, δασοκομίας και γεωργίας και καταγράφεται μια θετική τάση στον τομέα της δασοκομίας και εν μέρει της κτηνοτροφίας. Για την ενίσχυση των δυνατοτήτων ανάπτυξης των προαναφερόμενων χωριών θα ήταν σκόπιμο να ενθαρρυνθεί επίσης η συμπληρωματική δραστηριότητα του αγροτουρισμού και του οικολογικού τουρισμού δεδομένου ότι τα δάση, η κοιλάδα Βάλια Κάλντα, ο ποταμός Ζαγορίτης και το ευρύτερο περιβάλλον προσφέρονται για ήπιες μορφές τουριστικής δραστηριότητας.

26. Πρόκειται για μια μορφή ήπιου και με ποιοτικά χαρακτηριστικά τουρισμού. Στην ελληνική βιβλιογραφία αλλά και στην κοινωνική πρακτική ο αγροτουρισμός ορίζεται ως η μορφή του τουρισμού «που αναπτύσσεται σε χώρο μη αστικό από τους απασχολούμενους στον πρωτογενή κυρίως τομέα παραγωγής, και ειδικότερα σε οικογενειακής ή συνεταιριστικής μορφής μικρές τουριστικές μονάδες παροχής αγαθών και υπηρεσιών, με σκοπό τη συμπλήρωση του αγροτικού εισοδήματος και της τοπικής οικονομίας, τόσο από την εμετάλλευση των τουριστικών καταλυμάτων όσο και από την παροχή προϊόντων τοπικής παραγωγής γεωργικών συνεταιρισμών» (Βαφειάδης κ.ά. 1992, Μάττας & Τζουραμάνη 2001· βλ. και <http://agrotica.usa.uoi.gr>). Ο αγροτουρισμός αποτελεί μια σημαντική πρωτοβουλία που μπορεί να συνδυάσει όλες τις δυνατότητες ανάπτυξης μιας περιοχής, ενώ ταυτόχρονα συμβάλλει αποφασιστικά στην προστασία του φυσικού, κοινωνικού και πολιτιστικού περιβάλλοντος.

27. Ο πολιτισμικός τουρισμός είναι επίσης μια μορφή ήπιου τουρισμού, συνδεδεμένη τόσο με την ύπαιθρο και τις δυνατότητες της όσο και με την πόλη. Στην προκειμένη περίπτωση το τουριστικό προϊόν στοχεύει, εκτός των άλλων, να παρέχει την ευκαιρία επαφής του επισκέπτη με την πολιτισμική κληρονομιά και με την αναζήτηση της ιδιαίτερης πολιτιστικής φυσιογνωμίας του τόπου υποδοχής (βλ. Smith 1977). Πρόκειται για μια νέα και συνεχώς αυξανόμενη τάση του τουρισμού που προσεγγίζεται ως μια αντίδραση στο μαζικό τουρισμό και την τάση της πολιτισμικής ομοιογενοποίησης σε παγκόσμιο επίπεδο, όπως επίσης και ως δράση που στοχεύει στην αναγνώριση της ιδιαίτερης πολιτιστικής ταυτότητας κάθε λαού, την ανάδειξη, μέσω του εντοπισμού των κοινών πολιτισμικών στοιχείων, της ευρωπαϊκής ταυτότητας και την ανάπτυξη σχέσεων συνεργασίας για την προστασία και την ορθολογική αξιοποίηση των φυσικών και πολιτισμικών πόρων, για την επίτευξη, τέλος, της πραγματικής ενότητας της Ευρώπης. Γενικότερα βλ. Boissevain 1966. Ειδικότερα για τις τάσεις και τις προοπτικές του πολιτισμικού τουρισμού στην Ελλάδα, βλ. ενδεικτικά Αυγερινού-Κολώνια 1995, όπου και σχετική βιβλιογραφία.

28. Βλ. γενικότερα Κομλής 1995, Κοκκώσης 1995, σ. 21-27.

29. Προς μια τέτοια κατεύθυνση, και στο πλαίσιο του Προγράμματος Διασυνοριακής Συνεργασίας Interreg II (Μέτρο 6.2 - Ενέργειες Α.Π, Α.ΠΙ & Δ: κατάρτιση σε δράσεις διασυνοριακού χαρακτήρα), εκπονήθηκε υπό την ευθύνη μου και με τη συμμετοχή επιστημόνων που ασχολούνται με τον πρωτογενή τομέα παραγωγής και την ποιτική αγροτική ανάπτυξη ένα εκπαιδευτικό έργο με τίτλο: «Εκπαιδευτικό υλικό σε αγροτικά θέματα στα ελληνικά και αλβανικά με χρήση πολυμέσων και Internet». Πρόκειται για οκτώ δίσκους CD-ROM που προωθούν τη συνεχιζόμενη και εξ αποστάσεως κατάρ-

νες περισσότερο στη λογική της εξασφάλισης πόρων από συμπληρωματικές δραστηριότητες και, στην ουσία, έξω από τη γεωργικοκτηνοτροφική δραστηριότητα, επενδύουν στον τομέα του ορεινού τουρισμού. Ειδικότερα οι κάτοικοι των χωριών Κήποι, Ασπράγγελοι, Δίλοφο, Αρίστη, Πάπιγκο, Μονοδέντρι, Ελάτη, Τσεπέλοβο κ.ά. αναγνωρίζουν ότι η νέα δραστηριότητα του εναλλακτικού τουρισμού (και ειδικότερα του αγροτουρισμού,²⁶ του περιβαλλοντικού τουρισμού, του πολιτισμικού τουρισμού²⁷ κ.τ.λ.) ανοίγει μια σημαντική προοπτική για την επιβίωση και την ανάπτυξη. Έτσι, τα τελευταία χρόνια παρατηρείται μια τάση αύξησης της τουριστικής υποδομής στον ορεινό γενικότερα όγκο της Πίνδου που στηρίζεται στη θετική ανταπόκριση των κατοίκων στα κίνητρα του αναπτυξιακού Νόμου 1892/90, στο ΠΕΠ και στα διάφορα άλλα Αναπτυξιακά Προγράμματα (LEADER, Κ. 2328/91 κ.τ.λ.).²⁸ Ήδη καταγράφεται μια τάση αύξησης της τουριστικής κίνησης στο επίπεδο των αφίξεων κατά 35-40% και των διανυκτερεύσεων κατά 105% (για το διάστημα π.χ. Ιανουάριος-Αύγουστος 2000-2001). Οι πολλαπλασιαστικές επιδράσεις του τουρισμού σε τομείς όπως η οικοτεχνική παραγωγή παραδοσιακών προϊόντων (ποτά, χειροτεχνικά προϊόντα στο Καπέσοβο) και βιοτεχνικών ειδών (υφαντά στο Μονοδέντρι), ως προς την απασχόληση, ιδιαίτερα των γυναικών, σε τουριστικές δραστηριότητες είναι αισθητές.

Διαπιστώνεται επίσης ότι η νέα οικονομική δραστηριότητα του τουρισμού και η κυρίαρχη πλέον πρακτική της επανάκαμψης των Ζαγορίσιων στη γενέτειρα κατά τους θερινούς μήνες και τις γιορτές ή και επιστροφής σε αυτήν μετά τη συνταξιοδότησή τους διαμορφώνουν τους όρους μιας ικανοποιητικού βαθμού απασχόλησης που καλύπτεται κυρίως από τη διασυνοριακή κινητικότητα. Ένα αξιοπρόσεκτο ποσοστό εργατικού δυναμικού από την Αλβανία, ειδικευμένου στο λάξευμα της πέτρας, απασχολείται μόνιμα ή εποχιακά με την αναπαλαίωση παλιών οικοδομημάτων ή το χτίσιμο καινούργιων, αποτελώντας το κύριο ή το βοηθητικό προσωπικό τουριστικών και άλλων μονάδων (όπως των κτηνοτροφικών, της υλοτομίας κ.ά.). Παράλληλα εισπράττει τεχνογνωσία και εκπαίδευση σε άλλους τομείς και τη μεταφέρει στη γείτονα χώρα. Ένας αριθμός π.χ. νέων κοριτσιών από την Αλβανία μαθαίνει την τέχνη της υφαντικής στη Ριζάρειο Σχολή και στη Σχολή των Άνω Πεδινών, και ένας μικρός αριθμός των οικογενειακά εγκατεστημένων στο Ζαγόρι φοιτά στα λίγα σχολεία της πρωτοβάθμιας και δευτεροβάθμιας εκπαίδευσης που λειτουργούν. Θα μπορούσε να επισημανθεί στο σημείο αυτό ότι οι ιστορικά διαμορφωμένες κοινωνικές και πολιτισμικές συμπεριφορές της διασυνοριακής συμβίωσης των εθνικών, εθνικών και άλλων ομάδων επανέρχονται στο προσκήνιο έστω κι αν οι σχέσεις δεν εμφανίζονται ακόμα αμοιβαίες και ισότιμες. Την ενδογενή ωστόσο δυναμική επιχειρεί να αξιοποιήσει η ευρωπαϊκή πολιτική που προωθεί προγράμματα και πρωτοβουλίες για την ανάπτυξη σχέσεων διασυνοριακής συνύπαρξης, συνεργασίας και επικοινωνίας.²⁹

Γενικότερα, θα μπορούσε να σημειωθεί ότι προς το παρόν αναπτύσσονται οικονομικές και πολιτισμικές δράσεις προσαρμοσμένες στην πολιτισμική και περιβαλλοντική φυσιογνωμία και ταυτότητα της περιοχής. Σε μερικά μάλιστα χωριά (π.χ. Καπέσοβο, Μονοδέντρι, Άνω Πεδινά) γίνεται εμφανής η δυναμική μιας πολιτισμικής δράσης που αναιρεί την εικόνα του πολιτισμικού κενού που αποτύπωσαν οι έρευνες της δεκαετίας του '60 (Théophilou 1983). Σημειώνεται ενδεικτικά ότι διάφορες πολιτισμικές ομάδες, οι κάτοικοι των νεότερων κυρίως ηλικιών και άλλοι φορείς εμφανίζονται να αναλαμβάνουν δη-

μιουργικές πρωτοβουλίες που αποσκοπούν στη διαφύλαξη και την ορθολογική διαχείριση της τοπικής πολιτισμικής κληρονομιάς.³⁰ Η συντήρηση π.χ. του τέμπλου του Αγίου Νικολάου στο Τσεπέλοβο, η δημιουργία Λαογραφικού Μουσείου και Περιβαλλοντικού Κέντρου (Κήποι, Κουκούλι), η ανάπτυξη σύγχρονων πολιτισμικών θεσμών και δράσεων (π.χ. οι θεατρικές παραστάσεις στο Καπέσοβο κατά τους θερινούς μήνες, οι εικαστικές εκθέσεις της Ριζαρείου Σχολής στο Μονοδέντρι, οι μουσικές βραδιές, ο κινηματογράφος στα Άνω Πεδινά), τα πανηγύρια και οι γιορτές αποτελούν μερικά στοιχεία της σύγχρονης πολιτισμικής έκφρασης και δυναμικής των Ζαγορησίων.

Συνοψίζοντας, θα μπορούσαμε να επιστημονοποιήσουμε ότι οι λογικές προσαρμογής και ενσωμάτωσης αρκετών τουλάχιστον χωρικών ενότητων του Ζαγορησίου πηγάζουν από την ιστορικά διαμορφωμένη, ισχυρή και πολλαπλώς σήμερα διαπραγματεύσιμη τοπική πολιτισμική ταυτότητα. Τα χαρακτηριστικά της τελευταίας προσδιορίζονται, όπως σημειώθηκε ήδη, από την προσαρμοστικότητα στους οικολογικούς παράγοντες (στην προκειμένη περίπτωση την ορεινότητα), από την τάση κινητικότητας των ανθρώπων και από την επικράτηση της συμβιωτικής λογικής με όλες τις εθνοφυλετικές και άλλες ομάδες που μοιράζονται τον ευρύτερο χώρο. Η επιτόπια έρευνα έδειξε ότι αυτά τα χαρακτηριστικά συνεχίζουν να αποτελούν τα προσδιοριστικά στοιχεία της ζαγορησίας κοινωνίας και να συνθέτουν τις «σταθερές» μιας δυναμικής, πραγματικής ή συμβολικής, που καθιστά τον Ζαγορησίο δρων ιστορικό υποκείμενο.

Ας σημειωθεί ότι αντίστοιχες διαπιστώσεις καταθέτουν και άλλες, παλαιότερες ή νεότερες, εμπειρικές έρευνες για την αγροτική Ελλάδα.³¹ Σε ένα σημαντικό βαθμό αναιρούνται τα συμπεράσματα που είχαν διατυπωθεί τριάντα χρόνια πριν και που κατέληγαν στη διαπίστωση της οριστικής ερήμωσης και περιθωριοποίησης των ορεινών κοινοτήτων και ευρύτερα των τοπικών αγροτικών κοινωνιών (Μεντράς 1956/1960). Σε γενικές γραμμές, οι νεότερες έρευνες όλο και συχνότερα εντοπίζουν την αυξανόμενη τάση εκδήλωσης μιας ενδογενούς δυναμικής και αντίστασης των τοπικών αγροτικών κοινωνικών απέναντι στις καθιερωμένες διαδικασίες αφομοίωσης. Διαπιστώνουν επίσης μια αξιοσημείωτη επινοητική ικανότητα ως προς την αναζήτηση διεξόδων στη κρίση και τη διαμόρφωση απρόβλεπτων και διαφορετικών λογικών προσαρμογής στους εξωτερικούς καταναγκασμούς.³²

Οι προαναφερόμενες ενθαρρυντικές τάσεις δεν είναι δυνατόν από μόνες τους να δρομολογήσουν την ένταξη στις διαδικασίες της ενσωμάτωσης και της συνολικής ανάπτυξης των όρων για τη συντήρηση και την ορθολογική αξιοποίηση του ορεινού φυσικού και πολιτισμικού περιβάλλοντος. Υποδεικνύουν όμως το πλαίσιο που πρέπει να αναπτύξει και να υλοποιήσει μια περιφερειακή πολιτική για τη βιώσιμη ανάπτυξη. Και αυτό στηρίζεται, σχεδόν αποκλειστικά, στη λογική της ενδυνάμωσης και της αξιοποίησης της δυναμικής των ίδιων των τοπικών κοινωνιών, στο σεβασμό της πολιτισμικής φυσιογνωμίας του τόπου και την ανάπτυξη των προϋποθέσεων γνώσης, διατήρησης και ορθολογικής αξιοποίησης της ορεινής πολιτισμικής και φυσικής κληρονομιάς. Προς αυτή την κατεύθυνση βρίσκεται η εναλλακτική μορφή τουρισμού (του οικολογικού και πολιτισμικού π.χ. τουρισμού), η οποία μπορεί να εξαντλήσει τα όριά της κυρίως στο ορεινό ανθρωπογεωγραφικό περιβάλλον,³³ αρκεί να συμβαδίζει με τις δυνατότητες, τις αντοχές και τις πολιτισμικές δεσμεύσεις του ίδιου του ορεινού κόσμου.

τιση πάνω στα αντικείμενα του αγροτουρισμού, των βιοκαλλιεργειών, της παραδοσιακής αλιείας, της παραγωγής αγροτικών προϊόντων, της μελισσοκομίας κ.τ.λ. Το έργο υπαγορεύτηκε από την ανάγκη ανάπτυξης εκείνων των προϋποθέσεων που θα ενισχύουν και θα ανανεώνουν παγιωμένες στη συνείδηση των ανθρώπων του συγκεκριμένου χώρου σχέσεις συνεργασίας και συμβίωσης και θα προωθούν τη μεθοδική, αγροτική επιβίωση και ποιοτική ανάπτυξη. Υπαγορεύτηκε επίσης από την ανάγκη να αναπτυχθεί η δυνατότητα κατάρτισης εξειδικευμένου στελεχικού δυναμικού που θα στηρίζει διασυνοριακές αγροτικές επιχειρήσεις με ποιοτικά προϊόντα. Τονίζεται ότι, αν και στο επίπεδο των προθέσεων σχεδιάζεται η ανάπτυξη μιας αγροπεριβαλλοντικής πολιτικής ικανής να δρομολογήσει την αιετήρη ανάπτυξη με βάση τη ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της κάθε περιοχής, στην πράξη δεν έχουν αναπτυχθεί η αντίστοιχη υποδομή, η στρατηγική και, βεβαίως, το ανθρώπινο εξειδικευμένο δυναμικό τους. Η υλοποίηση του προαναφερόμενου έργου έγινε από το Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, Τμήμα Οργάνωσης και Διαχείρισης Αγροτικών Εκμεταλλεύσεων και Τμήμα Μαθηματικών, με τη συνεργασία της Κτηνιατρικής Σχολής του Γεωργικού Πανεπιστημίου Τυρνάων και του Τμήματος Γεωπονίας του Γεωργικού Πανεπιστημίου Τυρνάων. Το έργο έχει παραδοθεί και καταχωρίζεται ήδη στο Διαδίκτυο (web page: <http://agrotica.usa.uoi.gr>). Για μια συνοπτική παρουσίαση του έργου βλ. Μπάδα 2001.

30. Αρκετές επίσης εκδηλώσεις κινούνται στα πλαίσια της γενικευμένης τάσης του φολκλορισμού. Όμως και αυτές θα πρέπει να τις προσεγγίσουμε με προσοχή, διότι συχνά η αναβίωση πολιτισμικών μορφών και εκδηλώσεων του παρελθόντος δεν αποτελεί μόνο το προϊόν ενός ηγεμονικού πολιτισμικού λόγου, αλλά και το προϊόν μιας πολιτισμικής διαδικασίας μέσα από την οποία οι τοπικές κοινωνίες αναδεικνύουν τη φολκλοροποιημένη παράδοση σε συμβολική επίσης ρητορική για τη συγκρότηση της ιδιαίτερης τοπικής τους ταυτότητας. Για την ανάπτυξη του προβληματισμού σχετικά με το φαινόμενο του «φολκλορισμού», για τις χρήσεις και καταχρήσεις της παράδοσης, βλ. ενδεικτικά τη συζήτηση, μεταξύ άλλων, των Α. Κυριακίδου-Νέστορος και Μ. Γ. Μεραιλή (1980). Βλ. ωστόσο Κωνσταντίνου & Κοβάνη 1999. Για τη σύνδεση του φαινομένου με τον τουρισμό, βλ. Μεραιλή 1972, σ. 27-38, και Γαλιάνη-Μουτάφη 1955 (βλ. επίσης στο παρόν άρθρο, σημ. 21).

31. Παρουσιάσή τους έχει γίνει στο Damianakos 1978. Επίσης βλ. Κοβάνη 1986, Κουρούκλη 1978 και Λαμπίρη-Δημάκη 1984.

32. Δαμιανάκος κ.ά. 1997. Βλ. επίσης Burgel 1987 και Νιτσιάνος 1995.

33. Η ευρωπαϊκή περιφερειακή πολιτική θεωρεί τις ορεινές περιοχές ως τις πλέον κατάλληλες για την ανάπτυξη εναλλακτικών μορφών τουρισμού. Από γεωμορ-

φολογική άποψη, οι ορεινές περιοχές της Περιφέρειας Ηπείρου καλύπτουν το 74,2% της συνολικής της έκτασης. Η κύρια ζώνη των ορεινών όγκων εκτείνεται κατά μήκος του ανατολικού ορίου της Περιφέρειας στους Νομούς Ιωαννίνων (Ζαγόρι, Μέτσοβο, Κόνιτσα, βόρεια Τζουμέρκα) και Άρτας (κεντρικά και νότια Τζουμέρκα) και θεωρείται ότι ενέχει τη δυναμική της τουριστικής ανάπτυξης με βάση τα συγκριτικά πλεονεκτήματα που διαθέτει (παραδοσιακούς οικισμούς, ιστορική-πολιτιστική κληρονομιά, περιοχές φυσικού κάλλους κ.τ.λ.).

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αντωνιάδη-Μπιμπήκου, Ε. (1979), «Ερημωμένα χωριά στην Ελλάδα. Ένας προσωρινός απολογισμός», στο Ασδραχάς, Σ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών (15ος-19ος αι.)*, Αθήνα, σ. 214-215.
- Αρβαβαντινός, Σ. (1856), *Χρονογραφία της Ηπείρου*, τόμ. Β', εν Αθήναις.
- Αράπογλου, Μ. (1981), *Ζαγόρι. Μηχανισμοί λειτουργίας ενός ελληνικού ορεινού χώρου*, αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Paris X-Nanterre.
- Ασδραχάς, Σπ. (1986), «Φορολογικές και περιοριστικές λειτουργίες των κοινοτήτων της τουρκοκρατίας», *Τα Ιστορικά*, 5: 45-62.
- Αυγερινού-Κολώνια, Σ. (1995), «Πολιτιστικές τουριστικές διαδρομές, δρόμοι διαλόγου και ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 104-111.
- Βαρτζώκας, Γ. (1982), *Ζαγορίσια δημοτικά τραγούδια*, Γιάννινα.
- Βαφειάδης, Γ., Κοντογεώργος, Χ., Παπακωσταντινίδης, Λ. (1992), *Αγροτουρισμός και ισόρροπη ανάπτυξη*, Αθήνα: Αγροτική Τράπεζα Ελλάδος.
- Βιζουκίδης, Π. (1927), «Ηπειρωτικών θεσμών έρευνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2: 53.
- Boissevain, J. (επιμ.) (1966), *Coping with Tourists. European Reaction to Mass Tourism*, Oxford: Beghahn.
- Boissevain, J. (επιμ.) (1992), *Revitalizing European Rituals*, London: Routledge, «Εισαγωγή».
- Burgel, G. (1987), «Επάνοδος στην αγροτική Ελλάδα», στο Δαμιανάκος, Σ. (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Burke, P. (1987), *The Historical Anthropology of Early Modern Italy*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Γαλάνη-Μουτάφη, Β. (1955), «Προσεγγίσεις του τουρισμού, το επινοημένο και το αυθεντικό», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 28-39.
- Campbell, J. (1964), *Honour, Family and Patronage. A Study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford.
- Chartier, R. (1988), *Cultural History: Between Practices and Representations*, Cambridge: Polity Press.
- Cohen, A. (1985), *The Symbolic Construction of Community*, London: Tavistock.
- Δαμιανάκος, Σ. (επιμ.) (1987), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Δαμιανάκος, Σ., Ζακοπούλου, Ε., Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β. (1997), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Δαμιανάκος, Σ. (1987), *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, ελλην. μτφρ. Γ. Σπανού, Αθήνα: Πλέθρον.
- Damianakos, S. (1978), *Etudes rurales et monographies locales en Grèce*, Paris: CNRS.
- DeGruau, M. (2001), *Ανθρωπογεωγραφία*, ελλην. μτφρ. Γ. Πρεβελάκη, Αθήνα: Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης.
- Εργολάβος, Σ. (1993), *Τα Ζαγοροχώρια στις αρχές του αιώνα μας. Δύο πολύτιμα ιστορικά ντοκουμέντα*, Ιωάννινα.
- Ευστρότογλου-Τοδούλου, Σ. (1999), «Η κοινωνικοοικονομική ταυτότητα των ορεινών περιοχών και η πρόκληση για την ανάπτυξή τους», *Πρακτικά Διεθνούς Συνεδρίου «Η καθιέρωση πολιτικής για την ανάπτυξη των ορεινών περιοχών: Τα βαλκανικά βουνά»* (Καρπενήσι, 16-18 Μαΐου 1997), Αθήνα, σ. 84-95.
- Geertz, C. (1973), *The Interpretation of Culture*, New York: Basic Books.
- Herzfeld, M. (1991), *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Town*, Princeton: Princeton University Press.
- Hobsbawm, E., Ranger, T. (1987) (επιμ.), *The Invention of Tradition*, Cambridge: Cambridge University Press.
- Ιωαννίδου, Ν. Ι. (1955), *Διαθήκη του εκ Ζαγορίου Ηπείρου Γ. Ριζάρη*, Αθήνα.
- Καραβίδας, Κ. Δ. (1977), *Αγροτικά, μελέτη συγκριτική*, εισαγ. Ν. Μουζέλη, Αθήνα: Παπαζήσης (φωτ. ανατ. από την έκδοση του 1931).
- Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Λ. (επιμ.) (1999), *Ύπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αι.*, Αθήνα: ΕΚΚΕ/Πλέθρον.
- Kahl, Th. (1999), «Die Zagori-Dörfer in Nordgriechenland: Wirtschaftliche Einheit - ethnische

- Vielfalt», *Ethnologia Balkanika*, 3: 103-120.
- Καυτατζόγλου, Ρ., Κοβάνη, Ε. (1999), «Πολιτιστική ταυτότητα και ενσωμάτωση στην αγροτική Ελλάδα», στο Κασίμης, Χ., Λουλούδης, Α. (επιμ.), *Υπαιθρος χώρα. Η ελληνική αγροτική κοινωνία στο τέλος του 20ού αι.*, Αθήνα: ΕΚΚΕ/Πλέθρον.
- Κοβάνη, Ε. (1986), *Οι εμπειρικές έρευνες στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα: ΕΚΚΕ.
- Κοκκώσης, Χ. (1995), «Τουρισμός και βιώσιμη ανάπτυξη», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 21-27.
- Κομίλης, Π. (1995), «Τουριστική πολιτική και περιοχές ολοκληρωμένης τουριστικής ανάπτυξης», *Σύγχρονα Θέματα*, 55: 77-80.
- Κοντογιώργης, Γ. Δ. (1982), *Κοινωνική δυναμική και πολιτική αυτοδιοίκηση. Οι ελληνικές κοινότητες της τουρκοκρατίας*, Αθήνα.
- Κουρούκλη, Μ. (1978), «Οι ανθρωπολογικές έρευνες στην Ελλάδα», *Σύγχρονα Θέματα*, 2.
- Κυριακίδου-Νέστορος, Α., Μερακλή, Μ. Γ. (1980), «Οι ρίζες μας: έλεγχος ενός κοινού τόπου της νεοελληνικής ιδεολογίας», *Δελτίο της Εταιρείας Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και γερνικής Παιδείας*, 4β.
- Λαμπίρη-Δημάκη, Ι. (1984), «Η κοινωνική έρευνα στον αγροτικό χώρο», *Σύγχρονα Θέματα*, 23.
- Λαμπριδής, Ι. (1971), *Ηπειρωτικά μελετήματα*, τόμ. Β', «Ζαγοριακά», Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Μάττας, Κ., Τζουραμάνη, Ε. (2001), *Αγροτουρισμός*, CD-ROM, Interreg II, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (βλ. και <http://agrotica.usa.uoi.gr>).
- Μεντζιάς, Ε. (1956), «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσης», *Ηπειρωτική Εστία*, 8-9: 60.
- Μερακλής, Μ. Γ. (1972), «Τι είναι ο Folklorismus», *Λαογραφία*, 28: 27-38.
- Μέττζιος, Γ. Α. (1991), *Λάιστα Ζαγορίου Ιωαννίνων*, Θεσσαλονίκη.
- Μπάδα, Κ. (1997), «Η ανάπτυξη της ρητορικής της παράδοσης σε μια τοπική κοινωνία (Βασιλική Ναυπακτίας)», *Ναυπακτικά*, Θ: 183-212.
- Νικολαΐδης Ι. (1982), *Ζαγόρι*, Ιωάννινα.
- Νιτσιάκος Β. (1995), *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου, στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Νιτσιάκος, Β. (επιμ) (1998), *Σύγχρονη πολιτισμική γεωγραφία του Ν. Ιωαννίνων*, Ιωάννινα: Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.
- Οικονομίδου, Π. (1979), *Ελαφότοπος Ζαγορίου, Διαθήκαι ενεργητών και άλλα ιστορικά στοιχεία*, Αθήνα.
- Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων (1992), *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας «Η ελληνική κοινότητα»*, Ιωάννινα.
- Παπαγεωργίου, Γ. (1987), «Προσπάθειες για την ίδρυση “Πανεπιστημίου” στην επαρχία Ζαγορίου», *Δωδώνη*, ΙΣΤ (1).
- Παπαγεωργίου, Γ. (1995), *Οικονομικοί και κοινωνικοί μηχανισμοί στον ορεινό χώρο, Ζαγόρι (μέσα 18ου - αρχές 20ού αι.)*, Ιωάννινα, σ. 187.
- Παπαταξιάρχης, Ε. (1997), «Διά την σύστασιν και ωφέλειαν της κοινότητος του χωριού: σχέσεις και σύμβολα της εντοπιότητας σε μια αιγαιακή κοινωνία», στο Παπαταξιάρχης, Ε., Κομνηνού, Μ. (επιμ.), *Κοινότητα, κοινωνία και ιδεολογία*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Σάρρος, Δ. (1927), «Ζαγορειακών θεσμών έρευνα», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 2: 286-301.
- Σταματοπούλου, Χ. (1999), *Ζαγόρι. Ελληνική παραδοσιακή αρχιτεκτονική*, Αθήνα.
- Smith, V. (επιμ.) (1977), *Host and Guests. The Anthropology of Tourism*, University of Pennsylvania Press, «Εισαγωγή».
- Steward, J. (1955), *Theory of Cultural Change*, University of Illinois Press.
- Τζιόβας, Δ. (1978), *Κοινωνική συγκρότηση και ανθρωπογεωγραφία του Ζαγοριού*, Γιάννενα (πολυγραφημένο κείμενο).
- Théophilou, M. (1983), *La vie agro-pastorale dans un village montagnard d'Épire. Problèmes de développement socio-économique*, Thessalonique.
- Τσουκαλάς, Κ. (1988), *Εξάρτηση και αναπαραγωγή: ο κοινωνικός ρόλος των εκπαιδευτικών μηχανισμών στην Ελλάδα (1830-1922)*, Αθήνα: Θεμέλιο.
- Χαρίσης, Β. (1979), *Ζαγοροχώρια*, Αθήνα.
- Χατζημυχάλη, Α. (1957), *Σαρακατσάνοι*, Αθήνα.

Από την απομόνωση στην επικοινωνία

ΤΑ ΝΕΑ ΣΥΝΟΡΑ ΤΗΣ ΑΝΟΙΧΤΗΣ ΚΟΙΝΩΝΙΑΣ

Artan Fuga*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η «ανοιχτή κοινωνία» δεν είναι μια κοινωνία χωρίς σύνορα. Κατασκευάζει νέα σύνορα χάρη στην ίδια της τη λειτουργία. Τα νέα αυτά σύνορα δεν είναι εξ ορισμού ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο σημαντικά από εκείνα που προϋπήρχαν. Εναπόκειται στον άνθρωπο να αξιολογήσει την εμβέλεια τους. Ένας κόσμος χωρίς σύνορα, από φιλοσοφική και ηθική άποψη, δεν είναι εφικτός. Ένας κόσμος χωρίς σύνορα παραπέμπει σε έναν κόσμο χωρίς εσωτερικό σχηματισμό, στο «Απόλυτο Μηδέν». Το Ον γίνεται Ον ακριβώς γιατί είναι καθορισμένο. Εδώ όμως επιβάλλεται μια θεμελιώδης παρατήρηση. Πρέπει να γίνεται σαφής διαχωρισμός μεταξύ συνόρου και φραγμού. Ένα σύνορο είναι μάλλον μια διαχωριστική γραμμή, ένα αδρό χαρακτηριστικό που διακρίνει τα «πράγματα» του κόσμου μας. Είναι αναγκαίο ως διαφορά ούτως ώστε κάθε «πράγμα» να έχει το όνομά του, τη δική του λογική και οντολογική ταυτότητα. Αντιθέτως, ένας φραγμός είναι ένα σύνορο αδιάβατο, ένα τείχος που χωρίζει τα ανθρώπινα όντα, τα οποία δεν επικοινωνούν πλέον, αλληλοεχθρεύονται, αλληλοσπαράσσονται αδιάκοπα, αλληλομισούνται.

Les nouvelles frontières de la société ouverte

RÉSUMÉ

La « société ouverte » n'est pas une société sans frontières. Elle fabrique de nouvelles frontières grâce à son propre fonctionnement. Ces nouvelles frontières ne sont en soi ni moins importantes ni plus importantes que celles qui existaient auparavant. Il appartient à l'homme d'évaluer leur portée. Un monde sans frontières, philosophiquement et moralement parlant, n'est pas possible. Un monde sans frontières renvoie à un monde sans configuration interne, au « Néant absolu ». L'Être devient l'Être parce qu'il est déterminé. Or, ici, une remarque est fondamentale. Il faut bien faire la différence entre une frontière et une barrière. Une frontière est plutôt une ligne de séparation, un trait saillant qui distingue les « choses » de notre monde. Elle est nécessaire en tant que différence pour que chaque « chose » ait son propre nom, sa propre identité logique et ontologique. Par contre, une barrière est une frontière infranchissable, un mur qui sépare des êtres qui ne communiquent plus, qui se détestent, qui se battent sans cesse, qui se haïssent.

1. Τα σύνορα, ένα «αναγκαίο κακό»;

Οι στοχαστές του 19ου αιώνα, δηλαδή γεωγράφοι, φιλόσοφοι, κοινωνιολόγοι, πολιτειολόγοι κ.τ.λ., προβληματίστηκαν επί μακρόν σχετικά με το ζήτημα των συνόρων, με την ευρύτερη έννοια του όρου. Στο σύνολο των κοινωνικών επιστημών της εποχής τα σύνορα θεωρούνταν τομές, ρήξεις, διαχωριστικές γραμμές, που χώριζαν πολλές και διάφορες πραγματικότητες: κράτη, πολιτισμούς, τη φύση και την κοινωνία, τον άνθρωπο και το περιβάλλον του, περιφέρειες, γεωγραφικές περιοχές, τα αστικά κέντρα και τις αγροτικές περιοχές, τις θετικές επιστήμες και τις ανθρωπιστικές επιστήμες, άρα ό,τι θεωρείται

* Πανεπιστήμια Τυρόνων και Paris-X, Nanterre.

πως διαθέτει δική του ταυτότητα. Έτσι, τα σύνορα της εποχής θεωρούνταν απαραίτητα προκειμένου να αποδοθεί στον κόσμο μια κατανοητή δομή. Συνεπώς το σύνορο νοείται ως η θεμελιώδης εμπειρική προϋπόθεση η οποία καθιστά εφικτή τη διεργασία της λογικής και το έργο της χειραφέτησης της ανθρωπότητας. Χωρίς τα σύνορά του, που του χαρίζουν μια κάποια εσωτερική διαμόρφωση, όπως εξηγούσε ο Γάλλος διαισθητικός φιλόσοφος Henri Bergson, το Όν θα κατακρημνιζόταν στο χάος και η εντροπία θα δημιουργούσε την απόλυτη ομοιογένεια της ουσίας που θα κατέστρεφε τον άνθρωπο και το έργο του. Εκεί όπου ένα ατομικό ή συλλογικό υποκείμενο προικισμένο με συνείδηση λέει «Εγώ», είναι υποχρεωμένο να δείξει εκ των προτέρων τα σύνορα που το χωρίζουν από τους άλλους. Ένα σύνορο δεν είναι ποτέ καρπός της τύχης. Μπορεί να είναι προϊόν βίας που ασκείται άδικα. Μπορεί να καθορίζεται άδικα. Μπορεί να καταδικάζει ολόκληρα έθνη στερώντας τα από τους φυσικούς πόρους που είναι απαραίτητοι για την επιβίωσή τους. Εν πάση περιπτώσει όμως, το σημείο από όπου περνά ένα σύνορο δεν αποτελεί ποτέ απλώς ένα ευκαιριακό γεγονός της ιστορίας. Η διαμόρφωση των συνόρων εκφράζει ένα συσχετισμό δυνάμεων ανάμεσα στα έθνη, τις κοινωνικές τάξεις, τις κοινωνικοπολιτικές ομάδες και τις πατριές. Κάθε πολιτισμός διαδίδει την κουλτούρα του, κάνει «δώρα», όπως έλεγε ο Marcel Mauss, απωθεί τα όρια της πολιτισμικής επιρροής του έως εκεί όπου μπορεί να το καταφέρει με τη βία και με την ικανότητα των δικών του μέσων. Ο πόλεμος, κατέληγε ο Mauss, είναι άρα ένας εξαιρετικός δωρητής.

Ακόμη και μεταξύ των παραδοσιακών νοοτροπιών κυκλοφορεί η άποψη ότι ο μόνος δυνατός κόσμος είναι ένας κόσμος εξοπλισμένος με σύνορα. Έτσι, σύμφωνα με τον ιουδαϊκό μύθο της Γένεσης, η θεϊκή δύναμη δημιουργεί τον κόσμο διαχωρίζοντας τις δημιουργούμενες φυσικές πραγματικότητες και διαρθρώνοντας με διαφοροποιημένο τρόπο τα πλάσματα που θα κατοικήσουν αυτό το νεογενή κόσμο.

Η ανθρωπότητα προβληματίστηκε επί μακρόν σχετικά με το ζήτημα των συνόρων, των οριοθετήσεων, των τομών, των διαχωριστικών γραμμών, που χαράσσονται στους κόλπους της. Τα θέματα συζήτησης εστιάζονται σε δύο πολύ διαφορετικές στιγμές της ιστορίας του πολιτισμού μας. Το πρώτο αφορά τη μετάβαση από την ηρακλείτεια θεωρία στη σωκρατική θεωρία, στο πλαίσιο της εξέλιξης της φιλοσοφικής σκέψης στην αρχαία Ελλάδα. Πράγματι, πρόκειται για μια θεμελιώδη καμπή, που σφράγισε τις βασικές αξίες της κοινωνίας. Οι συζητήσεις και οι αντιπαραθέσεις ως προς τη σημασία αυτής της πολιτισμικής υπέρβασης διαρκούν εδώ και αιώνες. Οι οπαδοί της ηρακλείτειας θεωρίας υποστηρίζουν την ιδέα ότι ο κόσμος, ως αέναη κίνηση που εξαλείφει τα σύνορα μεταξύ των πραγμάτων, είναι ένας κόσμος ηρωικός διότι έχει θεμελιωθεί σε μια ορμή η οποία δεν μπορεί να παρεμποδιστεί από κανόνες, προδιαγραφές και τεχνητούς φραγμούς. Σε τούτο τον κόσμο «τα πάντα ρει», τα πλάσματα διεισδύουν το ένα στο άλλο αγνοώντας κάθε κατάσταση σταθερότητας, η οποία αποτελεί και την πηγή παρακμής και απώλειας των αξιών. Αντιθέτως, οι σωκρατικοί θεωρούν ότι η ανακάλυψη του λογικού νόμου του «αποκλειομένου τρίτου» και της ταυτότητας του κάθε πλάσματος, η επινόηση των νόμων που σταθεροποιούν την εσωτερική δομή της Πολιτείας και τα εξωτερικά της πέρατα, ο καθορισμός των εσωτερικών κοινωνικών ορίων και των ορίων που χωρίζουν τις αντίπαλες πολιτείες, αντιπροσωπεύουν τους βασικούς πυλώνες του βασισμένου στη λογική ανθρώπινου πολιτισμού. Δηλώνουν ότι από εκεί ακρι-

βώς ξεκινά μια ανθρώπινη κοινότητα ειρηνευμένη, θεμελιωμένη σε νόμους, διαρθρωμένη και προβλέψιμη.

Η δεύτερη καίρια στιγμή των οντολογικών και επιστημολογικών συζητήσεων περί συνόρων γεννιέται στους κόλπους του σύγχρονου πολιτισμού, ακριβώς όταν οι νεοκαντιανοί και οι μπεργκσονιστές αναπτύσσουν διάφορες κατευθύνσεις προβληματισμού σχετικά με τον κόσμο αυτό καθαυτό. Τούτος ο κόσμος είναι τάχα ομοιογενής, ή μήπως, αντίθετα, είναι αναγκαστικά διαρθρωμένος πάνω στο σεβασμό των συνόρων που χωρίζουν τα πλάσματα τα οποία τον αποτελούν; Οι νεοκαντιανοί ακολουθούν τις διδασκαλίες του πνευματικού τους πατέρα, ο οποίος πίστευε ότι τα σύνορα γεννιούνται στους κόλπους της συνείδησης του ανθρώπου, στο εσωτερικό αυτού του «υπερβατικού Εγώ» που έχει ως έμφυτη κλίση την επεξεργασία διαδικασιών διαχωρισμού των «φαινομένων». Η αισθητή πραγματικότητα παρουσιάζεται ενώπιον του ανθρώπου μέσω των απροοριστικών δομών της εμπειρικής γνώσης, ήτοι μέσω του χώρου και του χρόνου. Ο χώρος μάς παρουσιάζει τα φαινόμενα το ένα κοντά (ή δίπλα) στο άλλο, ενώ ο χρόνος χτίζει ένα φαινομενικό κόσμο του οποίου τα στοιχεία εκδηλώνονται το ένα μετά το άλλο.

Για τους μπεργκσονιστές οι εσωτερικές δομές του Όντος προέρχονται από τη λογική δραστηριότητα του υποκειμένου και όχι από την εμπειρική του ευαισθησία. Εδώ μπορούμε να διαπιστώσουμε τη μεγάλη διαφορά ανάμεσα στην καντιανή σκέψη και την μπεργκσονιστική προσέγγιση σχετικά με την «αρχιτεκτονική» του κόσμου. Κατά τον Kant, η εσωτερική δομή του κόσμου είναι ένα δεδομένο που υπάγεται στην εμπειρική ευαισθησία του ανθρώπου, ενώ για τον Bergson αυτή είναι έργο της λογικής και της τοποθέτησής της υπεράνω της αισθητηριακής δραστηριότητας.

Παρά την πολύ πλούσια ποικιλία των ιδεών που αναφέρονται στα σύνορα του κόσμου, ένα χαρακτηριστικό στοιχείο είναι πάντοτε παρόν στην κουλτούρα του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού. Δεχόμαστε ότι η ύπαρξη των συνόρων είναι συνδεδεμένη με ωμότητες, βιαιότητες, πολέμους, συγκρούσεις. Ωστόσο τα σύνορα αντιπροσωπεύουν τις απαραίτητες προϋποθέσεις εσωτερικής διάρθρωσης του κόσμου, της φύσης και της κοινωνίας.

2. Ζούμε τάχα σε έναν κόσμο εντελώς ανοιχτό;

Στο σύγχρονο κόσμο μια ιδέα που κυκλοφορεί παντού και παίρνει διάφορες μορφές υποστηρίζει ότι ο ρόλος των συνόρων έχει γίνει σήμερα λιγότερο σημαντικό. Σύμφωνα με αυτή την ιδέα, τα σύνορα έχουν ήδη αποκτήσει διαπερατή φύση και, αντί να χωρίζουν, επιτρέπουν την επικοινωνία και τις επαφές μεταξύ των εθνών και των κοινωνικών ομάδων. Στην ακραία εκδοχή της δέχεται πως σε πολλούς τομείς τα σύνορα έχουν εξαφανιστεί εντελώς. Οι πλέον αισιόδοξοι πηγαίνουν ακόμη πιο μακριά, προβλέποντας τη δημιουργία ενός κόσμου όπου και η ίδια η ιδέα των συνόρων θα ήταν περιττή και άρα θα ανήκε στις παρωχημένες περιόδους της ιστορίας. Πολλά χαρακτηριστικά στοιχεία της εποχής μας έχουν θεωρηθεί ως κοινά θεμέλια ενός κοινωνικού σύμπαντος που υπερβαίνει τα παλαιά σύνορα.

Από μια ορισμένη άποψη, η ιδέα αυτή μας έρχεται από παλιά, από μια ιστορική εποχή αρκετά μακρινή. Ωστόσο σήμερα αποκτά περισσότερη δύναμη και αναπτύσσει πιο τεκμηριωμένα επιχειρήματα προκειμένου να καταστεί πιο

αξιόπιστη. Εν πάση περιπτώσει, γνωρίζουμε ότι ο Αριστοτέλης, όταν μιλούσε για τον άνθρωπο, τον φανταζόταν σαν ένα πλάσμα το οποίο, πέρα από τις τοπικές ιδιαιτερότητες, εκδηλώνει μια ουσιώδη ιδιότητα, κοινή παντού όπου ζει. Ο άνθρωπος αντιπροσωπεύει ένα ζωντανό πλάσμα, ένα δίποδο, ένα «ζώο» που διαφέρει από τα άλλα διότι ζει στο εσωτερικό της Πολιτείας. Είναι άρα παντού ένα «ζώον πολιτικόν». Σε ένα άλλο πολιτισμικό πλαίσιο, ο Χριστιανισμός έβαλε τέρμα στη δοξασία των προηγούμενων θρησκειών περί του «εκλεκτού» διά της θείας χάριτος λαού. Εξαλείφοντας συμβολικά τα σύνορα, πρεσβεύει ότι ο άνθρωπος είναι παντού παρόμοιος και άξιος να απολαμβάνει τον ίδιο σεβασμό, την ίδια αγάπη και την ίδια εκτίμηση, ανεξάρτητα από φυλή, κοινωνική προέλευση και νομικό καθεστώς. Σε ό,τι αφορά τη σύγχρονη θεωρητική παράδοση, η ιδέα ενός κόσμου χωρίς σύνορα έχει διατυπωθεί επανειλημμένως. Ο Κ. Marx θεωρεί τα εθνικά σύνορα ως καθαρά ιδεολογικά κατασκευάσματα διότι, σύμφωνα με αυτόν, ο καπιταλισμός επεκτείνεται παντού στο σύγχρονο κόσμο επιβάλλοντας τον τρόπο παραγωγής του, τον τύπο των κοινωνικών του σχέσεων και μια δομή που αναδιοργανώνει το κοινωνικό σώμα σύμφωνα με μια ταξική λογική και όχι με μια εθνική προέλευση. Μήπως είναι ο πρώτος σύγχρονος στοχαστής που μπόρεσε να προβλέψει την έλευση της ολικής κοινωνίας, διατυπώνοντας την ιδέα ότι οι προλετάριοι δεν έχουν πατρίδα; Πολλές δεκαετίες αργότερα, κατά το δεύτερο μισό του 20ού αιώνα, καταλήγουμε στις ουνιβερσαλιστικές θεωρίες που διαδίδονται παγκοσμίως και οικοδομούν έναν έγκυρο σε κάθε γωνιά του πλανήτη μας προβληματισμό. Για να αναφερθούμε σε ένα μόνο χαρακτηριστικό παράδειγμα, ο αγγλόφωνος Καναδός Marshall McLuhan (1968), ιστορικός της λογοτεχνίας, επεξεργαζόταν εκείνα ακριβώς τα χρόνια την ιδέα περί δημιουργίας του «παγκόσμιου χωριού», το οποίο θα γεννιόταν χάρη στα νέα ηλεκτρονικά μέσα που είναι ικανά να μεταδώσουν αυτοστιγμεί τα μηνύματά τους σε ολόκληρο τον κόσμο. Τα μέσα αυτά έχουν την τάση να παράγουν παντού την ίδια μαζική κουλτούρα, τις ίδιες αντιδράσεις απέναντι στα παγκόσμια γεγονότα, τον ίδιο τύπο συμπεριφοράς και τα ίδια ήθη. Ο άνθρωπος πρόκειται άρα να γίνει ενιαίος, να περπατά με ίδιο βήμα στο δρόμο της ιστορίας του, και ο κόσμος, κατά συνέπεια, πολύ μικρός, παρόμοιος με ένα αρχαίο χωριό όπου όλος ο κόσμος γνωρίζει όλο τον κόσμο, διαθέτει την ίδια σχεδόν νοοτροπία με τους διπλανούς του και αποτελεί κομμάτι μίας και μοναδικής κοινότητας.

Ζούμε πράγματι σε έναν κόσμο που απεργάζεται την κατάλυση των ίδιων του των συνόρων;

Είναι δυνατό να προχωρήσουμε πολύ γρήγορα σε αυτή την κατεύθυνση προβληματισμού τρέφοντας την ελπίδα της ύπαρξης μιας ολικής κοινωνίας χωρίς σύνορα ή που βαδίζει προς ένα πλήρες άνοιγμα, σύμφωνα με την εικόνα που επεξεργάστηκε ο φιλόσοφος Karl Popper (1956). Όλα τα επιχειρήματα βρίσκονται μπροστά μας. Αρκεί να τα ενστερνιστούμε. Μήπως δεν απειλούμαστε όλοι από τη γενικευμένη υποβάθμιση των οικολογικών συνθηκών του πλανήτη μας; Μήπως δεν φοβόμαστε όλοι τους κινδύνους ενός πυρηνικού ή βακτηριολογικού πολέμου που θα αγνοούσε τα σύνορα μεταξύ κρατών και τις διαφορές μεταξύ Βορρά και Νότου; Μήπως δεν χρησιμοποιούμε τα ίδια αεροπλάνα, τα ίδια αυτοκίνητα, τους ίδιους ηλεκτρονικούς υπολογιστές; Μήπως δεν ακούμε τις ίδιες ειδήσεις σχετικά με ό,τι συμβαίνει στον πλανήτη μας; Μήπως δεν πίνουμε την ίδια Κόκα-Κόλα, δεν συχνάζουμε στα ίδια McDonald's;

Ωστόσο η αμφιβολία παραμένει. Θεωρητικά, δεν οφείλεται στο γεγονός

ότι πολλά παλαιά σύνορα εξακολουθούν να υπάρχουν και η τελευταία τους μέρα είναι ακόμη μακριά. Πράγματι, συναντάμε παντού άντρες και γυναίκες έτοιμους να αγωνιστούν για να προστατέψουν την «επικράτειά» τους. Όμως ο οπαδός των θεωριών της ισοπεδωτικής ολοποίησης θα μπορούσε να πει ότι τα σύνορα, παρόλο που υπάρχουν ακόμη, εξαφανίζονται σιγά-σιγά. Κατ' αυτόν, ένα μείζον γεγονός της ιστορίας της ανθρωπότητας δεν χάνεται μέσα σε μια μέρα. Ο τερατισμός των πολιτισμικών φαινομένων, θα μας έλεγε, μπορεί να πάρει δεκαετίες, ακόμα και αιώνες. Δεν πρέπει λοιπόν να πιστεύουμε στα μάτια μας, θα κατέληγε, αλλά θα πρέπει μάλλον να ακούμε τη φωνή της λογικής μας, η οποία διαθέτει απαράβλητη δύναμη προβλεπτικότητας.

Το πραγματικό ζήτημα δεν αναφέρεται στην ύπαρξη συνόρων ήδη παλαιών. Το ζήτημα συνίσταται μάλλον στο ερώτημα κατά πόσον ο σημερινός κόσμος δημιουργεί ή δεν δημιουργεί πλέον νέα σύνορα. Ζούμε τελικά σε περίοδο αναπαραγωγής των παλαιών συνόρων, μετατροπής των παλαιών συνόρων, δημιουργίας νέων συνόρων ή εξάλειψης των συνόρων ως εσωτερικών δομών της ολοποιημένης κοινωνίας;

Μια σύντομη ματιά στη σημερινή κατάσταση πραγμάτων θα μπορούσε να μας πείσει ότι η οικουμενική λογική υπερτερεί σε σχέση με μια λογική εντοπιότητας. Σε ολόκληρο το σημερινό κόσμο ο εκδημοκρατισμός, που έχει κερδίσει έδαφος σε όλες τις ηπείρους, βασιζέται στην ιδεολογία του σεβασμού των δικαιωμάτων του ανθρώπου. Λέμε καμιά φορά «ο άνθρωπος», και συχνά λέμε απλώς «το άτομο». Σεβόμαστε το ανώνυμο άτομο χωρίς να λαμβάνουμε υπόψη τη θρησκευτική του ταυτότητα, την εθνική του προέλευση, το χρώμα του, τη γλώσσα του, τα βιώματά του, τις πολιτικές του ιδέες, τις πεποιθήσεις του. Φαίνεται ότι από πολιτική σκοπιά το Κράτος Δικαίου αφήνει κατά μέρος όλες αυτές τις ανθρώπινες ιδιότητες προκειμένου να μην κάνει διακρίσεις εναντίον κανενός και να διατηρεί την πολιτική, νομική και διοικητική του αμεροληψία. Απέναντι στις απαιτήσεις της φιλελεύθερης δημοκρατίας οι κοινωνικές, εθνικές και φυλετικές διαφορές δεν έχουν πλέον σημασία. Παραμερίζουν μπροστά στη δημιουργία ενός κοινωνικού κόσμου συνεχούς.

Ένα χαρακτηριστικό του κόσμου μας ενισχύει την πεποίθηση ως προς τη βαθμιαία εξάλειψη των συνόρων. Πολλά σύνορα που σφράγισαν για μακρά περίοδο την ιστορία του πολιτισμού μας έχουν εξαλειφθεί ή βρίσκονται σε στάδιο ταχείας εξάλειψης. Στο μεταξύ ο κόσμος αυτός, απαλλαγμένος από τα στεγανά του παρελθόντος, δεν έχει ακόμη επιτύχει την ανάπτυξη μιας νέας εσωτερικής δομής. Δεν έχει ακόμη αναπτύξει τους δικούς του συστατικούς διαχωρισμούς. Μερικές φορές βρίσκεται βυθισμένος στο χάος. Συχνά υπακούει σε πολύ ισχνές οργανωτικές προδιαγραφές και ικανότητες. Τα δρώντα κοινωνικά υποκείμενα βρίσκονται σε κατάσταση απώλειας της παλαιάς τους ταυτότητας, χωρίς να έχουν μπορέσει ωστόσο να αποκτήσουν επίγνωση της διαφοροποιητικής τους ιδιαιτερότητας. Ένα πειστικό παράδειγμα μπορεί να φωτίσει αυτή την πλούσια σε πολλαπλές τάσεις δυναμική. Μετά την πτώση των κομμουνιστικών καθεστώτων στις χώρες της Ανατολικής Ευρώπης η ευρωπαϊκή ήπειρος γνωρίζει ένα σημαντικό οικονομικό άνοιγμα μεταξύ των χωρών που την αποτελούν. Η εποχή της παλαιάς εθνικής οικονομίας που βασιζόταν σε μια πολιτική κλεισίματος και προστασίας των εθνικών αγορών, την οποία ασκούσαν αυταρχικά κράτη, έχει πλέον παρέλθει. Η εξάλειψη των αυταρχικών κρατών άφησε ένα κενό το οποίο κατέλαβαν φιλελεύθερες πρακτικές οικονομικών συναλλαγών. Απεναντίας, είναι ακόμη πολύ νωρίς για να γνωρίσουμε νέες οικο-

νομικές περιοχές θεμελιωμένες σε διακριτά σύνορα, μη πολιτικά ίσως, πάντως όμως απολύτως υπαρκτά, δημοσιονομικής, υλικής κ.τ.λ. υπόστασης. Κατά συνέπεια, μπορούμε να πούμε ότι ζούμε σε μια μεταβατική περίοδο όπου το παλαιό οικονομικό σχήμα της ηπείρου μας έχει υποκατασταθεί από μια κοινωνικοοικονομική κατάσταση κάπως ασαφή και με ισχνή διάρθρωση.

Ποιος παράγοντας μας κάνει να επιμένουμε, επιζητώντας να πάμε πέρα από αυτό το «προφανές» σύμφωνα με το οποίο θα πρέπει να πιστέψουμε στην ύπαρξη ενός κόσμου ομοιογενούς, ενοποιημένου και απαλλαγμένου από κάθε είδους παραδοσιακά σύνορα; Η προσπάθειά μας βασίζεται σε δύο σημαντικά στοιχεία. Το πρώτο προέρχεται από μια ήδη μακρά εμπειρία που δείχνει ότι ο άνθρωπος επιζητά πάντοτε να οργανώνεται, προσπαθώντας να κατανικήσει την εντροπία που οδηγεί προς έναν κόσμο ομοιογενή. «Οργάνωση» σημαίνει αυτόματα «διάρθρωση», άρα σύνορο. Το δεύτερο στοιχείο προέρχεται από τη μελέτη των πνευματικών παραδόσεων της ανθρωπότητας. Επανειλημμένως, μέσα σε πολύ συγκεκριμένες ιστορικές συνθήκες, γενεές ολόκληρες πίστεψαν ότι είχαν φτάσει στο τέλος της ιστορίας και είχαν καταλήξει σε ένα σημείο όπου η ισότητα μεταξύ των ανθρώπων ήταν έτοιμη να υπερισχύσει επί των διαφορών, των ιδιαιτεροτήτων, των ανισοτήτων και των διαχωρισμών. Αυτή η ολιστική προσέγγιση επανέρχεται κυκλικά και ακατάπαυστα στις κοινωνικές θεωρίες που διατυπώθηκαν ανά τους αιώνες. Δεν μπόρεσε ωστόσο να εμποδίσει κάποιες μετέπειτα διαδικασίες οι οποίες κατηύθυναν τον κόσμο προς μια κατάσταση που τη σφραγίζαν άλλα, νέα σύνορα.

Είναι φανερό ότι η ανάλυση του παρελθόντος δεν επαρκεί για μια ορθή προσέγγιση του μέλλοντος. Προκειμένου να εκπληρωθεί αυτό το καθήκον, είναι απαραίτητο να μελετήσουμε εκ του σύνεγγυς τις σημερινές τάσεις και να κατανοήσουμε το σκεπτικό των πλέον εμβριθών στοχαστών του καιρού μας.

3. Ο ορίζοντας των νέων συνόρων

3.1. Οι φυσικές περιφέρειες και οι πολιτισμικές εστίες

Στη διάρκεια του δεύτερου μισού του 19ου αιώνα και των πρώτων δεκαετιών του 20ού πολλοί διαπρεπείς επιστήμονες, κυρίως γεωγράφοι, εργάστηκαν πολύ πάνω στη σχέση μεταξύ φύσης και κοινωνίας. Προσέγγισαν ειδικότερα το ζήτημα της επίδρασης των φυσικών διαμορφώσεων στον καθορισμό των συνόρων μεταξύ πολιτισμικών περιοχών, κοινοτήτων και κοινωνικών ενοτήτων. Με άλλα λόγια, διερωτήθηκαν μήπως τα όρια μιας φυσικής περιοχής συνέπιπταν λίγο-πολύ με τα όρια μιας κοινωνικής ενότητας που δεν θα ήταν απαραίτητα έθνος, κράτος ή κάποιου άλλου τύπου κοινωνική και πολιτική οργάνωση. Η απάντηση ήταν συχνά περίεργη αλλά και συγκλονιστική. Ήταν καταφατική. Ο διακεκριμένος Γάλλος γεωγράφος Paul Vidal de la Blache πίστευε ότι μια συνέχεια στο επίπεδο των φυσικών, κλιματικών, γεωλογικών, βλαστητικών, τοπολογικών κ.τ.λ. χαρακτηριστικών σχηματίζει μια φυσική περιοχή, δηλαδή ένα ξεχωριστό και συνεκτικό αφ' εαυτού γεωγραφικό σύνολο. Αυτή η φυσική συνέχεια, που εκτείνεται εντός ορισμένων ορίων και διακόπτεται από άλλα φυσικά σύνολα, σφραγίζει επίσης την οπτική αντίληψη της περιοχής και προσδιορίζει τους συνδυασμούς των χρωμάτων που μπορούμε να παρατηρήσουμε εκεί. Δεν υποστηρίζει διόλου κάποιες μηχανιστικές και απόλυτες επικαλύψεις, αλ-

λά πιστεύει ότι σε αυτό το φυσικό περιφερειακό κληροδοτήμα οικοδομείται ένας οικονομικός και κοινωνικός βίος που έχει δικιά του χαρακτηριστικά. Ένα διεισδυτικό μάτι μπορεί να επισημάνει ότι ο κοινωνικός και οικονομικός βίος των ανθρώπων που κατοικούν σε αυτή την περιοχή, τα υλικά που χρησιμοποιούνται για τις κατασκευές, και κατά συνέπεια η αρχιτεκτονική των μορφωμάτων στον κατοικούμενο χώρο, καμιά φορά τα επαγγέλματα που ασκούν οι αυτόχθονες, άντρες και γυναίκες, συχνά μάλιστα και ο τρόπος ένδυσης κ.τ.λ., έχουν πολλαπλές συνάψεις με τη γεωγραφική, γεωλογική και βλαστητική σύσταση της περιοχής όπου ζουν. Τα φυσικά σύνορα και τα σύνορα των πολιτισμικών και κοινωνικών περιοχών, από χωρική άποψη, συμπίπτουν άρα κατά λίγο-πολύ λογικό τρόπο.

Η συνεισφορά του εν λόγω γεωγράφου στην κατανόηση της κατανομής και της διαμόρφωσης των φυσικών και πολιτισμικών περιοχών ή της χρωματικής εμφάνισης της γήινης επιφάνειας είναι πολύ σημαντική. Εμπεριέχει πολλά στοιχεία τα οποία δεν πρόκειται να εκθέσουμε εδώ. Ωστόσο θα επιθυμούσαμε να αποσαφηνίσουμε κάτι σημαντικό. Η προαναφερόμενη δυναμική, παρόλο που είναι πάντοτε έγκυρη, ισχύει κατά προτεραιότητα για τις παρωχημένες περιόδους της ιστορίας της ανθρωπότητας. Είναι κατανοητό, όπως υπογράμμισε ήδη στις αρχές του αιώνα ο Marcel Dubois (1903), καθηγητής της Αποικιακής Γεωγραφίας στη Φιλοσοφική Σχολή Παρισίων, ότι αυτή η λογική της κατά προσέγγιση ταύτισης των φυσικών συνόρων με τα πολιτισμικά και πολιτιστικά σύνορα της κοινωνίας επιβάλλεται εκεί όπου ο άνθρωπος ασκεί οικονομικές δραστηριότητες οι οποίες υπάγονται στη γεωργία, την αλιεία, τις στενά συνδεδεμένες με την επεξεργασία των πρώτων υλών βιομηχανίες, τις μεταλλοβιομηχανίες κ.τ.λ. Αντιθέτως, εκεί όπου η κοινωνία αναπτύσσει βιομηχανίες πιο αυτόνομες σε σχέση με τη φύση, τα οικονομικά, πολιτιστικά και πολιτισμικά σύνορα γίνονται πιο περίπλοκα και δεν ακολουθούν τόσο πιστά τη συνοριακή διαμόρφωση των φυσικών περιοχών.

Μπορούμε να κατανοήσουμε έτσι την τάση εξέλιξης του σύγχρονου κόσμου που ενίσχυσε αυτή την αυτονομία χωρίς ωστόσο να εξαλείψει εντελώς τη συνάρτηση των λογικών κατανομής των φυσικών και κοινωνικών σχημάτων. Εν πάση περιπτώσει, σήμερα υπάρχει ένα κίνημα προς μια διάρθρωση των οικονομικών και κοινωνικών συνόρων που υπακούει μάλλον στους κανόνες της αγοράς και του καπιταλιστικού εξορθολογισμού της εργασίας, στις καθαρά κοινωνικές και πολιτικές δυναμικές των ανθρωπίνων κοινοτήτων, παρά στη συμβατότητά του απέναντι στην υλική σύσταση των φυσικών περιοχών του κόσμου. Η παλαιά λογική της διασποράς των χρηματοοικονομικών και πολιτισμικών συνεχειών, που σφραγίστηκε έντονα από τα χαρακτηριστικά της περιβάλλουσας φύσης, αποδυναμώνεται και παραχωρεί τη θέση της σε νέου είδους κατανομή των οικονομικών και κοινωνικών οντοτήτων. Η Ασία δεν σφραγίζεται πλέον απλώς από εκείνη την «καλλιέργεια ορούζης» που η παρουσία της επισημαίνεται επανειλημμένως στα ταξιδιωτικά ημερολόγια και τα συγγράμματα των επιστημόνων του 19ου αιώνα. Σήμερα ορισμένες ασιατικές χώρες είναι γνωστές για την πρόοδο που έχουν σημειώσει στον τομέα της τεχνολογίας αιχμής. Μια μεγάλη μερίδα του πληθυσμού τους εργάζεται σε τομείς με μηχανογραφική υποστήριξη, όπως και σε οποιαδήποτε άλλη χώρα του κόσμου. Η βαθμιαία απελευθέρωση της επαγγελματικής δραστηριότητας από τη στενή κυριαρχία των φυσικών συνθηκών επηρέασε επίσης πολύ τη μορφή και το περιεχόμενο των σημερινών διαχωρισμών μεταξύ αστικής και αγροτικής ζώνης πα-

ντού ανά τον κόσμο. Ιδιαίτερα στις πλέον προηγμένες από τεχνική άποψη χώρες, η αγροτική ζώνη δεν παρουσιάζει πλέον τα ίδια χαρακτηριστικά που τη διέκριναν άλλοτε από την αστική ζώνη. Τα αγροτικά επαγγέλματα διαφέρουν από τα επαγγέλματα που ασκούνται στην αστική ζώνη όσο και τα διάφορα αστικά επαγγέλματα διαφέρουν τα μεν από τα δε. Οι οδικές υποδομές, η μορφή του οικισμού, οι ηλεκτρικές οικιακές συσκευές κ.τ.λ. είναι στην αγροτική ζώνη σχεδόν οι ίδιες με εκείνες που υπάρχουν στις πόλεις.

Η λειτουργία της παγκόσμιας αγοράς και της διεθνούς οικονομίας δημιουργεί σήμερα διαχωρισμούς που σφραγίζονται ολοένα και λιγότερο από τα ιδιαίτερα φυσικά χαρακτηριστικά κάθε ηπείρου και κάθε περιοχής. Οι διαχωρισμοί αυτοί αποτελούν μάλλον συνέπεια του πολιτικού και οικονομικού συσχετισμού δυνάμεων, σε παγκόσμιο ή περιφερειακό επίπεδο. Οι σύγχρονες μορφές παραγωγής διαδίδονται παντού δημιουργώντας ένα ευρύ δίκτυο επαγγελματικής και κοινωνικοτεχνικής ομοιογένειας. Οι παλαιοί διαχωρισμοί ανάμεσα στο σύγχρονο και το πρωτόγονο ή ανάμεσα στην αγροτική οικονομία και τη βιομηχανική οικονομία βαθμιαία εξαλείφονται. Ωστόσο νέες κοινωνικές ανισομέρειες, που βασίζονται τώρα ολοένα και περισσότερο σε καθαρά οικονομικές και πολιτικές δυναμικές, ενισχύονται διαρκώς. Ιδιαίτερα σε σχέση με το επίπεδο και τις συνθήκες διαβίωσης, το ύψος εισοδημάτων, το όριο της φτώχειας κ.τ.λ., οι διαφορές διατηρούνται ανάμεσα στις πλέον ανεπτυγμένες και τις φτωχότερες χώρες, τις χώρες του Βορρά και του Νότου, το κέντρο και την περιφέρεια, τα χωριά και τα μεγάλα πολεοδομικά συγκροτήματα. Καμιά φορά μάλιστα μεγαλώνουν.

3.2. Τα πολιτικά σύνορα απέναντι στα πολιτισμικά και οικονομικά σύνορα του κόσμου μας

Η νοοτροπία που επικρατούσε στη διάρκεια του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα ήταν ότι το κράτος-έθνος αντιπροσωπεύει την πλέον ενδεδειγμένη πολιτική πραγματικότητα ώστε να επιτρέψει την οικονομική και πολιτισμική άνθηση της κοινωνίας και την πραγματοποίηση των πλέον προηγμένων πολιτικών ελευθεριών για τους πολίτες. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι η ιδέα αυτή κατείχε την εποχή εκείνη μια δύναμη χειραφέτησης, παρά τις εθνικιστικές ή και υπερεθνικιστικές αποκλίσεις που εκδηλώνονταν καμιά φορά από χώρα σε χώρα. Η ιδέα αυτή ήταν κατ' αρχάς ένα κάλεσμα που αξίωνε την αναγνώριση του δικαιώματος των λαών στην εθνική κυριαρχία. Ήταν επομένως μια ιδεολογία που επιζητούσε να εξασφαλίσει την εθνική ελευθερία κάθε λαού εναντίον των ιμπεριαλιστικών βλέψεων των δυνάμεων που κυριαρχούσαν την εποχή εκείνη στη διεθνή σκηνή. Στη συνέχεια η ιδέα του κράτους-έθνους αντιπροσώπευε επίσης μια ιδεολογική φόρμουλα πραγματικά ελκυστική για τους λαούς που επιζητούσαν την απελευθέρωσή τους από τον αποικιοκρατικό ζυγό. Η φάση αυτή συνέπιπτε με την αφύπνιση των πολιτικών φιλοδοξιών των εθνικών αστικών τάξεων, που ήταν πλέον έτοιμες να αγωνιστούν για να προστατέψουν και να διαφυλάξουν την αποκλειστικότητα της δικής τους εθνικής αγοράς.

Σε αυτό το πλαίσιο, φυσικά σύνορα του κάθε έθνους θεωρούνταν εκείνα που είχε χαράξει το εθνικό κράτος. Η διαφύλαξη μιας ξέχωρης εθνικής ταυτότητας δεν μπορούσε να πραγματοποιηθεί παρά μόνο με τη διασφάλιση της κυριαρχίας του έθνους πάνω στην ίδια του την επικράτεια ως γεωπολιτικό και διοικητικό χώρο αναγνωρισμένο από το Διεθνές Δίκαιο. Η φιλοσοφία της

εποχής, η τέχνη, οι ιδεολογικές προπαγάνδες, η λαογραφία και η νοστοροπία των ανθρώπων ήταν διαποτισμένες από αυτή την ιδέα, που θεωρούσε το εθνικό κράτος θεματοφύλακα της οικονομικής άνθησης της εθνικής κοινότητας. Ο Γερμανός γεωγράφος και πολιτειολόγος Friedrich Ratzel διατύπωσε γύρω στα τέλη του 19ου αιώνα την ιδέα ότι το εθνικό κράτος είναι όπως ένας οργανισμός ριζωμένος στο έδαφος, παρόμοιος με ένα φυτό ή κάποιον άλλο βιολογικό οργανισμό. Το εθνικό κράτος χρειάζεται, καθώς έλεγε, την επικράτειά του, δηλαδή ένα κομμάτι γης για να αντλεί από εκεί την ενέργειά του, ακριβώς όπως ένα δέντρο. Ως πολιτική κοινότητα, έχει τις ρίζες του σε ένα σύνολο κοινών αξιών, μια πολιτισμική κληρονομιά που μοιράζονται όλοι οι πολίτες, την εμπειρία μιας ιστορικής δράσης αναγνωρισμένης ως θεμέλιο του κοινού τους πεπρωμένου. Παρά τη σημασία τους, τα στοιχεία αυτά δεν επαρκούν για την οικοδόμηση ενός κυρίαρχου κράτους, διότι αυτό το τελευταίο χρειάζεται επίσης μια επικράτεια. Ο Ratzel υποστήριζε ότι τα φυσικά και τα πολιτικο-διοικητικά σύνορα ενός εθνικού κράτους δεν συνιστούν δύο μεταβλητές εντελώς ανεξάρτητες. Η εθνική επικράτεια, από πολιτική άποψη, δεν μπορεί να παραμείνει ακέραια και να εξυπηρετεί τα συμφέροντα των πολιτών παρά μόνο υπό την προϋπόθεση ότι επικαλύπτει μια φυσική, γεωγραφική επικράτεια που επιτρέπει την ορθή λειτουργία της εθνικής οικονομίας.

Προς τα τέλη του 19ου αιώνα ο Alexis de Tocqueville υπογράμμιζε τη διαφορά ανάμεσα στο είδος εκείνο των αλλαγών που έχουν θρησκευτικό και πολιτισμικό χαρακτήρα και σε ένα δεύτερο είδος αλλαγών που είναι πολιτικής φύσεως. Κατ' αυτόν, τα δύο αυτά είδη αλλαγών διακρίνονται κατ' αρχήν από την κλίμακα και την έκταση της πραγματοποίησής τους. Οι πολιτικές αλλαγές ή οι αλλαγές που παρουσιάζουν κάποια πολιτική όψη συμβαίνουν συχνά, έλεγε ο Tocqueville, σε μια επικράτεια που ριζείται από τα πολιτικά και διοικητικά σύνορα του κάθε κράτους. Αντιθέτως, οι πολιτισμικές και θρησκευτικές αλλαγές ξεπερνούν τα σύνορα της χώρας προέλευσής τους και διαδίδονται σε ολόκληρο τον κόσμο. Οι μεγάλες μονοθεϊστικές θρησκείες και τα μεγάλα πολιτισμικά, καλλιτεχνικά και ιδεολογικά ρεύματα κατακλύζουν τον κόσμο χωρίς να λαμβάνουν υπόψη τα σύνορα μεταξύ των κρατών. Αντιπροσωπεύουν μια οικουμενική πραγματικότητα που ξεκινά από μια πολύ συγκεκριμένη πολιτισμική εστία, που όμως μετά από λίγο καιρό διαδίδεται σε ολόκληρο τον κόσμο. Ο Tocqueville θεωρεί ότι οι αξίες και ο τύπος πολιτικής οργάνωσης που προέκυψαν από τη Γαλλική Επανάσταση αντιπροσωπεύουν με εξαιρετικό τρόπο μια πολύ ιδιαίτερη περίπτωση. Πρόκειται για μια πολιτική επανάσταση που οι αξίες και οι επιδιώξεις της διαδίδονται σε ολόκληρο τον κόσμο με τη μορφή κυμάτων αναμετάδοσης θρησκευτικών και πολιτισμικών αξιών, άρα αγνοώντας τα πολιτικά σύνορα του κάθε κράτους.

Η εποχή μας έχει σχετικοποιήσει την κλειστή προς τα έσω μορφή των πολιτικών συνόρων. Προφανώς, ακόμα και σήμερα, οι λαοί και οι πολιτικές τους ηγεσίες είναι προσηλωμένοι στις αξίες της εθνικής κυριαρχίας. Τα σύνορα αντιπροσωπεύουν πάντοτε σημαντικές κατευθυντήριες γραμμές που καθοδηγούν τη δραστηριότητα του κράτους και των εθνικών παραγόντων, πολιτικών και οικονομικών. Σε ορισμένες περιοχές του κόσμου το πρόβλημα της οικοδόμησης του εθνικού κράτους και της παγίωσης των συνόρων του δεν έχει ακόμη επιλυθεί. Οι εθνικές διενέξεις σχετικά με αυτό το ζήτημα παίρνουν μερικές φορές τη μορφή αποτρόπαιων βιαιοτήτων και στρατιωτικών συρράξεων. Ωστόσο στις μέρες μας δεν μπορούμε πλέον να ισχυριστούμε ότι οι πο-

λιτικές αλλαγές έχουν την τάση να πραγματοποιούνται αποκλειστικά στο εσωτερικό μιας εθνικής πολιτικής επικράτειας. Τα σύνορα των κρατών έχουν γίνει πιο διαπερατά. Η κρατική αυθεντία συχνά παραμερίζει μπροστά στις πολιτικές και οικονομικές αξιώσεις που προέρχονται από τους διεθνείς ή υπερεθνικούς οργανισμούς. Έτσι, η διαφορά ανάμεσα στις πολιτικές αλλαγές και τις πολιτισμικές αλλαγές είναι σήμερα λιγότερο αισθητή σε σχέση με την παλαιά της μορφή.

Τα κράτη που αποτελούν την Ευρωπαϊκή Κοινότητα και οι χώρες που απέκτησαν πρόσφατα το δικαίωμα να ενταχθούν σε αυτήν υπακούουν, σε πολλούς τομείς, στις αποφάσεις που λαμβάνονται στο επίπεδο των ευρωπαϊκών θεσμικών οργάνων. Οι αποφάσεις των Διεθνών Δικαστηρίων και του Δικαστηρίου των Ε.Κ. επιβάλλονται ολοένα και περισσότερο στα μεμονωμένα κράτη. Το ίδιο ισχύει και σε ό,τι αφορά υποθέσεις που υπάγονται στην κοινή δημοσιονομική πολιτική, στη μεταναστευτική πολιτική, στις οικονομικές στρατηγικές, οι οποίες οφείλουν να ανταποκρίνονται σε ευρωπαϊκές προδιαγραφές και εντολές, κ.τ.λ. Επανειλημμένος ο ΟΗΕ έχει ψηφίσει προκειμένου μια διεθνής στρατιωτική δράση να μπορέσει να παρέμβει σε τοπικές πολιτικές κρίσεις. Χωρίς να εγκαταλείπουν την αρχή της εθνικής κυριαρχίας και ακεραιότητας, πολυάριθμα κράτη έχουν προσυπογράψει διεθνείς συμφωνίες για το σεβασμό των ατομικών δικαιωμάτων στην επικράτειά τους. Αποδέχονται επομένως στο εξής ότι η διεθνής κοινότητα πρέπει να μεριμνά για την υλοποίηση των συγκεκριμένων δεσμεύσεων που έχουν αναληφθεί σε αυτό τον τομέα. Κατά κάποιον τρόπο, πρόκειται ακριβώς για μια διαδικασία διεθνοποίησης του εσωτερικού καθεστώτος εφαρμογής και σεβασμού των πολιτικών δικαιωμάτων των πολιτών.

Το νέο αυτό στάδιο της πολιτικής εξέλιξης του κόσμου, ενώ καθιστά ελαστικότερα τα πολιτικά σύνορα μεταξύ των κρατών, δεν εξαλείφει ωστόσο τις διενέξεις και τις πολιτικές διαχωριστικές γραμμές ως προς τους υφιστάμενους πολλαπλούς τύπους πολιτικής κυριαρχίας ή ηθικής εξουσίας και τα διάφορα σύνολα κοινοτικών συμφερόντων. Ο ρόλος των εθνοτήτων ή των ομάδων που ανήκουν στο ίδιο έθνος ενισχύεται ακόμη και στο επίπεδο της εξυπηρέτησης των οικονομικών και στρατηγικών συμφερόντων. Αυτά δημιουργούν μη εδαφικές περιοχές οικονομικών συναλλαγών, καθιερώνοντας «εθνικές οικονομίες» οι οποίες αποδίδουν προτεραιότητα στις σχέσεις μεταξύ ατόμων που μοιράζονται την ίδια εθνική ταυτότητα. Πρόκειται για το χώρο ο οποίος σε πολλές χώρες της Ευρώπης χρησιμεύει όλο και περισσότερο ως εμπειρικό υπόβαθρο για την εξυπηρέτηση οικονομικών συμφερόντων και συλλογικών ταυτοτήτων. Τα σύνορα ανάμεσα στις κοινοτικές χώρες ελαστικοποιούνται, αλλά οι φραγμοί ανάμεσα στην Ευρωπαϊκή Ένωση και τις χώρες που την περιβάλλουν γίνονται ακόμη πιο αδιαπέραστοι. Υπάρχει επαγρύπνηση για την καλή τους προστασία και φύλαξη. Πλήθος διαφορών σε θέματα οικονομικής συναλλαγής επηρεάζουν στο εξής τις σχέσεις μεταξύ της κοινοτικής Ευρώπης και των Ηνωμένων Πολιτειών της Αμερικής. Πολλές χώρες ή πολιτικοί συνασπισμοί αρνούνται να αναγνωρίσουν τη νομιμότητα μιας κάποιας υπερεθνικής κυριαρχίας, σε ό,τι αφορά κυρίως τον τομέα των εξοπλισμών. Οι επιθέσεις της 11ης Σεπτεμβρίου 2001 σηματοδότησαν τη δημιουργία μιας άλλης, νέας, διαχωριστικής γραμμής μεταξύ διαφόρων χωρών, η οποία εκφράζεται από ιδεολογική άποψη με διάφορες διατυπώσεις που συντάσσονται στη βάση της έννοιας της καταπολέμησης της τρομοκρατίας.

3.3. Τα σύνορα μεταξύ των κοινωνικών ομάδων

Σε ό,τι αφορά τα σύνορα μεταξύ των κοινωνικών ομάδων και στρωμάτων της σύγχρονης κοινωνίας, έχει διατυπωθεί μια νέα προσέγγιση η οποία αποτέλεσε σημαντική συνεισφορά, εμπλουτίζοντας και τροποποιώντας τις κοινωνικές και πολιτικές θεωρίες του παρελθόντος. Όταν προσεγγίζουμε το πρόβλημα των συνόρων μεταξύ των ομάδων που συνιστούν την κοινωνία, η προβληματική είναι αρκετά πολυσύνθετη και περίπλοκη. Ανακύπτουν πολλά προβλήματα, οικονομικής, κοινωνικής, πολιτισμικής κ.τ.λ. φύσεως. Ωστόσο, μεταξύ όλων αυτών των προβλημάτων, η σύγχρονη πολιτική φιλοσοφία δίνει το προβάδισμα σε εκείνο που διέπει το ρυθμό, τον προσανατολισμό και το εύρος των άλλων κοινωνικών δυναμικών. Πρόκειται ακριβώς για το πρόβλημα που αφορά τη σχέση ανάμεσα στην πολιτική ισότητα και τις κοινωνικές και οικονομικές ανισότητες στο σύγχρονο κόσμο.

Οι πολιτικές θεωρίες του 18ου και του 19ου αιώνα παρουσίαζαν το εν λόγω πρόβλημα μέσα από το πρίσμα της εξάλειψης των πολιτικών προνομίων των ευγενών και της αριστοκρατίας. Οι θεμελιωτές της σύγχρονης φιλελεύθερης δημοκρατίας, όπως οι John Locke, Jean-Jacques Rousseau, Immanuel Kant κ.ά., πίστευαν ότι η θέσπιση των δημοκρατικών δικαιωμάτων θα αποτελούσε αποφασιστικό βήμα προς την οικοδόμηση μιας κοινωνίας που θα σεβόταν την ισότητα πολιτικών δικαιωμάτων για όλους τους πολίτες. Έφταναν μάλιστα ακόμα πιο μακριά, ελπίζοντας ότι το δημοκρατικό Κράτος Δικαίου θα ήταν επαρκής προϋπόθεση ώστε να δημιουργηθεί μια πιο δίκαιη κοινωνία στο επίπεδο των κοινωνικών και οικονομικών σχέσεων. Πίστευαν ότι η πολιτική ισότητα θα συνεπαγόταν κατά τρόπο σχεδόν αναπότρεπτο την ισότητα των κοινωνικών και οικονομικών συνθηκών των πολιτών. Έτσι, η εξάλειψη των πολιτικών συνόρων θεωρούνταν ως ο απαραίτητος δρόμος για την εδραίωση μιας πιο δίκαιης ισορροπίας μεταξύ των οικονομικών συμφερόντων των πολιτών. Η πτώση των πολιτικών φραγμών θα οδηγούσε, κατά τη γνώμη τους, στην κατάρρευση των κοινωνικών και οικονομικών συνόρων.

Η ιστορική εμπειρία των πρώτων φάσεων του καπιταλισμού διέψευσε τις ελπίδες που είχε γεννήσει το επαναστατικό στάδιο της πάλης κατά του Παλαιού Καθεστώτος. Η λειτουργία της οικονομίας της (ιδιωτικής) αγοράς, παρά την παρουσία μιας κοινωνίας λίγο-πολύ δημοκρατικής, δεν άμβλυσε διόλου τις διαφορές μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων. Εντελώς αντίθετα, τα οικονομικά, κοινωνικά και συμβολικά σύνορα μεταξύ των κοινωνικών τάξεων έγιναν ακόμη πιο αισθητά. Η πόλωση της κοινωνίας οξυνόταν ολοένα και περισσότερο και δημιουργούσε εξεγέρσεις, ταραχές, κοινωνικά κινήματα που απαιτούσαν έναν πιο δίκαιο κόσμο. Στο πλαίσιο αυτής της γενικευμένης κοινωνικής απογοήτευσης οι θεωρητικοί της ισότητας άρχισαν να κερδίζουν έδαφος. Ένας «πρωτόγονος κομμουνισμός», που έλεγε ότι εμπνέεται από τα διδάγματα του Karl Marx, κήρυττε την άμεση εξάλειψη όλων των φραγμών μεταξύ κοινωνικών τάξεων και την εφαρμογή μιας αλγεβρικής ισότητας ως προς τις οικονομικές και κοινωνικές συνθήκες των πολιτών. Αποκτούσε ολοένα και μεγαλύτερη επιρροή για να καταλήξει στα ολοκληρωτικά καθεστώτα των χωρών της Ανατολικής Ευρώπης. Και η ώρα για την εμφάνιση νέων συλλογικών απογοητεύσεων σήμανε μετά από μερικές δεκαετίες. Μια κοινωνία χωρίς εσωτερικούς σχηματισμούς, άρα απαλλαγμένη από κοινωνικές διαφορές, βασισμένη στην απόλυτη ομοιογένεια των συνθηκών διαβίωσης των ατόμων, έδειχνε ότι αναγκαστικά θα έπαιρ-

νε τη μορφή μιας ολοκληρωτικής κοινωνίας, ελεγχόμενης από ένα παντοδύναμο κράτος που περιφρονούσε όλα τα δημοκρατικά δικαιώματα.

Ένα τρίτο στάδιο αρχίζει με τη διαχείριση των ισορροπιών μεταξύ πολιτικής ισότητας και οικονομικών ανισοτήτων. Συγγραφείς όπως ο Jurgen Habermas, ο John Rawls και πολλοί άλλοι, προσπάθησαν να κάνουν μια σύνθεση προκειμένου να ξεπεραστούν οι προηγούμενες ιστορικές απογοητεύσεις. Κατ' αρχάς κατέδειξαν ότι είναι αδύνατον μια κοινωνία να διαφυλάξει τη δημοκρατική της φύση όταν παράλληλα συγκροτείται από φραγμούς, διαφορές και σημαντικά κοινωνικά και οικονομικά σύνορα. Σύμφωνα με αυτούς, το θεμέλιο της σύγχρονης δημοκρατίας στηρίζεται στην αρχή των ίσων ευκαιριών. Όμως δεν μπορούμε να φανταστούμε μια κοινωνία που θα τηρούσε την ισότητα ευκαιριών και συγχρόνως θα επέτρεπε βαθιές οικονομικές ανισότητες μεταξύ των κοινωνικών της στρωμάτων. Οι πλουσιότεροι δεν θα βρίσκονταν επομένως στην ίδια θέση με τους φτωχότερους όσον αφορά την άσκηση των πολιτικών τους δικαιωμάτων. Τα πολιτικά προνόμια θα επανέρχονταν, αλλοιώνοντας έτσι το περιεχόμενο της δημοκρατίας. Τα πλέον ενδεή άτομα δεν θα είχαν την ίδια πρόσβαση στον πολιτικό βίο και τα μέσα επικοινωνίας με τους άλλους πολίτες. Από την άλλη πλευρά, η εφαρμογή μιας ισονομικής δικαιοσύνης, που θα απαιτούσε την πλήρη εξάλειψη των κοινωνικών διαφορών, θα δημιουργούσε ένα κατακόρυφο σύνορο πολιτικής φύσεως. Θα παρήγε ένα γραφειοκρατικό κράτος που θα το χώριζαν απροσπέλαστα σύνορα από το σύνολο της κοινωνίας.

Οι σύγχρονες πολιτικές φιλοσοφίες αντιπαρατίθενται πράγματι ως προς το ζήτημα της διαχείρισης των κοινωνικών διαφορών μεταξύ των ατόμων. Δύο σημαντικά ιδεολογικά ρεύματα κυριαρχούν στην κοινωνική σκηνή. Οι οπαδοί της «δικαιοσύνης της κατανομής» πιστεύουν, μαζί με τον John Rawls, ότι οι κοινωνικές διαφορές πρέπει να αμβλυνθούν μέσω της δράσης της δημόσιας ισχύος. Χωρίς να εξομοιώνει τις συνθήκες διαβίωσης των πολιτών, η εν λόγω δράση θα μπορούσε να διατηρήσει τις διαφορές αυτές μέσα σε κάποια πιο δίκαια όρια. Αντιθέτως, οι φιλελεύθεροι, όπως παραδείγματος χάρη ο Nozick, υπερασπίζονται την ιδέα ενός «μινιμαλιστικού κράτους» που δεν παρεμβαίνει για να διαταράξει το παιχνίδι της τύχης στις οικονομικές δυναμικές. Σύμφωνα με αυτούς τους τελευταίους, οι κοινωνικές διαφορές, τα σύνορα μεταξύ των κοινωνικών στρωμάτων, είναι αναπόφευκτα μέσα σε μια δημοκρατική κοινωνία που θέλει να σέβεται την ελευθερία επιλογής του ατόμου.

Παρά τις διαφορές μεταξύ αυτών των προσεγγίσεων, ένα πρόβλημα εξακολουθεί να τίθεται μόνιμα και σταθερά: πώς μπορούμε να κατανοήσουμε και να διαχειριστούμε τις οικονομικές και κοινωνικές ανισότητες σε συνθήκες πολιτικής και νομικής ισότητας που διασφαλίζει το κράτος δικαίου;

Είναι φανερό ότι τα κοινωνικά και οικονομικά σύνορα στους κόλπους των σύγχρονων κοινωνιών δεν συμβάλλουν στην ενίσχυση της εθνικής αλληλεγγύης, η οποία βασίζεται σε δημοκρατικές αξίες. Παίρνουν νέες, πρωτοφανείς μορφές. Αντιστέκονται επίσης απέναντι στη διαδικασία εξομοίωσης των γενικών συνθηκών διαβίωσης, η οποία υποστηρίζεται από τη συνεχή πρόοδο της επιστήμης και της τεχνικής. Από κοινωνιολογική άποψη, η σύγχρονη ζωή γνωρίζει αντιφατικές πραγματικότητες και συγκρουσιακές τάσεις. Το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής τόπου κατοικίας και εργασίας συμβάλλει στην ανάμειξη ατόμων διαφορετικής κοινωνικής προέλευσης. Αντιθέτως, τα φαινόμενα των αστικών διακρίσεων δημιουργούν νέους φραγμούς μεταξύ των κοινωνι-

κών ομάδων που ζουν στην ίδια πόλη, ή ακόμα και στην ίδια κοινότητα. Το δικαίωμα της ελεύθερης επιλογής του επαγγέλματος και το δικαίωμα στην εργασία εν γένει, μέσα στα πλαίσια του εκδημοκρατισμού της εθνικής παιδείας, επιτρέπουν στον κοινωνικό «ανεγκυστήρα» να αλλάξει την κοινωνική θέση ενός μεγάλου αριθμού ατόμων. Αντιθέτως, οι ανισότητες στο πολιτισμικό επίπεδο των οικογενειών και η απήχησή τους στην παιδεία και στο επίπεδο μόρφωσης των παιδιών παρεμποδίζουν την κοινωνική κινητικότητα, ενισχύουν τα σύνορα ανάμεσα στα κοινωνικά στρώματα και οδηγούν σε μια παγιωμένη κατάσταση, η οποία χαρακτηρίζεται από την κοινωνική αναπαραγωγή. Το άνοιγμα της εθνικής οικονομίας και οι νέες ανάγκες για φθηνότερο εργατικό δυναμικό, το οποίο προσλαμβάνεται σε επαγγέλματα επίπονα ή λιγότερο ελκυστικά για τους αυτόχθονες, οδηγούν σε ανάμιξη των πληθυσμών και των πολιτισμών. Ευρωπαίοι, Άραβες, Ασιάτες, Αφρικανοί, μοιράζονται συχνά το χώρο της ίδιας πόλης δημιουργώντας κοινότητες πολύ δραστήριες, γεμάτες ζωτικότητα, ακριβώς χάρη σε αυτή τη διασταύρωση πληθυσμών και πολιτισμών. Αντιθέτως, μια κάποια κοινωνική εξαθλίωση, η ανεργία, οι επαγγελματικές και κοινωνικές αντιζηλίες κ.ά. τροφοδοτούν τάσεις ξеноφοβίας μεταξύ ενός αυξημένου αριθμού ατόμων που θεωρούν το χρώμα του δέρματος αξιόπεραστο φραγμό και εμπόδιο στις ανθρώπινες σχέσεις.

* * *

Η ανάλυση των προβληματισμών που έχουν διατυπώσει γνωστοί συγγραφείς στις κοινωνικές επιστήμες καθώς και η εμπειρική παρατήρηση καταδεικνύουν ότι η ανοιχτή κοινωνία, δηλαδή η φιλελεύθερη κοινωνία της οικονομίας της αγοράς, του κράτους δικαίου, των ατομικών δικαιωμάτων κ.τ.λ., έχει συμβάλει πράγματι στην εξάλειψη πολλών παλαιών συνόρων, είτε αυτά είναι γεωγραφικά, είτε πολιτικά, είτε κοινωνικά. Η εποχή μας έχει καταστήσει ορισμένα σύνορα λιγότερο σημαντικά και λιγότερο αναδιπλωμένα στον εαυτό τους. Η ανάπτυξη της επιστήμης και της τεχνικής έχει τροποποιήσει τους συσχετισμούς, δηλαδή τις σχέσεις, τις κοινές όψεις και τις αλληλεπιδράσεις μεταξύ διαφόρων τομέων του σημερινού κόσμου. Η ίδια η γνωσιολογική έννοια του συνόρου έχει αλλάξει. Στο εξής αυτή καθαυτή η ταυτότητα των διαχωρισμένων οντοτήτων θεωρείται ότι δημιουργήθηκε χάρη στην αλληλεπίδραση με το περιβάλλον της. Τα σύνορα γίνονται σήμερα αντιληπτά μάλλον ως ζώνες επαφών και ανταλλαγών. Τέλος, σήμερα επιμένουμε να δίνουμε έμφαση στη συμβολική όψη των συνόρων του κόσμου μας. Συμβολικό δεν σημαίνει απατηλό. Συμβολικό σημαίνει πως κάθε σύνορο δεν υπολογίζεται και δεν έχει σημασία παρά μόνο σε σχέση με μια ανθρώπινη πρακτική, μια κοινωνική δράση ή μια σκόπιμη υποκειμενικότητα. Κατά συνέπεια, η σύγχρονη αντίληψη περί συνόρων τα θεωρεί ως κάποια αδρά όρια που εμφανίζονται και εξαφανίζονται ανάλογα με μια τελεολογική προσέγγιση, η οποία είναι εκείνη του ανθρώπου.

Ωστόσο η «ανοιχτή κοινωνία» δεν είναι μια κοινωνία χωρίς σύνορα. Κατασκευάζει νέα σύνορα χάρη στην ίδια της τη λειτουργία. Τα νέα αυτά σύνορα δεν είναι εξ ορισμού ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο σημαντικά από εκείνα που προϋπήρχαν. Εναπόκειται στον άνθρωπο να αξιολογήσει την εμβέλειά τους. Υποκειμενικά, ο άνθρωπος θεωρεί ότι ένα σημερινό σύνορο είναι πιο σημαντικό από ένα παλαιό σύνορο. Μια σημερινή διαφορά μπορεί να τραβήξει την προσοχή των ανθρώπων χίλιες φορές περισσότερο από έναν πραγμα-

τικό κοινωνικό ή πολιτικό φραγμό αλλοτινών εποχών. Οι διαφορές μεταξύ των ανθρώπων έχουν ίσως γίνει λιγότερο σημαντικές από ό,τι στο παρελθόν. Όμως ο άνθρωπος έχει γίνει πιο ευαίσθητος στις διαφορές από ό,τι άλλοτε. Ο άνθρωπος νιώθει ίσως πιο μοναχικός σήμερα, γιατί οι παλαιές μορφές της ανθρώπινης αλληλεγγύης, που βασιζόνταν στην πατριά, την αγροτική ζωή, την οικιακή οικονομία, έχουν χαθεί. Τα σύνορα ανάμεσα στο άτομό του και τους άλλους, ανάμεσα στο εγώ και τον περίγυρο, ανάμεσα στη μύχια υποκειμενικότητα και τον κόσμο, του φαίνονται άρα πιο σημαντικά σε σχέση με εκείνα που είχε να αντιμετωπίσει ο πατέρας του.

Εξάλλου ένας κόσμος χωρίς σύνορα, από φιλοσοφική και ηθική άποψη, δεν είναι εφικτός. Ένας κόσμος χωρίς σύνορα παραπέμπει σε έναν κόσμο χωρίς εσωτερικό σχηματισμό, στο «Απόλυτο Μηδέν». Το Ον γίνεται Ον ακριβώς γιατί είναι καθορισμένο. Εδώ όμως επιβάλλεται μια θεμελιώδης παρατήρηση. Πρέπει να γίνεται σαφής διαχωρισμός μεταξύ συνόρου και φραγμού. Ένα σύνορο είναι μάλλον μια διαχωριστική γραμμή, ένα αδρό χαρακτηριστικό που διακρίνει τα «πράγματα» του κόσμου μας. Είναι αναγκαίο ως διαφορά, ούτως ώστε κάθε «πράγμα» να έχει το όνομά του, τη δική του λογική και οντολογική ταυτότητα. Αντιθέτως, ένας φραγμός είναι ένα σύνορο αδιάβατο, ένα τείχος που χωρίζει τα ανθρώπινα όντα, τα οποία δεν επικοινωνούν πλέον, αλληλοεχθρεύονται, αλληλοσπαράσσονται αδιάκοπα, αλληλομισούνται.

BIBΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Aristote (1961), *Ethique de Nicomaque*, Paris: Garnier Frères.
 De la Blache, V. (1995), *Principes de la géographie humaine*, Paris: Editions Utz.
 Dubois, M., Kergomard, J.-G. (1903), *Précis de géographie économique*, Paris: Masson et Co.
 Habermas, J. (1993), *L'espace public*, Paris: Payot.
 Kant, E. (1986), *Critique de la raison pure*, Paris: PUF.
 Marx, K. (1994), *Ecrits de jeunesse*, Paris: Quai Voltaire.
 Mauss, M. (1969), «Les civilisations: éléments et formes», στο *Essais de sociologie*, Paris: Editions de Minuit.
 Mc Luhan, M. (1968), *Pour comprendre les médias*, Editions HMH.
 Popper, K. (1956), *Misère de l'historicisme*, Paris: Plon.
 Ratzel, F. (1988), *Géographie politique*, Paris: Economica.
 Rawls, J. (1997), *Théorie de la justice*, Paris: Editions du Seuil.
 Tocqueville, A. de (1986), *De la démocratie en Amérique*, Paris: Robert Laffont.

ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΣΥΝΟΡΑ. Η ΗΠΕΙΡΟΣ ΜΕΤΑ ΤΟ 1990. Η ΠΕΡΙΠΤΩΣΗ ΤΗΣ ΕΠΑΡΧΙΑΣ ΚΟΝΙΤΣΑΣ¹

Βασίλης Νιτσιάκος*, Κώστας Μάντζος**

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Η κατάρρευση του κομμουνιστικού καθεστώτος της Αλβανίας οδήγησε ουσιαστικά σε ένα βίαιο άνοιγμα των αλβανοελληνικών συνόρων και σε μια μαζική έξοδο του πληθυσμού, ένα μεγάλο μέρος του οποίου κατευθύνθηκε στην Ελλάδα. Η περιοχή της Κόνιτσας αποτέλεσε τόσο σημαντικό πέρασμα όσο και τόπο εγκατάστασης μεταναστών, κυρίως από τις γειτονικές περιοχές της νότιας Αλβανίας. Όλη αυτή η κινητικότητα και η επανασύνδεση των γειτονικών περιοχών εκατέρωθεν του εθνικού συνόρου οδήγεί στη βαθμιαία αποκατάσταση της χαμένης ιστορικής ενότητας του χώρου. Παλιοί δρόμοι και τρόποι οικονομικών ανταλλαγών επανέρχονται σε λειτουργία έστω και με διαφορετικές μορφές και όψεις, παλιές κοινωνικές σχέσεις ακόμα και συγγενικοί δεσμοί αποκαθίστανται, ξεχασμένα μονοπάτια χρησιμοποιούνται εκ νέου. Άνθρωποι, ζώα και αγαθά περνούν από τη μια χώρα στην άλλη, ακόμα και στη χρονική διάρκεια μιας μέρας, δημιουργώντας τώρα πια ένα δι-εθνικό χώρο εκεί που άλλοτε υπήρχε απλώς δια-τοπικότητα. Διαμορφώνεται έτσι ένα κοινωνικό πεδίο που τέμνει το εθνικό σύνορο και συνιστά σε μεγάλο βαθμό αποκατάσταση της ιστορικής ενότητας της περιοχής και την ενεργοποίηση δρόμων επικοινωνίας και σχέσεων, οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών, οι οποίες ίσχυαν στο παρελθόν μεταξύ οικογενειών, κοινοτήτων και εθνοτικών ομάδων.

Migration and Borders. Epirus after 1990: The Case of Konitsa Province

Vassilis Nitsiakos, Kostas Mantzos

ABSTRACT

The collapse of Albania's communist regime led to a virtually violent re-opening of the Albanian-Greek border followed by a mass exodus of the population, a large part of which headed towards Greece. During this process the Konitsa area became not only an important passage for immigrants heading towards the large Greek cities, but also a settlement place, especially for those that originated from the neighbouring areas of southern Albania. This mobility and re-establishment of communication among bordering regions on both sides of the national boundary leads to the gradual restoration of the lost historical unity of space. Old routes and ways of commercial exchange reoccur, though in different forms, past social relations or even kinship bonds are re-established, forgotten footpaths are being used again. People, animals, and goods move from one country to the other crossing the border even during the same day, creating a trans-national space, replacing the trans-local one of the pre-national past. Thus, a social field is formed that cuts through the national border and to a large extent constitutes a restoration of the historical unity of the area, reactivating communication routes and relations, economic, social, and cultural, that pertained in the past among kin, communities, and ethnic groups.

* Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων, e-mail: bnitsiak@cc.uoi.gr.

** Υποψήφιος Διδάκτωρ Παν/μίου Ιωαννίνων.

1. Η έρευνα στην οποία στηρίζεται το παρόν άρθρο πραγματοποιήθηκε στο πλαίσιο ερευνητικού προγράμματος των Πανεπιστημίων Πατρών και Ιωαννίνων με τίτλο «Οι επιπτώσεις της εγκατάστασης και απασχόλησης του ξένου εργατικού δυναμικού στην ελληνική ύπαιθρο» (2000-2002). Επιστημονικός υπεύθυνος του προγράμματος ήταν ο καθηγητής του Πανεπιστημίου Πατρών Χ. Κασίμης, ενώ η ερευνητική ομάδα αποτελούνταν από τον αναπλ. καθηγητή του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Β. Νιτσιάκο, την ερευνήτρια του ΕΚΚΕ Ε. Ζακοπούλου και τον λέκτορα του Πανεπιστημίου Ιωαννίνων Α. Παπαδόπουλο. Επιστημονικοί συνεργάτες του προγράμματος ήταν επίσης οι υποψήφιοι διδάκτορες Μ. Φώκου, Κ. Μάντζος και Χ. Κασίμη. Το πρόγραμμα χρηματοδοτήθηκε από το Υπουργείο Γεωργίας.

Οποιαδήποτε προσπάθεια αναζήτησης των χαρακτηριστικών της φυσιογνωμίας των μεθοριακών περιοχών της Ηπείρου στο πέρασμα από τον 20ό στον 21ο αιώνα έχει αναμφισβήτητα να αντιμετωπίσει δύο παραμέτρους, που αφενός συνδέονται μεταξύ τους και αφετέρου αναδεικνύουν χαρακτηριστικές διαστάσεις της νεότερης ιστορίας της ευρύτερης περιοχής. Η πρώτη παράμετρος αφορά τον ίδιο το μεθοριακό χαρακτήρα της περιοχής, όπως αυτός διαμορφώθηκε με τη χάραξη του ελληνοαλβανικού συνόρου μετά τους Βαλκανικούς πολέμους, η δεύτερη με το φαινόμενο της μετανάστευσης, που στο γύρισμα τούτου του αιώνα καθιστά την Ήπειρο τόπο υποδοχής και εγκατάστασης Αλβανών μεταναστών, ενώ στο γύρισμα του περασμένου αιώνα και κατά τη μεταπολεμική περίοδο υπήρξε κατεξοχήν τόπος αποστολής μεταναστών σε άλλες χώρες.

Πριν όμως εξετάσουμε τις διαστάσεις των δύο αυτών παραμέτρων, και πιο συγκεκριμένα τις επιπτώσεις της μετανάστευσης σε μια μεθοριακή επαρχία της Ηπείρου, της Κόνιτσας, θεωρούμε αναγκαίο να θέσουμε, έστω και σε αδρές γραμμές, ένα θεωρητικό πλαίσιο για την ανάλυσή μας. Η πρώτη βασική παρατήρηση αφορά το ρόλο των συνόρων στο πλαίσιο των σύγχρονων κρατών. Τα σύνορα ορίζουν το γεωγραφικό εύρος της πολιτικής εξουσίας των κρατών, καθορίζοντας μία από τις βασικές συνθήκες της ύπαρξής τους, την εδαφικότητα. Ίσως η πιο εντυπωσιακή αναπαράσταση αυτής της λειτουργίας των συνόρων είναι οι σύγχρονοι πολιτικοί χάρτες, πάνω στους οποίους κάθε κράτος αποδίδεται με ένα συγκεκριμένο χρώμα, ενώ μια λεπτή μαύρη γραμμή καθορίζει τα σημεία συνάντησης και διαχωρισμού των κρατών που συνορεύουν μεταξύ τους (Biggs 1999).

Αυτό που απουσιάζει όμως από την παραπάνω εικόνα είναι η ιστορικότητα κάθε συγκεκριμένου συνόρου, ιστορικότητα στην οποία εγγράφονται οι διαδικασίες δημιουργίας των εθνών-κρατών ως ξεχωριστών και ενιαίων συνόλων, που πρέπει μάλιστα να χαρακτηρίζονται από πολιτισμική ομοιογένεια. Πέρα επομένως από την πολιτική διαίρεση του κόσμου, τα σύνορα σηματοδοτούν και μια πολιτισμική διαίρεση που ιδεατά καθορίζει ένα χώρο ομοιογένειας προς το εσωτερικό και ετερότητας προς το εξωτερικό (Hobsbawm 1990, Gellner 1983, Foster 1991). Η πραγματικότητα των μεθοριακών περιοχών διαψεύδει ωστόσο διαρκώς την ιδεατή ταύτιση ενός λαού, μιας γεωγραφικής επικράτειας και ενός πολιτισμού, καθώς οι ομοιότητες και οι διαφορές, οι ταυτότητες και οι ετερότητες, σχεδόν ποτέ δεν αντιστοιχούν στις διαιρέσεις που δηλώνουν ή επιβάλλουν τα σύνορα (Horsman & Marshall 1994). Με αυτή την έννοια, η ύπαρξη πολιτισμικών σχέσεων που τέμνουν και συχνά υπονομεύουν τα κρατικά σύνορα αποτελεί φαινόμενο μάλλον συνηθισμένο.

Η καθημερινότητα των συνοριακών περιοχών καθορίζεται σε μεγάλο βαθμό από την εξής αντίφαση. Πρακτικές των οποίων το νόημα εξαρτάται ακριβώς από την ύπαρξη της συνοριακής γραμμής είναι, παράλληλα, και εκείνες που θέτουν το ίδιο το σύνορο υπό διαπραγμάτευση. Έτσι, για παράδειγμα, το καθημερινό πέρασμα των συνόρων από ανθρώπους και αντικείμενα, καθώς και η νοσηματοδότηση αυτών των πρακτικών, στο βαθμό που δεν είναι δυνατόν να ελέγχονται απόλυτα από το κράτος (ή όποιον άλλο μηχανισμό εξουσίας), συντελούν στη διαμόρφωση πολλαπλών σημασιών για το ίδιο το σύνορο.

Η πολλαπλότητα του συνόρου θέτει υπό αμφισβήτηση τις προσεγγίσεις εκείνες που βλέπουν τα σύνορα ως απλές πολιτικές και νομικές οντότητες διοι-

2. Για ένα συγκεκριμένο εθνογραφικό παράδειγμα (γαλλοισπανικό σύνορο στα Πυρηναία), βλ. Shalins 1989.

κητικού χαρακτήρα που επιβάλλονται από ένα κέντρο σε μια συγκεκριμένη περιφέρεια. Πολύ συχνά το σύνορο είναι προϊόν μιας διαρκούς διαλεκτικής ανάμεσα στην κεντρική εξουσία και τις διαφορετικές εκφάνσεις της τοπικότητας, δείχνοντας παράλληλα πως ιδέες του έθνους είναι δυνατόν να παράγονται τοπικά, συχνά σε αντιπαλότητα προς την κεντρική εξουσία.²

Ακόμα και σε περιπτώσεις όπως αυτή της ελληνοαλβανικής μεθορίου, όπου η συνοριακή γραμμή είναι παγιωμένη και σταθερή, τα όρια ανάμεσα στις επιμέρους πολιτισμικές ταυτότητες που έχουν διαμορφωθεί ιστορικά γύρω από αυτά τελούν υπό συνεχή αλλαγή και διαπραγμάτευση. Επίσης, το σύνορο καθ' αυτό μπορεί να μην αλλάζει, αλλά οι σχέσεις ανάμεσα στις περιοχές εκατέρωθεν του συνόρου, όπως και κάθε περιοχής με το αντίστοιχο εθνικό κέντρο, είναι δυνατό να επαναπροσδιορίζονται συνεχώς. Όπως εύστοχα σημειώνει ο Douglass, «το πώς σε αντίστιξη με το πού [δύο κράτη συναντιούνται] υπόκειται σε διαρκή διαπραγμάτευση» (Douglass 1998, σ. 88).

Στη συγκεκριμένη περίπτωση που εξετάζουμε, η διαπραγμάτευση του συνόρου μέσα από τις καθημερινές πρακτικές στην περιοχή της Κόνιτσας εστιάζεται κυρίως στο διαρκές πέρασμα των συνόρων από έναν σημαντικό για την περιοχή αριθμό ανθρώπων από το 1991 μέχρι σήμερα. Οι άνθρωποι αυτοί, προερχόμενοι από τις γειτονικές περιοχές της Αλβανίας, μετακινούνται προς την περιοχή της Κόνιτσας αναζητώντας κυρίως εργασία, αλλά όχι μόνο. Πρόκειται για μια διαρκή κυκλική μετανάστευση που ξεκίνησε στις αρχές της προηγούμενης δεκαετίας, όταν η πτώση του κομμουνιστικού καθεστώτος στην Αλβανία οδήγησε στο τέλος του ασφυκτικού ελέγχου της συνοριακής γραμμής και στη συνέχεια σε ένα μεγάλο μεταναστευτικό ρεύμα προς την Ελλάδα.

Αυτή η εξέλιξη, παρά τα ιδιαίτερα χαρακτηριστικά της, εντάσσεται ιστορικά σε ευρύτερες μετακινήσεις πληθυσμών (σε παγκόσμια κλίμακα) που ξεκίνησαν τις τελευταίες δεκαετίες του προηγούμενου αιώνα. Στον ευρωπαϊκό χώρο βέβαια, οι συγκεκριμένες μετακινήσεις συνδέονται κυρίως με την κατάρρευση των κομμουνιστικών καθεστώτων της Κεντρικής και Ανατολικής Ευρώπης. Η Ελλάδα δέχτηκε ένα σημαντικό μέρος της εξόδου από τις χώρες της Βαλκανικής και της πρώην Σοβιετικής Ένωσης, ενώ η Ήπειρος, όπως ήταν φυσικό, αποτέλεσε το κύριο πέρασμα των Αλβανών μεταναστών προς την υπόλοιπη Ελλάδα, αλλά και προορισμό εγκατάστασης πολλών από αυτούς, κυρίως από τον Νότο της Αλβανίας. Αυτό το νέο μεταναστευτικό ρεύμα υπαγορεύει νέες θεωρητικές αναζητήσεις ως προς το φαινόμενο της μετανάστευσης γενικά, μέσα από τις οποίες προκύπτουν προτάσεις για ένα σαφή διαχωρισμό της παρούσας μετανάστευσης από αντίστοιχα μεταναστευτικά ρεύματα του παρελθόντος, τόσο ποσοτικά αλλά κυρίως ποιοτικά, και για σύνδεσή της με ευρύτερες οικονομικές, πολιτικές και πολιτισμικές ανακατατάξεις που χαρακτηρίζουν εν πολλοίς το φαινόμενο της παγκοσμιοποίησης. Κεντρική σε αυτή την προσπάθεια είναι η έννοια transnationalism.

Μία από τις πρώτες συστηματικές χρήσεις της έννοιας αυτής εντοπίζεται σε ένα προγραμματικό κείμενο τριών κοινωνικών ανθρωπολόγων, των Schiller, Basch και Szanton-Blanc, οι οποίοι σημειώνουν: «Οι προηγούμενοι τρόποι κατανόησης της μετανάστευσης δεν είναι πλέον αρκετοί [...] Τώρα προκύπτει ένα νέο είδος μεταναστεύοντος πληθυσμού, που αποτελείται από εκείνους των οποίων τα δίκτυα, οι δραστηριότητες και τα πρότυπα ζωής περιλαμβάνουν και τη χώρα προέλευσης και τη χώρα υποδοχής. Οι ζωές τους τέμνουν τα εθνικά σύνορα και φέρνουν δύο κοινωνίες μέσα σε ένα κοινωνικό πεδίο [...]

Μια νέα έννοια είναι αναγκαία ώστε να κατανοήσουμε την εμπειρία και τη συνείδηση αυτών των νέων μεταναστευτικών πληθυσμών. Ονομάζουμε αυτή τη νέα έννοια “transnationalism” και περιγράφουμε το νέο αυτό τύπο μεταναστών ως “transmigrants”» (Schiller et al. 1992).

Ίσως η σημαντικότερη έννοια που προβάλλεται σ’ αυτή τη διατύπωση είναι εκείνη του κοινωνικού πεδίου, στην οποία μάλιστα οι τρεις συγγραφείς επιστρέφουν και σε πιο πρόσφατα κείμενα (Schiller et al. 1992, σ. 22), προκειμένου να περιγράψουν δίκτυα σχέσεων που παρακάμπτουν, αγνοούν ή ακόμα και υπονομεύουν την ιδεατή λειτουργία των συνόρων όπως την περιγράψαμε παραπάνω.

Η κατανόηση αυτού του τύπου μεταναστευτικής εμπειρίας, της δυνατότητας δηλαδή των μεταναστών να βρίσκονται ταυτόχρονα «εδώ» και «εκεί», οδήγησε και στην αναθεώρηση παλιότερων όρων, όπως εκείνου της διασποράς (Clifford 1994, Cohen 1997, Brah 1996, Van Hear 1998). Ταυτόχρονα, μέσα από τη μελέτη των κοινοτήτων της διασποράς, οι μετανάστες αναπαρίστανται ως πρότυπα υβριδικής ύπαρξης (Clifford 1994, σ. 308) και το πέρασμα των συνόρων μετατρέπεται σε μια μεταφορική επαναδιαπραγμάτευση των σχέσεων ανάμεσα στον τόπο, τον πολιτισμό και την ταυτότητα (Clifford 1997). Σύμφωνα με τη διατύπωση ενός άλλου θεωρητικού, του H. Bhabha, οι μετανάστες καταλαμβάνουν έναν τρίτο χώρο, που αντιπροσωπεύεται από τη ζώνη των συνόρων, όπου κυριαρχούν οι εναλλασσόμενες εμπειρίες του εκποτισμού και της επανεδαφοποίησης (re-territorialization, βλ. Bhabha 1994). Τέτοιες αναζητήσεις, παρά την ενίοτε προβληματική χρήση μεταφορικών σχημάτων για να περιγράψουν μια πραγματικότητα που παραμένει εμπειρικά ασαφής, επιτρέπουν την ανάπτυξη αναλύσεων που ξεπερνούν το μηχανιστικό διπολικό μοντέλο του παρελθόντος χώρα προέλευσης / χώρα υποδοχής ή τη διάκριση εγκατεστημένος / μετακινούμενος και άρα είναι σε θέση να περιγράψουν τις πολύπλοκες μορφές της σύγχρονης μετανάστευσης.³

Παρ’ όλα αυτά, το σύνολο των θεωρήσεων αυτών έχει δεχτεί σοβαρή κριτική, κυρίως από εκείνους που θεωρούν ότι η προσέγγιση του «transnationalism» δεν προσφέρει τίποτα ριζικά διαφορετικό στην ερμηνεία του μεταναστευτικού φαινομένου και δεν διαφέρει ουσιαστικά από παλιότερα μεταναστευτικά μοντέλα. Όπως μάλιστα παρατηρεί και ένας ιδιαίτερα κριτικός αναλυτής, η ίδια η έννοια του «transnationalism» είναι πολύ παλιότερη απ’ όσο πιστεύουν οι ενθουσιώδεις χρήστες της (Kivisto 2001). Επίσης, είναι γεγονός ότι πολλές από τις ιδέες που παρουσιάζονται ως ρηξικέλευθες έλκουν την καταγωγή τους από παλιότερες αναλύσεις, ιδιαίτερα από εκείνες των κοινωνικών ανθρωπολόγων της σχολής του Manchester (Mitchell, Epstein), στις αναλύσεις των οποίων η λεγόμενη κυκλική (circular) μετανάστευση θα μπορούσε να περιγραφεί ως «transmigration».

Από την άλλη μεριά, οι υποστηρικτές της αναλυτικής αξίας του «transnationalism» τονίζουν ότι, παρά το γεγονός ότι δεν είναι εντελώς καινούργιο φαινόμενο, για λόγους που περιλαμβάνουν «την παγκοσμιοποίηση, την τεχνολογική αλλαγή και τις διαδικασίες της αποαποικιοποίησης, το φαινόμενο αυτό προσέλαβε ιδιαίτερη ένταση σε πλανητική κλίμακα στο τέλος του 20ού αιώνα» (Guarnizo & Smith 1998). Παρόμοια οι Portes, Guarnizo και Landolt υποστηρίζουν ότι οι νέοι αυτοί μετανάστες διακρίνονται εξαιτίας «των ιδιαίτερα έντονων ανταλλαγών, νέων μορφών συναλλαγών και την πολλαπλότητα των δραστηριοτήτων που διατηρούν διαμέσου των συνόρων» (Portes et al. 1999).

3. Βλ. για παράδειγμα Rouse 1991.

Το κοινωνικό πεδίο της μεθορίου

Καθώς μια εξαντλητική παρουσίαση της πιο πάνω διαμάχης ξεφεύγει κατά πολύ από το βασικό στόχο της παρούσας εργασίας, μπορούμε απλώς εδώ να προβούμε σε μια υπόθεση εργασίας ως προς την περίπτωση μελέτης μας, ότι δηλαδή το μεταναστευτικό φαινόμενο στην Επαρχία Κόνιτσας συνιστά μια κατάσταση όπου διαμορφώνονται κοινωνικά πεδία τα οποία τέμνουν το εθνικό σύνορο. Μια συνεχής ροή ανθρώπων και αγαθών από τη μια πλευρά του συνόρου στην άλλη, νόμιμη ή παράνομη, τείνει να αγνοεί στην ουσία τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα σε δύο διαφορετικές εθνικές επικράτειες και να διαμορφώνει δίκτυα οικονομικών και κοινωνικών σχέσεων δι-εθνικού χαρακτήρα. Το φαινόμενο αυτό δεν έχει τόσο να κάνει με τις νέες τεχνολογίες όσο με την ίδια τη γεωγραφική εγγύτητα κατ' αρχάς, αλλά και την ενεργοποίηση ιστορικών δεσμών ανάμεσα στις γειτονικές περιοχές εντεύθεν και εκείθεν των συνόρων, επίσης μιας πολύπλευρης και σύνθετης εθνολογικής-πολιτισμικής συνάφειας ανάμεσα σε κοινότητες και εθνοτικές ομάδες, που διευκολύνουν σημαντικά τις επικοινωνίες, όπως και την εκ νέου σύνδεση περιοχών οι οποίες χωρίστηκαν κατά βίαιο τρόπο από την επιβολή του εθνικού συνόρου.

Τα εθνικά σύνορα είναι σχετικά πρόσφατα σ' αυτή την περιοχή και χαρακτήθηκαν με πολύ μεγάλη δυσκολία λόγω του εθνολογικά σύνθετου χαρακτήρα της και της αδυναμίας προσδιορισμού μιας απόλυτης αντιστοιχίας ανάμεσα σε συγκεκριμένες εθνοτικές ομάδες και τις υπό διαμόρφωση εθνικές διχοτομίες. Πέρα λοιπόν από το γεγονός ότι η αυθαίρετη εντέλει χάραξη του συνόρου δημιούργησε νησίδες ετερότητας στις εθνικές περιοχές εκατέρωθεν των συνόρων, με πιο κραυγαλέα περίπτωση την αναγνωρισμένη επίσημα ελληνική μειονότητα της Νότιας Αλβανίας, στην ευρύτερη περιοχή με δυσκολία κανείς μπορούσε να ταυτίσει τις υπάρχουσες εθνοτικές ομάδες απόλυτα με τη μια ή την άλλη εθνικότητα. Υπήρχαν ενδιάμεσες κατηγορίες, ομάδες που συνδύαζαν διαφορετικά χαρακτηριστικά και που συμβίωσαν ιστορικά για πολλούς αιώνες, ακόμα και στα ίδια χωριά, στο πλαίσιο της πολυεθνικής Οθωμανικής Αυτοκρατορίας, η οποία ως γνωστόν αναγνώριζε τη διάκριση των πληθυσμών της σε *millet* με βασικό κριτήριο το θρήσκευμα (Hart 1999, Βερέμης κ.ά. 1995).

Η επιβολή λοιπόν του εθνικού συνόρου μεταξύ Ελλάδας και Αλβανίας σήμανε και την αναγκαστική ένταξη όλων των επιμέρους εθνοτικών ομάδων σε μια από τις δύο εθνικές κατηγορίες, ένταξη που με τη σειρά της σηματοδότησε και τη διαδικασία ομοιογενοποίησης με βάση τη διχοτομία Έλληνας / Αλβανός. Από την άλλη πλευρά, ένας γεωγραφικός χώρος που λειτούργησε ως ενιαίο σύνολο για πολλούς αιώνες διασπάστηκε και μάλιστα μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο γνώρισε αυτό που ονομάστηκε γενικότερα «σιδηρούν παραπέτασμα», δηλαδή το οριστικό κλείσιμο των συνόρων και την απαγόρευση οποιασδήποτε επικοινωνίας μεταξύ των πληθυσμών εντεύθεν και εκείθεν των συνόρων. Η κατάσταση αυτή διήρκεσε σαράντα χρόνια, από την εγκαθίδρυση του καθεστώτος Χότζα μέχρι την κατάρρευσή του το 1991.

Η περιοχή της Κόνιτσας βίωσε εξίσου έντονα με τις άλλες παραμεθόριες περιοχές της Ηπείρου (Παγγώνι, περιοχή Φιλιατών) αυτή τη διχοτόμηση του χώρου. Χωριά και πληθυσμιακές ομάδες που για αιώνες είχαν στενές σχέσεις, όπως για παράδειγμα η ίδια η Κόνιτσα με το Λεσκοβίκι, το Πληκάτι με τη Ράχοβα, η Μολυβδοσκεπάστη με τη Βλαχοψηλωτέρα κ.τ.λ., απομονώνονται, συγγενειακές ομάδες, ακόμα και οικογένειες, βιώνουν το βίαιο χωρισμό, ευ-

ρύτερες οικονομικές ανταλλαγές, κοινωνικά δίκτυα, πολιτισμικές επαφές διακόπτονται, κινητικές επαγγελματικές ομάδες, όπως τεχνίτες και νομάδες κτηνοτρόφοι, δεν μπορούν πια να διασχίζουν το σύνορο και αλλάζουν έτσι τους πατροπαράδοτους δρόμους των ταξιδιών τους, περιορισμένοι πια –πράγμα που είχε σοβαρές συνέπειες για την ίδια την τύχη τους– στα όρια των δύο εθνικών κρατών, όπως αυτά προσδιορίστηκαν με τη χάραξη των συνόρων.

Η κατάρρευση του πρώην κομμουνιστικού καθεστώτος της Αλβανίας οδήγησε και στην πτώση του «σιδηρού παραπετάσματος», ουσιαστικά σε ένα βίαιο άνοιγμα των αλβανοελληνικών συνόρων, που από κάποιες πλευρές θα μπορούσε κανείς να υποστηρίξει ότι οδηγεί στη βαθμιαία αποκατάσταση της χαμένης ιστορικής ενότητας του χώρου. Παλιοί δρόμοι και τρόποι οικονομικών ανταλλαγών επανήλθαν σε λειτουργία έστω και με διαφορετικές μορφές και όψεις, παλιές κοινωνικές σχέσεις ακόμα και συγγενειακοί δεσμοί αποκαταστάθηκαν, ξεχασμένα μονοπάτια ξαναπατήθηκαν. Το εθνικό σύνορο, που για πολλά χρόνια εκπροσωπούσε την ιδεολογία του απομονωτισμού αλλά και την τραγικότητα της εθνικής αντίθεσης που επιβλήθηκε σε πληθυσμούς οι οποίοι πριν συμβίωναν σε μια ενότητα μέσα από τις διαφορές τους, φαντάζει τώρα μια παράξενη γραμμή που τη φυλάνε από την πλευρά της Ελλάδας φύλακες συνόρων. Άνθρωποι, ζώα και αγαθά κινούνται από το ένα χωριό στο άλλο διασχίζοντας το σύνορο, περνούν δηλαδή από τη μια χώρα στην άλλη, ακόμα και στη χρονική διάρκεια μιας μέρας, δημιουργώντας τώρα πια ένα δι-εθνικό χώρο εκεί που άλλοτε υπήρχε απλώς δια-τοπικότητα.

Μια πρώτη γενική διαπίστωση που αφορά τη μεγάλη κινητικότητα ανάμεσα στις δύο πλευρές του συνόρου έχει να κάνει κατ' αρχάς μ' αυτή την ενότητα του χώρου και βεβαίως με τη γεωγραφική εγγύτητα. Εάν βρεθεί κανείς στο χωριό Μολυβδοσκεπάστος⁴ ένα οποιοδήποτε απόγευμα, θα δει ανθρώπους διαφόρων ηλικιών να κατεβαίνουν από το λεωφορείο που έρχεται από την Κόνιτσα και με τα πόδια να διασχίζουν το σύνορο, που είναι δίπλα στο χωριό, για να πάνε στα χωριά τους στην Αλβανία. Αν σταθεί κανείς σε ένα από τα πολλά μονοπάτια που χρησιμοποιούνται για τη μετάβαση από τη μια χώρα στην άλλη, θα δει ανθρώπους να πηγαινοέρχονται με έντονη συχνότητα, άλλοι για να δουλέψουν μερικές μέρες και να γυρίσουν πίσω, άλλοι για να πουλήσουν κάποια προϊόντα ή να μεταφέρουν στη χώρα τους άλλα από την Ελλάδα, άλλοι για να επισκεφτούν τις οικογένειές τους, άλλοι για να πάνε σε κάποιο γάμο ή γιορτή κ.τ.λ. Είναι χαρακτηριστικό ότι αρχίζει να παρατηρείται και στους μετανάστες το φαινόμενο της διπλής κατοικίας, καθώς, ιδιαίτερα όσοι έχουν αποκατασταθεί οικονομικά στην Ελλάδα, προσπαθούν και εδώ να αποκτήσουν δική τους κατοικία και εκεί να βελτιώσουν το πατρικό τους σπίτι. Σε πολλές περιπτώσεις είναι επίσης δυνατό κάποιοι απλά να ζουν στην Αλβανία και να δουλεύουν στην Ελλάδα, εφόσον τα χωριά τους είναι πολύ κοντά στο σύνορο και μπορούν να μετακινούνται αυθημερόν.

Η εγκατάσταση και απασχόληση Αλβανών μεταναστών στην επαρχία της Κόνιτσας μπορεί να γίνει κατανοητή υπό το φως της ιστορικότητας των δια-τοπικών σχέσεων στην ευρύτερη περιοχή, που διχοτομήθηκε με την επιβολή του εθνικού συνόρου, αλλά και των σύγχρονων κοινωνικών, δημογραφικών και οικονομικών δεδομένων της επαρχίας. Το βασικό χαρακτηριστικό της ευρύτερης περιοχής είναι η δημογραφική αποψίλωση, η γήρανση του πληθυσμού, η αποσύνθεση του κοινωνικού ιστού στις κοινότητες. Ουσιαστικά μόνο στο λεκανοπέδιο Κόνιτσας και σε κάποιες ορεινές κτηνοτροφικές και δασικές κοινό-

4. Στη Μολυβδοσκεπάστο λειτουργεί ένα είδος μικρού τελωνείου που καλύπτει τις ανάγκες των ανθρώπων των γειτονικών χωριών. Ας σημειωθεί ότι την ώρα που γράφονται τούτες οι γραμμές εγκαινιάζεται στη Μέριτσανη ένα νέο μεγάλο τελωνείο, το οποίο θα εξυπηρετεί τη σύνδεση της περιοχής της Κόνιτσας με την Αλβανία και θα ενεργοποιήσει ξανά τον ιστορικό άξονα Κόνιτσα-Πρεμετή.

τητες εντοπίζονται σημαντικές παραγωγικές δραστηριότητες. Μια έντονη οικοδομική δραστηριότητα οφείλεται τόσο στο σεισμό του 1996 και τις κρατικές ενισχύσεις με σκοπό την ανοικοδόμηση της περιοχής όσο και στην τάση επιστροφής στα χωριά εγκατεστημένων στις πόλεις συμπατριωτών, αλλά και σε μια διαφαινόμενη τάση τουριστικής και γενικότερης περιφερειακής ανάπτυξης στο πλαίσιο εθνικών και ευρωπαϊκών προγραμμάτων

Υπάρχει γενικά στην επαρχία ένα τεράστιο δημογραφικό κενό, που εκφράζεται από τον έντονα γερασμένο πληθυσμό και το αναπαγωγικό αδιέξοδο. Μάλιστα σχετικές μελέτες ήδη από τη δεκαετία του 1950 εντοπίζουν ένα «δημογραφικό παράδοξο», ότι δηλαδή οι κοινότητες αναπαράγονται εκτός των ορίων τους και ο γερασμένος πληθυσμός τους αναπληρώνεται ως προς τη φυσική του φθορά από συγχωριανούς της διασποράς που επιστρέφουν μετά τη συνταξιοδότησή τους να περάσουν στο χωριό την τελευταία περίοδο της ζωής τους (Μεντράς 1960). Αυτή η σχέση των συγχωριανών της διασποράς με το χωριό καταγωγής τους καθίσταται με το χρόνο πολλαπλά σημαντική, ιδιαίτερα από τη δεκαετία του 1980, όταν παρουσιάζεται μια μαζική τάση επιστροφής των κατοίκων των αστικών κέντρων προς τα χωριά καταγωγής τους, με αποτέλεσμα το φαινόμενο της δεύτερης κατοικίας, που δημιουργεί προϋποθέσεις ανοικοδόμησης των οικισμών αλλά και μιας σχετικής αναβίωσης των κοινοτήτων ως τόπων διακοπών όπως και ανάπτυξης κάποιων τουριστικών δραστηριοτήτων (Δαμιανάκος κ.ά. 1997, Νιτσιάκος 1995).

Αυτές οι εξελίξεις κρίνονται σημαντικές για την κατανόηση των αναγκών που δημιουργούνται στην περιοχή για την εισδοχή μεταναστών μετά την κατάρρευση του καθεστώτος της Αλβανίας το 1990.

Η γενική εικόνα λοιπόν της περιοχής, στην οποία έρχονται να ενταχθούν οι Αλβανοί μετανάστες, παρουσιάζει τα χαρακτηριστικά μιας εγκαταλελειμμένης ορεινής ζώνης με γερασμένο πληθυσμό, παραγωγικό μαρασμό και διαλυμένο κοινωνικό ιστό, με εξαίρεση την ίδια την Κόνιτσα, που εκτός από τον τομέα των υπηρεσιών, τον τουρισμό και το εμπόριο διαθέτει και τον κάμπο της με σημαντική γεωργική δραστηριότητα, η οποία αφορά επίσης και κάποια άλλα χωριά γύρω στον κάμπο (Καλλιθέα, Κλειδωνιά, Μάζι, Αετόπετρα και Μελισσόπετρα κυρίως). Στον κατεξοχήν ορεινό χώρο δεν μπορεί να γίνει λόγος για γεωργία, πέρα από τους κήπους και τους μικρούς αγρούς για οικιακή κατανάλωση. Τα παραδοσιακά επαγγέλματα του χώρου έχουν από δεκαετίες χαθεί (μιαστόροι της πέτρας, ξυλογλύπτες, αγιογράφοι κ.τ.λ.), ενώ η κτηνοτροφία ασκείται σε περιορισμένη έκταση ως εδραία και περισσότερο ως μετακινούμενη δραστηριότητα από Βλάχους, κυρίως μεταβατικούς, κτηνοτρόφους που ξεχειμάζουν στα πεδινά της Θεσσαλίας, της Μακεδονίας αλλά και της Θεσπρωτίας. Να σημειώσουμε ότι πριν από το κλείσιμο των ελληνοαλβανικών συνόρων αρκετοί ξεχειμάζαν και σε χειμαδιά της Αλβανίας, όπως της Αυλώνας και των Αγίων Σαράντα.

Έτσι, το μεγάλο μέρος των μεταναστών απασχολείται στον τομέα των οικοδομών, ένα μέρος στη γεωργία, κατά κύριο λόγο στον κάμπο της Κόνιτσας, σημαντικός αριθμός σε βοηθητικές, εποχικές ή μόνιμες, δουλειές που συνδέονται με τη συντήρηση σπιτιών, κήπων και τη φροντίδα ηλικιωμένων (λίγες γυναίκες). Και, βεβαίως, ένας αξιόλογος αριθμός απασχολείται στην κτηνοτροφία (βόσκηση και φροντίδα κοπαδιών), μια απασχόληση κατεξοχήν απαξιωμένη στην ελληνική κοινωνία.

Γενικά η περιοχή παρουσιάζει ορισμένα χαρακτηριστικά που δημιουργούν τρόπον τινά κενά, τα οποία έρχονται να καλύψουν οι μετανάστες. Υπάρ-

χει κατ' αρχάς ένα δημογραφικό κενό από την ερήμωση της περιοχής και μια σχετική ανάγκη φροντίδας των σπιτιών αλλά και στήριξης και βοήθειας ηλικιωμένων μελών του πληθυσμού. Δεύτερον, υπάρχει η ανάγκη εργατικών χεριών σε ό,τι αφορά την ανοικοδόμηση, τη συντήρηση σπιτιών ή κήπων, και στο πλαίσιο του ενδιαφέροντος των αποδήμων αλλά και μιας σχετικής με τον τουρισμό οικοδομικής δραστηριότητας και της υλοποίησης αναπτυξιακών έργων εκ μέρους της τοπικής αυτοδιοίκησης, όπως κατασκευές δρόμων, καλντεριμιών, αποχετευτικών δικτύων, αναπλάσεις οικισμών κ.τ.λ. Σε ό,τι αφορά τις κατεξοχήν αγροτικές δραστηριότητες, υπάρχουν ανάγκες για εργατικά χέρια σε εργασίες που δεν αναλαμβάνουν Έλληνες, όπως φόρτωμα-ξεφόρτωμα τριφυλλίου και πότισμα καλαμποκιού στον κάμπο της Κόνιτσας, περιστασιακές εργασίες σε σκάψιμο, καθάρισμα αγρών κ.τ.λ. Στην κτηνοτροφία, για τη βόσκηση των κοπαδιών και άλλες βοηθητικές λειτουργίες.

Είναι χαρακτηριστικό ότι στην περιοχή που κατεξοχήν ειδικεύτηκε ιστορικά στην τέχνη της πέτρας, τα τελευταία χρόνια απέμειναν λιγοστοί μόνο τεχνίτες κι αυτοί προχωρημένης ηλικίας, με αποτέλεσμα η παρουσία των Αλβανών, που είτε γνώριζαν αυτή την τέχνη είτε την έμαθαν στην πράξη, να καλύψει αυτή την ανάγκη. Αυτό συνδέεται φυσικά και με τη γενικότερη τάση «επιστροφής στις ρίζες» και την υλοποίηση σχετικών προγραμμάτων αγροτικού και οικολογικού τουρισμού που επικαλούνται τη διατήρηση ή και την αναβίωση των τοπικών παραδόσεων.

Χαρακτηριστικά και επιπτώσεις της αλβανικής μετανάστευσης

Ας δούμε όμως ποιοι είναι αυτοί οι μετανάστες ξεκινώντας από τους τόπους προέλευσής τους. Το μεγαλύτερο μέρος των Αλβανών μεταναστών κατάγεται από τις γειτονικές περιοχές του Λεσκοβικίου και της Ερσέκας, και μάλιστα είναι χαρακτηριστική η γεωγραφική αντιστοιχία εγγύτητας, με την έννοια ότι στο Δήμο Κόνιτσας εντοπίζονται μετανάστες κυρίως από την περιοχή Λεσκοβικίου, ενώ στο Δήμο Μαστοροχωριών από την περιοχή της Ερσέκας. Οι υπόλοιποι μετανάστες προέρχονται κατά κύριο λόγο από τις περιοχές Πρεμετής, Τεπελενίου, Μπερατίου, Κορυτσάς και λίγοι από το Φιέρι. Διαπιστώνεται μάλιστα μια κατανομή της εργασίας με βάση τον τόπο προέλευσης, καθώς οι προερχόμενοι από τις γειτονικές περιοχές απασχολούνται κυρίως στον τομέα της οικοδομής, γεγονός που σχετίζεται ασφαλώς και με την παράδοσή τους (τα χωριά αυτά παρουσίασαν ιστορικά μια τεχνική ειδίκευση ανάλογη με εκείνη των Μαστοροχωριών), ενώ οι υπόλοιποι τείνουν να απασχολούνται σε γεωργικές και άλλες περισσότερο περιστασιακές ή βοηθητικές δραστηριότητες.

Οι μετανάστες διακρίνονται στους μόνιμους και τους εποχικούς. Μπορούμε μάλιστα γενικά να πούμε ότι μόνιμοι τείνουν να είναι όσοι απασχολούνται στον τομέα της οικοδομής, ενώ εποχικοί όσοι ασχολούνται με τη γεωργία. Στην κτηνοτροφία παρατηρείται μια ιδιόμορφη κατάσταση, καθώς διακρίνεται σε μετακινούμενη και εδραία: όσοι απασχολούνται σ' αυτή ως βοσκοί προσαρμόζονται στους παραγωγικούς ρυθμούς της, ακολουθώντας μάλιστα, στην περίπτωση της μετακινούμενης, τα κοπάδια στα χειμαδιά της Ηπείρου, της Θεσσαλίας και της Μακεδονίας.

Εθνολογικά διακρίνονται επίσης ανάμεσα σ' αυτούς που έχουν ελληνι-

κή καταγωγή, τους επονομαζόμενους «Βορειοηπειρώτες» και τους υπόλοιπους Αλβανούς, αν και τα όρια είναι αρκετά ρευστά και υπό συνεχή διαπραγματεύση, καθώς οι δύο αυτές ταυτότητες διαπλέκονται με μια άλλη διάκριση θρησκευτικού χαρακτήρα, που έχει όμως έντονες πολιτισμικές και εθνοτικές διαστάσεις, αυτή ανάμεσα σε χριστιανούς και μουσουλμάνους. Υπάρχει επίσης και η εθνοτική ομάδα των Βλάχων, που είναι στο σύνολό τους χριστιανοί ορθόδοξοι και συγγενεύουν πολιτισμικά με τους Βλάχους εντεύθεν των συνόρων, μιλώντας και την ίδια γλώσσα, γεγονός που διευκολύνει τις επαφές και τις συνεργασίες μεταξύ τους, στο μέτρο που δεν μιλούν την ελληνική γλώσσα.

Οι άνδρες μετανάστες είναι πολυπληθέστεροι από τις γυναίκες και φυσικά διαφοροποιούνται και ως προς την απασχόληση. Οι γυναίκες, όταν απασχολούνται, εργάζονται ως βοηθοί σε σπίτια, καθαρίστριες ή σε κάποιες βιοτεχνίες. Σε ό,τι αφορά τις γυναίκες παρατηρείται ένας αξιόλογος αριθμός γάμων με ντόπιους, ενώ οι αντίστοιχοι γάμοι ανδρών είναι λίγοι. Το φαινόμενο αυτό συνδέεται με ένα άλλο κενό των τοπικών κοινωνιών, συγκεκριμένα την περιορισμένη «αγορά» γυναικών λόγω της απαξίωσης των αγροτικών επαγγελμαμάτων και της γενικότερης αστυφιλίας. Το γνωστό πρόβλημα των λίγων νέων που έμειναν στα χωριά να βρουν γυναίκα να παντρευτούν φαίνεται να αντιμετωπίζεται ως ένα βαθμό με την «εισαγωγή» γυναικών από την Αλβανία.

Οι μετανάστες μπορούν να διακριθούν επίσης σε ενσωματωμένους και μη. Οι πρώτοι ανήκουν γενικά στην κατηγορία των οικογενειαρχών που είναι εγκατεστημένοι με τις οικογένειές τους και ως επί το πλείστον κατάγονται από τις γειτονικές περιοχές. Η εθνολογική, θρησκευτική και πολιτισμική συγγένεια φαίνεται να αποτελεί σημαντικό παράγοντα ενσωμάτωσης. Οι δεύτεροι είναι συνήθως εποχικοί, νεότεροι, εργαζόμενοι σε γεωργικές και περιστασιακές εργασίες και προέρχονται κατά κανόνα από πιο απομακρυσμένες περιοχές της Αλβανίας, με πιο έντονα τα χαρακτηριστικά της εθνολογικής και πολιτισμικής ετερότητας.

Η κινητικότητα ανάμεσα στον τόπο προέλευσης και τον τόπο εργασίας είναι έντονη, ιδιαίτερα στους εποχικούς εργάτες. Πολλοί από αυτούς εργάζονται τους θερινούς μήνες, συνήθως από τον Μάιο μέχρι τον Νοέμβριο, οπότε και διαμένουν όλο αυτό το χρονικό διάστημα στην περιοχή, ενώ τους χειμερινούς μήνες διαμένουν κατά βάση στον τόπο τους και έρχονται μόνο όταν υπάρχει ευκαιριακή δουλειά ή και διερευνητικά. Η γεωγραφική εγγύτητα διευκολύνει αρκετά αυτή την κινητικότητα. Σημειωτέον ότι αρκετά χωριά δεν απέχουν παρά 1-4 ώρες με τα πόδια από τα σύνορα ή από τα αντίστοιχα ελληνικά χωριά.

Είναι χαρακτηριστικό επίσης το γεγονός ότι στην Κόνιτσα και στα χωριά υπάρχουν σήμερα αρκετές οικογένειες Αλβανών που ζουν όπως οι υπόλοιποι κάτοικοι της περιοχής, ενώ κάποιοι από αυτούς έχουν καταφέρει μάλιστα να αποκτήσουν ιδιότητα σπίτια. Είναι επίσης χαρακτηριστικό ότι αρκετοί μετανάστες επισκευάζουν τα σπίτια τους στη χώρα τους ή χτίζουν καινούργια, όπως επίσης και ότι πολλοί προσπαθούν να καλλιεργήσουν και τα χωράφια που διαθέτουν εκεί, αφού οι αποστάσεις επιτρέπουν συχνές μετακινήσεις. Πρέπει ακόμα να τονιστεί ότι είναι δύσκολο να συναντήσει σήμερα κανείς μετανάστες να ζουν στις άθλιες συνθήκες που ζούσαν τα πρώτα χρόνια της εισόδου (σε εγκαταλελειμμένα σπίτια και αποθήκες κ.τ.λ.). Ακόμα και οι εποχικοί εργάτες του κάμπου της Κόνιτσας έχουν διαμορφώσει τους χώρους στους οποίους ζουν έτσι ώστε να είναι πιο ανθρώπινοι. Ωστόσο η διαφοροποίηση ανάμεσα σε αυ-

τούς που είναι εγκατεστημένοι με την οικογένειά τους μόνιμα στην περιοχή και σε όσους είναι μόνιμοι και εποχικοί είναι αρκετά εμφανής.

Η βελτίωση της εργασιακής κατάστασης και του εισοδήματος επιτρέπει σε πολλούς, εκτός από τη βελτίωση ή την κατασκευή νέων κατοικιών στη χώρα τους και τη φροντίδα της εκεί περιουσίας, την οικονομική στήριξη όσων μελών της οικογένειας μένουν πίσω, είτε με την αποστολή χρημάτων ή με αποστολή ακόμα και ειδών διατροφής, αφού οι αμοιβαίες επισκέψεις είναι συχνές. Η διατήρηση των οικογενειακών δεσμών στη γειτονική χώρα υπαγορεύει στους μετανάστες μια έντονη έγνοια για τους γονείς που βρίσκονται εκεί και το συναισθηματικό δέσιμο με τον ιδιαίτερο τρόπο καταγωγής, μια τάση να ενδιαφέρονται για το πατρικό σπίτι και την περιουσία τους. Η μεγάλη διαφορά ισοτιμίας δραχμής - λεκ κατά τα πρώτα χρόνια της μετανάστευσης έδωσε σε πολλούς τη δυνατότητα να αρχίσουν στη χώρα τους ακόμα και επενδύσεις, μια τάση που σταμάτησε λόγω των βίαιων γεγονότων του 1996-1997. Η χρονιά αυτή αποτελεί τομή και ως προς το γεγονός ότι πολλοί αναγκάζονται να φέρουν και τις οικογένειές τους στην Ελλάδα για λόγους ασφάλειας.

Άλλο χαρακτηριστικό της παρουσίας των μεταναστών στην περιοχή είναι η μεταβατικότητα, με την έννοια ότι κυρίως το βόρειο τμήμα της χρησιμοποιείται ως πέρασμα προς τη Δυτική Μακεδονία και τη Θεσσαλία. Το φαινόμενο αυτό ήταν πιο έντονο τα πρώτα χρόνια, ενώ πρόσφατα παρουσιάζει μια υποχώρηση και λόγω της παρουσίας των συνοροφυλάκων αλλά και της δυνατότητας νομιμοποίησης που παρέχει πια το ελληνικό κράτος και της εδραίωσης της θέσης πολλών μεταναστών μετά από κάποια χρόνια εργασίας σε συγκεκριμένους τόπους.

Θα ήταν παράλειψη να μην αναφέρουμε ακόμα την παρουσία πολλών μαθητών που φιλοξενούνται σε οικοτροφεία της Κόνιτσας, κυρίως με μέριμνα της Ι. Μητρόπολης Δρυϊνουπόλεως, Πωγωνιανής και Κονίτσης, γεγονός που παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον ως προς την ενσωμάτωση και αφομοίωση, ακόμα και τον εξελληνισμό πολλών νέων αλβανικής καταγωγής.

Σημαντικές για την κατανόηση του μεταναστευτικού φαινομένου στην περιοχή είναι οι στρατηγικές, προσωπικές και οικογενειακές, των μεταναστών. Οι περισσότεροι εγκαταλείπουν τη χώρα, σε μια πρώτη φάση, στο πλαίσιο μιας μαζικής και απεγνωσμένης εξόδου κατά την οποία είναι αδιανόητο να υπάρξει οποιοσδήποτε σχεδιασμός. Σε αυτό τον κανόνα την εξαίρεση αποτελούν μετανάστες κυρίως ελληνικής καταγωγής που εισήλθαν στην Ελλάδα νόμιμα και έτυχαν διαφορετικής υποδοχής.

Η συντριπτική πλειοψηφία των ανθρώπων που προσφεύγουν στην Ελλάδα μετά την κατάρρευση του αλβανικού καθεστώτος είναι νέοι στην ηλικία και κατά κανόνα φεύγουν χωρίς προηγούμενη συνεννόηση με τους γονείς τους. Στη συνέχεια πάντως η μετανάστευσή τους εντάσσεται στο πλαίσιο μιας οικογενειακής στρατηγικής, δεδομένης της λειτουργίας των δομών της οικογένειας, από τους κόλπους της οποίας οι νέοι αποχωρούν μετά το γάμο τους. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι κατά κανόνα οι νέοι μετανάστες δίνουν τα χρήματα που συγκεντρώνουν στο κοινό οικογενειακό ταμείο που κρατά ο πατέρας και συνιστούν κοινή περιουσία που τη διαχειρίζονται σε οικογενειακή βάση, λαμβάνοντας φυσικά υπόψη τις ανάγκες, τα σχέδια και τις προοπτικές του καθενός χωριστά. Για παράδειγμα, αρκετοί καταφέρνουν να χτίσουν ένα σπίτι με φροντίδα του πατέρα, έτσι ώστε να μπορέσουν να εγκατασταθούν σε αυτό μετά το γάμο τους.

Γενικά, σε ό,τι αφορά τους Αλβανούς μετανάστες που δεν έχουν ελληνι-

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

Βερέμης, Θ., Κουλουμπής, Θ., Νικολακόπουλος, Η. (επιμ.) (1995), *Ο ελληνοαλβανικός της Αλβανίας*, Αθήνα: Ι. Σιδέρης.

Bhabha, H. K. (1994), *The Location of Culture*, London: Routledge.

Biggs, M. (1999), «Putting the State on the Map: Cartography, Territory and European State Formation», *Comparative Study of Society and History*, σ. 374-405.

Brah, A. (1996), *Cartographies of Diaspora: Contesting Identities*, London / New York: Routledge.

Clifford, J. (1994), «Diasporas», *Current Anthropology*, 9(3): 302-338.

Clifford, J. (1997), *Routes. Travel and Translation in the Late Twentieth Century*, Cambridge, Mass.: Harvard University Press.

Cohen, R. (1997), *Global Diasporas. An Introduction*, London: UCL Press.

Δαμιανάκος, Σ., Ζακοπούλου, Ε., Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β. (1997), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.

Douglas, W. A. (1998), «A Western Perspective on an Eastern Interpretation of Where North Meets South: Pyrenean Borderland Cultures», στο Wilson, T., Donnan, H. (επιμ.), *Border Identities: Nation and State at International Frontiers*, Cambridge: Cambridge University Press.

Foster, R. J. (1991), «Making National Cultures in the Global Ecumene», *Annual Review of Anthropology*, 20: 235-260.

Gellner, E. (1983), *Nations and Nationalism*, London / New York: Verso.

Glick Shiller, N., Basch, L., Szanton Blanc, C. (1992), «Transnationalism: A New Analytic Framework for Understanding Migration», στο Glick Shiller, N., Basch, L., Szanton Blanc, C. (επιμ.), *Towards a Transnational Perspective on Migration: Race, Class, Ethnicity and Nationalism Reconsidered*, New York: New York Academy of Science, σ. 1-24.

Glick Shiller, N., Basch, L., Szanton Blanc, C. (1994), *Nations Unbound: Transnational Projects, Postcolonial Predicaments and Deterritorialized Nation-States*, New York: Gordon and Breach.

Guarnizo, L. E., Smith, M. P. (1998), «The Locations of Transnationalism», στο Guarnizo, L. E., Smith, M. P. (επιμ.), *Transnationalism from Below*, New Brunswick: Transaction Publishers, σ. 3-34.

Hart, L. K. (1999), «Culture, Civilization and Demarcation at the Northwest Borders of Greece», *American Ethnologist*, 26(1): 196-220.

κή καταγωγή, από τη στιγμή που έχουν τη δυνατότητα να διαμορφώσουν μια μεταναστευτική στρατηγική και σχέδια για το μέλλον, φαίνεται ότι ως απώτερο στόχο έχουν την επιστροφή στη χώρα τους, με την προϋπόθεση ότι θα ολοκληρωθεί η πολιτική κατάσταση, θα λειτουργήσει η οικονομία κανονικά και θα υπάρξουν δυνατότητες απασχόλησης. Τα σχέδια αυτά προσκρούουν πάντως για την ώρα στο γεγονός ότι δεν φαίνεται να βελτιώνονται σημαντικά τα πράγματα στη χώρα τους, και το κλίμα για ενδεχόμενες επενδύσεις εκεί δεν είναι ακόμα θετικό. Ωστόσο μετά τα γεγονότα του 1997, που προκάλεσαν έντονα αισθήματα ανασφάλειας και οδήγησαν σε νέα έξοδο, οδηγώντας παράλληλα πολλούς στην απώλεια των αποταμιεύσεών τους εξαιτίας του γνωστού «σκανδάλου των πυραμίδων», κάποιοι προχωρούν δειλά-δειλά σε μικροεπενδύσεις στους τόπους καταγωγής τους, ενώ όλοι ενδιαφέρονται να αποκτήσουν τουλάχιστον ένα σπίτι εκεί, γεγονός που δηλώνει και την επιθυμία τους κάποια στιγμή να παλιννοστήσουν. Φαίνεται, παρ' όλα αυτά, ότι τουλάχιστον όσοι έχουν και τις οικογένειές τους στην Ελλάδα αποφασίζουν με γνώμονα το μέλλον των παιδιών τους. Με δεδομένο το γεγονός ότι σε μεγάλο βαθμό τα παιδιά κοινωνικοποιούνται σε ελληνικό περιβάλλον και δεν μαθαίνουν την αλβανική γλώσσα συστηματικά, δεδομένης επίσης και της διαφαινόμενης ήδη άρνησής τους να φύγουν από την Ελλάδα, είναι δύσκολο για τους γονείς να προγραμματίσουν την επιστροφή τους τουλάχιστον πριν την αποκατάσταση των παιδιών τους. Με βάση τα παραπάνω, μπορεί να προβλέψει κανείς ότι, ακόμα και στην περίπτωση που θα αποφασιστεί η τελική παλιννόστηση, αυτή θα πραγματοποιηθεί μάλλον προς το τέλος της παραγωγικής ηλικιακής τους φάσης. Πάντως ο παράγοντας της γεωγραφικής εγγύτητας στην περιοχή της Κόνιτσας αμβλύνει αρκετά τα προβλήματα που προκύπτουν από την απόσταση και την απουσία, καθώς οι μετανάστες μπορούν πολύ εύκολα να πηγαίνουν στον τόπο τους και μάλιστα να έχουν κι εκεί μια εποχική απασχόληση. Τα παραδείγματα μεταναστών που καλλιεργούν κάποια κτήματα στο χωριό τους, διατηρούν εκεί ένα καφενείο ή ασχολούνται με το εμπόριο είναι αρκετά, χωρίς όλα αυτά να εξαλείφουν εντελώς τον πόνο του ξενιτεμού και τη νοσταλγία για το γενέθλιο τόπο. Αυτή η νοσταλγία εκφράζεται αρκετά συχνά και μάλιστα δημιουργεί μια αντίστιξη στις αφηγήσεις σε σχέση με τη γενικότερη απαξίωση για ό,τι συμβαίνει στη χώρα τους γενικά.

Η ουσιαστική λοιπόν κατάρρευση του εθνικού συνόρου το 1990 οδήγησε στην αποκατάσταση ενός δια-τοπικού δικτύου κοινωνικών, οικονομικών και πολιτισμικών σχέσεων, το οποίο συνιστά ένα πεδίο που τέμνει τα εθνικά σύνορα και καταδεικνύει βεβαίως τον αυθαίρετο και τεχνητό χαρακτήρα τους. Η αποκατάσταση αυτού του πεδίου, έστω και με ανώμαλο και βίαιο τρόπο, έχει επιπλέον οδηγήσει σε μια επαναδιαπραγμάτευση τόσο των συλλογικών ταυτοτήτων επιμέρους εθνοτικών ομάδων όσο και των σχέσεων μεταξύ τους και με τα εθνικά κέντρα. Ο όρος «Βορειοηπειρώτης», για παράδειγμα, άρχισε να χρησιμοποιείται αυτοπροσδιοριστικά και από Αλβανούς που προέρχονται από τη νότια Αλβανία, από το γεωγραφικό χώρο που οι Έλληνες ονομάζουν «Βόρεια Ήπειρος». Είναι χαρακτηριστικό μάλιστα το γεγονός ότι υιοθετούν τις πλέον εθνικιστικές εκ μέρους της Ελλάδας εκδοχές τού τι είναι «Βόρεια Ήπειρος» για να εντάξουν τους εαυτούς τους στην κατηγορία των Βορειοηπειρωτών και έτσι να γίνουν δεκτοί ουσιαστικά ως Έλληνες. Αυτό συμβαίνει σε μεγάλη έκταση με τους ορθόδοξους Αλβανούς, αλλά συχνά και πολλοί μουσουλμάνοι φροντίζουν να υιοθετούν ελληνικά ονόματα ή ακόμα και να βαφτίζονται για να απολαμβά-

νουν ευνοϊκής μεταχείρισης εκ μέρους της τοπικής κοινωνίας αλλά και του ίδιου του ελληνικού κράτους

Το ζήτημα των εθνοτικών σχέσεων και ταυτοτήτων είναι αρκετά σύνθετο και δεν είναι στους στόχους του παρόντος άρθρου να θιγεί. Θα μείνουμε λοιπόν περισσότερο στα ίδια τα δίτυτα των σχέσεων, για να δούμε ποια ακριβώς εικόνα παρουσιάζει αυτό το κοινωνικό πεδίο που έχει αποκατασταθεί μετά την πτώση του αλβανικού καθεστώτος και την κατάρρευση του συνόρου. Κατ' αρχάς, είναι προφανές ότι η αποκατάσταση αυτού του πεδίου είναι σε μεγάλο βαθμό μονομερής ως προς την κινητικότητα του πληθυσμού, αφού ο αλβανικός πληθυσμός είναι κατά βάση αυτός που περνά με κάθε τρόπο τα σύνορα. Σε ό,τι αφορά τον ελληνικό πληθυσμό, είναι πολύ μικρό το ενδιαφέρον διάσχισης των συνόρων, πέρα από αυτό που δείχνουν άτομα που κατάγονται από τόπους εκείθεν των συνόρων, οι οποίοι επισκέπτονται τα χωριά της καταγωγής τους για συναισθηματικούς λόγους και ενίοτε με σκοπό τη διεκδίκηση περιουσιών. Αρκετές οικογένειες της Κόνιτσας που κατάγονται από το Λεσκοβίκι, για παράδειγμα, διεκδικούν περιουσίες όπως καταστήματα και σπίτια ή και έγγεια ιδιοκτησία. Κάτι ανάλογο συμβαίνει και με κάποιους Αλβανούς που οι πρόγονοί τους κατάγονταν από την Κόνιτσα και διέθεταν περιουσία εκεί. Άλλοι λόγοι επίσκεψης Ελλήνων στην Αλβανία είναι η αναζήτηση κλαπέτων ζώων, ένα φαινόμενο που είχε προσλάβει σημαντικές διαστάσεις τα πρώτα χρόνια και κατά τη διάρκεια των ταραχών (1996-1997), το λαθρεμπόριο και η αναζήτηση γυναικών από άνδρες που δυσκολεύονται να βρουν συζύγους στην περιοχή τους. Το τελευταίο συνιστά μια σημαντική πτυχή των σχέσεων ανάμεσα στις δύο περιοχές εντεύθεν και εκείθεν των συνόρων, οι οποίες έτσι κι αλλιώς στο παρελθόν είχαν σχέσεις επιγαμίας, αλλά και της δημογραφικής κατάστασης της ελληνικής περιοχής.

Αν ωστόσο η κινητικότητα των ανθρώπων της Επαρχίας Κόνιτσας προς την Αλβανία είναι μικρή, δεν είναι καθόλου τέτοια η κινητικότητα αγαθών, εμβασμάτων, αλλά και των ίδιων των Αλβανών, όπως ήδη τονίστηκε. Μάλιστα το όποιο μικρεμπόριο ασκείται ανάμεσα στις δύο περιοχές είναι στα χέρια των Αλβανών, πολλοί από τους οποίους, επιστρέφοντας κάθε φορά στην πατρίδα τους από τους τόπους όπου εργάζονται, φροντίζουν να μεταφέρουν και κάποια εμπορεύσιμα αγαθά.

Επιστρέφοντας στον αρχικό μας προβληματισμό, μπορούμε να πούμε ότι στη συγκεκριμένη περίπτωση μιλάμε για τη διαμόρφωση ενός κοινωνικού πεδίου που τέμνει το εθνικό σύνορο και συνιστά σε μεγάλο βαθμό αποκατάσταση της ιστορικής ενότητας της περιοχής και την ενεργοποίηση δρόμων επικοινωνίας και σχέσεων (οικονομικών, κοινωνικών και πολιτισμικών) που ίσχυαν στο παρελθόν μεταξύ οικογενειών, κοινοτήτων και εθνοτικών ομάδων. Μπορούμε να μιλάμε για μια κατάσταση μετανάστευσης στην οποία δίτυτα, δραστηριότητες και τρόποι ζωής απλώνονται μεταξύ δύο εθνικών κρατών τέμνοντας τα σύνορά τους και δημιουργώντας ένα κοινό πεδίο ανάμεσα στις δύο κοινωνίες. Πρόκειται για μια μορφή του φαινομένου που αρκετοί μελετητές της μετανάστευσης ορίζουν ως «transnationalism». Το φαινόμενο αυτό παρουσιάζει ιδιαίτερο ενδιαφέρον και ως προς το ζήτημα της ταυτότητας των μεταναστών που το βιώνουν. Αυτό όμως δεν εντάσσεται στα ζητούμενα του παρόντος άρθρου.

Hobsbawm, E. (1990), *Nations and Nationalism since 1780*, Cambridge: Cambridge University Press.

Horsman, M., Marshall, A. (1994), *After the Nation-State: Citizens, Tribalism and the New World Disorder*, London: HarperCollins.

Kivisto, P. (2001), «Theorizing Transnational Immigration: A Critical Review of Current Efforts», *Ethnic and Racial Studies*, 24(4): 549-577.

Μεντράς, Ε. (1960), «Κοινωνιολογική διερεύνηση τριών πεδινών και τριών ορεινών κοινοτήτων της περιοχής Κονίτσας», *Ηπειρωτική Εστία*, 8-9.

Νιτσιάκος, Β. (1995), *Οι ορεινές κοινότητες της Βόρειας Πίνδου. Στον απόηχο της μακράς διάρκειας*, Αθήνα: Πλέθρον.

Portes, A., Guarino, L.E., Landolt, P. (1999), «The Study of Transnationalism: Pitfalls and Promises of an Emergent Research Field», *Ethnic and Racial Studies*, 22(2): 217-237.

Rouse, R. (1991), «Mexican Migration and the Social Space of Postmodernism», *Diaspora*, 1(1): 8-23.

Shalins, P. (1989), *Boundaries: The Making of France and Spain in the Pyrenees*, Berkeley: University of California Press.

Van Hear, N. (1998), *New Diasporas*, London: UCL Press.

Η LUNXHËRI: ΜΕΤΑΝΑΣΤΕΥΣΗ ΚΑΙ ΕΘΝΟΤΙΚΑ ΣΥΝΟΡΑ ΣΤΗ ΝΟΤΙΑ ΑΛΒΑΝΙΑ

Gilles de Rapper*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Ακριβώς όπως και οι περιοχές που βρίσκονται στα νότια των σημερινών ελληνοαλβανικών συνόρων, η επαρχία Gjirokaštër (Αργυροκάστρου) γνώρισε κατά το 19ο αιώνα και ως τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο μεγάλα μεταναστευτικά ρεύματα προς την Κωνσταντινούπολη και την Αίγυπτο, και στη συνέχεια προς την Αθήνα και την Αμερική. Βασισμένο στην ανάλυση των γενεαλογιών και των οικογενειακών ιστοριών που συγκεντρώθηκαν στη Lunxhëri, μια ομάδα χωριών πάνω στο ομώνυμο βουνό απέναντι από την πόλη του Αργυροκάστρου, το πρώτο μέρος του παρόντος άρθρου είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση της μνήμης της μετανάστευσης αυτής, *kurbet* στα αλβανικά, στο πλαίσιο του νέου μεταναστευτικού ρεύματος προς την Ελλάδα. Οι Lunxhotes, αλβανόφωνοι χριστιανοί ορθόδοξοι, μετανάστευαν, μόνο οι άνδρες και προσωρινά, στην Κωνσταντινούπολη, όπου εργάζονταν στην πλειοψηφία τους ως κρεοπώλες και κηπουροί. Από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά το μεταναστευτικό αυτό ρεύμα αναπροσανατολίζεται προς την Ελλάδα και την Αμερική και προσλαμβάνει συχνότερα μόνιμο χαρακτήρα. Στο δεύτερο και το τρίτο μέρος αναλύονται οι δεσμοί μεταξύ των μεταναστευτικών πρακτικών, στο παρελθόν και το παρόν, και οι σχέσεις μεταξύ των διαφόρων κατηγοριών του πληθυσμού: Lunxhotes, μουσουλμάνων, Βλάχων και Ελλήνων. Το περιεχόμενο και τα όρια αυτών των κατηγοριών δεν έπαψαν να εξελίσσονται, προσδίδοντας στο ανθρώπινο μοσαϊκό της περιοχής ιδιαίτερα πολυσύνθετο χαρακτήρα, ο οποίος δεν περιορίζεται μόνο στο ζήτημα των σχέσεων μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών.

La Lunxhëri : émigration et frontière ethnique en Albanie du sud

RÉSUMÉ

Tout comme les régions situées au sud de la frontière gréco-albanaise actuelle, le district de Gjirokaštër a connu au XIXème siècle et jusqu'à la deuxième guerre mondiale une forte émigration vers Istanbul et l'Égypte, puis vers Athènes et l'Amérique. Basé sur l'analyse de généalogies et d'histoires familiales recueillies dans la Lunxhëri, un groupe de villages dans la montagne du même nom en face de la ville de Gjirokaštër, cet article s'attache dans un premier temps à présenter la mémoire de cette émigration, appelée en albanais *kurbet*, dans le cadre de la nouvelle émigration vers la Grèce. Les lunxhotes, chrétiens orthodoxes et albanophones, pratiquaient une émigration masculine et temporaire vers Istanbul, où ils étaient en majorité bouchers et jardiniers. A partir de la première guerre mondiale, cette émigration se réoriente vers la Grèce et l'Amérique, et prend plus souvent un caractère permanent. Les deuxième et troisième parties analysent les liens entre les pratiques d'émigration, passée et présente, et les relations entre les différentes catégories de la population : lunxhotes, musulmans, valaques et grecs. Le contenu et les limites de ces catégories n'ont cessé d'évoluer, donnant au paysage humain de la région une grande complexité, qui n'est pas réductible à la seule question des relations entre grecs et albanais.

* CNRS-IDEMEC, Aix-en-Provence.

1. Εισαγωγή

Η Lunxhëri είναι μία από τις πολυάριθμες μικρές «εθνογεωγραφικές» ενότητες που συνθέτουν το αλβανικό ανθρώπινο μωσαϊκό: χωρίς ακριβή σύνορα, μην αντιστοιχώντας σε κανένα διοικητικό διαχωρισμό του παρελθόντος ή του παρόντος και συγκεντρώνοντας έναν αριθμό χωριών πολύ συζητήσιμο μεταξύ εκείνων που λένε πως ανήκουν σε αυτήν (από επτά έως δεκαπέντε χωριά, ανάλογα με τις απόψεις), παρουσιάζει ωστόσο, τόσο στο εσωτερικό όσο και στο εξωτερικό, μια ενότητα αναφοράς στην έκφραση της συλλογικής ταυτότητας: το να ζει κανείς στη Lunxhëri, να είναι Lunxhote, δεν στερείται σημασίας. Από τα στοιχεία που χαρακτηρίζουν τη Lunxhëri δύο είναι αυτά που αναφέρονται συχνότερα: αφενός η εμπειρία της μαζικής μετανάστευσης προς την Κωνσταντινούπολη και άλλους προορισμούς, στα τέλη του 19ου και τις αρχές του 20ού αιώνα, και αφετέρου ο συνδυασμός αλβανικότητας και ορθόδοξης χριστιανικής θρησκείας. Το παρόν άρθρο προτίθεται να περιγράψει τις σχέσεις μεταξύ μετανάστευσης, θρησκευτικής ένταξης και εθνοτικής και εθνικής ταυτότητας, στο πλαίσιο της Lunxhëri. Βασίζεται σε μια σειρά επιτόπιων ερευνών που διεξάχθηκαν από τον Αύγουστο του 2001 και αναφέρονται στην κοινωνική ιστορία, τις σχέσεις μεταξύ κοινοτήτων και την οικοδόμηση της συλλογικής ταυτότητας στη μετακομμουνιστική Αλβανία.

Η Lunxhëri βρίσκεται στη Νότια Αλβανία, στην κοιλάδα του Δρίνου, απέναντι από την πόλη του Αργυροκάστρου, από όπου είναι τέλεια ορατή: τα χωριά σχηματίζουν μια σειρά που διατρέχει κατά μήκος το ομώνυμο βουνό, από το φαράγγι της Suhë στα νοτιοανατολικά ως το φαράγγι της Këlcytë στα βορειοδυτικά. Όποιος την επισκέπτεται εντυπωσιάζεται από την αντίθεση ανάμεσα στα ερείπια πλήθους εκκλησιών, μοναστηριών και επιβλητικών πέτρινων αρχοντικών και την εγκατάλειψη στην οποία μοιάζει να έχει αφεθεί η περιοχή: όπως και πολλοί άλλοι Αλβανοί στη δεκαετία του 1990, οι Lunxhotes εγκατέλειψαν τα χωριά τους –όπου τους κρατούσε αναγκαστικά το συνταξιοδοτικό σύστημα που ίσχυε ως το 1992– για να μεταβούν στην πόλη ή στο εξωτερικό, σε αναζήτηση καλύτερων συνθηκών ζωής. Ωστόσο όλοι οι κάτοικοι της Lunxhëri δεν έφυγαν συγχρόνως, ούτε κάτω από τις ίδιες συνθήκες. Η ίδια η μεταναστευτική πρακτική φέρνει στην επιφάνεια διάφορες ομάδες που η άμεση παρατήρηση καθιστά επίσης εμφανείς: πλάι στους χριστιανούς αλβανόφωνους Lunxhotes εμφανίζονται μουσουλμάνοι και Βλάχοι. Από την άλλη πλευρά, οι σημερινές αναχωρήσεις αντικαθρεφτίζουν συνεχώς άλλες μεταναστευτικές εμπειρίες, και ιδιαίτερα το *kurbet*, που έφερε τους Lunxhotes στην Κωνσταντινούπολη, την Αθήνα και την Αμερική. Το πρώτο μέρος του παρόντος άρθρου είναι αφιερωμένο στην παρουσίαση της μνήμης και των χρήσεων της παλαιότερης αυτής μετανάστευσης μέσα στο πλαίσιο της σημερινής. Το δεύτερο μέρος παρουσιάζει τον τρόπο με τον οποίο οι τρεις υποομάδες του πληθυσμού προσδιορίζονται οι μεν σε σχέση με τις δε, και το τρίτο πραγματεύεται τις σχέσεις μεταξύ των Lunxhotes και των Ελλήνων, σχέσεις απόστασης και γειτνίασης.

1. Η Lunxhëri, τόπος μετανάστευσης: *kurbet* και νέα μετανάστευση

Στα αλβανικά διακρίνονται πολλά είδη μετανάστευσης. Στη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου ο βασικός διαχωρισμός γινόταν μεταξύ των προ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μεταναστών, των αποκαλούμενων «οικονομικών μετανα-

στών» (emigrantë ekonomikë), και εκείνων που εγκατέλειπαν τη χώρα μετά την εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος, των αποκαλούμενων «φυγάδων» (të arratisurit). Η άποψη ήταν λοιπόν πολιτική, εκείνοι που εγκατέλειπαν την κομμουνιστική Αλβανία έπρεπε να στιγματίζονται, υπονοώντας ότι δεν είχαν κανέναν οικονομικό λόγο να το κάνουν, και άρα το έκαναν μόνο από αντιπατριωτισμό. Σήμερα ο βασικός διαχωρισμός έχει μετατοπιστεί και γίνεται στο εξής ανάμεσα στην προ του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου μετανάστευση, την αποκαλούμενη *kurbet*, και εκείνη της δεκαετίας του 1990, που μερικές φορές αποκαλείται «μετανάστευση» (emigracion), αλλά τις περισσότερες δεν κατονομάζεται ευθέως. Αναφέρονται σε αυτήν λέγοντας ότι οι άνθρωποι έφυγαν μαζικά (*kanë ikur shumë*) στην Ελλάδα ή την Ιταλία, ή ότι ο τάδε δουλεύει στην Ελλάδα.

Σκοπός του πρώτου αυτού μέρους είναι να παρουσιάσει αυτό το διαχωρισμό όπως εκφράζεται σήμερα στη Lunxhëri. Το *kurbet*¹ κατέχει καίρια θέση στις αναπαραστάσεις του παρελθόντος και στην εικόνα που επιζητούν να δώσουν από μόνοι τους οι Lunxhotes. Πράγματι, μια μεγάλη μερίδα από αυτούς είναι συνδεδεμένοι, λόγω της οικογενειακής τους ιστορίας, με αυτή τη μορφή μετανάστευσης. Οι γενεαλογίες που συλλέξαμε σήμερα, και επιτρέπουν να ανατρέξουμε ως τα τέλη του 19ου αιώνα, δείχνουν πράγματι ότι ο ανδρικός πληθυσμός πραγματοποιούσε μια μαζική πρόσκαιρη μετανάστευση κυρίως προς την Κωνσταντινούπολη, ενώ από τον Α΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά προς την Ελλάδα και τις Ηνωμένες Πολιτείες.² Οι Lunxhotes δεν διέφεραν τότε από τους υπόλοιπους πληθυσμούς της Ηπείρου και της Μακεδονίας, οι οποίοι συνήθιζαν αυτού του είδους τη μετανάστευση. Είναι δύσκολο να πει κανείς από πότε το φαινόμενο έγινε μαζικό. Ο Rouqueville το αναφέρει ήδη, τουλάχιστον για ορισμένα χωριά (*Dhoksat, Këllëz και Nokonë*), σε σχέση με υδραυλικούς που κατασκεύαζαν υδραγωγεία στην Κωνσταντινούπολη και την υπόλοιπη αυτοκρατορία (Rouqueville 1826-1827). Στα επαγγέλματα που ασκούσαν οι Lunxhotes στην Κωνσταντινούπολη, όπως αυτά εμφανίζονται στις γενεαλογίες, δεν αναφέρεται κανένας υδραυλικός. Τα επαγγέλματα που εκπροσωπούνται περισσότερο είναι του κρεοπώλη και του κηπουρού, κάτι που αντιστοιχεί στην περιγραφή του Leake σχετικά με τον πληθυσμό του Δελβινακίου, λίγο νοτιότερα, στις αρχές του 19ου αιώνα (Leake 1835) και σε όσα γνωρίζουμε για την περιοχή της Përmet (Πρεμετής), λίγο ανατολικότερα (Haxhihasani 1959).

Κατά γενικό κανόνα, οι άνδρες ήταν οι μόνοι που έφευγαν, συχνά σε ομάδες, με στήριγμα κάποια μέλη της οικογένειας ήδη εγκατεστημένα στην Κωνσταντινούπολη. Τα νεαρά αγόρια πήγαιναν να συναντήσουν τον πατέρα ή τα μεγαλύτερα αδέρφια τους, τα έστελναν στο σχολείο ή ως μαθητευόμενους τα πρώτα χρόνια, κι ύστερα στη δουλειά. Τα οικογενειακά αυτά δίκτυα είναι κυρίως πατρογραμμικά (*fis*), αλλά μπορούν επίσης να βασίζονται και σε άλλες σχέσεις. Αν παρατηρήσουμε προσεκτικότερα, η μετανάστευση αυτή δεν αφορούσε αποκλειστικά τους άνδρες, ούτε είχε αποκλειστικά οικονομικούς λόγους: η Κωνσταντινούπολη και οι άλλοι προορισμοί μπορούσαν να χρησιμεύσουν ως καταφύγιο και σε άλλα μέλη της οικογένειας, συμπεριλαμβανομένων και των γυναικών, σε περίπτωση ταραχών στην περιοχή καταγωγής. Αυτή ήταν επίσης και η περίπτωση ενός ορισμένου αριθμού Αλβανών εθνικιστών, οι οποίοι ασκούσαν καλύτερα τη δραστηριότητά τους στην Κωνσταντινούπολη και γενικά στο εξωτερικό παρά στις περιοχές της Αλβανίας. Στην προκειμένη περίπτωση οι αναχωρήσεις ήταν οριστικές: το σπίτι στο χωριό πουλιόταν και ολόκληρη η οικογένεια εγκαθίστατο στο εξωτερικό. Κατ' αυτό τον τρόπο σχηματίστηκε η

1. Από την τουρκική λέξη *gurbet*, η οποία προέρχεται από την αραβική *gharab* και σημαίνει την απομάκρυνση, το χωρισμό.

2. Αυτοί είναι μόνο οι κύριοι προορισμοί. Συναντάμε επίσης Lunxhotes μετανάστες στην Αίγυπτο, τη Ρουμανία, τη Γαλλία, τον Καναδά, το Μεξικό, τη Βενεζουέλα, την Αργεντινή και αλλού.

αλβανική χριστιανική ορθόδοξη παροικία της Κωνσταντινούπολης, η οποία υπήρχε ως τη δεκαετία του 1950. Η Τουρκοαλβανική Αδελφότητα, σύλλογος που ιδρύθηκε τη δεκαετία του 1950 στην Κωνσταντινούπολη, είχε ως πρώτο πρόεδρο έναν Αλβανό με καταγωγή από τη Stegorpul, στη Lunxhëri.

Σήμερα το kurbet εμφανίζεται στις αναπαραστάσεις ως μια θεμελιώδης περίοδος της ιστορίας της Lunxhëri. Μέχρι τις δεκαετίες του 1920 και του 1930 φέρνει σε επαφή έναν αγροτικό πληθυσμό με τις πόλεις και το εξωτερικό και συμβάλλει στον υλικό και πολιτισμικό πλούτο της περιοχής. Η αρχιτεκτονική των χωριών μεταβάλλεται, οι μετανάστες αφιερώνουν ένα σημαντικό κομμάτι των εσόδων τους στην κατασκευή μεγάλων σύγχρονων σπιτιών στο χωριό, όπου επιστρέφουν να περάσουν τα τελευταία τους χρόνια. Τα δείγματα που υπάρχουν ακόμα σήμερα, ιδιαίτερα στο χωριό Dhoksat, χρονολογούνται από τις δεκαετίες του 1890 και του 1900. Πολλά από αυτά έχουν υποστεί καταστροφές εξαιτίας του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου ή έχουν καταρρεύσει μετά την αναχώρηση των κατοίκων τους στις πόλεις, κατά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Θα πρέπει να σημειωθεί ότι όλα αυτά τα σπίτια ήταν έργο κτιστών, οι οποίοι συνήθιζαν και οι ίδιοι ένα είδος kurbet: έχοντας την καταγωγή τους από τις περιοχές της Kolonjë (Πίνδου) και της Korçë (Κορυτσάς), περνούσαν ένα μέρος του χρόνου στην Ήπειρο, όπου τους καλούσαν. Ορισμένοι από αυτούς κατέληξαν να εγκατασταθούν εκεί, και ιδιαίτερα στο Αργυροκάστρο, όπου κατοικούσαν στην κάτω πλευρά της χριστιανικής συνοικίας Varosh.

Πέρα από την αρχιτεκτονική, το kurbet υποτίθεται ότι μετέβαλε τον τρόπο ζωής και τις νοοτροπίες στο σύνολό τους. Η λέξη kulturë μεταφράζει στην τοπική γλώσσα αυτό που οι άνθρωποι εκτιμούν ότι κέρδισαν από την εποχή εκείνη. Είναι αναπόσπαστα συνδεδεμένη με έναν αστικό τρόπο ζωής (σημαίνει πλακόστρωτους δρόμους, σύστημα παροχής και αποχέτευσης των υδάτων, σπίτια από λαξευμένη πέτρα) και με ένα αίσθημα υπεροχής. Από την άποψη αυτή οι Lunxhotes εκτιμούν ότι τότε προηγούνταν όχι μόνο απέναντι στις γειτονικές περιοχές (όπου στην πραγματικότητα συνηθιζόταν επίσης το kurbet και όπου σήμερα εκφράζεται το ίδιο αίσθημα ανωτερότητας), αλλά και στην πόλη του Αργυροκάστρου. Αυτό το αίσθημα ανωτερότητας εκφράζεται σήμερα με τον ισχυρισμό ότι οι Lunxhotes αυτοί καθαυτοί αποτελούν μια «αριστοκρατία» (aristocraci) σε σχέση με τις άλλες περιοχές, και κυρίως, όπως θα δούμε παρακάτω, σε σχέση με τους κατοίκους της Lunxhëri που έφτασαν μετά το τέλος της μεταναστευτικής περιόδου (δηλαδή μετά τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο), ήτοι τους μουσουλμάνους, τους Βλάχους και μερικές οικογένειες Ζαγορίσιων.³ Συγκεκριμένα, ο αριστοκρατικός χαρακτήρας των Lunxhotes αποκτά μια εθνοτική αξία, η οποία εμφανίζεται σαφώς στις σχετικές με το γάμο συμπεριφορές.⁴ Παρόλο που η ενδογαμία κατά περιοχή (και θρησκευτική κοινότητα), ακόμα και κατά χωριό, αποτελεί συχνό φαινόμενο στην Αλβανία,⁵ είναι πλέον, τουλάχιστον από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο και μετά, πολύ περισσότερο φανταστική παρά πραγματική, εφόσον ο εκσυγχρονισμός της χώρας στη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου επέφερε μια διεύρυνση των πεδίων του γάμου. Όπως κι αν έχει πάντως, οι Lunxhotes αποδίδουν σήμερα την τότε ενδογαμική τους συμπεριφορά στον αριστοκρατικό τους χαρακτήρα: το να δώσουν τις κόρες τους «έξω» θα είχε ως συνέπεια να χαθούν οι δίαυλοι μετάδοσης των «καλών παραδόσεων» της περιοχής. Το να πάρουν μια κοπέλα «απ' έξω» θα εισήγε στη Lunxhëri την ολέθρια επιρροή περιοχών λιγότερο ευνοημένων από το kurbet. Η ανάμνηση αυτού του τελευταίου χρησιμοποιείται λοιπόν σαφώς

3. Πρόκειται για το αλβανικό Ζαγόρι, που βρίσκεται ανάμεσα στη Lunxhëri και την κοιλάδα της Βοϊούσας (Αώου).

4. Η τάση για ενδογαμία συνιστά συχνά σημάδι των εθνοτικών συνόρων (βλ. Gossiaux 2002).

5. Βλ. για παράδειγμα, για την περιοχή του Devoll (Εορδαϊκού ποταμού), Xhaçka 1959.

εδώ για τον καθορισμό των ορίων της ομάδας που αποτελείται από τους Lunxhotes –οι οποίοι αυτοαποκαλούνται σήμερα, με αποκαλυπτικό τρόπο, «εθνοτικοί Lunxhotes»– σε αντιδιαστολή με δύο άλλες ομάδες κατοίκων της ίδιας περιοχής, τους μουσουλμάνους και τους Βλάχους. Ένα από τα διακυβεύματα αυτού του ορισμού της ταυτότητας και αυτής της αντίθεσης είναι, όπως θα δούμε, η πρόσβαση στην ελληνική αγορά εργασίας.

Ένα άλλο χαρακτηριστικό στοιχείο της αναφοράς στο *kurbet* είναι η αντίθεσή του, που αν δεν είναι ξεκάθαρη είναι τουλάχιστον συχνή στις διηγήσεις που αφορούν την τάδε ή τη δείνα μεταναστευτική εμπειρία, με τη νέα μετανάστευση προς την Ελλάδα και τον υπόλοιπο κόσμο. Η αλήθεια είναι ότι τα δύο φαινόμενα παρουσιάζουν ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά, όπως για παράδειγμα ότι αφορούν, τουλάχιστον ως το 1997 για τη νέα μετανάστευση, κυρίως τους άνδρες, νεαρούς ή οικογενειάρχες, οι οποίοι περνούν ένα μέρος της χρονιάς στη μετανάστευση, αφήνοντας την οικογένειά τους στο χωριό. Για τους Lunxhotes η Ελλάδα, και ιδιαίτερα η Αθήνα, αποτελούσαν ήδη πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ένα μεταναστευτικό προορισμό, και δεν είναι σπάνιο να συναντήσει κανείς οικογένειες οι οποίες στη δεκαετία του 1990 βρήκαν υποστήριξη στα εξαδέλφια από την Ελλάδα τα οποία προέρχονται από αυτή τη μετανάστευση. Ωστόσο τα δύο φαινόμενα σπάνια παραλληλίζονται: ενώ το *kurbet* παρουσιάζεται ως μια χρυσή εποχή, συνδεδεμένη τόσο με την οικονομική και κοινωνική ανάπτυξη της περιοχής όσο και με την ταυτότητά της, η νέα μετανάστευση γίνεται αντιληπτή ως μια οδυνηρή και πολύ λίγο παραγωγική εξέλιξη. Κατά πρώτο λόγο, οι διηγήσεις που αφορούν το *kurbet* αναφέρονται πολύ σπάνια στις πρακτικές δυσχέρειες της αναχώρησης και του ταξιδιού, λες και δεν υπήρχαν τα σύνορα (ενώ το ταξίδι για την Κωνσταντινούπολη γινόταν μέσω Ελλάδας), λες και ο καθένας ήταν ελεύθερος να πάει να δουλέψει όπου ήθελε. Αντιθέτως, όταν γίνεται λόγος για τη σημερινή μετανάστευση, αναφέρονται διαρκώς τα εμπόδια της αναχώρησης, είτε πρόκειται για την απόκτηση βίζας, είτε για το πέρασμα των συνόρων, είτε για το υπόλοιπο ταξίδι στην Ελλάδα. Η ίδια η θέση των αποδήμων στην κοινωνία υποδοχής παρουσιάζεται ομοίως με όρους πολύ αντιθετικούς: αμυντική στάση σε ό,τι αφορά τη σημερινή εποχή (οι άνθρωποι παραπονιούνται για ρατσισμό, για το ότι αναγκάζονται να εγκαταλείψουν την αλβανική τους ταυτότητα λόγω της κακής εικόνας των Αλβανών στην Ελλάδα, βρίσκουν λυπηρό το ότι τα παιδιά των αποδήμων δεν μπορούν να μάθουν αλβανικά στην Ελλάδα κ.τ.λ.), όμως κατά πολύ πιο ευέλικο τρόπο όταν πρόκειται για το παρελθόν. Η ενσωμάτωση των Αλβανών στις ελληνικές κοινότητες της Κωνσταντινούπολης, της Αιγύπτου και των Ηνωμένων Πολιτειών αναγνωρίζεται, αλλά πολύ σπάνια αναφέρεται ως πρόβλημα, παρόλο που θα πρέπει να ήταν πρόβλημα εκείνη την εποχή, αφού ένα μεγάλο τμήμα του αλβανικού εθνικιστικού κινήματος αναπτύχθηκε στο πλαίσιο αυτής της αποδημίας. Κάποια άλλα στοιχεία καταδεικνύουν ωστόσο, όπως θα δούμε, ότι τα εθνοτικά σύνορα μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών ήταν άλλοτε πολύ πιο διαπερατά από όσο στη συνέχεια.

Κατά δεύτερο λόγο, είναι βέβαιο ότι η οδύνη του αποχωρισμού και της απομάκρυνσης γινόταν σκληρά αισθητή την εποχή του *kurbet*, όπως γίνεται και σήμερα, ότι η μετανάστευση προκαλούσε πολλάριθμα οικογενειακά δράματα και προπαντός ότι δεν υπήρξε επιτυχής για όλους τους υποψήφιους. Ορισμένοι μάλιστα από αυτούς δεν κατάφεραν ούτε καν να εξοφλήσουν τα χρέη που είχαν δημιουργήσει για την αγορά του εισιτηρίου προς Κωνσταντινούπο-

λη ή Αμερική. Δεν είναι ωστόσο αυτό που συγκρατούν συχνότερα, και η συμπεριφορά των σημερινών αποδήμων έρχεται συνεχώς σε αντίθεση με εκείνη ορισμένων *kurbetllī* που είχαν πλουτίσει και έστελναν χρήματα στο χωριό για να ανοίξουν δρόμοι, να χτιστούν γέφυρες, να συντηρηθούν σχολεία και να αφιερωθούν εκκλησίες. Απεναντίας, η συμπεριφορά των σημερινών αποδήμων θεωρείται ως εγκατάλειψη του χωριού και της πατρίδας: οι απόδημοι δεν επιστρέφουν παρά μόνο για μερικές μέρες κάθε χρόνο, παίρνουν μαζί τις γυναίκες και τα παιδιά τους στην Ελλάδα, όπου αυτά τα τελευταία μαθαίνουν ελληνικά αντί αλβανικά, δεν στέλνουν χρήματα για την ανάπτυξη του χωριού και κάνουν τα πάντα για «να γίνουν Έλληνες». Κατά συνέπεια, το χωριό εμφανίζεται σαν «έρημος» (*shkretëtitirë*) από όπου οι άνθρωποι δεν παύουν να φεύγουν, και που αρχίζει να ερειπώνεται. Κάτω από αυτές τις συνθήκες, δεν θα πρέπει να μας εκπλήσσει ότι κατά την εποχή του *kurbet* η ζωή στο χωριό παρουσιάζεται εξιδανικευμένη (ακριβώς όπως η κομμουνιστική περίοδος, που μοιράζεται ορισμένα κοινά χαρακτηριστικά με την προηγούμενη, στον τομέα της βελτίωσης της υλικής κατάστασης των χωρικών και κυρίως τις πυκνές κοινωνικές σχέσεις στο χωριό): ο πληθυσμός ήταν μεγαλύτερος, μεγάλα αρχοντόσπιτα και εκκλησίες ομόρφαιναν τα χωριά, οι δεσμοί με μεγάλα αστικά κέντρα του εξωτερικού ήταν άμεσοι. Τα πάντα εκτυλίσσονται λοιπόν σάμπως η νέα μετανάστευση να είχε ξαναζωντανέψει την ανάμνηση του *kurbet*. Η ερήμωση των χωριών, πιο έντονη στη δεκαετία του 1990, όμως υπαρκτή και κατά τη δεκαετία του 1950, ανακαλεί επίσης στη μνήμη την εικόνα μιας εξιδανικευμένης τότε ζωής στο χωριό.

Στην πραγματικότητα, εννοείται, το σκηνικό δεν είναι τόσο αντιφατικό: οι δεσμοί δεν κόβονται μεταξύ των αποδήμων και των χωριών τους (πολλοί απόδημοι –όπως οι *kurbetllī*– επιστρέφουν στο χωριό για να παντρευτούν), υπάρχουν και τα εμβάσματα (πολλοί άνθρωποι επιζούν στο χωριό μόνο και μόνο χάρη στα χρήματα που τους στέλνουν τα παιδιά τους από την Ελλάδα), και ορισμένοι απόδημοι επιστρέφουν μετά από πολλά χρόνια για να ξεκινήσουν μια εμπορική ή βιοτεχνική δραστηριότητα στο χωριό, χάρη στα χρήματα που κέρδισαν και την επαγγελματική εμπειρία που απέκτησαν στην Ελλάδα. Συνολικά ωστόσο οι μεταβολές της δεκαετίας του 1990, οι οποίες γίνονται προπαντός αντιληπτές ως υποβάθμιση των συνθηκών διαβίωσης, κάνουν τη ζυγαριά να κλίνει προς την πλευρά μιας εξιδανικευμένης κοινωνικής ζωής την εποχή του *kurbet* και του κομμουνισμού, όπως και μιας φανταστικής κοινότητας, της κοινότητας των «εθνοτικών *Lunxhotes*».

2. Μετανάστευση και πολυεθνοτικός χαρακτήρας

Προκειμένου να κατανοήσουμε σωστά τον τρόπο με τον οποίο βιώνουν σήμερα τη μετανάστευση στη *Lunxhëri*, θα πρέπει να επικαλεστούμε ένα άλλο χαρακτηριστικό της κοινωνίας στη Νότια Αλβανία. Πράγματι, αυτό που προξενεί εντύπωση είναι ότι η χρυσή περίοδος του *kurbet* είναι συνδεδεμένη μόνο με μια ομάδα κατοίκων της σημερινής *Lunxhëri*, εκείνους που θεωρούν τους εαυτούς τους ως τους μοναδικούς νόμιμους δικαιούχους της ονομασίας *Lunxhotes*, λόγω της «αυτοχθονίας» τους (*autoktoni*), και αποκλείει έτσι δύο άλλες ομάδες, τους μουσουλμάνους και τους Βλάχους. Η αλήθεια είναι ότι αυτοί οι τελευταίοι εγκαταστάθηκαν μόνιμα στα χωριά της *Lunxhëri* μόνο μετά τον Β΄

Παγκόσμιο Πόλεμο, άρα μετά την εποχή του *kurbet*, αλλά όσον αφορά τους μουσουλμάνους, είναι παρόντες στην περιοχή από πολύ παλαιότερα και συνήθιζαν κι εκείνοι μια μορφή *kurbet*. Καθώς αποτελούσαν μειονότητα κι έρχονταν συχνά στη Lunxhëri ως βοσκοί, η κοινωνική τους θέση γίνεται αντιληπτή ως ανέκαθεν κατώτερη εκείνης των Lunxhotes.

Οι Lunxhotes αποκαλούν τους μουσουλμάνους *myslyman* ή *turk* (Τούρκους), όπως και οι περισσότεροι χριστιανοί της Νότιας Αλβανίας. Μόνο σε μερικά χωριά της Lunxhëri κατοικούν οικογένειες μουσουλμάνων, πάντοτε ως μειονότητα, με εξαίρεση το χωριό *Erind*, το οποίο είχε ήδη μικτό πληθυσμό από τις αρχές του 19ου αιώνα. Γύρω στον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο περιλάμβανε ίσο αριθμό μουσουλμάνων και χριστιανών και σήμερα είναι σχεδόν αμιγώς μουσουλμανικό, εφόσον οι χριστιανοί το εγκατέλειψαν μαζικά τις δεκαετίες του 1950 και του 1960. Η παρουσία μουσουλμάνων σε ορισμένα χωριά φαίνεται συνδεδεμένη με το παλαιό τους καθεστώς ως *ziflik* μέχρι τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Αυτό ισχύει ιδιαίτερα για τα χωριά *Karjan*, *Krinë* και *Suhë*. Σε άλλες περιπτώσεις οι σημερινοί μουσουλμάνοι είναι απόγονοι βοσκών που προσλαμβάνονταν στα χριστιανικά χωριά την περίοδο του μεσοπολέμου. Τέλος, κάποιοι άλλοι έφτασαν εδώ στη διάρκεια της κομμουνιστικής περιόδου, για επαγγελματικούς λόγους. Το χωριό *Asim-Zenel* ιδιαίτερα, όπως και το χωριό *Shën-Todër*, δημιουργήθηκαν στη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος και προσείλκυσαν μουσουλμάνους από άλλες περιοχές. Μόνο οι μουσουλμάνοι του χωριού *Erind* ισχυρίζονται –στην πλειοψηφία τους– πως ήταν ανέκαθεν εκεί. Όλοι οι μουσουλμάνοι που ανάγουν την καταγωγή τους εκτός Lunxhëri ήρθαν από τη *Labëri*, περιοχή που βρίσκεται απέναντι, στην άλλη πλευρά του Δρίνου, και με την οποία η Lunxhëri φαίνεται να είχε ανέκαθεν σχέσεις.⁶ Κατάγονται είτε από το *Kurvelesh* είτε από το χωριό *Lazarat*, στα νότια του Αργυροκάστρου. Τους δίνουν λοιπόν, εκτός από την ονομασία «μουσουλμάνοι», και την ονομασία *Labes*, με όλα τα στερεότυπα που αυτή περιλαμβάνει. Στους *Labes* αποδίδονται ταυτοχρόνως θετικά στοιχεία (θάρρος, πατριωτισμός, αυθεντικότητα), που συχνά συνδέονται με τις ορεινές περιοχές, και αρνητικά στοιχεία, το ίδιο συχνά στους «βουνίσσιους» (βία, πνευματική καθυστέρηση, κλίση στην κλεψιά). Αυτά τα τελευταία τονίζονται ιδιαίτερα στην περίπτωση του χωριού *Lazarat*, που αποτελεί το σύνορο μεταξύ *Labëri* και *Drapull* και που απέκτησε φρικτή φήμη στον εμφύλιο πόλεμο του 1997. Μια παροιμία της περιοχής συνοψίζει εύστοχα αυτή την αντιφατική εικόνα της *Labëri* και των κατοίκων της περιγράφοντάς τους ως εξής: «ένας *Labe* κλέβει [οι *Labes* είναι κλέφτες], δύο *Labes* καβγαδίζουν [είναι παρορμητικοί και βίαιοι], τρεις *Labes* τραγουδούν [η *Labëri* θεωρείται λίκνο του πολυφωνικού τραγουδιού]» (*një lab vjedh, dy lebër zihen, tre lebër këndojnë*). Οι μουσουλμάνοι της Lunxhëri, όπως είδαμε, είναι συνδεδεμένοι με το άγριο τοπίο: απόγονοι βοσκών *Labes* που προσλαμβάνονταν στα χριστιανικά χωριά πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο ή υλοτόμων που τους έστελναν να κόψουν ξύλα στα δάση της Lunxhëri, κατέχουν ακόμα τα βοσκοτόπια στα υψίπεδα του *Hajmur* και παραμένουν δεμένοι μάλλον με την κτηνοτροφία παρά με τη γεωργία. Οι χριστιανοί Lunxhotes, αντίθετα, επικαλούνται για τον εαυτό τους μια παράδοση καλλιέργειας οπωροκηπευτικών σε συνδυασμό με εξεζητημένες αρδευτικές τεχνικές και, όταν συνδέονται με την κτηνοτροφία, αυτό γίνεται με την ιδιότητά τους ως ζωεμπόρων ή κρεοπωλών στην Κωνσταντινούπολη, άρα μακριά από το άγριο τοπίο. Η σύνδεση των μουσουλμάνων Lunxhotes με τη *Labëri* γί-

6. Ο εξισλαμισμός της είναι αρκετά όψιμος (18ος-19ος αι.) ώστε να διατηρείται η ανάμνηση του χριστιανικού της παρελθόντος (στα τοπωνύμια όπως και στα ονόματα των ανθρώπων, για παράδειγμα). Ορισμένα χωριά, όπως το *Mashkullore*, είναι ακόμη μικτά.

νεται με πολλούς τρόπους: με την ανάμνηση της γεωγραφικής τους καταγωγής (αναμφισβήτητα πιο ανεπτυγμένη στους χριστιανούς από όσο στους ίδιους τους μουσουλμάνους, οι οποίοι επίσης αυτοαποκαλούνται «αυτόχθονες»), μέσω της παρουσίας, ως σήμερα ακόμη, των Labes (βοσκών το καλοκαίρι και υλοτόμων το χειμώνα) στα βουνά της Lunxhëri, και βεβαίως με το ότι ανήκουν από κοινού στην κατηγορία των «μουσουλμάνων», που τους καθιστά κλέφτες και ακαλλιέργητους.

Οι διηγήσεις σχετικά με την προπολεμική περίοδο αναφέρουν εξάλλου μια ενδημική κατάσταση συγκρούσεων ανάμεσα στη Labëri και τη Lunxhëri, όπου αυτή η τελευταία παρουσιάζεται σχεδόν σαν «κυνηγότοπος» για την πρώτη. Λένε ιστορίες για ληστές Labes (hajdut) που έρχονται να κλέψουν τους πλούσιους Lunxhotes, τα σπίτια τους και τις εκκλησίες τους, παίρνοντάς τους ομήρους πάνω στο βουνό για να ζητήσουν λύτρα κ.ά. Στο πλαίσιο του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου οι Lunxhotes παρουσιάζονται ότι ήταν στο πλευρό των κομμουνιστών, ενώ οι Labes (είτε από το Kurvelesh, είτε από το Libohovë, είτε από το Lazarat) είναι συνδεδεμένοι με το άλλο στρατόπεδο, των ballistes. Αυτές οι αναπαραστάσεις, αυτοί οι φόβοι, επανήλθαν στο προσκήνιο στις αρχές της δεκαετίας του 1990, και προπαντός το 1997, όταν οι «μουσουλμάνοι» ήρθαν ξανά να κλέψουν τις καμπάνες από τις εκκλησίες της Lunxhëri.

Θα πρέπει εδώ να επισημάνουμε ότι οι Αλβανοί εθνογράφοι έχουν έναν ορισμό για τη Labëri που δεν βασίζεται, όπως ο κοινός ορισμός σήμερα, στη θρησκευτική ταυτότητα, αλλά στη γλώσσα και σε άλλα χαρακτηριστικά, και περιλαμβάνει επίσης τη Lunxhëri και το Zagoṛi (Ζαγόρι). Οι χριστιανοί Ζαγορίσιοι κρατούν άλλωστε την ανάμνηση μιας καταγωγής από το Kurvelesh, το οποίο εγκατέλειψαν στη διάρκεια του εξισλαμισμού. Και όχι μόνο η γλώσσα που μιλιέται στη Lunxhëri δεν διαφέρει και πολύ από εκείνη που μιλιέται στο Kurvelesh (ενώ υπάρχουν πολύ πιο έντονες διαφορές με την τσάμικη διάλεκτο νοτιότερα και τις τοσκικές διαλέκτους στα ανατολικά, στην κοιλάδα της Vjosë και πέρα από αυτήν), αλλά επιπλέον οι Lunxhotes μοιράζονται με τους Labes τη συνήθεια του πολυφωνικού τραγουδιού και διαθέτουν κοινό σώμα τραγουδιών, πράγμα που τους επιτρέπει να «απαντούν» οι μεν στους δε στη διάρκεια κοινών εορτασμών.⁷ Παρ' όλα αυτά, το εθωνύμιο των Labes είναι σήμερα πολύ αρνητικά φορτισμένο και πολύ στενά συνδεδεμένο με το Ισλάμ για να μπορούν οι Lunxhotes να το διεκδικήσουν για τον εαυτό τους.

Διότι η επιχειρηματολογία περί ταυτότητας των Lunxhotes θα μπορούσε να συνοψιστεί στο εξής: «χριστιανοί ορθόδοξοι, πλην όμως Αλβανοί», σε αντίθεση τόσο με τους μουσουλμάνους –αντίθεση ιστορική, που ανάγεται στις συνθήκες διαβίωσης της οθωμανικής κοινωνίας, και συγχρόνως σημερινή, εφόσον ο Χριστιανισμός επιτρέπει την επιβεβαίωση της ευρωπαϊκής ταυτότητας της Αλβανίας– όσο και με τους Έλληνες, χριστιανούς κι αυτούς, αλλά εννοούμενους ως εχθρούς του αλβανικού έθνους. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, η βούληση να ξεχωρίσουν από τους Έλληνες δεν υπήρχε ανέκαθεν, είναι ενδεικτική μιας περιόδου αποκρουστικότητα των εθνικών ταυτοτήτων γύρω από το ζήτημα της Βόρειας Ηπείρου στις αρχές του 20ού αιώνα. Παρόλο που υπάρχει μέχρι σήμερα ακόμη, έχει υποσκελιστεί από μια άλλη αντίθεση, πιο ζωτική στα μάτια των σημερινών Lunxhotes: να ξεχωρίσουν από τους Βλάχους.

Με εξαίρεση τα χωριά Krinë, Tranushishtë και Erind, σε ολόκληρη τη Lunxhëri κατοικεί μεγάλος πληθυσμός Βλάχων. Σε ορισμένες περιπτώσεις, όπως στη Mingull, ο αριθμός των Βλάχων ξεπερνούσε το 1990 τον αριθμό των

7. Ενώ οι Αλβανοί εθνογράφοι σημειώνουν ότι το πολυφωνικό τραγούδι απουσιάζει από την περιοχή του Mallakastër, που συνορεύει με τη Labëri από τα βόρεια (βλ. Gjinar 1962).

παλαιών Lunxhotes. Καθώς βρίσκεται πάνω στους δρόμους της διαχείμασης, ανάμεσα στις ακτές του Ιονίου Πελάγους και τα βόρεια όρη της Πίνδου (Kolonjë), Βλάχοι βοσκοί έρχονταν συχνά στη Lunxhëri από πολύ παλιά, έως ότου αποφασίστηκε από το κομμουνιστικό καθεστώς η μόνιμη εγκατάσταση αυτών των τελευταίων, κατά το δεύτερο μισό της δεκαετίας του 1950, ενώ επιταχυνόταν και η κολεκτιβοποίηση της γεωργίας. Αν και οι διηγήσεις των ίδιων των Βλάχων σχετικά με την άφιξή τους εκεί επιμένουν ότι γνώριζαν την περιοχή και το χριστιανικό της χαρακτήρα –χριστιανοί ορθόδοξοι και οι ίδιοι, λένε πως θέλουν να πηγαίνουν μόνο σε χριστιανικά χωριά– ο λόγος της μαζικής τους εγκατάστασης στη Lunxhëri φαίνεται να ήταν η αναχώρηση για τις πόλεις την ίδια εποχή πολλών Lunxhotes. Οι τελευταίοι επιδίωκαν να αποφύγουν την εργασία στους συνεταιρισμούς αλλά και να αποκτήσουν κάποια κοινωνική άνοδο επιλέγοντας σταδιοδρομίες στην εκπαίδευση, το στρατό ή το δημόσιο τομέα. Οι συνθήκες διαβίωσης στη Lunxhëri φαίνεται πράγματι να υποβαθμίστηκαν ιδιαίτερα στα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου, συνεπεία των καταστροφών που προξένησε ο γερμανικός στρατός κατά την υποχώρηση (ορισμένα χωριά, όπως το Stegorul, κήκαν σχεδόν ολοσχερώς) και του κλεισίματος των δρόμων του kurbet. Η εμπόλεμη κατάσταση η οποία διατηρείται ανάμεσα στην Αλβανία και την Ελλάδα, όπως και το κλείσιμο των συνόρων της Αλβανίας, ολοένα και πιο δραστικό, καθιστούν στο εξής τις αναχωρήσεις αδύνατες. Η βοήθεια που στέλνουν οι μετανάστες είναι όλο και πιο δύσκολο να φτάσει στον προορισμό της. Οι Lunxhotes υπολογίζουν τώρα όχι τόσο σε όσους βρίσκονται έξω αλλά μάλλον στους δικούς τους, οι οποίοι ήδη από τα χρόνια του μεσοπολέμου είχαν πάει να εγκατασταθούν στις πόλεις της κεντρικής Αλβανίας, που είχαν αναπτυχθεί χάρη στην ανεξαρτησία της χώρας το 1912. Συναντάμε ήδη από εκείνη την εποχή πολλούς Lunxhotes στο Durrës (Δυρράχιο), το Φίερι και τα Τίρανα, στην πλειοψηφία τους χειροτέχνες ή εμπόρους.

Το νέο κύμα αναχωρήσεων για τις πόλεις στις δεκαετίες του 1950 και του 1960 αφήνει λοιπόν πολλές κατοικίες ελεύθερες, στις οποίες εγκαθίστανται οι Βλάχοι που αναζητούν τόπους μόνιμης εγκατάστασης. Αυτή είναι μια από τις αιτίες της μνησικακίας των Lunxhotes απέναντι στους Βλάχους, οι οποίοι θεωρείται ότι εκμεταλλεύτηκαν τις δυσκολίες τους για να οικειοποιηθούν τα σπίτια τους. Η ένταξη των Βλάχων στη Lunxhëri δεν θα είναι ποτέ πλήρης, και αυτό εξηγεί τη μαζική τους αναχώρηση για την Ελλάδα από τις αρχές κιόλας της νέας μετανάστευσης, καθώς και το γεγονός ότι επιστρέφουν συχνότερα στην πόλη του Αργυροκάστρου παρά στο χωριό από όπου έφυγαν.

Την εποχή των συνεταιρισμών (ως το 1991) οι Βλάχοι βρίσκονται περιορισμένοι σε θέση κατωτερότητας: στην πλειοψηφία τους είναι αποκλεισμένοι από την τοπική ηγεσία και διοίκηση,⁸ απασχολούνται σε υποδεέστερες θέσεις και προπαντός υφίστανται τις συνέπειες όλων των εκκαθαρίσεων και εκστρατειών που διεξάγονται κατά των «εχθρών του λαού». Στέλνονται λοιπόν στις φυλακές πιο εύκολα από τους άλλους και φαίνονται να παίζουν ρόλο αποδιοπομπαίων τράγων, ακριβώς όπως και οι kulak, πρώην γαιοκτήμονες, σε άλλες περιοχές.⁹ Δύο γεγονότα εκφράζουν επαρκώς τη σχέση ριζικής ετερότητας που σημαδεύει τη συνύπαρξη των Lunxhotes και των Βλάχων. Το πρώτο είναι η σχεδόν παντελής απουσία γάμων μεταξύ των δύο ομάδων, μετά από περισσότερα από σαράντα χρόνια κοινής παρουσίας στη Lunxhëri και ενώ μοιράζονται την ίδια θρησκεία. Οι μικτοί γάμοι μεταξύ Lunxhotes και μουσουλμάνων (παρόλο που παραμένουν σπάνιοι) είναι περισσότεροι από τους γάμους μετα-

8. Κάτι που δεν συμβαίνει σε εθνικό επίπεδο, όπου οι Βλάχοι κατέχουν σημαντικές θέσεις. Ούτε και εδώ πρόκειται για θετική διάκριση, εφόσον το αλβανικό κράτος δεν αναγνώριζε πριν από τη δεκαετία του 1990 τη βλάχικη μειονότητα.

9. Η Lunxhëri των δεκαετιών του 1930 και 1940 δεν γνωρίζει ουσιαστικά μεγάλους γαιοκτήμονες (με εξαίρεση την οικογένεια Roga στο χωριό Etind). Οι ιδιοκτήτες μερικών çiftlik είναι είτε μουσουλμάνοι από το Αργυροκάστρο και το Libohonë, είτε η Εκκλησία. Στο Devoll (Εορδαϊκός ποταμός), μια άλλη περιοχή του αλβανικού Νότου, οι Βλάχοι ήταν απόντες και τα θύματα των κομμουνιστικών διώξεων ήταν συστηματικά οι πρώην γαιοκτήμονες.

ξύ Lunxhotes και χριστιανών Βλάχων. Εάν αυτό μπορεί να καταλογιστεί στην τάση για ενδογαμία η οποία χαρακτηρίζει τις περισσότερες από τις υποομάδες της αλβανικής κοινωνίας (είτε αυτές είναι θρησκευτικές, είτε εδαφικές, είτε εθνογλωσσολογικές κ.τ.λ.), θα πρέπει να σημειωθεί ότι οι Lunxhotes έχουν δεχτεί εδώ και μισό αιώνα να συνάπτουν επιγαμία με τους ελληνόφωνους του Dropull και του Pogon.¹⁰

Το δεύτερο γεγονός είναι η ταξινόμηση, από πλευράς των Lunxhotes, των Βλάχων ως fe. Η λέξη fe (από το λατινικό fides ή το ιταλικό fide) σημαίνει συγχρόνως τη θρησκεία και τη θρησκευτική κοινότητα και χρησιμοποιείται ιδιαίτερα συχνά στο πλαίσιο των σχέσεων μεταξύ μουσουλμάνων και χριστιανών, εφόσον η αντίθεσή τους βασίζεται στο ότι ανήκουν σε διαφορετικές fe. Αυτό που είναι εκπληκτικό και συγχρόνως αποκαλυπτικό στη χρήση της από τους Lunxhotes για να προσδιορίσουν τους Βλάχους είναι ότι και οι μεν και οι δε είναι χριστιανοί ορθόδοξοι, πηγαίνουν στις ίδιες εκκλησίες, γιορτάζουν τις ίδιες θρησκευτικές γιορτές και έχουν την ίδια γνώμη για τους μουσουλμάνους. Η χρησιμοποίηση της λέξης σε αυτό το πλαίσιο παραπέμπει τους Βλάχους σε μια ακατάλυτη ετερότητα.

Παρόλο που κατά τη δεκαετία του 1990 οι Βλάχοι της Αλβανίας έτυχαν επίσημης αναγνώρισης και τετραμάστηκαν οι διώξεις, δεν τετραμάστηκε και ο εξοστρακισμός του οποίου γίνονται θύματα στο τοπικό επίπεδο της Lunxhëri. Το ίδιο το φαινόμενο της αποδημίας συμβάλλει στη διατήρηση της μνησικακίας των Lunxhotes απέναντί τους. Αφού κατηγορήθηκαν στη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος ότι είχαν διασυνδέσεις με την εχθρική Ελλάδα λόγω της καταγωγής τους, οι Βλάχοι φαίνεται να πήραν την εκδίκησή τους κατά τη δεκαετία του 1990, όταν οι δεσμοί με την Ελλάδα παρουσιάστηκαν ως τεράστιο προνόμιο στο πλαίσιο της μετανάστευσης, αφού προηγουμένως είχαν λειτουργήσει ως μειονέκτημα στο πλαίσιο της κομμουνιστικής κοινωνίας. Όλοι οι Βλάχοι της Lunxhëri ανάγουν πράγματι την καταγωγή τους στο χωριό Mexhide, το σημερινό Κεφαλόβρυσσο στο ελληνικό Πωγώνι, και οι παλαιές γενιές, εκτός από την αρωμουνική (κουτσοβλάχικα) και την αλβανική γλώσσα, μιλούν και την ελληνική. Αποδίδουν μάλιστα την παρουσία τους στην Αλβανία στην τύχη – ή στην ατυχία της δημιουργίας και στη συνέχεια του κλεισίματος των συνόρων, που τους καθήλωσε αιφνιδιαστικά στην αλβανική πλευρά. Το άνοιγμα των συνόρων το 1991 τους επέτρεψε να ξαναβρούν τα ξαδέλφια τους στην Ελλάδα (που, όπως διηγούνται, δεν έπλεαν πάντα σε πελάγη ευτυχίας που τους ξανάβλεπαν) και να αναζητήσουν σε αυτή τη χώρα καλύτερες συνθήκες ζωής. Η εικόνα τους στη Lunxhëri παρουσιάζει έκτοτε δύο αντιφατικές όψεις, οι οποίες τροφοδοτούν αμφότερες τη μνησικακία των Lunxhotes: πράγματι, πρόκειται για τους πρωτοπόρους της νέας μετανάστευσης που προκαλούν το φθόνο αφού επωφελούνται από την εύνοια του ελληνικού κράτους, τα οικογενειακά τους δίκτυα, και συγχρόνως διαθέτουν ένα πνεύμα πρωτοβουλίας που λείπει από τους Lunxhotes, πετυχαίνοντας σε ό,τι κάνουν καλύτερα και γρηγορότερα από τους άλλους. Από την άλλη πλευρά, κρίνονται υπαίτιοι για τη σημερινή ερήμωση των χωριών της Lunxhëri, που τα εγκατέλειψαν συν γυναιξί και τέκνοις για να εγκατασταθούν στην Ελλάδα, ενώ τις δεκαετίες του 1950 και του 1960 είχαν διώξει τους Lunxhotes και αποκτήσει επί ίσοις όροις με αυτούς κομμάτια γης στο πλαίσιο της αποκολεκτιβοποίησης του 1992-1993. Ακόμα και όταν δεν εγκαταλείπουν οριστικά το χωριό, τους κατηγορούν ότι καταστρέφουν την εικόνα του χιτίζοντας καινούργια σπίτια (ή ανακαινίζοντας

10. Οι σχέσεις γάμου μεταξύ του Νότου της Lunxhëri και του Pogon είναι παλιότερες και εντονότερες, σε σημείο που το χωριό Selckë να θεωρείται ότι ανήκει τότε στη μία και τότε στην άλλη περιοχή.

τα παλιά) που δεν σέβονται την παραδοσιακή αρχιτεκτονική της περιοχής. Η αλήθεια είναι ότι η επιτυχία των Βλάχων επέτρεψε να εμφανιστούν στα χωριά της Lunxhëri οι πρώτες στέγες από κεραμίδια (αντί για τις συνηθισμένες πλάκες), ενώ τα σπίτια τους απέκτησαν μια όψη πολύ πιο σύγχρονη, τόσο στο εσωτερικό (σαλόνι, εξοπλισμένη κουζίνα) όσο και στο εξωτερικό (γκαζόν, γκαράζ, απομιμήσεις πηγαδιών).

Οι Βλάχοι κατέχουν λοιπόν διαφορετική θέση στο φαντασιακό των κοινωνικών σχέσεων: από τη μια πλευρά θεωρούνται ριζικά διαφορετικοί και συνδέονται, όντας βοσκοί, με το άγριο τοπίο όπως και οι μουσουλμάνοι Labes, από την άλλη πλευρά εμφανίζονται πολύ κοντινότεροι στους Έλληνες και άρα σε καλύτερη θέση για να μεταναστεύσουν στην Ελλάδα και να επιτύχουν κοινωνική άνοδο.

3. Έλληνες ή Αλβανοί; Απόσταση και γειτνίαση στην Ήπειρο

Το ζήτημα του προσδιορισμού των τριών ομάδων που κατοικούν στη Lunxhëri καθώς και το ζήτημα των σχέσεών τους απαιτούν την παρέμβαση μιας εξωτερικής αναφοράς (στο μέτρο που κανένας κάτοικος της Lunxhëri δεν ισχυρίζεται σήμερα ότι ανήκει σε αυτή την κατηγορία), που είναι η κατηγορία των «Ελλήνων». Με το εθνονύμιο Έλληνας εννοούνται τόσο οι Έλληνες της Ελλάδας όσο και οι Έλληνες της ελληνικής μειονότητας της Αλβανίας, και ιδιαίτερα οι Έλληνες του Dropull και του Rogon, με τους οποίους οι Lunxhotes βρίσκονται κοντύτερα γεωγραφικά. Αυτοί οι τελευταίοι αποκαλούνται ωστόσο πολύ συχνά «μειονοτικοί» (minoritarë), όταν πρόκειται να διαχωριστούν από τους πρώτους, εφόσον, αντίθετα με τους Βλάχους και τους Τσιγγάνους, που δεν αναγνωρίστηκαν παρά μόνο κατά τη μετακομμουνιστική περίοδο, οι Έλληνες της Αλβανίας αποτελούσαν εθνική μειονότητα επίσημα αναγνωρισμένη και με σαφώς καθορισμένα σύνορα. Η αναφορά της ελληνικής «ιθαγένειας» (kombësi)¹¹ εμφανιζόταν στα «εσωτερικά διαβατήρια», ένα είδος ταυτότητας που ήταν απαραίτητη για να περάσει κανείς από τη μια επαρχία στην άλλη. Μόνο τα μέλη της μειονότητας είχαν το δικαίωμα να μιλούν ελληνικά, και η ομοιογένεια του πληθυσμού ορισμένων ομάδων χωριών (Dropull, Rogon, Vurg) έδινε στον καθορισμό της μειονότητας μια αρκετά ακριβή εδαφική διάσταση. Σε αυτά τα πλαίσια, η Lunxhëri ορίζεται σαφώς ως αλβανική, ενώ τα σύνορά της με το Rogon περνούν ανάμεσα στα χωριά Selckë και Polican, και τα σύνορά της με το Dropull ακολουθούν το ρου του Δρίνου. Όπως μπορούμε να υποθέσουμε άλλωστε, αυτό το σύνορο έχει κάτι τεχνητό, που απορρέει άμεσα από την αναγνώριση μιας ελληνικής μειονότητας από πλευράς του αλβανικού κράτους και άρα από την αναγκαιότητα να χαραχθούν τα όριά της. Η απαγόρευση στους μη Έλληνες να μιλούν ελληνικά, ενώ πολλοί από αυτούς είχαν μάθει τα ελληνικά στο σχολείο ή στο kurbet,¹² είναι από την άποψη αυτή αποκαλυπτική σχετικά με τη βούληση να περιοριστεί, και με τις δύο έννοιες του όρου, η επέκταση της ελληνικής μειονότητας.

Δεν συνέβαινε ανέκαθεν έτσι, και η Lunxhëri προσφέρει ένα λαμπρό παράδειγμα του ρευστού χαρακτήρα των εθνοτικών συνόρων. Μπορούμε κατ' αυτό τον τρόπο να διακρίνουμε στην ιστορία αυτών των εθνοτικών συνόρων τρία στάδια, συνδεδεμένα βεβαίως με την ιστορία των κρατικών συνόρων ανά-

11. Το αλβανικό σύστημα διαχωρίζει -σήμερα όπως και στο προηγούμενο καθεστώς- την «ιθαγένεια» (nënshtetësi) από την «ιθαγένεια» (kombësi). Μπορεί λοιπόν κανείς να είναι Αλβανός υπήκοος με ελληνική ιθαγένεια.

12. Η ανάπτυξη του εκπαιδευτικού συστήματος του αλβανικού κράτους μετά την ανεξαρτησία (1912) παίρνει πολύ χρόνο και αφήνει να λειτουργούν για κάποιο διάστημα στις περιοχές του Νότου τα ελληνικά σχολεία που είχαν ανοίξει εκεί το 19ο αιώνα. Εξάλλου οι περισσότεροι Lunxhotes μάθαιναν τα ελληνικά ως μετανάστες, εφόσον συνήθιζαν το kurbet στους κόλπους των ελληνικών παροικιών της Κωνσταντινούπολης, της Αιγύπτου και της Αμερικής ή στην Ελλάδα (Αθήνα, Κέρκυρα).

μεσα στην Ελλάδα και την Αλβανία: ένα στάδιο διαπερατότητας ως το 1912 με τη δημιουργία των πολιτικών συνόρων, ένα στάδιο αποκρυστάλλωσης από το 1912 ως το 1991, και ένα στάδιο επαναδιαπραγμάτευσης από τότε που ξανάνοιξαν τα σύνορα.

Αν και η περιοχή της Ηπείρου θεωρείται από πολύ παλιά, από τα έξω (δηλαδή εκ μέρους των δυτικών περιηγητών), ως μεθοριακή, οριοθετώντας μια μεταβατική περιοχή ανάμεσα στον ελληνικό και τον αλβανικό κόσμο, τα περάσματα υπήρχαν ανέκαθεν, λόγω ακριβώς της φύσης ή του περιεχομένου των κατηγοριών που χρησιμοποιούνταν –και χρησιμοποιούνται– για την ταξινόμηση των ανθρώπων. Είναι, για παράδειγμα, ευρέως γνωστό ότι σε αυτό το κομμάτι των Βαλκανίων, και από την οθωμανική εποχή, τα «Έλληνας» και «χριστιανός ορθόδοξος» είναι σχεδόν συνώνυμα, σε σημείο που είναι δύσκολο να είναι κανείς ορθόδοξος και να ισχυρίζεται ότι δεν είναι Έλληνας. Η Lunxhëri αποτελεί ένα παράδειγμα αυτού του διαφορούμενου ή αυτής της αντίφασης. Από το 19ο αιώνα οι Άγγλοι, Γάλλοι και Αυστριακοί περιηγητές που επισκέπτονταν τη Lunxhëri περιγράφουν τους κατοίκους της, τους Lunxhotes, ως Αλβανούς και έχουν την εντύπωση πως από το χωριό Δελβινάκι και μετά μπαίνουν σε άλλη χώρα, παρόλο που τα πολιτικά σύνορα δεν υπήρχαν την εποχή εκείνη: η ελληνική γλώσσα δεν μιλιόταν πλέον, ο τρόπος ζωής και οι συνήθειες των χωρικών άλλαζαν. Ιδού για παράδειγμα τι έγραφε ένας Άγγλος περιηγητής καθώς μετέβαινε από τα Ιωάννινα στο Terelenë (Τεπελένι):

«Every appearance announced to us that we were now in a more populous country. [...] the plain was every where cultivated, and not only on the side of Argyrocastro [...] but also on the hills which we were traversing, many villages were to be seen. The dress of the peasants was now changed from the loose woolen brogues of the Greeks, to the cotton *kamisa*, or kilt, of the Albanians, and in saluting Vassily they no longer spoke Greek. Indeed you should be informed that a notion prevails amongst the people of the country that Albania, properly so called or, at least, the native country of the Albanians, begins from the town of Delvinaki; but never being able, as I have before hinted, to learn where the line of boundary is to be traced, I shall content myself with noticing the distinction in the above cursory manner» (Hobhouse 1813: 93).

«In this place [το Qestorat (Κεστοράτι), στη Lunxhëri] everything was on a very different footing from what it had been in the Greek villages. We experienced a great deal of kindness and attention from our host; but saw nothing in his face (though he was a Christian) of the cringing, downcast, timid look of the Greek peasant. His cottage was neatly plastered and white-washed, and contained a stable and small ware-room below, and two floored chambers above, quite in a different style from what we had seen in Lower Albania. It might certainly be called comfortable; and in it we passed a better night than any since our departure from Ioannina» (Hobhouse 1813: 99-100).

Η εξέταση των γενεαλογιών αποκαλύπτει ωστόσο ότι τα περάσματα αυτών των εθνοτικών συνόρων, ατομικά ή συλλογικά (οικογενειακά), υπήρχαν ως τα τέλη του Β΄ Παγκοσμίου Πολέμου. Αυτό είναι σαφές την εποχή του *kurbet*: ακόμη και αν ακολουθούν δίκτυα των Lunxhotes, οι μετανάστες ζουν

13. Αυτή είναι η περίπτωση των απογόνων μιας οικογένειας Lunxhotes από το Saraqinishtë που ζουν στο Μεξικό, όπου είχε μεταναστεύσει ο παππούς τους (περνώντας πρώτα από την Αθήνα) στις αρχές του 20ού αιώνα. Έχοντας βρει τις καταβολές της οικογένειας στην Αλβανία και όχι στην Ελλάδα, όπως πίστευαν, ρώτησαν τον παππού τους γιατί τους είχε πει ότι η οικογένεια καταγόταν από την Ελλάδα: διότι την εποχή εκείνη στο Μεξικό κανείς δεν είχε ακούσει να μιλούν για την Αλβανία, ήταν άρα πιο απλό να πει πως ήταν Έλληνας.

14. Το κτήριο του σχολείου υπάρχει ακόμη, αλλά στην αυλή του εγκαταστάθηκε το 1989 η προτομή του Koto Hoxhi.

15. Σχετικά με την οικογένεια Ζωγράφου, βλ. Sturdza 1982. Σχετικά με το Διδασκαλείο του Κεστορατίου, βλ. Κίτσου 1985.

16. Στα τέλη του Β' Παγκοσμίου Πολέμου γίνονται ακόμη αναχωρήσεις από τη Lunxhëri για την Ελλάδα. Η αντίθεση προς τον κομμουνισμό ενθάρρυνε ίσως ορισμένους Lunxhotes να δηλώσουν πως ήταν Έλληνες.

την αποδημία στους κόλπους της ελληνικής κοινότητας και δηλώνουν πως είναι Έλληνες, καμιά φορά επειδή απλώς εκτιμούν ότι οι συνομιλητές τους δεν ξέρουν καν πού βρίσκεται η Αλβανία.¹³ Στην πραγματικότητα, στα τέλη του 19ου αιώνα, τη μεγάλη εποχή του kurbet, οι Lunxhotes φαίνονται να αμφιταλαντεύτηκαν ανάμεσα σε δύο ακραίες θέσεις σχετικά με την εθνική και εθνική τους ταυτότητα. Από τη μια πλευρά, ορισμένοι από αυτούς είχαν προσχωρήσει στο αλβανικό εθνικό κίνημα, ιδιαίτερα στην Κωνσταντινούπολη, και προσπαθούσαν να προωθήσουν στη Lunxhëri το αίσθημα ότι ανήκουν στο αλβανικό έθνος. Δύο γνωστές φυσιογνωμίες αυτού του κινήματος, ο Koto Hoxhi (1825-1895) και ο Pandeli Sotiri, που συμμετείχαν στη δημιουργία του πρώτου αλβανικού σχολείου στην Κορζέ (Κορυστά) το 1887, κατάγονταν από τη Lunxhëri, από τα χωριά Qestorat (Κεστοράτι) και Selckë. Από την άλλη πλευρά, ορισμένοι επέμεναν στον ελληνικό χαρακτήρα του πληθυσμού της Lunxhëri και αντιτάσσονταν στην ανάπτυξη μιας αλβανικής εθνικής ταυτότητας μεταξύ των ορθοδόξων χριστιανών. Αυτή ήταν η περίπτωση της οικογένειας Zografi (Ζωγράφου) στο Qestorat (Κεστοράτι), που έγινε διάσημη με τον Kristaq (Χρηστάκης, 1820-1898), έναν kurbetllı που είχε πλουτίσει και χρηματοδοτούσε για μια εικοσαετία περίπου ένα (ελληνικό) Διδασκαλείο στο γενέθλιο χωριό του, με σκοπό την κατάρτιση εκπαιδευτικών για όλη την περιοχή.¹⁴ Ο γιος του Jorgo (Γεώργιος, 1863-1920) έγινε γνωστός ως πρόεδρος της αυτόνομης κυβέρνησης της Βορείου Ηπείρου που είχε εγκατασταθεί στο Αργυροκάστρο τα πρώτα χρόνια του Α' Παγκοσμίου Πολέμου.¹⁵ Μπορούμε ακόμη να αναφέρουμε την περίπτωση του Vangjel Zhapa (Ευάγγελος Ζάππας, 1800-1865), που καταγόταν από το χωριό Labonë (Λάμποβο), ο οποίος, μαζί με τον εξάδελφό του Κωνσταντίνο, χρηματοδότησε επίσης ελληνικά σχολεία και κληροδότησε μια πολύ μεγάλη περιουσία στην Ελλάδα.

Η πλειοψηφία του πληθυσμού βρισκόταν ανάμεσα σε αυτά τα δύο άκρα, και είναι πολύ δύσκολο σήμερα να πούμε πώς οι άνθρωποι αντιλαμβάνονταν τον εαυτό τους. Αν και πολλοί από αυτούς δήλωναν ότι ήταν Έλληνες στο πλαίσιο του kurbet, ο στιγματισμός (με την ονομασία grekofil, ελληνόφιλος) και η εκδίωξη όσων δήλωναν το ίδιο και στο χωριό μετά το 1912 μοιάζουν να καταδεικνύουν ότι η ένταξη στο αλβανικό έθνος είχε πολύ καλά ριζώσει στη Lunxhëri.

Η περίοδος της αποκρυστάλλωσης των εθνικών ταυτοτήτων αρχίζει με το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου, που προηγείται της δημιουργίας των πολιτικών συνόρων μεταξύ Ελλάδας και νεοσύστατης Αλβανίας. Είναι βέβαιο ότι το ζήτημα αυτό δίχασε τη Lunxhëri, αν και είναι δύσκολο, από τις προφορικές πηγές και μόνο, να εκτιμηθεί η αναλογία των Lunxhotes που ήταν ευνοϊκοί απέναντι στην προσάρτηση της Lunxhëri στην Ελλάδα: αυτοί που απομένουν υπερασπίζονται, όπως είδαμε, μια χριστιανική αλβανική ταυτότητα, και η επιχειρηματολογία που διαδίδεται από το καθεστώς μετά τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο δεν αφήνει και μεγάλα περιθώρια στα «ελληνόφιλα» αισθήματα. Η εγκαθίδρυση του κομμουνιστικού καθεστώτος σηματοδοτεί πράγματι μια εντατικοποίηση στην αποκρυστάλλωση των εθνικών ταυτοτήτων:¹⁶ οτιδήποτε συνδέεται με την Ελλάδα θεωρείται ύποπτο και κατατάσσεται στην κατηγορία «εχθρός», και το κλείσιμο των συνόρων επιταχύνει την αποστρασιοποίηση ανάμεσα στις δύο εθνικές κοινότητες. Οι Lunxhotes παύουν να πηγαίνουν στην Ελλάδα και να μαθαίνουν ελληνικά και ενστερνίζονται την επίσημη επιχειρηματολογία και τις προκαταλήψεις που διαδίδονται από τις Αρχές σχετικά με την Ελλάδα και

τους Έλληνες ως εχθρούς του αλβανικού Κράτους. Για το λόγο αυτόν, όπως είδαμε, το ζήτημα της εθνικής ένταξης της Lunxhëri είναι αρκετά ξεκάθαρο: όχι μόνο οι Lunxhotes είναι ως εθνότητα και ως έθνος Αλβανοί, σε αντίθεση με τους Έλληνες και τους Βλάχους, αλλά είναι μάλιστα οι μοναδικοί πραγματικοί Αλβανοί της περιοχής, εφόσον οι μουσουλμάνοι της Labëri, καθώς λένε, εγκατέλειψαν τη θρησκεία τους για να γίνουν «Τούρκοι». Μια παρόμοια ατμόσφαιρα προτρέπει εξάλλου ορισμένους Έλληνες και Βλάχους της Αλβανίας να δηλώνουν ότι είναι Αλβανοί, προκειμένου να γλιτώσουν από την καχυποψία, και προσδίδει μια ιδιαίτερη μορφή στην ελληνική και τη βλάχικη ταυτότητα, με συνέπεια αυτοί οι τελευταίοι να είναι συχνά οι πρώτοι που έφυγαν από την Αλβανία για την Ελλάδα στις αρχές της δεκαετίας του 1990, εγκαταλείποντας εκεί σπίτια και χωράφια. Θα πρέπει να σημειωθεί ωστόσο ότι, όταν οι άνθρωποι αφήνουν κατά μέρος το θέμα της εθνικής ταυτότητας για να διηγηθούν π.χ. την ιστορία της οικογένειάς τους, τα πράγματα είναι συχνά λιγότερο σαφή: το πέρασμα από τη μια εθνική ταυτότητα στην άλλη δεν είναι σπάνιο και δεν δείχνει να δημιουργεί προβλήματα στα άτομα και στις ενδιαφερόμενες οικογένειες. Πολλές οικογένειες της Lunxhëri αναγνωρίζουν κατ' αυτό τον τρόπο σήμερα μια καταγωγή από την Ελλάδα που ανάγεται σε μερικές γενεές, κάποιοι άλλοι μιλούν για παρακλάδια της οικογένειας που «έγιναν» ελληνικά διασχίζοντας απλώς τα σύνορα τη μια ή την άλλη εποχή.

Αυτό το διφορούμενο προβάλλεται πάλι σήμερα, διότι επιτρέπει ένα διπλό παιχνίδι. Παρότι μια αποκλειστικά αλβανική ταυτότητα αποτελεί πάντοτε μέρος της κυρίαρχης επιχειρηματολογίας, το τέλος του κομμουνισμού και η αποδυνάμωση του Κράτους, το άνοιγμα των συνόρων και οι αναχωρήσεις συνεπιφέρουν μεγάλες αλλαγές. Δεν είναι πλέον επικίνδυνο, από πολιτική άποψη, να έχει κανείς καταγωγή ή οικογένεια από την άλλη πλευρά των συνόρων. Ορισμένες οικογένειες των Lunxhotes μιλούν σήμερα ανοιχτά για ελληνική καταγωγή που ανάγεται σε δύο ή τρεις γενεές, ή για δεσμούς που είχαν με την Ελλάδα πριν από τον Β΄ Παγκόσμιο Πόλεμο. Η διεκδίκηση ελληνικής καταγωγής γίνεται μάλιστα αντιληπτή ως προτέρημα στο πλαίσιο της αποδημίας: οι περισσότεροι Lunxhotes –όπως και πολλοί άλλοι Αλβανοί– παρουσιάζονται στην Ελλάδα ως Βορειοηπειρώτες, και όλοι τους αναζητούν στη γενεαλογία τους τη δυνατότητα (ως απόγονοι ή εξ αγχιστείας) να αποκτήσουν από τις αλβανικές Αρχές την ελληνική «αθαγένεια» (kombësi) που θα διευκολύνει το πέρασμά τους στην Ελλάδα. Με άλλα λόγια, η αλβανική εθνική ένταξη δεν είναι πλέον η μόνη καρποφόρα, ή θεωρούμενη ως καρποφόρα, στρατηγική. Πόσο μάλλον που το άνοιγμα της χώρας προς τα έξω και η υποβάθμιση της εικόνας της στα μάτια των ίδιων των Αλβανών διευκολύνουν ώστε να απορριφθεί ό,τι θυμίζει την περίοδο όπου η επικρατούσα επιχειρηματολογία εκμεταλλευόταν σχεδόν αποκλειστικά το εθνικό αίσθημα.

Αυτό εκδηλώνεται, για παράδειγμα, με την ανάπτυξη τοπικών ταυτοτήτων γύρω από μικροπεριοχές, και μάλιστα καμιά φορά γύρω από ένα και μοναδικό χωριό. Δεν είναι εύκολο να παρακολουθήσει κανείς την ανάπτυξη αυτού του νέου λόγου περί ταυτότητας. Εν πάση περιπτώσει, φαίνεται να αποτελεί συνέχεια και μίμηση της ανάδυσης, στις αρχές της δεκαετίας του 1990, «μειονοτικών» κινημάτων, δηλαδή κυρίως της ελληνικής, βλάχικης και μακεδονικής μειονότητας. Η κύρια εκδήλωσή τους είναι η δημιουργία «πολιτιστικών και πατριωτικών» συλλόγων που έχουν ως στόχο τη διατήρηση της αλληλεγγύης μεταξύ των κατοίκων της περιοχής, συμπεριλαμβανομένων και εκείνων που την έχουν

εγκαταλείπει για τις πόλεις και το εξωτερικό, τη διαφύλαξη των «παραδόσεων» της περιοχής, και γενικότερα τη διάδοση μιας ιστορικής και εθνολογικής γνώσης σχετικά με την περιοχή. Ένας σύλλογος στη Lunxhëri δημιουργήθηκε κατ' αυτό τον τρόπο στα μέσα της δεκαετίας του 1990. Είναι ενδιαφέρον ότι δεν συγκεντρώνει όλους τους κατοίκους της περιοχής αλλά μόνο εκείνους που ζουν εκεί για περισσότερα από πενήντα χρόνια, αφήνοντας εκ προθέσεως απ' έξω τους Βλάχους και τους μουσουλμάνους που έχουν έρθει πιο πρόσφατα. Οι πραγματικοί Lunxhotes, που μπορούν να συμμετέχουν στο σύλλογο, είναι εκείνοι που αυτοαποκαλούνται «εθνοτικοί Lunxhotes» ή «αυτόχθονες».

Ο λόγος περί ταυτότητας που αναπτύσσεται σήμερα από τους Lunxhotes αποτελεί ένα συνονθύλευμα στοιχείων που συναντάμε και σε άλλα τμήματα της Νότιας Αλβανίας: Χριστιανισμός, αυτοχθονία, αλβανική γλώσσα, ενδογαμία, εμπειρία του kurbet, η οποία έδωσε στους Lunxhotes την «κουλτούρα» τους (ορατή στις κατοικίες, την ενδυμασία, τις συνήθειες). Θα πρέπει να σημειωθεί εδώ η επιμονή στην αυτοχθονία, την εδαφική περιοχή (οι συζητήσεις σχετικά με τα σύνορα της Lunxhëri είναι πολλές) και στην παράδοση, σε αντιδιαστολή με τη σχέση απέναντι στον ιδιαίτερο χώρο που συνεπάγεται η αποδημία, με την εξαφάνιση της παράδοσης στη διάρκεια του κομμουνιστικού καθεστώτος, καθώς και με τις αλλαγές στις οικογενειακές σχέσεις μετά το τέλος του Β' Παγκοσμίου Πολέμου.

Οι νέες αυτές ταυτότητες δεν έχουν παγιωθεί, διότι προσκρούουν στους εσωτερικούς διαχωρισμούς, όπως για παράδειγμα, όσον αφορά τη Lunxhëri, μεταξύ Αλβανών και Βλάχων, μεταξύ χριστιανών και μουσουλμάνων. Έχουν επίσης «συμφέρον» να παραμένουν ρευστές λόγω της μεθοριακής θέσης. Τα ίδια άτομα που δηλώνουν ότι είναι «εθνοτικοί Lunxhotes», σε αντίθεση με τους Βλάχους (κυρίως, αλλά και με τους Έλληνες), δεν θα διστάσουν να κάνουν τα πάντα για να αποκτήσουν μια βεβαίωση ελληνικής ιθαγένειας που θα τους επιτρέψει να παρουσιαστούν στην Ελλάδα ως «Βορειοηπειρώτες».

Όλα αυτά θυμίζουν άλλες περιπτώσεις όπου μια μεθοριακή θέση και οι διαδικασίες της νέας μετανάστευσης ευνοούν την ανάδυση νέων ταυτοτήτων, στο περιθώριο των εθνικών ταυτοτήτων. Όπως το περιγράφει, για παράδειγμα, ο Michael Kearney αναφορικά με τα σύνορα μεταξύ Μεξικού και Ηνωμένων Πολιτειών:

«Denied permanent residence in their homeland by economic necessity and denied naturalisation by the United States, Mixtec 'alien' migrants construct a new identity out of the bricolage of their transnational existence. What form does this transnational identity take? It coalesces as ethnicity, as an ethnic consciousness, which is the supremely appropriate form for collective identity to take in the age of transnationalism. In my research I have observed how Mixtec ethnicity arises as an alternative to nationalist consciousness and as a medium to circumscribe not space, but collective identity precisely in those border areas where nationalist boundaries of territory and identity are most contested and ambiguous» (Kearney 1998: 129).

Σε αυτό το πλαίσιο, τα πάντα συμβαίνουν σάμπως η αλβανική εθνική ταυτότητα να μην ήταν άλλο από ένα τμήμα της εθνοτικής ταυτότητας των

Lunxhotes: πρέπει να είναι κανείς Αλβανός για να είναι Lunxhote, όπως πρέπει να είναι και χριστιανός, αλλά αυτό δεν αρκεί. Η εθνοτική ταυτότητα φαίνεται να έχει οικοδομηθεί γύρω από αυτή την αντίφαση, δηλαδή να είναι κανείς Αλβανός και Έλληνας συγχρόνως, ή μάλλον να είναι δυνητικός Έλληνας που έχει επιλέξει να είναι Αλβανός. Είναι πολύ εντυπωσιακή η διαπίστωση μέχρι ποιου σημείου οι Lunxhotes επιμένουν ότι γνωρίζουν τη μεθοριακή ζώνη και από την άλλη πλευρά των συνόρων, όπως και η εξοικείωση που είχαν με την ελληνική πλευρά πριν από το κλείσιμο των συνόρων. Επίσης εντυπωσιακό είναι πως όσοι διακηρύσσουν πιο ανοιχτά την πίστη τους στο αλβανικό έθνος κάνουν συγχρόνως τα αδύνατα δυνατά για να προμηθευτούν τη βεβαίωση ελληνικής «ιθαγένειας» ή, όπως συμβαίνει καμιά φορά, καταλήγουν να παραδεχτούν ότι εκπροσωπούν την οργάνωση «Ομόνοια» στο χωριό τους.

Έτσι, η μετανάστευση και το άνοιγμα των συνόρων φαίνεται ότι έχουν αλλάξει την τοπική αντίληψη περί ταυτότητας: η αντίθεση μεταξύ Ελλήνων και Αλβανών έδωσε τη θέση της σε ένα πιο περίπλοκο «μαστόρεμα», βασισμένο στη μνήμη του kurbet και τη γεωγραφική και πολιτισμική γειτνίαση μεταξύ των Lunxhotes και της Ελλάδας, και όλα αυτά μπορούν να θεωρηθούν ως δείγμα μιας νέας κατάστασης διεθνικότητας ανάμεσα στην Ελλάδα και την Αλβανία.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Gjinari, J. (1962), «Vrejtje mbi të folmen e krahinës së Mallakastrës», *Buletin i universitetit shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat shoqerore*, XVI(3): 148-180.
- Gossiaux, J.-F. (2002), *Pouvoirs ethniques dans les Balkans*, Paris: PUF.
- Haxhihasani, Q. (1959), «Kërkime dhe vëzhgime folklorike në rrethin e Përmetit», *Buletin i universitetit shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat shoqerore*, XIII(2): 118-158.
- Kearney, M. (1998), «Transnationalism in California and Mexico at the End of the Empire», στο Wilson, T. M., Hastings, D. (επιμ.), *Border Identities. Nation and States at International Frontiers*, Cambridge: Cambridge University Press, σ. 117-141,
- Κίτσου, Κ. (1985), *Τα Ζωγράφεια Διδασκαλεία (Κεστοράτι Αργυροκάστρου: 1784-1891)*, Ιωάννινα: Ίδρυμα Βορειοηπειρωτικών Ερευνών.
- Leake, W. M. (1835), *Travels in Northern Greece*, London: J. Rodwell.
- Pouqueville, F. C. H. L. (1826-1827), *Voyage de la Grèce*, Paris: Firmin Didot, β' έκδ.
- Sturdza, M.-D. (1983), *Dictionnaire historique et généalogique des grandes familles de Grèce, d'Albanie et de Constantinople*, Paris: έκδ. του συγγραφέα.
- Xhaçka, V. (1959), «Lindja e martesë në Devoll», *Buletin i universitetit shtetëror të Tiranës. Seria Shkencat shoqerore*, XXXI(4): 199-212.

Το παιχνίδι ανάμεσα στο «εδώ» και το «αλλού»

ΤΑ ΤΣΕΛΙΓΚΑΤΑ ΚΑΙ ΟΙ ΜΕΤΑΚΙΝΗΣΕΙΣ ΤΩΝ ΑΡΒΑΝΙΤΟΒΛΑΧΩΝ ΚΤΗΝΟΤΡΟΦΩΝ ΤΗΣ ΗΠΕΙΡΟΥ

Ελευθέριος Π. Αλεξιάκης*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Οι μετακινήσεις των ανθρώπων ανάμεσα σε διαφορετικές χώρες, που έχουν πάρει τεράστιες διαστάσεις τα τελευταία χρόνια, δεν είναι εντελώς νεότερο φαινόμενο. Ορισμένες οικονομικές δραστηριότητες ήταν πάντα συνδεδεμένες με μακρινές διαδρομές που κάλυπταν μεγάλη γεωγραφική έκταση. Αναφέρω το εμπόριο και τη νομαδική ή ημινομαδική κτηνοτροφία, που πολλές φορές συνδέονται μεταξύ τους. Στο άρθρο αυτό εξετάζονται οι μετακινήσεις των Αρβανιτόβλαχων ημινομάδων κτηνοτρόφων της Ηπείρου, οι οποίοι παλαιότερα ήταν οργανωμένοι σε τσελιγκάτα 1000-5000 ζώων και μετακινούνταν ανάμεσα στη σημερινή Αλβανία και την Ελλάδα. Ιδιαίτερη αναφορά γίνεται στην οργάνωση των τσελιγκάτων καθώς και στις επιπτώσεις των συνοριακών και των πολιτικών μεταβολών (ίδρυση ανεξαρτήτων κρατών, αλλαγές καθεστώτων κ.τ.λ.).

The Shepherd Cooperative Groupings and the Pastoral Transhumance of the Arvanitovlachs in Epirus

Eleftherios P. Alexakis

ABSTRACT

The phenomenon of people moving from one country to another, which has increasingly grown during recent years, is not entirely new. Specific economic activities have always been related to long-distance travel covering a large geographical area. Let us mention commerce and nomadic or semi-nomadic pastoralism, as they are often interrelated. In this article the pastoral transhumance of the Arvanitovlachs in Epirus is examined. In the past, they were organized into shepherd cooperative groupings (*tseiligata*) of 1000-5000 animals and used to transhume between the area covered by Albania and Greece today. Special reference is given to the organization of these shepherd cooperative groupings as well as the effects of political or borderline changes (founding of independent nations, changes of regime etc.).

1. Χώρος και ιστορία

Το θέμα που θα αναπτύξω σε αυτή τη μελέτη έχει σχέση με τα τσελιγκάτα και τις μετακινήσεις, κυρίως διασυνοριακές, μιας ομάδας κτηνοτρόφων της Ηπείρου. Πρόκειται για τους ημινομάδες κτηνοτρόφους του Κεφαλόβρυσου (πρώην Μετζιτιέ) Παγωνίου, οι οποίοι είναι γνωστοί και ως Αρβανιτόβλαχοι. Το χωριό αυτό, που βρίσκεται στο ΒΑ άκρο της Επαρχίας Παγωνίου και αποτελεί

* ΚΕΕΑ Ακαδημίας Αθηνών, e-mail: alexakisethol@hotmail.com.

σήμερα την πρωτεύουσα του Δήμου Άνω Πωγωνίου, είναι το μεγαλύτερο από άποψη πληθυσμού (1042 μόνιμοι κάτ. κατά την απογραφή του 2001) και το σημαντικότερο οικονομικό/εμπορικό κέντρο της περιοχής. Σε αυτό έρχονται να ψωνίσουν από τα γύρω ελληνόφωνα χωριά. Τα άλλα σημαντικά πληθυσμιακά και εμπορικά κέντρα του Πωγωνίου είναι το Δελβινάκι και η Πωγωνιανή.

Ειδικότερα, στο Κεφαλόβρυσσο υπάρχουν τρία σουπερμάρκετ με σπωροπωλεία, από τα οποία το ένα ανήκει στον Γεωργοκτηνοτροφικό Συνεταιρισμό, δύο περίπτερα, τέσσερα κρεοπωλεία, ένα ζαχαροπλαστείο, ένα χρωματοπωλείο, δέκα καφενεία-ψησταριές, ένα καφενείο-καφεκοπτείο, μια τράπεζα, ένα φαρμακείο, ένα συνεργείο αυτοκινήτων, ένα μαγαζί ηλεκτρολογικών, δύο φούρνοι, δύο εμπορικά, αστυνομικό τμήμα, ταχυδρομείο, δημοτικό σχολείο, παιδική χαρά, που έφτιαξε η αδελφότητα, Πολιτιστικός Σύλλογος. Υπάρχουν επίσης δύο εκκλησίες μέσα στο χωριό (Παναγίας, Αγίων Κωνσταντίνου και Ελένης) και μία έξω (Προφήτης Ηλίας). Ακόμα, ένα φροντιστήριο ξένων γλωσσών που άνοιξε πρόσφατα. Υπάρχει στο χωριό κεντρική πλατεία με πλάτανο, όπου γίνονται τα πανηγύρια, και στον ίδιο χώρο το ηρώο των πεσότων.

Ποιοι είναι όμως αυτοί οι κτηνοτρόφοι; Η ομάδα που θα μας απασχολήσει είναι δίγλωσση. Εκτός από τα ελληνικά μιλάει και ένα αρχαϊκό ιδίωμα βλάχικης (λατινογενούς) γλώσσας, που διαφέρει σημαντικά από το ιδίωμα των Βλάχων της Πίνδου, το οποίο οι κάτοικοι του Κεφαλόβρυσου αποκαλούν μετσοβίτικο. Παλαιότερα μιλούσαν και την αλβανική, την οποία σήμερα μόνο πολύ ηλικιωμένοι μπορούν να τη χρησιμοποιήσουν. Οι Βλάχοι αυτοί ονομάζονται ειδικότερα «Μετζιτιώτες» (*Μιτζιτιόνι*, στο βλάχικο τοπικό ιδίωμα).

Η καταγωγή τους, σύμφωνα με την παράδοση, είναι από τη Βόρειο Ήπειρο, και συγκεκριμένα από την πόλη Φράσαρη της περιοχής Πρεμετής, γι' αυτό και η ομάδα είναι γνωστή και ως Φρασαριώτες Βλάχοι (Αλεξάκης 1995α: 152, 2001β: 165), αν και στη γενική σύνθεση του πληθυσμού του χωριού περιλαμβάνονται Αρβανιτόβλαχοι και από άλλα χωριά της Βόρειας Ηπείρου (Αλεξάκης 1998-1999: 145). Το «πηγαινέλα» άλλωστε στην άλλοτε ενιαία Ήπειρο της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας ήταν μόνιμη τακτική. Άλλοι Βλάχοι που μιλούν παρόμοιο ιδίωμα στη Βόρειο Ήπειρο είναι οι Κολωνιάτες, ονομαζόμενοι έτσι από την περιοχή της Κολώνιας, όπου ήταν εγκαταστημένοι. Οι πολιτισμικές διαφορές των δύο αυτών ομάδων δεν είναι πολύ μεγάλες, μάλιστα συνάπτουν γάμους μεταξύ τους. Οι Κολωνιάτες μόνο θεωρούνται πιο πολεμικοί από τους Φρασαριώτες Βλάχους.¹

Η εγκατάσταση των Φρασαριωτών Βλάχων στο σημερινό Κεφαλόβρυσσο χρονολογείται από το 1853 (στην πραγματικότητα είναι παλαιότερη, ίσως από το 1834, Αλεξάκης 1998-1999) και αποδίδεται στην προσπάθεια του σουλτάνου Αβδούλ Μετζίτ (από αυτόν και το όνομα Μετζιτιέ) να αποκαταστήσει τους κτηνοτρόφους αυτούς, οι οποίοι παλαιότερα, όπως υποστηρίζουν οι ίδιοι, ήταν εγκατεστημένοι στο βουνό Νεμέρτσικα ή Ντούσκο (αρχαία Μερόπη), και συγκεκριμένα στη λεγόμενη Παλιόχωρα, της οποίας τα ερείπια σώζονται μέχρι σήμερα σε υψόμετρο περίπου 1000 μ.² Το «φιρμάνι» για τα δικαιώματά τους σε επτά βουνά (βοσκοτόπους), σύμφωνα με την παράδοση, ήταν χαραγμένο σε «μπακίρι», τό οποίο κάποιος πούλησε για ένα φορτίο καλαμπόκι (πρβλ. Αλεξάκης 2001γ). Ιστορικά φαίνεται ότι οι συγκεκριμένοι Βλάχοι είχαν πολύ στενές σχέσεις με τον Αλή Πασά και οι Τούρκοι τούς θεωρούσαν συνεργάτες του (Αλεξάκης 2001α, 2001γ). Αυτός ήταν ο λόγος για τον οποίο πολλούς από αυτούς τους εγκατέστησαν μόνιμα την ίδια περίπου περίοδο στην περιοχή του Αγρι-

1. Μια τρίτη γνωστή ομάδα από την ίδια περιοχή είναι οι λεγόμενοι Καστρινώτες Βλάχοι, προερχόμενοι από το χωριό Καστρέτσι. Οι Βλάχοι αυτοί έχουν σχέσεις με τους Φρασαριώτες –έχουν γίνει μερικοί γάμοι με αυτούς– αλλά όχι τόσο στενές όσο με τους Κολωνιάτες. Οι Κολωνιάτες τούς ξεχωρίζουν, θεωρώντας τους ανθρώπους του Κάστρου, ενώ τους εαυτούς τους ανθρώπους του βουνού.

2. Ο Λαμπρίδης αναφέρει ότι ο Αλή Πασάς δημιούργησε ή βοήθησε να δημιουργηθεί στη θέση αυτή ένας μόνιμος οικισμός νομάδων, που πρέπει να ήταν Αρβανιτόβλαχοι. Γίνεται λόγος για 650 οικογένειες (Λαμπρίδης 1888: 10). Προσωπικά πιστεύω ότι θερινές κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις (βλάχικες κατούνες) πρέπει να υπήρχαν εκεί από παλαιότερα, αν δεχτούμε τη διαδικασία ανάπτυξης των ορεινών κοινοτήτων με σταθεροποίηση των πρόχειρων αυτών εγκαταστάσεων (Trifunski 1963, Γούναρης & Κουκούδης 1997: 99). Το ενδιαφέρον σε αυτή την περίπτωση είναι ότι πρόκειται για Αρβανιτόβλαχους που παρουσιάζονται να δημιουργούν μια σταθερή ορεινή κοινότητα, ανάλογη ίσως με τα βλαχοχώρια των ημινομάδων της Πίνδου (Σαμαρίνα, Φούρκα, Μέτσοβο κ.ά.). Το συγκεκριμένο γεγονός μπορεί να δηλώνει την τάση των κτηνοτρόφων αυτών για εδραίωση και ανάπτυξη σταθερών ορεινών οικισμών και κοινοτήτων και της μετατροπής τους από νομάδες σε ημινομάδες (Κουκούδης 1999: 169).

3. Αυτό γινόταν κάθε οκτώ ημέρες το καλοκαίρι, από τον Απρίλιο ως το φθινόπωρο που πρέπει να ζευγαρώσουν τα ζώα, και είχε τη σκοπιμότητά του. Τα ζώα έχουν ανάγκη από το αλάτι για να πίνουν νερό, να τρώνε και να έχουν διάθεση για ζευγάρισμα, το οποίο οι κτηνοτρόφοι επιθυμούσαν να γίνεται μια ορισμένη περίοδο που θα τους διευκόλυνε στις μετακινήσεις τους. Οργάνωναν δηλαδή το ζευγάρισμα με τέτοιο τρόπο ώστε οι γέννες να γίνονται το χειμώνα μετά από την άθοδο στα χειμαδιά, δηλαδή μεταξύ Νοεμβρίου και Ιανουαρίου, και με εμφανή προσπάθεια ώστε η κρεατοπαραγωγή να φτάνει στο μέγιστο στις γιορτές των Χριστουγέννων και του Πάσχα (Chang 1993: 694). Συνήθως τα ζώα γεννούσαν μια φορά το χρόνο. Οι γίδες μπορούσαν να γεννούν και δύο, αλλά εξαντλούνταν, και οι κτηνοτρόφοι αυτό το απέφευγαν. Σχετικά με το αλάτι και τα ζώα, οι κτηνοτρόφοι λένε χαρακτηριστικά πως «τρέχουν όπως τα πρόβατα στην αλατησιά». Πράγματι τα ζώα τρέχουν σαν τρελά, με κίνδυνο να παρασύρουν τον τσοπάνο. Γι' αυτό ρίχνει αυτός το αλάτι και κατόπιν τους σφουρίζει και τρέχουν.

4. Ως γνωστόν, υπάρχουν πολλοί τρόποι μετακίνησης των ημινομάδων κτηνοτρόφων. Το αντίθετο του *transhumance inverse* είναι ο *transhumance directe* ή *normale* (ευθύς ή κανονικός ημινομαδισμός), όπου οι κτηνοτρόφοι κινούνται από το πεδινό χωριό τους προς στα ορεινά. Αυτό παρατηρείται στην Ελλάδα όταν πια έχουν διαμορφωθεί πεδινές κοινότητες από κτηνοτρόφους των ορεινών. Υπάρχει επίσης ο μικτός ημινομαδισμός, όταν το χωριό βρίσκεται στους πρόποδες του βουνού, οπότε τα ζώα μετακινούνται και προς τις δύο κατευθύνσεις. Αυτό ισχύει περισσότερο για τους Αρβανιτόβλαχους του Παγωνίου μετά την εγκατάστασή τους από την Παλιόχωρα στο Μετζιτιέ και τα γύρω χωριά. Εδώ πάντως είναι σαφές ότι και στις τρεις περιπτώσεις η κίνηση είναι κάθετη. Η αναζήτηση των βοσκοτόπων έχει σχέση με τις εποχές και το υψόμετρο. Άλλοι τρόποι μετακίνησης σε άλλες περιοχές του κόσμου είναι: α) ο παλμικός νομαδισμός, β) ο ελλειπτικός, γ) της περιορισμένης έκτασης, δ) ο ακτινωτός (για περισσότερα βλ. Ψυχολιός & Παπαπέτρον 1984, Digard 1973, Blanks 1995).

νίου, στο Ξηρόμερο (χωριά Όχθια, Στράτος, Παλαιομάνινα κ.ά.), όπου υπήρχαν από παλαιότερα χειμαδιά (Αρβαντινός 1905: 39, Κούρος 1996: 150).

Ο χώρος όπου είναι τώρα εγκατεστημένοι ανήκε προηγουμένως στο γειτονικό χωριό Βασιλικό (πρώην Τσαραπλανά), με τους κατοίκους του οποίου οι σχέσεις των Βλάχων του Κεφαλόβρυσου δεν ήταν ποτέ πολύ εγκάρδιες (Αλεξάκης 2001γ). Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου αποτελούν μια σημαντική ομάδα του Παγωνίου και έχουν εγκατασταθεί και στα άλλα γύρω ελληνόφωνα χωριά, είτε ως ποιμένες των οικοσπίτων ζώων των χωριών (*μπαβαρτζήδες*) είτε ως ποιμένες των δικών τους ζώων, δηλαδή ως ανεξάρτητοι κτηνοτρόφοι.

Το Κεφαλόβρυσο είναι χτισμένο στους πρόποδες της Μερόπης, σε υψόμετρο 660 μ. Η Μερόπη εκτείνεται σε μεγάλο μήκος και πλάτος στα ελληνοαλβανικά σύνορα και εισέρχεται σε μεγάλο βάθος μέσα στην Αλβανία (Βόρειο Ήπειρο). Αυτό είχε ως συνέπεια Αλβανοί κτηνοτρόφοι να έρχονται συχνά σε διαμάχες για τα λιβάδια με τους Κεφαλοβρυσιώτες Βλάχους. Απέναντι, προς τα δυτικά, βλέπουμε την ορεινή περιοχή του Κουτσόκρανου. Χαμηλά, διερχόμενος από το χωριό Λαχανόκαστρο (σήμερα Ωραιόκαστρο), ρέει ο ποταμός Κόρμος. Τη σημερινή ονομασία του το χωριό την πήρε από την πηγή κοντά στο δρόμο, από όπου υδρευόταν παλαιότερα με τον παραδοσιακό τρόπο. Οι γυναίκες δηλαδή μετέφεραν τις γεμάτες βαρέλες (*βουργιέλες*) στην πλάτη. Εκεί κοντά στο δρόμο υπήρχε επί Τουρκοκρατίας και στρατιωτικό φυλάκιο (*καρακόλι, ταμπούρ*).

Τα μαντριά με τα ζώα είναι διασκορπισμένα γύρω από το χωριό και σε όλη την περιοχή της Νεμέρτσικας ως την αλπική ζώνη, σε κάποια απόσταση το ένα από το άλλο. Στην περιοχή υπήρχε αρκετό νερό σε τρία σημεία, στα Μπαλάματα, στο Κόκκινο (ονομάζεται έτσι από το κοκκινόχρωμα) και στο Μπιτσικόπουλο. Συνήθως οι κτηνοτροφικές εγκαταστάσεις των συγγενών (ξαδέλφων κ.τ.λ.) βρίσκονται κοντά ή μια στην άλλη. Η εγκατάσταση περιλαμβάνει όλα τα απαραίτητα: καλύβα ή οικίσκο για τον τσοπάνο, στρούγγες για το άρμεγμα, στάλο για να δροσίζονται τα ζώα το μεσημέρι, τυροκομείο (*μπατζαριό*), ενώ γύρω σκόρπιες υπάρχουν οι «αλατησιές» (*σερίνιε* στα βλάχικα), δηλαδή πλατιές πέτρες όπου ο κτηνοτρόφος ρίχνουν το αλάτι για να τρώνε τα ζώα.³ Παλαιότερα οι στρούγγες ήταν κατασκευασμένες από πέτρες και βάτα, σήμερα όμως είναι φτιαγμένες κατά κανόνα με παλούκια και σύρμα. Οι στρούγγες των προβάτων είναι διαφορετικές από εκείνες των γιδιών (βλ. σχέδιο). Τελευταία έχει αναλάβει ο δήμος να τους προμηθεύσει με λυόμενα ξύλινα σπιτάκια στο βουνό. Οι κτηνοτρόφοι επισημαίνουν τις ευκολίες που υπάρχουν σήμερα για την κατασκευή των μαντριών. Τότε έπρεπε να κόψουν ξύλα («παλούκια») στο δάσος, ενώ σήμερα υπάρχουν τα καδρόνια, οι τσίγκοι κ.τ.λ.

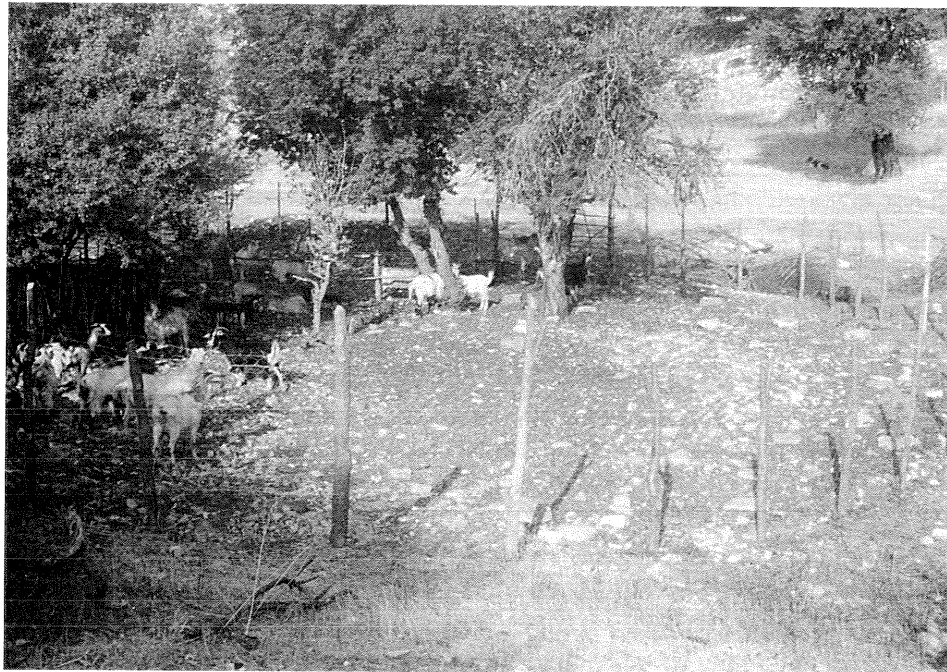
2. Οικονομία και κοινωνία

Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου είναι ημινομάδες κτηνοτρόφοι μεγάλων αποστάσεων (Βασιλειάδης 1904). Η μετακίνηση (τροपालισμός) τους είναι του τύπου *transhumance inverse* (αντίστροφος ημινομαδισμός), γιατί το σημείο αφετηρίας τους είναι το χωριό Κεφαλόβρυσο (Μετζιτιέ).⁴ Στο χωριό έφεφταν χιόνια το χειμώνα και τα ζώα έπρεπε να κατέβουν κάτω στα χειμαδιά (*αριού*). Η οικονομία τους μέχρι το 1960 στηριζόταν σχεδόν αποκλειστικά στην κτηνοτροφία των προβάτων. Αναφέρεται ότι στην περίοδο της ακμής του, πριν από το 1940, το χωριό διέθετε 80.000-100.000 ζώα, κυρίως πρόβατα, γιατί ελάχιστοι τότε είχαν γί-

δια, ενώ τώρα έχει γύρω στις 25.000, κυρίως γιδοπρόβατα. Από αυτά 7.500-10.000 βρίσκονται γύρω στο χωριό, ενώ τα υπόλοιπα είναι διασκορπισμένα ψηλά στη Νεμέρτσικα, στον Γράμμο και χαμηλά στα άλλα χωριά του Παγωνίου (Βήσσανη, Κακόλακκο, Δελβινάκι, Δρυμάδες, Βασιλικό, Πωγωνιανή, Δολό κ.ά.), όπου οι Βλάχοι αναζητούσαν βοσκότοπους. Ένας τόσο μεγάλος αριθμός ζώων είχε ανάγκη, όπως ήταν φυσικό, από έκταση μεγαλύτερης χωρητικότητας, που περιλάμβανε όχι μόνο τη σημερινή ελληνική Ήπειρο αλλά και τη Βόρειο Ήπειρο (Νότια Αλβανία). Στο χωριό υπήρχε κοινοτικός βοσκότοπος που τον χρησιμοποιούσαν και τον χρησιμοποιούν όλοι. Βοσκούσαν τα ζώα, έκοβαν κλαδιά για τροφή των ζώων το χειμώνα κ.ά. Ο βοσκότοπος της κοινότητας όμως μόλις που επαρκούσε για 6000 ζώα. Η κοινότητα, επειδή δεν είχε άλλα έσοδα, επέβαλλε ένα μικρό φόρο ανάλογα με τα κεφάλια των ζώων. Πλήρωναν 18, 20, 25 δραχ. το κεφάλι ανάλογα με την εποχή. Τα δεκαπέντε ζώα ήταν δωρεάν. Σήμερα γι' αυτό το λόγο υπάρχει οικονομική ενίσχυση από τη Νομαρχία. Συνήθως μετά το θερισμό, όπως και σε άλλες περιοχές της Ελλάδας, αφήναν τα ζώα ελεύθερα, στους περιορισμένους αγρούς που διέθεταν. Έλεγαν: «*αλάσεμ άγκρε ελεύτερα*». Γενικά, από οικολογική άποψη, η κτηνοτροφική ημινομαδική οικονομία βρισκόταν σε μια αμοιβαία προσαρμογή και σταθερή ισορροπία με το φυσικό περιβάλλον, τις γεωργικές κοινότητες και τους δημογραφικούς όρους ζώων και ανθρώπων (Blanks 1995: 65).

Σημειώνω πάντως ότι μαντριά υπήρχαν μέσα στο χωριό ως το 1920-1930, πράγμα που υποδηλώνει ότι το χωριό εξελίχθηκε με πύκνωση από θερινές εγκαταστάσεις. Θα έλεγα κατούνες, εφόσον κάθε μαχαλάς αποτελεί και ένα γένος (*μελιέτι*) (Αλεξιάκης 1998-1999). Άλλωστε σε φωτογραφίες του 1900 φαίνονται καθαρά οι καλύβες και ο *τσάρκος* για τα νεογέννητα ζώα. Μέσα στο χωριό υπήρχαν τρία πηγάδια με λίγο νερό. Τα δύο ήταν στη γειτονιά (μαχαλά) Μεντέικα, στην πάνω πλατεία, απέναντι στο καφενείο του Λούκα Σιούτη, το τρίτο χαμηλότερα. Η βρύση που υπάρχει στη μεγάλη πλατεία έχει λιγοστό νερό, το οποίο μόλις και κρατάει ως τις 20 Ιουλίου (πανηγύρι), γι' αυτό και την έχουν κλειστή. Το 1956 όμως έφεραν το νερό στο χωριό από το Μπιτσικόπουλο, όπου υπάρχει άφθονο. Το υδραυλικό έργο κατασκευάστηκε στο μεγαλύτερο μέρος με προσωπική εργασία. Σήμερα, μέσα ή κοντά στο χωριό, στις παρυφές (εύκολη πρόσβαση με σύντομη πεζοπορία), ζώα κρατούν σχεδόν μόνο οι Γραμμοζαίοι, οι Μαναίοι και οι Ποριχάιοι. Τα τελευταία χρόνια τα περισσότερα ζώα βρίσκονται μακριά, έξω από το χωριό, εκτός από τα 5-6 οικόσιτα (*μπραβάρια*) που διατηρούσε κάθε οικογένεια ή τα μικρά κοπάδια 10-20 ζώων. Για τα οικόσιτα του χωριού δεν υπήρχε ούτε υπάρχει ειδικός βοσκός (*μπαρβατζής*), μόνο μια χρονιά ανέθεσαν σε έναν αυτό το καθήκον. Παλαιότερα στο χωριό χοιρινά δεν υπήρχαν καθόλου. Σιγά-σιγά όμως άρχισαν να αποκτούν από το 1960 και ύστερα. Σήμερα έξω από το χωριό, σε απόσταση 2 χμ. περίπου προς το Ωραιόκαστρο, υπάρχει μια μεγάλη χοιροτροφική μονάδα (του Νίτα). Βόδια και αγελάδες δεν είχε ποτέ το χωριό. Για το όργωμα των λιγοστών χωραφιών τους έρχονταν γυναίκες (*Γκραίκες*) με τα ζευγάρια από τα γειτονικά ελληνόφωνα χωριά. Οι Βλάχοι όμως του Κεφαλόβρυσου που είναι εγκατεστημένοι στην περιοχή της Σαγιάδας, όπου υπάρχουν εκτεταμένα βοσκοτόπια, διατηρούν μεγάλα κοπάδια βοοειδών.

Η στενή σχέση των ανθρώπων αυτών με τα ζώα χαρακτηρίζεται από το λεγόμενο «σύνδρομο της ζωομανίας», που χαρακτηρίζει όλους τους κτηνοτρόφους. Παλαιότερα προτιμούσαν τα πρόβατα, τα οποία ήταν περισσότερο παρα-

Σύγχρονο μαντρί με παλούκια και σύρμα στη Νεμέρτσικα

γωγικά, γιατί το γάλα που έκαναν ήταν καλύτερο (έχει περισσότερες θερμίδες, πρωτεΐνες και λίπος) και ακριβότερο στην τιμή, αλλά και για το μαλλί τους. Από τους υπολογισμούς που έχουν κάνει ειδικοί, δέκα προβατίνες είναι επαρκείς για τη συντήρηση ενός ατόμου, ενώ αντίθετα χρειάζονται είκοσι γίδες (Glatzer & Casimir 1983: 320). Τα πρόβατα όμως ήθελαν περισσότερη φροντίδα. Αυτά άλλωστε είναι πιο ευαίσθητα στο κρύο, ενώ τα γίδια μπορούσαν να βγουν έξω και με χιόνια, να βρουν, όπως λένε, «ξύλο για να φάνε».

Πριν από το 1960 οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσου ήταν οργανωμένοι σε τσελιγκάτα ή στάνες (*τουρέστι*, στο τοπικό βλάχικο ιδίωμα, από τη λατινική λέξη *turm*, δηλαδή ομάδα, και την κατάληξη *-έστι*, που δηλώνει τόπο, Κούρος 1996). Με τον όρο αυτόν εννοούμε ομάδα συνεργασίας περισσότερων κτηνοτρόφων, οι οποίοι ένωναν τα κοπάδια τους υπό την αρχηγία ενός ισχυρού και πλούσιου κτηνοτρόφου, του τσέλιγκα ή αρχιτσέλιγκα, που διέθετε περισσότερα ζώα. Τούτο γινόταν γιατί ο μεγαλοκτηνοτρόφος αυτός μπορούσε να νοικιάσει ευκολότερα από τις κοινότητες και από τους ιδιοκτήτες, που ήταν συνήθως Τουρκαλβανοί μπέηδες και αγάδες από την Κονίσπολη, βοσκοτόπους (λιβάδια) στα χειμαδιά. Ήταν προτιμότερο να συνεργάζονται, γιατί στην πράξη ήταν αδύνατο οι μικροί κτηνοτρόφοι να ανταγωνιστούν επιτυχώς τους μεγάλους για τους βοσκοτόπους. Ενοικιάζαν τα λιβάδια συνήθως για ένα εξάμηνο και στην καλύτερη περίπτωση για δύο χρόνια, και οι πληρωμές γίνονταν τότε πάντα σε σκληρό νόμισμα της εποχής, τα «ναπολεόνεια». Οι πληροφορητές αναφέρουν χαρακτηριστικά ότι οι βοσκοτόποι ήταν ακριβοί και συχνά οι τσελιγκάδες και οι άλλοι κτηνοτρόφοι έπεφταν έξω από κακούς υπολογισμούς της δυνατότητας του λιβαδιού για έναν αριθμό ζώων. Αυτό είχε ως συνέπεια να βγαίνουν αρκετές φορές χρεωμένοι. Τότε οι μπέηδες τους έπαιρναν τα ζώα και, κατά την έκφρασή τους, «από δήμαρχοι κατέληγαν κλητήρες». Τα σύνορα εξάλλου των λιβαδιών συχνά ήταν ασαφή και προέκυπταν διαφορές μεταξύ των κτηνοτρόφων, οπότε επενέβαινε το *αουσσάτικου* (η γερούσια των Βλάχων, αποτελούμενη α-

Καλύβα από χόρτα που χρησιμεύει για μπατζαριό (τυροκομείο) στη Νεμέρτσικα

πό γέροντες κύρους 70-85 ετών) και τις διευθετούσε. Τα σύνορα τα σημάδευαν με πέτρες τη μια πάνω στην άλλη. Τα σημάδια αυτά τα ονόμαζαν *κύρκους* ή *κουμπουράδες*.

Ο τσέλιγκας κυκλοφορούσε έφιππος με το «μπενέκι» (άλογο) και έτσι πήγαινε να τακτοποιήσει τις δουλειές του. Συνήθως χρειαζόταν δύο μέρες για να πάει με το άλογο και να γυρίσει στα Γιάννενα, όπου μπορούσε να παραμείνει και μια εβδομάδα. Πολλές φορές δεν κρατούσε γκλίτσα, όπως οι άλλοι κτηνοτρόφοι. Αν κρατούσε, την είχε περισσότερο για ομορφιά (πλούσια σκαλισμένη με παραστάσεις δρακόντων, φιδιών, ανθρώπινων μορφών κ.ά.) παρά για χρήση. Την γκλίτσα δηλαδή, που ήταν συνήθως από σκληρό ξύλο (τυξάρι), τη χρησιμοποιούσε περισσότερο σαν σύμβολο εξουσίας. Αν και περισσότερο, γι' αυτό το σκοπό, κρατούσε το «τσουμάγκ» του, μια ευθεία ράβδο, ένα μπαστούνι, που το χρησιμοποιούσαν οι κτηνοτρόφοι για να φορτώνουν τα σακιά (*χαράρια*) στα ζώα (*καλαμπόκι* κ.ά.).

Οι υποχρεώσεις των τσελιγκάδων ήταν πολύ μεγάλες. Ο τσέλιγκας, που έπρεπε να γνωρίζει και λίγα γράμματα, πραγματοποιούσε οικονομικές συναλλαγές, εκτός από τους ιδιοκτήτες των λιβαδιών, με τους άλλους εμπόρους, τυρεμπόρους, προμηθευτές ζωοτροφών και άλλων εφοδίων. Όπως δηλώνουν, έπρεπε να γνωρίζει και πέντε-έξι ανθρώπους. Για τη διεκπεραίωση των υποθέσεων γνώριζε δικηγόρους στα Γιάννενα, συναντούσε και είχε σχέσεις με βουλευτές. Έκανε και κουμπαριές. Σημειώνω ότι μια οικογένεια τσελιγκάδων είχε βαφτίσει 105 παιδιά. Μερικές φορές ασχολούνταν και με την πολιτική, το «προεδρικό». Γενικά, αυτός, ως «διευθυντής», διαχειριζόταν τα οικονομικά της επιχείρησης του τσελιγκάτου. Η θέση του τσέλιγκα και του αρχιτσέλιγκα ήταν πολύ υψηλή στην κοινωνική ιεραρχία και επιδίωκαν να την ενισχύσουν με διάφορους τρόπους ή ιδιοτροπίες, όπως την εμφάνιση του κοπαδιού τους. Π.χ. μερικοί κρατούσαν μόνο μαύρα πρόβατα, άλλοι τα κούρευαν αφήνοντας κάποια σημεία του σώματος με μαλλί, π.χ. τη ράχη, τα πόδια κ.ά. (Γάτσιος 2002: 14). Μεγάλοι τσε-

*Ο αρχιτσέλιγκας Νίκος Κιόσης (Καπέλης) με την οικογένειά του.
Οι γυναίκες φορούν τα φρασεριώτικα τσουπάρια (1925)*

λιγκάδες ήταν ο Πήλιο Νάνης, ο Πήλιο Κούρος, ο Νάκης Γιάννος, οι Μεντήδες (μοιρασμένοι σε περισσότερα τσελιγκάτα), ο Καπέλης Κιόσης, ο Μάρκος, ο Μπάσιος, ο Σίμος, ο Κόλα Γραμμόζης, ο Φώτο Νάστας (οικιστής κατά μια παράδοση του Μετζιτιέ) (Αλεξάκης 2001γ). Μερικές φορές τα τσελιγκάτα μπορούσαν να ξεπερνούν τα 3000 ζώα. Άλλωστε για τον ημινομαδισμό μεγάλων αποστάσεων είναι απαραίτητο το κοπάδι (ιδιοκτησία ενός κτηνοτρόφου ή περισσοτέρων) να πλησιάζει περίπου τα 1000 πρόβατα (Blanks 1995: 71). Αναφέρεται ότι από τους πιο παλιούς τσελιγκάδες ο Γιάγκος Τσαρωάσης, που διατηρούσε στενές σχέσεις με τον Αλή Πασά, είχε 4000 ζώα (άλλοι τα ανεβάζουν σε 25.000), ο Πίνας Σιούζος 4000, ο Γιάννος 12.000 (10.000 δικά του και 2000 οι σμίχτες). Ο Γάκης (Γεωργάκης) Μεντής είχε μόνος του στις αρχές του 19ου αιώνα 1500 πρόβατα και 100 φροάδες. Πάντως στους μεγάλους αριθμούς των ζώων που αναφέρονται πρέπει να λαμβάνουμε υπόψη και τη μυθοπλασία αυτών των κτηνοτρόφων, όπως αυτή διαμορφώνεται με την εξιδανίκευση των ισχυρών αυτών ανθρώπων στην παραδοσιακή κοινωνία.

Το κοπάδι είναι μια κοινωνία ζώων οργανωμένη από τον άνθρωπο πάνω στην αρχή ότι αυτά τα ζώα έχουν ορισμένες συνήθειες, όπως να ακολουθούν έναν αρχηγό και να μετακινούνται ανάλογα με τις εποχές (κρύο, ζέστη), και την αναζήτηση χόρτου για βοσκή. Ο κανόνας στην οργάνωση του κοπαδιού για οικονομική εκμετάλλευση είναι να κρατούνται τα θηλυκά για αναπαραγωγή και γαλακτοφορία, και από τα αρσενικά μόνο όσα θα χρησιμεύσουν για το ζευγάρι (βαρβάτα, κριάρι ή τραγός) και για αρχηγοί (γκεσέμια). Τα υπόλοιπα πωλούνταν στους κρεοπώλες.⁵ Το κοπάδι μπορούσε να χωριστεί στα γαλακτοφόρα, στα στείρα, στα νεογέννητα κ.ο.κ. Στο κοπάδι αναλογεί ένα κριάρι ή τραγί για κάθε είκοσι ζώα. Επομένως σε ένα κοπάδι 200 ζώων αναλογούν 10 κριάρια, σε κοπάδι 500 ζώων 50. Τα γκεσέμια επίσης ήταν ανάλογα με το κοπάδι, π.χ. ο Βασίλης (Ράπος) Μεντής σε κοπάδι 700-800 ζώων είχε δεκαπέντε γκεσέμια.

5. Τα ζώα που πουλούσαν τα έφεραν συνήθως ζωντανά ως το Καλπάκι, απ' όπου τα έπαιρναν οι κρεοπώλες στην τιμή που είχαν συμφωνήσει μετά από σκληρό παζάρι, στο οποίο όχι σπάνια υπήρχαν και υπαναχωρήσεις την τελευταία στιγμή, αν κάποιος πρόσφερε καλύτερη τιμή. Γνωστός κρεοπώλης στο Παγώνι που αγόραζε τα ζώα γι' αυτή τη δουλειά ήταν ο Γκουγκούνης από το γειτονικό Βασιλικό.

*Νεότερη υποδειγματική αρβαντοβλάχικη καλύβα (καλαπτσούκα)
στο Δολό Πωγωνίου*

Στα γκεσέμια κρεμούσαν τα κουδούνια (*κυπριά*) για να ακούγεται ο ήχος και να ακολουθούν τα άλλα ζώα. Πιο παλιά τα μικρά και τα μεγάλα ζώα (κυρίως τα κατσίκια) τα άφηναν μαζί. Τώρα όμως και δεκαπέντε χρόνια τα χωρίζουν την ημέρα και τα βάζουν τη νύχτα μαζί. Τα αρνιά τα απόκοβαν σε 40-45 ημέρες και τα κατσίκια σε δύο μήνες. Και αυτό γιατί τα κατσίκια που δεν είναι δυναμωμένα θέλουν περισσότερο γάλα. Το γάλα που περισσεύε το έδιναν στον τυροκόμο. Παλαιότερα τυροκομούσαν οι ίδιοι στο βουνό, όπου υπήρχε ειδική εγκατάσταση, το *μπατζαριό*. Αυτό γίνεται και σήμερα μερικές φορές το καλοκαίρι. Φτιάχνουν κεφαλοτύρι και μυζήθρα, ενώ βγάζουν και το φρέσκο βούτυρο και το ξινόγαλα, χτυπώντας το γάλα σε ειδικό ξύλινο δοχείο, την «τρουμπολίτσα», δουλειά που την έκαναν οι γυναίκες. Από το 1950 και ύστερα δημιουργήθηκαν οργανωμένα τυροκομεία, με πρώτο αυτό του Αλέκου Πότση. Ακολούθησαν ο Μήτσος Πορίχης, ο Δημήτρης Γραμμόζης κ.ά. Σημειώνω ότι η γαλακτοφορία των ζώων παρατεινόταν τουλάχιστον για ένα μήνα από τη φυσιολογική κατάσταση με τη μεταφορά των ζώων στα ορεινά (Chang 1993: 694).

Η οργάνωση των βλάχικων αυτών τσελιγκάτων δεν διέφερε καθόλου από τα τσελιγκάτα των άλλων Βλάχων και των Σαρακατσάνων (Αρσενίου 1972, Καββαδίας 1991: σποράδη και ιδιαίτερα 174-182). Το τσελιγκάτο είναι μια ιδιαίτερης μορφής επιχείρηση αποτελούμενη από περισσότερες οικογένειες. Το απάρτιζαν οικογένειες που συνήθως συνδέονταν εξ αρρενογονίας, χωρίς αυτό να είναι απόλυτο, γιατί υπήρχαν και οικογένειες συνδεόμενες εξ αγχιστείας ή εκ θηλυγονίας, π.χ. γαμπροί, ανιψιοί, συμπέθεροι κ.τ.λ. αλλά και άλλες εντελώς ξένες, ανάλογα με τα συμφέροντά τους. Στη συλλογική αυτή οικονομική επιχείρηση η πατρογραμμική/πατροπλευρική συγγένεια αναστελλόταν.

Το τσελιγκάτο είχε πολλά κοινά στοιχεία με τις σύγχρονες οικονομικές επιχειρήσεις, τους «οίκους» (Blanks 1995: 70) με την ανάλογη προέκταση στην παραδοσιακή βλάχικη κοινωνία προς ένα χαλαρό φυλετικό σύστημα. Άλλωστε

συχνά το τσελιγκάτο παίρνει τη ονομασία του από το όνομα του τσέλιγκα και τη συλλογική κατάληξη *-άντζε* (Αλεξιάκης 1997-1998). Παρ' όλα αυτά, κληρονομικοί αρχηγοί (φύλαρχοι) δεν υπήρχαν στους Βλάχους όπως στους Αλβανούς. Οι ανθρωπολόγοι έχουν συνδέσει αυτή τη μορφή κτηνοτροφικής επιχείρησης, που αποτελείται από διαφορετικής προέλευσης και καταγωγής συνεργάτες, με την προβατοτροφία και την αιγοτροφία (Glatzer & Casimir 1983: 310, Rubel 1969). Τα ζώα αυτά έχουν ανάγκη από περισσότερο νερό και μεγαλύτερη έκταση βοσκότοπου (χρειάζονται περίπου δύομισι στρέμματα χειμερινής βοσκής για κάθε πρόβατο, Ψυχογιός & Παπαπέτρου 1984: 95), γι' αυτό υποχρεώνουν τους ιδιοκτήτες τους να έρχονται σε συνεργασία με άλλους κτηνοτρόφους, συγγενείς άσχετα από συγγενική πλευρά, αλλά και με ξένους, ώστε να γίνεται πλήρης αξιοποίηση των περιορισμένων τοπικών πόρων (Rubel 1969). Ουσιαστικά η οικονομία αυτή στηρίζεται σε δυναμικές προσωπικότητες που μπορούν να οργανώσουν αυτές τις επιχειρήσεις, να στρατολογήσουν συνεργάτες, οπότε θα μπορούσε να χαρακτηριστεί δικαίως «οικονομία των ισχυρών ανδρών» (big men's economy, Αλεξιάκης 2000).⁶

6. Το σύστημα ως προς τη δυναμικότητα των προσώπων είναι ανάλογο με εκείνο των big men (ισχυρών ανδρών) της Νέας Γουινέας. Έχει δηλαδή τα ίδια χαρακτηριστικά μιας κοινωνίας που δεν έχει φτάσει ακόμα στη διαμόρφωση αρχηγιών ή φυλαρχιών με κληρονομικούς άρχοντες (Strathern 1966).

Ειδικότερα, κάθε κτηνοτρόφος συνεισέφερε στο τσελιγκάτο το κεφάλαιό του, δηλαδή τα ζώα, και έπαιρνε ανάλογο εισόδημα (μερίδιο) αν αυτά ήταν πάνω από 20, διαφορετικά όχι. Αν τα ζώα ήταν λιγότερα, είχε το δικαίωμα και την υποχρέωση να εργάζεται με μερική απασχόληση, παράλληλα ως μισθωτός τσοπάνος (πικουράου) στο τσελιγκάτο, για να συμπληρώνει το αναγκαίο εισόδημα και να ζήσει την οικογένειά του. Όσοι είχαν 5-6 ζώα δεν υπολογίζονταν για κτηνοτρόφοι. Τα ζώα αυτά τα θεωρούσαν οικόσιτα, για το γάλα του σπιτιού. Αυτοί εργάζονταν στο τσελιγκάτο πάντα ως «τσοπαναράιοι» και δεν έπαιρναν καθόλου μερίδιο. Πληρώνονταν μόνο με μισθό. Όσοι συνεισέφεραν στο τσελιγκάτο πάνω από 100, 200, 300 ζώα λέγονταν «σμίχτες» (μιστικάτορου). Με αυτό τον τρόπο έφτιαχναν ένα κοπάδι από 500-600 ζώα. Οι σμίχτες παρέμεναν το καλοκαίρι μαζί και το χειμώνα χωρίζαν. Το επόμενο καλοκαίρι, αν ήταν ευχαριστημένοι από τη συνεργασία, ήταν πάλι μαζί. Γενικά, ο τσέλιγκας θεωρούσε καλύτερο ο τσοπάνος να μη διαθέτει καθόλου δικά του ζώα, έτσι ώστε να έχει πλήρη απασχόληση στο κοπάδι. Πολλά τσελιγκάτα δεν είχαν πάντα σμίχτες, ενώ είχαν αρκετούς μικροκτηνοτρόφους. Και αυτό γιατί η χωρητικότητα των λιβαδιών ήταν περιορισμένη. Κάθε λιβάδι είχε, ανάλογα με τα στρέμματα και τη φύση του εδάφους (καθαρός βοσκότοπος, βράχος κ.τ.λ.), τη δική του δυνατότητα διατροφής ενός ορισμένου αριθμού ζώων (Glatzer & Casimir 1983). Έπρεπε επομένως ο τσέλιγκας να διαθέτει απέραντες εκτάσεις.⁷

7. Π.χ ο Βασίλης (Ράπος) Μεντής που είχε 700 πρόβατα μου εξήγησε ότι στο τσελιγκάτο του δεν έπαιρνε σμίχτες με 150-200 πρόβατα γι' αυτό το λόγο. Οι Μεντήδες είχαν τα δικά τους λιβάδια που δεν επαρκούσαν και για τα άλλα ζώα. Είχε όμως άλλους συνεργάτες με 30-40 ζώα, καθώς και επτά «τσοπαναράιους». Ο Βασίλης Μεντής, όταν διέθετε βοσκότοπο στο Παλιόχωρι (για δεκαέξι χρόνια), είχε 1000 πρόβατα και 100 γίδια (κυρίως για το γάλα του σπιτιού). Συνάγεται λοιπόν ότι υπήρχε μεγάλη ανάγκη περιορισμού του αριθμού των ζώων που θα κατέβαιναν στα χειμαδιά. Αυτό επιτυγχανόταν με την πώληση στους κρεατεμπόρους και τη σφαγή των αρσενικών και των θηλυκών ζώων που δεν μπορούσαν πλέον να γεννήσουν (στέρφα) προς το τέλος του καλοκαιριού (μεταξύ Ιουλίου-Σεπτεμβρίου). Γι' αυτό τότε γίνονταν και οι γάμοι των Βλάχων στο Κεφαλόβρυσο. Σημειώνω ότι παλαιότερα γίνονταν και δεκαπέντε-είκοσι γάμοι αυτή την περίοδο, και σε κάθε γάμο σφάζονταν γύρω στα τριάντα ζώα.

Εκτός όμως από τους μικροκτηνοτρόφους και τους σμίχτες, υπήρχαν στην υπηρεσία του τσελιγκάτου και άλλοι αποκλειστικά μισθωτοί τσοπάνοι, οι οποίοι πληρώνονταν για την επίβλεψη και βόσκηση των ζώων. Οι μισθωτοί τσοπάνοι εξάλλου έλυναν και ένα μεγάλο πρόβλημα των οικογενειών/οικιακών ομάδων που είχαν πολλά ζώα και βρίσκονταν σε κύκλο ανάπτυξης που δεν επέτρεπε την απασχόληση όλου του ανθρώπινου δυναμικού τους π.χ. πολύ μικρά παιδιά (αγόρια), υπερήλικες άντρες κ.τ.λ. Οι μισθωτοί τσοπάνοι ήταν συνήθως νεαροί ανύπανδροι άνδρες. Μερικές φορές όμως «στο μισθό έμπαιναν όλοι» (και αυτοί με περισσότερα από 50 ζώα), εφόσον παρείχαν εργασία, αλλά και ο ίδιος ο τσέλιγκας για τις δουλειές που έκανε, για τον κόπο δηλαδή που κατέβαλλε στις συναλλαγές.

Οι συμφωνίες με τους βοσκούς ή τσοπάνους γίνονταν από του Αγίου Δημητρίου ως του Αγίου Γεωργίου (χειμερινή περίοδος) και αντίστροφα. Η πλη-

ρωμή προέβλεπε μισθό, τη «ρούγκα» ή το «χάρτζε», ο οποίος την περίοδο μετά τον πόλεμο δεν ξεπερνούσε τις 1200 δρχ. το εξάμηνο, που ήταν η συμφωνία. Αργότερα το ποσό έφτασε τις 4000 το εξάμηνο και γάλα. Π.χ. έτσι πλήρωναν τους βοσκούς τους οι μεγαλοκτηνοτρόφοι Μεντήδες. Αν ο τσοπάνος ήταν νεαρός, δεν κρατούσε τα χρήματα. Ο γιος δηλαδή τα έδινε στον πατέρα του ή τη μητέρα του, γιατί τότε όλοι σχεδόν ζούσαν σε πατριαρχικές/πολυπυρηνικές οικογένειες. Εκτός από τα χρήματα, η συμφωνία κατά κανόνα προέβλεπε και ένα ζευγάρι υποδήματα. Σπάνια η συμφωνία προέβλεπε και ψωμί, δηλαδή φαγητό. Αν το αφεντικό ήταν καλοπροαίρετο, μπορούσε να του δίνει προκαταβολικά χρήματα, ως μέρος από το μισθό του και ανάλογα με τις ανάγκες του. Ο τσοπάνος αγόραζε τα άλλα προϊόντα από τον τσέλιγκα, π.χ. το μαλλί για να υφάνουν οι γυναίκες τα προικιά (βελέντζες, φλοκάτες κ.ά.). Ο τσοπάνος έπαιρνε άδεια και πήγαινε στο σπίτι του μια φορά κάθε είκοσι ημέρες, είτε ήταν μισθωτός είτε όχι.

Οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσου είχαν και μια υποτυπώδη γεωργία, πράγμα που συνηθίζεται στους ημινομάδες που κατοικούν σε μέσο υψόμετρο, όπου βρίσκεται και το χωριό Κεφαλόβρυσο (Chang 1993). Διέθεταν μερικά κτήματα, τα οποία ήταν γραμμένα στο κτηματολόγιο. Είχαν χωράφια και κήπους. Στα χωράφια αυτά καλλιεργούσαν λίγο απ' όλα, στάρι, κριθάρι, βρίζα, φακές και καλαμπόκι, ενώ στους κήπους τα απαραίτητα κηπευτικά (ντομάτες, κολοκύθια κ.τ.λ.). Κι αυτό γιατί, ενώ τα σπίτια είχαν μεγάλες αυλές, δεν υπήρχε αρκετό νερό στο χωριό. Υπήρχε όμως αγροφύλακας (*παντάρου*), ο οποίος φύλαγε όλη την περιοχή και τα ελληνόφωνα χωριά της περιοχής. Ο αγροφύλακας πληρωνόταν ανάλογα με τα στρέμματα με λίγο στάρι (1/10) και χρήματα, εκτός από τα σύλληπτρα των ζώων, που παλαιότερα ήταν γύρω στις 5 δρχ. Άλλωστε σε είδος (αβγά, τυρί, μαλλί) πληρωνόταν παλαιότερα και ο ιερέας από κάθε σπίτι. Λίγες οικογένειες είχαν αυτάρκεια σταριού, ενώ οι υπόλοιπες το αγόραζαν, πουλώντας τα κτηνοτροφικά προϊόντα τους (τυρί, γάλα, μαλλί). Το ίδιο γινόταν και για την προμήθεια του λαδιού, το οποίο λόγω της ορεινής περιοχής δεν παραγόταν. Ουσιαστικά, η μορφή αυτή της ημινομαδικής επιχείρησης συνδεόταν με την πώληση στην αγορά των κτηνοτροφικών προϊόντων, ώστε να υπάρχει αυτάρκεια (Glatzer & Casimir 1983: 308). Κατά γενική αναγνώριση, τα ζώα ήταν αυτά που τους έσωσαν πολλές φορές από την πείνα, και ιδιαίτερα την περίοδο της Κατοχής, το '40. Κι αυτό έστω και αν τότε δεν μπορούσαν να προμηθευτούν τα αναγκαία δημητριακά και το λάδι. Είχαν όμως γάλα, τυρί και κρέας.

Δεν μπορούν επομένως οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου να ταυτιστούν με τους λεγόμενους σκηνίτες Αρβανιτόβλαχους, οι οποίοι δεν είχαν δικό τους χωριό ούτε ασχολούνταν με τους αγρούς. Τους Βλάχους αυτούς οι Αρβανιτόβλαχοι του Κεφαλόβρυσου τους αποκαλούν χαρακτηριστικά Καραγκούνηδες, αν και αναγνωρίζουν πολιτισμική και γλωσσική συγγένεια με αυτούς. Στο χωριό υπήρχαν και αμπέλια μετά την Τουρκοκρατία (1925), αλλά τα περισσότερα καταστράφηκαν αργότερα από τη φυλλοξήρα. Η ενασχόληση και με τη γεωργία αυτών των Βλάχων διαψεύδει τις θεωρίες ότι οι Αρβανιτόβλαχοι ήταν πάντα νομάδες. Σημειώνω ότι στη γλώσσα τους, όπως και στη γλώσσα των υπόλοιπων Βλάχων, υπάρχουν γεωργικοί όροι που δηλώνουν τη σπορά (*σάμνε*, *σεμινάρε*). Ο όρος εξάλλου «φαλκάρι», που χρησιμοποιείται από τους Φρασαριώτες Βλάχους της Αλβανίας αλλά όχι και της Ελλάδας, σημαίνει δρεπάνι. Το φαλκάρι, που μπορεί να μεταφραστεί ως τσελιγκάτο ή φυλή, έχει σχέση με την εγκατάσταση των στρογγυλών καλυβών στα χειμαδιά σε ένα ημικύκλιο που μοιάζει με δρεπάνι.

Η ατομική επαγγελματική πορεία των κτηνοτρόφων ακολουθούσε την ίδια διαδρομή. Αν κάποιος δεν είχε αρκετά ζώα για να είναι ανεξάρτητος, εργαζόταν ως τσοπάνος σε άλλον που είχε πολλά ζώα με μισθό. Το παιδί έβγαζε μερικές τάξεις του Δημοτικού και κατόπιν πήγαινε στα ζώα. Μερικές φορές πατέρας και γιος, αν δεν είχαν δικά τους ζώα, εργαζόνταν ως τσοπάνοι κοντά σε έναν τσέλιγκα ή σε δύο διαφορετικούς. Αυτό κρατούσε μερικά χρόνια. Υπάρχουν όμως περιπτώσεις όπου ο τσοπάνος εργαζόταν συνέχεια στον ίδιο τσέλιγκα. Π.χ. γνωρίζω περίπτωση όπου αυτό διήρκεσε δεκαέξι χρόνια, από το 1946 ως το 1961. Η συνεργασία έπαψε όταν ο τσοπάνος μετανάστευσε στη Γερμανία. Στη συνέχεια σιγά-σιγά ο τσοπάνος έφτιαχνε το δικό του κοπάδι και αποκτούσε αυτονομία. Αγρόραζε από το αφεντικό κανένα πρόβατο ή πληρώνονταν με πρόβατα, σε μια προσπάθεια να φτιάξει δικό του κοπάδι. Σε ορισμένες περιπτώσεις αυτό γινόταν με τη βοήθεια συγγενών και άλλων συγχωριανών, οι οποίοι πρόσφεραν από μια προβατίνα σ' εκείνον που είχε ανάγκη για να φτιάξει κοπάδι. Κάτι παρόμοιο γινόταν αν κάποιος έχανε το κοπάδι του. Η αλληλεγγύη αυτή ήταν ένα είδος «κοινωνικής ασφάλισης» στο πλαίσιο μιας «αρχαϊκής» κοινωνίας.

Η αλληλεγγύη ή αλληλοβοήθεια (*ατζούντο, αντζουτάρα ε ον κουλάκου*) των κτηνοτρόφων εκδηλώνονταν και με άλλους τρόπους. Ο συνηθέστερος ήταν στον «κούρο», το κούρεμα δηλαδή των προβάτων. Όταν κάποιος κουρεύει το κοπάδι του, επειδή είναι εργασία που πρέπει να τελειώσει γρήγορα και χρειάζεται πολλά χέρια, τον συνδράμουν και οι άλλοι κτηνοτρόφοι. Ο κούρος γίνεται συνήθως στις 20 Μαΐου. Γίνεται μεγάλο γλέντι, σφάζουν και ψήνουν προβατίνα. Η σημασία του κούρου φαίνεται από τις παροιμίες αυτών των Βλάχων. Αν έχει κανείς μεγάλο κοπάδι κουράζεται στον κούρο. Τότε το συνειδητοποιεί και λέει «πράγματι έχω μεγάλο κοπάδι» ή «ο νοικοκύρης στο κούρεμα κουράστηκε». Μια άλλη περίπτωση αλληλοβοήθειας είναι στο χτίσιμο του σπιτιού. Παλιά τα σπίτια είχαν πλάκες στη στέγη και η μεταφορά τους από απόσταση (το βησσανιώτικο νταμάρι) ήταν μεγάλο πρόβλημα. Έχτιζαν λοιπόν το σπίτι και το άφηναν ξεσκεπαστο ως το καλοκαίρι. Η μεταφορά γινόταν τον Δεκαπενταύγουστο που επέστρεφαν οι αγωγιάτες (*κιρατζήδες*) για δεκαπέντε ήμερες από τα μακρινά ταξίδια τους με τα καραβάνια. Διέθεταν 5-10 μουλάρια δωρεάν και γινόταν η εργασία. Μόνο αν ήταν κανένας ξένος, αναγκαστικά του έδιναν ένα μικρό ποσό. Τα παραπάνω εξηγούνται από το μικρό εκχρηματισμό της οικονομίας. Είναι μια προσπάθεια περιορισμού της εκροής χρηματικών κεφαλαίων με την αλληλοβοήθεια.

Μεγάλες αλλαγές στην οικονομία και την κοινωνική οργάνωση παρατηρούνται από το 1960, όταν αρχίζει η μετανάστευση στη Γερμανία. Οι κτηνοτρόφοι αυτοί είδαν τη ζωή τους να αλλάζει άρδην. Σημειώνω ότι τα 2/3 του σημερινού πληθυσμού του Κεφαλόβρυσου έχουν μεταναστεύσει στη Γερμανία. Δηλαδή από τους 3000 κατοίκους είναι ζήτημα αν σήμερα 1000 είναι μόνιμοι κάτοικοι του χωριού (πρόβλ. την απογραφή του 2001). Πάντως λίγο-πολύ οι περισσότεροι κάτοικοι του Κεφαλόβρυσου, ανάλογα και με την ηλικία τους έχουν εργαστεί στη Γερμανία. Τη δεκαετία του '60 πολλοί κτηνοτρόφοι πώλησαν τα πρόβατά τους και αναχώρησαν για τη Γερμανία. Οι πιο επιφυλακτικοί ανάθεσαν τη φύλαξη των ζώων τους σε στενούς συγγενείς (πατέρα, αδελφό, ξάδελφο κ.τ.λ.) έως ότου εγκατασταθούν στη χώρα της υποδοχής και βρουν καλή εργασία. Τις περισσότερες φορές η μετανάστευση ήταν οργανωμένη με διακρατικές συμφωνίες, αλλά αρκετές φορές γινόταν και λαθραία. Το φαινόμενο που

παρατηρείται σήμερα στην Ελλάδα ήταν πολύ συνηθισμένο τη δεκαετία του '60 στη Δυτική Ευρώπη με τους Έλληνες λαθρομετανάστες. Μετανάστευση προς το εξωτερικό υπήρχε από τα τέλη του 19ου αιώνα προς την Αμερική, αλλά και νωρίτερα, επί Τουρκοκρατίας, προς άλλες βαλκανικές ή ευρωπαϊκές χώρες, η τελευταία όμως προς τη Γερμανία πήρε τεράστιες διαστάσεις και άσκησε μεγάλη επίδραση στους Βλάχους τους Κεφαλόβρυσου.

Η μετανάστευση στη Γερμανία είχε συνέπεια την αλλαγή της νοοτροπίας τους σε πολλά θέματα. Οι Βλάχοι της δεύτερης γενεάς αρχίζουν να ασκούν και άλλα επαγγέλματα. Εκτός από εργάτες, γίνονται τεχνίτες (ηλεκτρολόγοι, υδραυλικοί κ.τ.λ.), σπουδάζουν στα πανεπιστήμια και αποφοιτούν ως γιατροί, μηχανικοί δικηγόροι, καθηγητές κ.τ.λ. Συχνά επιστρέφουν και ασκούν τα επαγγέλματα αυτά στην Ελλάδα. Θα έλεγε κανείς ότι οι κοινωνική και οικονομική ενσωμάτωση στην Ελλάδα αυτών των ημινομάδων Βλάχων πραγματοποιήθηκε μέσω της Γερμανίας. Σήμερα, κατά τους πληροφορητές, είναι ζήτημα αν διαθέτουν κτηνοτροφικές επιχειρήσεις πάνω από 50 σπίτια (οικογένειες) και αν ζουν απ' αυτές.

Η κοινωνική και συγγενειακή οργάνωση των συγκεκριμένων Βλάχων παρουσιάζει σημαντικές διαφορές από την οργάνωση των Κουτσόβλαχων και των Σαρακατσάνων. Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου ήταν και είναι οργανωμένοι σε μεγάλα γένη, ή *μελιέτια* στη δική τους διάλεκτο, εξωγαμικά και εξισωμένα σε μεγάλο ποσοστό. Η διαφορά στον πλούτο, στα ζώα, υπήρχε, αλλά το επίπεδο ζωής, παλαιότερα τουλάχιστον, όπως αναγνωρίζουν και οι ίδιοι, μεταξύ τους δεν διαφοροποιούνταν σημαντικά. Εκτός τούτου ο πλούτος που βασιζόταν στα ζώα ήταν πολύ ασταθής και εμπόδιζε τη διαμόρφωση σταθερών κοινωνικών τάξεων.⁸ Αυτό δεν σημαίνει βέβαια ότι δεν υπήρχε, ανάλογα και με την περίπτωση, εκμετάλλευση του ανθρώπινου μόχθου (Νιτσιάκος 1986-1987: 265,268). Οι τσοπάνηδες εξάλλου δεν θα μπορούσαν να χαρακτηριστούν κοινωνική τάξη, γιατί, όπως έδειξα και παραπάνω, η δουλειά τους ήταν κατά κανόνα μια μεταβατική φάση στη ζωή ενός κτηνοτρόφου (Glatzer & Casimir 1983: 312).

Τα μελιέτια χωρίζονται σε υποκλάδους με παρωνύμια ή με ξεχωριστά επώνυμα. Οι συγγενείς υποστηρίζονταν μέχρι τον 30ό βαθμό και αυτό φαίνεται από την απαγόρευση του γάμου μέσα σε ένα πατρογοναμικό μελιέτι, έστω και αν οι κλάδοι είχαν διαφορετικά επώνυμα. Απόδειξη της συγγένειας εξάλλου είναι οι προσφορές στους γάμους. Αν πήγαιναν *κανίσκια* (ζώα, τρόφιμα, κρασί κ.ά.) στο γάμο ο ένας στον άλλο, θεωρούνταν συγγενείς.

Η οργάνωσή τους σε μελιέτια συνδεόταν με άλλες μορφές ιδεολογίας και δραστηριότητας, όπως είναι το έθιμο της βεντέτας. Οι περισσότερες άλλωστε συγκρούσεις τους οφείλονταν στη διεκδίκηση βοσκοτόπων και επομένως είχαν σχέση με τα ζώα. Η βεντέτα μπορούμε να πούμε ότι ήταν ζωντανή ως το 1960. Μετά από την περίοδο αυτή τα κρούσματα είναι απειροελάχιστα, αν και κάποιες παλαιότερες ιστορίες διαιωνίζονται με εχθρότητα που παρατηρείται μέχρι σήμερα (Αλεξάκης 1998-1999).

Ένας άλλος θεσμός πολύ διαδεδομένος στους Βλάχους του Κεφαλόβρυσου ήταν η πολυπυρηνική οικογένεια. Η οικογένεια αυτού του τύπου, που στην προκειμένη περίπτωση συνδέεται με την κτηνοτροφία, άρχισε επίσης να αποδομείται μετά το 1960. Παλαιότερα μπορούσε να συναντήσει κανείς σε ένα σπίτι τρεις και τέσσερις συννυφάδες. Σήμερα σπανίζει ακόμα και η οικογένεια-κορμός, το ηλικιωμένο δηλαδή ζευγάρι με το παντρεμένο παιδί.

Η πολυπυρηνική οικογένεια ήταν αναγκαία την περίοδο της μεγάλης κτη-

8. Οι Βλάχοι, όπως και οι άλλοι κτηνοτρόφοι, είναι πολύ προληπτικοί. Αναγνωρίζοντας το αβέβαιο και την αστάθεια της περιουσίας τους, δεν θέλουν να προκαλούν τη μοίρα και λαμβάνουν τα μέτρα τους. Το κάνουν, όπως υποστηρίζουν, για τη βασκανία. Π.χ. το «βιος» το ονομάζουν «το τίμπουτας» (τίποτα, μικροπράγματα), ενώ όταν μετρούν τα ζώα τους μερικοί αρχίζουν από το 1000, 1001, για να μην πουν τον αριθμό. Αποφεύγουν ακόμα να δώσουν φωτιά (δαυλί) έξω τη νύχτα, γιατί πιστεύουν ότι θα φύγουν τα πρόβατα από το μαντρί. Για το καλό εξάλλου, για να αυξηθεί δηλαδή το κοπάδι και να μη χάνονται τα πρόβατα, θάβουν στη στρούγκα ένα κόκκινο αβγό που γέννησε αύρη όρνιθα τη Μεγάλη Πέμπτη. Για τον ίδιο λόγο τη Μεγάλη Πέμπτη δένουν μια κόκκινη κλωστή (*ράμμα*) από μάλλι στα κουδούνια και τα κέρατα των ζώων. Πολύ σέβονται εξάλλου τον Άγιο Σπυρίδωνα της Κέρκυρας, στον οποίο τάζουν κριάρια και προβατίνες για να προστατεύει την οικογένειά τους και το κοπάδι τους. Τα ταμένα ζώα τα ξεχωρίζουν στο κοπάδι, σηματοδυνώντας τα με κόκκινο χρώμα και κάνοντας πάνω τους ένα σταυρό.

νοτροφίας, για πολλούς λόγους: α) για τη ασφάλεια (φύλαξη) των ζώων από τους λύκους και τους ληστές· β) για την οικονομική διαχείριση του κοπαδιού. Αυτό είχε σχέση με την οργάνωση του κοπαδιού, στο οποίο χωρίζονταν τα γίδια από τα πρόβατα, τα γαλάρια από τα στέρφα κ.ο.κ.: γ) για τη μετακίνηση των ζώων ανάλογα με τις εποχές του χρόνου σε μεγάλες αποστάσεις για αναζήτηση βοσκοτόπων.

Κατά τους κτηνοτρόφους, για διακόσια πρόβατα χρειάζεται ένας άνδρας, για τα γαλακτοφόρα (γαλάρια) δύο. Αυτό συμβαίνει γιατί κατά το άρμεγμα στη στρούγκα ο ένας τα «τσιγκλάει» και ο άλλος τα αρμέγει. Στη γέννα πάλι χρειάζονται περισσότερα από δύο άτομα. Τότε όμως μπορούν κατ' εξαίρεση να βοηθήσουν και οι γυναίκες, παίρνοντας τα νεογέννητα αρνιά στο μαντρί. Για τετρακόσια ζώα χρειάζονται τρία άτομα (άνδρες). Για τα γίδια χρειάζονται λιγότεροι άνδρες. Τα γίδια έρχονται, όπως λένε, μόνα τους «ίσια στα κονάκια». Π.χ. αν η οικογένεια είχε πολλά πρόβατα, τα νεαρά μέλη (αγόρια), ακόμα και μικρής ηλικίας (10-15 ετών), της οικογένειας ασκούσαν αναγκαστικά χρέη τσοπάνων. «Έκαναν κουμάντο στα ζώα». Ο πατέρας ήταν για το «γύρο», «έκανε κουμάντο έξω», δηλαδή ασχολούνταν με τις εξωτερικές δουλειές, συναλλαγές στα μαγαζιά, στα λιβάδια κ.τ.λ.

Οι γυναίκες δεν ασχολούνταν κατά κανόνα καθόλου με τα πρόβατα, ούτε τα άρμεγαν ούτε τα κούρευαν. Δεν τα «πείραζαν», κατά την έκφρασή τους. Άλλωστε δεν θα μπορούσαν ούτε να ασκήσουν χρέη βοσκών, γιατί δεν επιτρέπεται να μείνουν έξω τη νύχτα. Οι γυναίκες άρμεγαν μόνο τα γίδια και τα φρόντιζαν. Λέγανε ότι τα γίδια «είναι του σπιτιού» (των γυναικών). Η γυναίκα, κατά τους πληροφορητές, μπορούσε να φροντίσει, να «κάνει καλά», όπως χαρακτηριτικά λένε, είκοσι ως τριάντα γίδια.⁹ Τα τελευταία χρόνια όμως, με τη διάσπαση και την αποδιοργάνωση της πολυπυρηνικής οικογένειας λόγω έλλειψης χεριών, τα πρόβατα τα αρμέγουν και γυναίκες. Και αν δεν τα αρμέγουν, βοηθάνε στη στρούγκα, «τσιγκλώντας τα ζώα».

3. Οι μετακινήσεις εντός και εκτός της Ελλάδος

Οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου, λόγω του κτηνοτροφικού επαγγέλματός τους, ήταν και είναι πολύ κινητικοί. Η κινητικότητα αυτή, εκτός του ότι οφειλόταν σε οικονομικές ανάγκες, είχε διαμορφωθεί σε ένα habitus επενδεδυμένο ουσιαστικά με ιδεολογική χροιά που συνδεόταν με τη βλάχικη ταυτότητα (Chang 1993: 687, 688, 696). Η ανάγκη αναζήτησης βοσκοτόπων για το μεγάλο αριθμό ζώων που διέθεταν τους υποχρέωνε να μετακινούνται σε μεγάλες αποστάσεις. Αλλά μετακινήσεις γίνονταν και για άλλους λόγους. Οι Βλάχοι αυτοί διέθεταν λόγω της ημινομαδικής κτηνοτροφίας μεγάλο αριθμό μεταφορικών ζώων (άλογα, μουλάρια κ.τ.λ.). Ασκούσαν λοιπόν παλαιότερα και το επάγγελμα του αγωγιάτη (*κιρατζή*), μεταφέροντας αγαθά και εμπορεύματα με πληρωμή, την περίοδο που δεν βρίσκονταν σε μετακίνηση με τα ζώα για τα χειμαδιά ή τα θερινά βοσκοτόπια, αυξάνοντας έτσι τα εισοδήματά τους (πρβλ. και Halstead 1996: 64).¹⁰ Άλλωστε αυτό συμβαίνει συχνά με τους ημινομάδες και νομάδες κτηνοτρόφους (Glatzer & Casimir 1983: 310). Π.χ. οι Βλάχοι του Κεφαλόβρυσου μετέφεραν ξυλεία (σανίδες κ.ά.) από τα χωριά της Πίνδου Βωβούσα και Σαμαρίνα, ενώ οι Γιανναίοι, μια πλούσια οικογένεια Βλάχων από το Κεφαλόβρυσο που είχε δραστηριοποιηθεί το 19ο αιώνα στη Βόρεια Ήπειρο, απέκτησαν τη μεγάλη περιουσία τους μεταφέ-

9. Ο μύθος ότι τα πρόβατα είναι του Χριστού και τα γίδια του διαβόλου υπάρχει και εδώ αλλά κάπως τροποποιημένος. Θεωρούν ότι τα γίδια που είναι καμένα στα γόνατα είναι του Χριστού, γιατί τα ευλόγησε, τα έκαψε και τα σημάδεψε όπως ευλόγησε και τα πρόβατα. Αυτά τα γίδια θεωρούνται ήμερα σε αντίθεση με εκείνα που δεν είναι σημαδεμένα στα γόνατα, δηλαδή τα άγρια.

10. Ήταν επομένως, λόγω της κινητικότητας, επιρρεπείς και στο λαθρεμπόριο, το οποίο ήταν πολύ συνηθισμένο στα σύνορα Αλβανίας - Ελλάδας. Μετέφεραν κυρίως κυρίως τσιγάρα, ενώ στην κατοχή μερικοί έκαναν λαθρεμπόριο ραδιοφώνων. Σε μια περίπτωση μάλιστα ένας τέτοιος λαθρέμπορος Βλάχος είχε επικηρυχθεί από τους Ιταλούς έναντι πολλών χρυσών λιρών και συνελήφθη.

ροντας πυρίτιδα κατά την εμπόλεμη περίοδο, από την Αλβανία (τα λιμάνια) στη Βουλγαρία και τη Σερβία.¹¹ Όμως και κατά την Κατοχή και τον Εμφύλιο, οι Γερμανοί και οι Ιταλοί αλλά και οι αντάρτες τους υποχρέωναν πολλές φορές να μεταφέρουν με τα ζώα τους τρόφιμα κυρίως καλαμπόκι από άλλες περιοχές (Αλβανία, Μακεδονία), όπου υπήρχε επαρκής παραγωγή.

Όσο υφίστατο η Οθωμανική Αυτοκρατορία, οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων και των κιαρατζήδων ήταν πολύ εύκολες γιατί δεν υπήρχαν σύνορα στην Ήπειρο. Και αυτό γιατί ο ημινομαδισμός μεγάλων αποστάσεων λειτουργεί μόνο σε εξελιγμένο οικονομικό και κοινωνικοπολιτικό πλαίσιο, όπως είναι τα μεγάλα κράτη, οι αυτοκρατορίες κ.τ.λ. (Blanks 1995: 70). Οι Βλάχοι διηγούνται συγκινητικές ιστορίες για τα ταξίδια τους αυτά με τα καραβάνια. Π.χ. σε μια περίπτωση νεαρή γυναίκα βλάχικης καταγωγής από το Κεφαλόβρυσσο (ήταν από εκεί ο πατέρας της) έβγαινε έξω από το σπίτι και τους πρόσφερε φαγητό, γιατί διατηρούσε στη μνήμη της ότι είχε συγγένεια με τους αγωγιάτες. Οι Βλάχοι εξάλλου αποκτούσαν εισοδήματα εμπορευόμενοι και τα δικά τους βιοτεχνικά προϊόντα, π.χ. βελέντζες, σαμαροσκούτια κ.τ.λ., όπως στη μεγάλη εμποροζωοπανήγυρη που γινόταν στις 23 Ιουνίου στο Μοναστήρι του Αγίου Ιωάννη στα Φρασατινά (Κάτω Μερόπη). Το εμπόριο αυτού του είδους σε συνδυασμό με την εμπορία των κτηνοτροφικών προϊόντων τους τους βοηθούσε στην προμήθεια, όπως ήδη ανέφερα, των απαραίτητων γεωργικών προϊόντων (σταριού, καλαμποκιού, λαδιού κ.ά.) για τη διατροφή τους (πρβλ. και Halstead 1996: 65, 69).

Οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσσου είχαν καθορισμένους τόπους στους οποίους πήγαιναν το καλοκαίρι (βουνά) και καθορισμένους τόπους στους οποίους πήγαιναν το χειμώνα (χειμαδιά). Η μετακίνηση ανάμεσα σε δύο σταθερά σημεία που βρίσκονται σε μεγάλες αποστάσεις στα ορεινά και τα πεδινά ορίζει την ημινομαδική κτηνοτροφία. Οι τόποι αυτοί βρίσκονται στη σημερινή Αλβανία (Βόρειο Ήπειρο) και στην Ελλάδα. Από τις ορεινές εγκαταστάσεις αναφέρω τα χωριά των περιοχών της Κορυτσάς, του Αργυροκάστρου, τη Φράσαρη στην Αλβανία.¹² Στην Ελλάδα ήταν και συνεχίζει να είναι ο ορεινός χώρος της Νεμέρτσικας (Μερόπης) και ειδικότερα οι θέσεις Κουλούρι Γιάνκου, Μουντόπουλο, Καραγιάννη, Μπιτσικόπουλο, Παλιοχώρι, καθώς και το Κουτσόκρανο, ο Γράμιος, το Μιτσικέλι, η Πίνδος (Σαμαρίνα). Επίσης η περιοχή των Ιωαννίνων Καλωτά, κοντά στο Λυκόστομα. Τα έφεραν επίσης στην περιοχή του Βοϊδομάτη (επαρχία Κόνιτσας), όπου καλλιεργούσαν πολλά καλαμπόκια και μετά από το θερισμό, τα ζώα μπορούσαν να βόσκουν στην καλαμιά. Γενικά όμως το μεγαλύτερο μέρος των θερινών βοσκοτόπων βρίσκονταν στο Πωγωνί στις θέσεις: Λαμπάτζα, Μπούρτσια, Μυρμιγκιαρη, Πύργος, Κρασιά, Σταυροσκιάδι, Παπαλάκκος (Κούρος 1996: 150). Σήμερα τα ζώα τους έχουν περιοριστεί στον ορεινό χώρο σε μεγαλύτερο ποσοστό στη Νεμέρτσικα και σε μικρότερο στον Γράμιο.

Χώροι χειμαδιών στην Αλβανία ήταν οι Άγιοι Σαράντα, η Αυλώνα, το Δέλβινο, το Μούρσι, το Τσιφλίκι, τα Λιβάδια. Π.χ. οι Κολωνιάτες Ζαρκαλαίοι, συνδεδεμένοι με επιγαμίες με τους Φρασαριώτες και ειδικά με τους Μετζιτιώτες, μετακινούνταν μεταξύ Κορυτσάς και Μουρσίου. Παλαιότερα, ο Γεωργάκης Μεντής με 1500 πρόβατα βρισκόταν το καλοκαίρι στη Σαμαρίνα (Πίνδο) και το χειμώνα στους Αγίους Σαράντα. Αυτός μετά το 1830 που ιδρύθηκε το Κεφαλόβρυσσο έμενε στο χωριό το καλοκαίρι και το χειμώνα έφευγε πάλι για τους Αγίους Σαράντα. Λιβάδια εξάλλου υπήρχαν στην περιοχή των Εξαμιλιών και ανήκαν στον Νάσο Κιτσώνα από την Πωγωνιανή. Στην Ελλάδα περιοχή χειμα-

11. Οι Γιανναίοι ήταν πολύ έξυπνοι και δραστήριοι, ιδιαίτερα ο Νάκης Γιάννος, ο επονομαζόμενος Μέντας (Έξυπνος). Αυτός πρώτος, αντιλαμβανόμενος την ανάγκη για βοσκοτόπους, επένδυσε τα χρήματά του αγοράζοντας γη για ένα «κομμάτι ψομί» (ένας άλλος τσέλιγκας που έκανε το ίδιο ήταν ο Πήλιο Κούρος). Ο Γιάννος αγόρασε λοιπόν περίπου 35.000 στρέμματα από τους γαιοκτήμονες μπέηδες για να μην εξαρτάται από αυτούς. Έπραξε δηλαδή αντίθετα από ό,τι συνήθιζαν οι Βλάχοι, που υπολόγιζαν τον πλούτο με τον αριθμό των ζώων και όχι τον αριθμό των στρεμμάτων που είχαν στην ιδιοκτησία τους (πρβλ. και Κούρος 1996: 151), αλλά και από ό,τι πιστεύεται γενικά για τους νομάδες και ημινομάδες κτηνοτρόφους (Glatzer & Casimir 1983: 307). Κατόπιν ο Γιάννος προχώρησε στην αγορά των ζώων. Τα κτήματα αυτά επί κομμουνιστικού καθεστώτος δημεύτηκαν. Μετά την αλλαγή του καθεστώτος κάποιοι θέλησαν να τα καταπατήσουν, εκείνοι όμως είχαν έγγραφα (ντοκουμέντα) του αλβανικού κράτους. Ο ίδιος είχε αγοράσει και μύλο με νεροτριβή (ντριστέλα). Ο Γιάννος εισέπραττε τα δικαιώματά του για την άλεση, το ξάι, αντί για χρήματα, καλαμπόκι ή στάρι. Τις ποσότητες που συγκέντρωνε με αυτό τον τρόπο τις πουλούσε σε άλλες περιοχές. Λέγεται ότι ήταν τόσο πλούσιος που στο γάμο του βασιλιά της Αλβανίας Ζώγου του πρόσφερε τριάντα κριάρια με χρυσομένα κέρατα. Σύμφωνα με μια παράδοση, όταν επιβλήθηκε το κομμουνιστικό καθεστώς, έκρυψαν τις λίρες μέσα σε καζάνια και τα έθαψαν στη γη. Σήμερα κανείς δεν γνωρίζει τι έγινε αυτό το χρυσάφι. Για μερικές άλλες οικονομικά δραστήριες οικογένειες εξάλλου λέγεται ότι είχαν αποκτήσει μεγάλες περιουσίες σε χρήμα και ότι «έφεραν τις λίρες μέσα στους μπέδες [σάκκους]».

12. Οι Βλάχοι της Αλβανίας πήγαιναν σε αλβανικά σχολεία. Πριν από τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο στο σχολείο της Τσούκας (στο Μπερ) υπήρχαν 130 μαθητές χριστιανοί. Πήγαιναν και στα σχολεία της Πολίτσανης, των Σκωριάδων, της Σωπικής, του Χλομού. Στα σχολεία αυτά υπήρχαν το καλοκαίρι 30-40 παιδιά. Μάθαιναν εκεί αλβανικά, ενώ ελληνικά μάθαιναν το χειμώνα στους Αγίους Σαράντα.

13. Στην περιοχή της Σαγιάδας χειμαδιά υπήρχαν στις θέσεις Καντάλι και Ματσόλα (κάθε λιβάδι είχε την ονομασία του), που ανήκαν στον τσελιγκά Πήλιο Νάνη, κοντά στο ελληνικό φυλάκιο, όπου υπήρχε το αλβανικό (τουρκοτοσάμικο) χωριό Κότσικα, σήμερα ερειπωμένο. Γιατί πολλά αλβανικά χωριά εγκαταλείφθηκαν από τους κατοίκους τους αμέσως μετά τον πόλεμο ή καταστράφηκαν από τους χριστιανούς σε αντίποινα για τις αγριότητες αλλά και για την καταστροφή της παλιάς Σαγιάδας από τους Ιταλούς και τους Τουρκοτοσάμους. Στις θέσεις Καντάλι και Ματσόλα κάθε λιβάδι είχε έκταση 2000 στρέμματα. Τα δύο λιβάδια δηλαδή είχαν συνολικά έκταση 4000 στρεμμάτων. Αναλυτικότερα: τα χειμαδιά μεταξύ Σαγιάδας και Στύλου άρχιζαν από Κότσικα, Πλαίσιο, Λιόπεσι (άλλο αλβανικό χωριό κατεστραμμένο από τους χριστιανούς), Παλιά Σαγιάδα, Μαυρομάτι, Στροβίλι, Άη Θεοδωρή, Χαλικιά, Παγανιά, Όρλια, Νένουδα, Κάτω Αετός, Τσιγκέλι, Σταυρός, Μαντήλα, Χασουμέρι, Φτελιάς. Από Φιλιάτες και κάτω ήταν τα χειμαδιά: Σμέρτο, Μαλισινίτσα, Σκουπίτσα (Κεστρίνη), Μαντούκα, Λίφατα, Μπαδήμα, Βάρδα (Κούρος 1996). Χειμαδιά εξάλλου Αρβανιτόβλαχων υπήρχαν και στην πεδινή Θεσσαλία (Σέσκλο, Αλμυρό κ.α.). Από την άλλη πλευρά των συνόρων, στην Αλβανία, χειμαδιά υπήρχαν στις θέσεις Μαλίνα, Τσιφλίκι, Εξαμίλλια, Μούρσι. Στο Μούρσι μάλλον οι Βλάχοι πηγαινόερχονταν σαν να βρίσκονταν στην Ελλάδα.

14. Ο ανταγωνισμός των Βλάχων με τα κτηνοτροφικά χωριά των Ελληνοφάνων για τους βοσκότοπους, για το «ποιος θα φάει το βουνό» ή «ποιος θα φάει τα κήματα», κατά την έκφρασή τους, ήταν πολύ μεγάλος. Χαρακτηριστική είναι η υπόθεση των μεγαλοτσελιγκάδων Κιοσαίων, οι οποίοι έβουκαν τα ζώα τους στο Μονοδέντρι Ζαγορίου (Μιτσικέλι). Οι Βιτσιώτες όμως δεν τους ήθελαν, γιατί είχαν και αυτοί πολλά ζώα και για να τους διώξουν τους κατηγορήσαν ως «φιλοϊταλούς». Ως γνωστόν, τα χωριά Βίτσα-Μονοδέντρι αποτελούν ένα σύνολο. Σημειώνω πάντως ότι ο παππούς τους Καπέλης είχε κάνει μεγάλη δωρεά στο ελληνικό κράτος (στον Μεταξά) πριν από τον πόλεμο για να αγοραστούν αεροπλάνα. Την περίοδο της αμής του τσελιγκάτου τους είχαν 3000-5000 πρόβατα και 100 φοράδες. Ο Καπέλης ήταν αρκετά πλούσιος για να θελήσει να σπουδάσει τον εγγονό του γιατρό στο Βερολίνο, κάτι που δεν έγινε γιατί το παιδί ήταν μοναχογιός και η μητέρα του δεν ήθελε να φύγει. Άλλωστε δεν ήταν ασύνηθες πλούσιοι τσελιγκάδες να στέλνουν τα παιδιά τους να σπουδάσουν στο εξωτερικό (Αγγλία κ.α.) γιατροί, δικηγόροι κ.τ.λ. Οι Κιόσηδες όμως υπέστησαν επανειλημμένα καταστροφές. Τα ζώα τους δύο φορές, το 1912 και το 1922, τα άρπαξαν οι Αλβανοί

διών ήταν και είναι όλη η περιοχή της Ηγουμενίτσας στο Νομό Θεσπρωτίας και ειδικότερα γύρω από τη Σαγιάδα, Ασπροκλήσι, Λουρίδα, Παραπόταμο (Βάρφανα), Πλαταριά κ.α.¹³

Οι μετακινήσεις στον ελληνικό χώρο γίνονταν από δύο κατευθύνσεις. Των Αρβανιτόβλαχων από το Μιτσικέλι, κυρίως το χωριό Μονοδέντρι, γιατί στη Βίτσα, που ήταν κτηνοτροφικό χωριό, δεν τους επέτρεπαν να εγκατασταθούν,¹⁴ γίνονταν μέσω Ζίτσας και κατόπιν μέσω Βροσύνας, ενώ αυτοί του Γράμμου και της Νεμέρτσικας μετακινούνταν κατευθείαν μέσω Κεραμίτσας (βλ. Χάρτη 1). Συνήθως οι κτηνοτρόφοι ξεκινούσαν στις 20 Νοεμβρίου για τα χειμαδιά, εκτός αν ο χειμώνας είχε ενσκήψει νωρίτερα. Την ημερομηνία την καθόριζε ο τσελιγκάς, η οποία ήταν πάντα μετά του Αγίου Δημητρίου. Παλιά που οι μεταφορές των ζώων δεν γίνονταν με φορητά αυτοκίνητα ή το τρένο, όπως σήμερα, αλλά πεζή, όλοι βρίσκονταν μια εβδομάδα στο δρόμο.¹⁵ Ο χρόνος αυτός διπλασιαζόταν όταν πήγαιναν στα χειμαδιά της Αλβανίας.

Χρησιμοποιούσαν σκηνές και τέντες από τραγόμαλλο, για να μην περνάει το νερό της βροχής, που στηρίζονταν σε ορθοστάτες (ειδικές φούρκες). Το ύφασμά τους ήταν συνήθως μαύρο-καφέ (κανούτες) με ρίγες, ανάλογα με το μελιέτι, για να αναγνωρίζονται. Μια τέντα αποτελούνταν από τέσσερα-πέντε φύλλα πλάτους ενός μέτρου και μήκους πέντε, τα οποία ύφαιναν οι γυναίκες στον αργαλειό (Κούρος 1996: 152). Ταξίδευε όλο το τσελιγκάτο, δηλαδή η στάση από έξι-εφτά οικογένειες, και έβλεπε εφτά «τσαντίρια». Κάθε «τσαντίρι» είχε, ανάλογα με την οικογένεια, από ένα έως δέκα φορητά ή «χοντρά» ζώα, όπου φόρτωναν τα υπάρχοντά τους.

Παλαιότερα, όταν το ταξίδι ήταν μεγαλύτερο και υπήρχαν μεγάλοι κίνδυνοι, ο σχηματισμός της πορείας ήταν καθορισμένος: μπροστά πήγαιναν οι άντρες, οπλισμένοι. Άλλωστε και σήμερα οπλοφορούν οι κτηνοτρόφοι (διαθέτουν κυνηγετικά όπλα μέσα στα αγροτικά φορητά τους). Ακολουθούσαν φορτωμένα τα ζώα με τα υπάρχοντά τους και τα γυναικόπαιδα. Κατόπιν πάλι οπλισμένοι άνδρες. Τα ζώα ακολουθούσαν βόσκοντας, φυλασσόμενα από οπλισμένους άνδρες και άγρια τσοπανόσκυλα (Hammond 1976: 39). Πριν τον εκσυγχρονισμό με τα φορητά αυτοκίνητα, και όταν πια δεν υπήρχε κίνδυνος αρπαγής του κοπαδιού, τα πρόβατα ακολουθούσαν βόσκοντας, φυλασσόμενα μόνο από τους τσοπάνους και τα τσοπανόσκυλα (Κούρος 1996: 152).

Η πορεία στην Ήπειρο γινόταν ακολουθώντας τα ρέματα και τις κοίτες των ποταμών, όπως έκαναν οι κτηνοτρόφοι και στις άλλες περιοχές της Ελλάδας (Ψυχογιού 2000), με ενδιαμέσους σταθμούς για διανυκτέρευση τα «κονάκια» που ήταν από πριν γνωστά (Γάτσιος 2002: 19). Τα κοπάδια που ξεκινούσαν από τη Νεμέρτσικα και τους Δρυμάδες έκαναν το πρώτο κονάκι στη Βοστίνα (Πωγωνιανή), το δεύτερο στο Γκούβερι (Φαράγγι) και συναντιόνταν με τις οικογένειες τους στη Στρατίνιστα και από εκεί και κάτω πορεύονταν όλοι μαζί.

Όσα ξεκινούσαν από το Κεφαλόβρυσσο και τα γύρω μέρη έκαναν τον πρώτο σταθμό στο Μέγα (ανάμεσα στη Βήσσανη και το Δελβινάκι) ή στην τοποθεσία Λέπενο (κοντά στο Δελβινάκι), το κεφαλοχώρι του Πωγωνίου που καταστράφηκε από τους Τουρκαλβανούς το 18ο αιώνα. Από εκεί προχωρούσαν στο ρέμα του Γαλάνη και διέσχιζαν την κοιλάδα του Γυφτοπόταμου ως την Κάτω Λάβδανη, έχοντας αριστερά τον ορεινό όγκο του Κασιδιάρη και δεξιά της Μουργκάνας. Με τη Στρατίνιστα αριστερά και την Καστάνιανη δεξιά έφταναν στη γέφυρα που ενώνει τα δύο χωριά όπου έκαναν το δεύτερο σταθμό (κονάκι). Από εκεί περνούσαν το ρέμα της Άσπρης, αφήναν αριστερά το Ψηλόκα-

στρο, Δημοκόρη, Λάβδανη ως τον αυχένα του Άη Νίκο Κάτω Λάβδανης και την κοιλάδα του Γυφτοπόταμου, με αριστερά το χωριό Βρίστοβο, και ακολουθούσαν την κοιλάδα Λαγκαβίτσα, παραποτάμου του Καλαμά ως την Κάτω Λάβδανη, όπου έκαναν το τρίτο κονάκι, ενώ άλλοι έκαναν το τρίτο κονάκι στον παραπάνω αυχένα του Άη Νικόλα (Κούρος 1996).

Κατόπιν περνούσαν τις δυο μικρές πέτρινες γέφυρες της Κάτω Λάβδανης και ακολουθούσαν το ρέμα του Κοσοβίτικου, που έχει τις πηγές του στο χωριό Κοσοβίτσα της Βόρειας Ηπείρου, συγκεντρώνει τα νερά των πηγών της Μουργκάνας και των νοτιών πλαγιών του Κασιδιάρη και παραπάνω από τη Βροσύνα χύνεται στον Καλαμά. Η διαδρομή άφηνε δεξιά τα χωριά Κουρεμάδι, Λίστα και αριστερά το χωριό Τσιμπουκάτες (Καλλιθέα), ακολουθούσε πότε τη δεξιά και πότε την αριστερή κοίτη του ποταμού, ως τις πηγές του Κεφαλόβρυσου, οπότε έπιαναν τη δεξιά κοίτη, γιατί μετά τη συγκέντρωση των νερών από τις πηγές, το ποτάμι γίνονταν αδιάβατο, και έκαναν το τέταρτο κονάκι στο εκκλησιάκι της Παναγιάς ή στη θέση Λία Ντούκα (Κούρος 1996: 153-154).

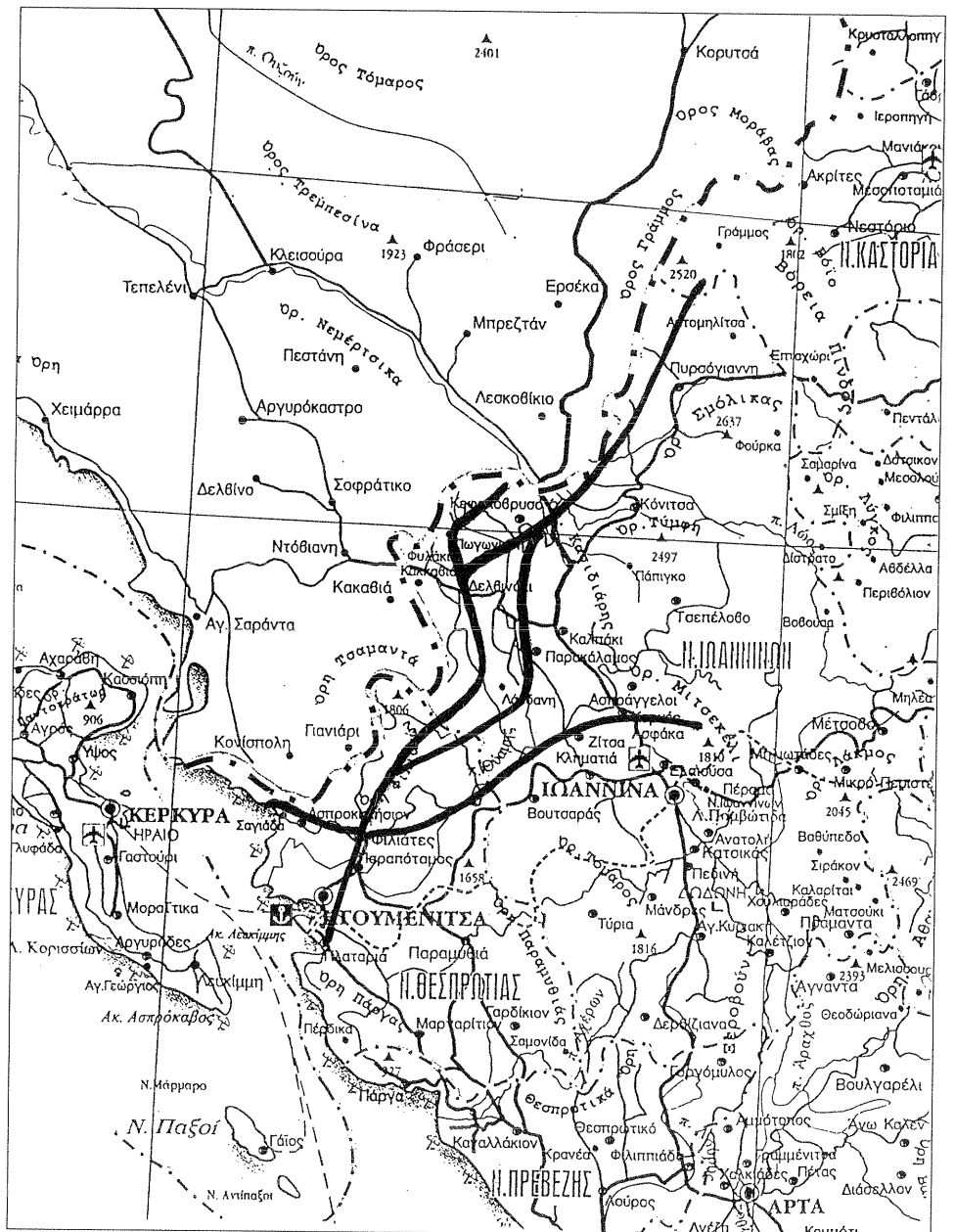
Από εκεί η πορεία εξακολουθούσε, έχοντας αριστερά το ποτάμι της Αγίας Μαρίνας, το οποίο με τον εμπλουτισμό του από τις πηγές του Κεφαλόβρυσου μετονομάζεται σε Λαγκαβίτσα. Άφηναν δεξιά το χωριό Γλούστα (Κεφαλοχώρι), περνώντας μέσα από τους λασπότοπους των οικισμών Γιωτάτικα, Εξαρχάτικα, Λαπάτικα. Κατόπιν έκοβαν κάθετα το δημόσιο δρόμο που συνδέει τα χωριά της Μουργκάνας με το χωριό Βροσύνα και περνούσαν το ρέμα Ντουρίτσα, που κατεβαίνει από το Μπαμπούρι, και στο ύψος του χωριού Τσιμπουκάτες εγκατέλειπαν την κοίτη του ποταμού Λαγκαβίτσα και ανηφόριζαν στις πλαγιές της Μπελούνας, όπου στο ύψωμα «Αλώνι» έκαναν το πέμπτο κονάκι. Το πέραςμα της Ντουρίτσας ήταν ιδιαίτερα δύσκολο και γινόταν πολύ επικίνδυνο, γιατί αν είχε πολύ νερό έπρεπε να περάσουν άνθρωποι και ζώα από μια κρεμαστή γέφυρα πολύ επικίνδυνη. Συχνά μερικά πρόβατα παραπατούσαν και έπεφταν μέσα στο ρέμα. Μετά το «Αλώνι» άφηναν δεξιά το χωριό Βορτόπι (Αναβρυτόν), περνούσαν από το χωριό Γκιουλέκα (Σουγιώτου Μπαδήμα) και στον αυχένα της Κεραμίτσας στη θέση Πρέσπα έκαναν το έκτο κονάκι.

Από εκεί κατηφόριζαν, περνούσαν από το Κοκκινολιθάρι, κατέβαιναν στο ρέμα Τσουρουλού και ακολουθούσαν την κοίτη του ως το καφενείο του Τρύφωνα. Κατόπιν περνούσαν έξω από το χωριό Δάφνη και ακολουθώντας την αριστερή κοίτη του ρέματος Δάφνη έκαναν το έβδομο κονάκι στο θέση Τόρη, κοντά στο χωριό Φοινίκι. Από εκεί, περνώντας μέσα από τον κάμπο του Φοινικιού, έστηναν το όγδοο κονάκι στα Τούρκικα μνήματα των Φιλιατών. Από εδώ και κάτω κάθε τσελιγκάτο έπαιρνε τη δική του πορεία προς το δικό του χειμαδιά (Κούρος 1996: 155-158) (βλ. Χάρτη 1).

Ένα άλλο δρομολόγιο που ακολουθούσαν όσοι ήθελαν να καθυστερήσουν στο δρόμο για να φτάσουν όσο γινόταν πιο αργά στα χειμαδιά, αλλά και γιατί από εκεί το έδαφος ήταν πιο ομαλό και είχε καλύτερες βοσκές, ήταν το εξής: με πρώτο σταθμό το Μέγα, αντί να κατευθυνθούν προς το Λεπενό, κατέβαιναν στη Ζαραβίνα (Λίμνη), περνούσαν ανάμεσα στη Λίμνη της Ζαραβίνας και τη Γέφυρα των Αγίων και έκαναν το τρίτο κονάκι στον κάμπο της Σιταριάς. Από εκεί περνούσαν από τον Παρακάλαμο ή και από την Πογδόριανη (Άνω Παρακάλαμος), από την τοποθεσία Νατσαίοι, και έκαναν το τέταρτο κονάκι στους Κουκλιούς. Από εκεί προχωρώντας έκαναν το πέμπτο κονάκι στον Άγιο Γεώργιο, έξω από τη Ιερομνήμη. Κατόπιν περνούσαν το Μικρό Σουλόπουλο, το Ζωχόρεμα και έκαναν το επόμενο κονάκι κοντά στο Εκκλησοχώρι. Στη συνέ-

Λιάπηδες και τα κράτησαν στα Λιβάδια μέσα στην Αλβανία. Μια άλλη φορά τα ζώα τους (1000 πρόβατα) τα πήρε ο βασιλιάς της Αλβανίας Ζάγου (περίοδος 1930-1936), τέλος, κατά τον Εμφύλιο οι αντάρτες. Είχαν υποστεί όμως απώλειες και κατά τον πόλεμο του '40, όταν πολλά μεταφορικά ζώα τους επιτάχθηκαν από τον ελληνικό στρατό και χάθηκαν. Από τότε δεν μπόρεσαν, κατά τη δήλωσή τους, να ορθοποδήσουν.

15. Επί Τουρκοκρατίας κάθε μεγάλο τσελιγκάτο είχε έναν Αλβανό μουσουλμάνο (μπέη ή τοπάρχη) που το προστάτευε. Αυτός ήταν Τσάμης ή Λιάπης και λεγόταν «κομπόρ». Δουλειά του ήταν να προστατεύει το τσελιγκάτο από τους κλέφτες, τους ληστές κ.ά. Ο κομπόρ ήταν αρχηγός φάρας ή είχε υπό τη διαταγή του ενόπλους φίλους ή συγγενείς, όπως ήταν οι ληστρικές ομάδες της εποχής, με μόνη διαφορά ότι αυτοί επέβαλλαν το νόμο ή το έθιμο και πολλές φορές έρχονταν σε σύγκρουση, λόγω των καθηκόντων τους με άλλους ληστές, με τους οποίους μπορεί να ήταν ομόθητοι, ομοεθνείς και γενικά άνθρωποι της ίδιας κοινωνίας. Η προσωπικότητα και το κύρος που είχαν στην περιοχή οι κομπόρ ήταν μέτρο αποτροπής των ληστών, οι οποίοι ήξεραν ποιος κομπόρ προστάτευε το κάθε τσελιγκάτο και, αν αποτολούσαν ληστεία, θα είχαν να κάνουν περισσότερο με τον κομπόρ παρά με τον τσελιγκά (Κούρος 1996: 152). Η προστασία αυτή θα παρέχονταν βέβαια με την απόδοση προς αυτούς κάποιων εισφορών, ίσως φόρου υποτελείας, πέρα από το ενοίκιο για τους βοσκότοπους (Κουκούδης 199: 167).

Χάρτης 1.
Οι διαδρομές των ημινομάδων Αρβανιτόβλαχων από τα ορεινά στα χειμαδιά (παράλια) μετά το 1950

χεια ακολουθούσαν τη δεξιά κοίτη του Καλαμά, περνούσαν τον Μέγα λάκκο και έκαναν κονάκι στη Βρυσούλα. Μετά τη Βρυσούλα περνούσαν το Κούτσι Ρέμα, τη Λεποκαρυά, το ποτάμι Λαγκαβίτσα και έκαναν κονάκι στη Ραβενή. Από εκεί έφταναν στο ρέμα Δερβένι, περνούσαν ανάμεσα από το χωριό Μαλούνι και τα Αχούρια Μαλουνίου, ως το χωριό Δάφνη και τη θέση Τόρη. Από εκεί και κάτω η διαδρομή ήταν η ίδια (Κούρος 1996: 159).

Στα χειμαδιά που εκτεινόταν από τις ακτές της Βορείου Ηπείρου (Αυλώνα, Άγιοι Σαράντα) ως τις ακτές σχεδόν του Αμβρακικού Κόλπου στην Ελλάδα (Αρβαντινός 1905: 37) έφτιαχναν τις πρόχειρες στρογγυλές αχυροκαλύβες (καλατζούκες) και τις λιάσες (μαντιριά). Στο χώρο αυτό υπήρχε μεγάλος α-

νταγωνισμός με άλλους κτηνοτρόφους, ιδιαίτερα Αλβανούς. Π.χ. παλαιότερα τις εγκαταστάσεις αυτές τις κατέστρεφαν οι μωαμεθανοί Αλβανοί (μουατζήδες), με συνέπεια μερικές φορές αιματηρές συγκρούσεις (βεντέτες). Το σκελετό της καλύβας τον έφτιαχναν οι άνδρες και το πλέξιμο το έκαναν οι γυναίκες. Χρησιμοποιούσαν ξύλα από φράξο για το σκελετό και ψάθες ή άχυρο από βρίζα για το πλέξιμο. Τα ξύλα τα έδεναν με σπάρτα στα λιβάδια και με βούρλα από τους βάλτους. Στο βουνό, όπου οι καλύβες ήταν τετράγωνες για να μην τις παίρνει ο αέρας, τα ξύλα τα έδεναν με πέτσα (φλούδα) από μπλιό (φλαμούρι). Οι καλύβες είχαν πάντα την είσοδο από τον Νότο, ενώ μέσα είχαν εστία (βάτρα) κατασκευασμένη από πέτρες. Η εστία αυτή είχε μια μεγάλη πέτρα στο πίσω μέρος, όπου έριχναν τη στάχτη και την έλεγαν «τουτσουνάρι» (σταχτοδόχος). Η εστία στις βλάχικες στρογγυλές καλύβες βρισκόταν λίγο απόκεντρα, απέναντι από την είσοδο, αντίθετα με ό,τι συνέβαινε στη σαρακατσάνικη στρογγυλή καλύβα, όπου η εστία ήταν στο κέντρο. Τα τοιχώματα της καλύβας από μέσα τα άλειφαν με λάσπη και σβουνιά σε ύψος δύο μέτρων για να μην μπαίνει ο αέρας, ενώ το δάπεδο το πατούσαν για να σκληρύνει. Κάτω έστρωναν βελόντες και φλοκάτες. Οι μεγάλες βλάχικες στρογγυλές καλύβες μπορούσαν να έχουν έκταση ως 40 τ.μ. Σημειώνω ότι για τα νιόπαντρα ζευγάρια συνήθως κατασκεύαζαν μια μικρή καλύβα δίπλα στους γονείς του γαμπρού. Στις πεδινές περιοχές σήμερα οι Βλάχοι έχουν εγκατασταθεί πλέον μόνιμα. Έχουν χτίσει δηλαδή κανονικά σπίτια εκεί όπου πρώτα υπήρχαν αχυροκαλύβες.

Το μεγάλο πρόβλημα αυτών των ημινομάδων κτηνοτρόφων παρουσιάστηκε αμέσως με τη διάλυση της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας και τη δημιουργία του αλβανικού κράτους το 1914.¹⁶ Συγκεκριμένα το 1917 έκλεισαν τα σύνορα, «κόπηκε η Αλβανία» και τους έπιασε η γραμμή, με συνέπεια πολλές οικογένειες να χωριστούν, αποκλεισμένες στις δύο πλευρές των συνόρων. Π.χ. οι Μεντήδες κλείστηκαν στην Αλβανία και το 1932 μπόρεσαν να φύγουν και να έλθουν πάλι στο χωριό Κεφαλόβρυσο. Τότε για πρώτη φορά πολλοί αρραβώνες διαλύθηκαν, γιατί οι Βλάχοι είχαν μέχρι το 1960 τη συνήθεια να αρραβωνιάζουν τα παιδιά από νηπιακή ηλικία. Η διευθέτηση από τις δύο χώρες με ειδικές συμφωνίες του θέματος των μετακινήσεων έδωσε τέλος στο πρόβλημα των κτηνοτρόφων.

Το πρόβλημα όμως επανήλθε εντονότερο και ανυπέρβλητο μετά το 1945, με τις ίδιες και χειρότερες συνέπειες. Η εμπόλεμη κατάσταση Ελλάδας - Αλβανίας καθώς και το κλείσιμο των συνόρων κατά και μετά τον Εμφύλιο από το 1947 έδωσε καίριο χτύπημα στις διασυνοριακές μετακινήσεις των κτηνοτρόφων του Κεφαλόβρυσου. Οι Βλάχοι αυτοί αναγκάστηκαν να περιορίσουν τις μετακινήσεις τους στον ελληνικό χώρο της Ηπείρου και συγκεκριμένα στη Νεμέρτσικα, στον Γράμμο, στην Πίνδο, στη Σαγιαδά και στο Ασπροκλήσι, αλλά και στα χαμηλότερα μέρη της επαρχίας Πωγωνίου, στην ορεινή περιοχή γύρω από το Κουτσόκρανο, στα χωριά Κακόλακκο, Βήσσανη κ.ά. Την περίοδο εξάλλου του Εμφυλίου οι κτηνοτρόφοι υποχρεώθηκαν να μετακινηθούν για μεγάλο χρονικό διάστημα στην Κέρκυρα απέναντι στη Λουρίδα.¹⁷ Άλλωστε στην Κέρκυρα (χωριό Γαρίτσα) αλλά και στη Λευκάδα είχαν γίνει αρβανιτοβλάχικες εγκαταστάσεις Κεφαλοβρυσιωτών ήδη από το τέλος του 19ου αιώνα, μετά από την ανεπιτυχή επανάστασή τους κατά των Τούρκων το 1878 (Κουκούδης 1999: 174).

Όλα αυτά είχαν βέβαια ως συνέπεια τη μείωση του όγκου και του αριθμού των ζώων που εξέτρεφαν. Τα κοπάδια περιορίστηκαν ανάλογα με τις αποστάσεις τις οποίες έπρεπε να διανύσουν για την αναζήτηση βοσκοτόπων, αλλά και τις δυσκολίες μετακίνησης, καθώς και τη μείωση των μεγάλων λιβαδιών (Νι-

16. Στην πραγματικότητα το πρόβλημα χρονολογείται από πολύ παλαιότερα, και ειδικότερα από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μετά την Επανάσταση του 1821. Οι εγκατεστημένοι στην περιοχή του Ξηρομέρου έχασαν τα θερινά βοσκοτόπια τους στην Πίνδο και τη Νεμέρτσικα, ενώ κάτι παρόμοιο συνέβη και στους Αρβανιτοβλάχους που είχαν εγκατασταθεί στη Θεσσαλία μετά την ενσωμάτωσή της στην Ελλάδα το 1881. Άλλοι από αυτούς αναγκάστηκαν να μετατραπούν σε εδραίους γεωργούς, άλλοι να αναζητήσουν θερινούς βοσκοτόπους στην ορεινή Θεσσαλία, Ήπειρο και Ρούμελη (Ευρυτανία) ή να μετακινηθούν νοτιότερα μέχρι τη Βοιωτία και την Αττική, όπου άλλωστε υπήρχαν βλάχικες εγκαταστάσεις από παλαιότερα (Αλεξάκης 1995β: 1239, 2000β, πρβλ. και Κουκούδης 1999: 191-196).

17. Αυτό έγινε στην προσπάθεια του κράτους αραίωσης των ορεινών πληθυσμών για τον περιορισμό του εφοδιασμού των ανταρτών. Οι Βλάχοι περιγράφουν χαρακτηριστικά το χώρο ως πέρα από την Ασπρη Θάλασσα (Ιόνιο Πέλαγος) και δόθε από τη Μαύρη Θάλασσα (Αδριατική).

τσιάκος 1996: 276, 1997) με τη διανομή των μεγάλων ιδιοκτησιών (τσιφλικιών) της περιοχής, που ανήκαν στους Τουρκοτσάμηδες αγάδες. Συνέπεια ήταν ο ημινομαδισμός να πάρει περισσότερο μορφή μεταβατικής κτηνοτροφίας μεσαίων ή μικρών αποστάσεων.

Στην περιοχή εξάλλου Μουρσίου (στην Αλβανία) και Σαγιάδας, Ασπροκλήσιου (στην Ελλάδα) οι βοσκότοποι ανήκαν σε Τουρκαλβανούς αγάδες, εγκατεστημένους στην Κονίσπολη, και από αυτούς τους ενοικίαζαν οι τσελιγκάδες που πρόσφεραν τα περισσότερα χρήματα. Υπήρχε μεγάλος ανταγωνισμός και δεν ήταν βέβαιο αν τον επόμενο χρόνο θα ξαναγύριζαν στο ίδιο μέρος. Το πρόβλημα λύθηκε με την επιβολή στις ελληνικές περιοχές του λεγόμενου ενοικιοστασίου από τον Βενιζέλο, με το οποίο απαγορεύτηκε στους ιδιοκτήτες να κάνουν έξωση στους κτηνοτρόφους. Για ένα χρονικό διάστημα τα λιβάδια πέρασαν στη δικαιοδοσία των τοπικών οικονομικών εφοριών, από τις οποίες τα ενοικίαζαν οι κτηνοτρόφοι και στις οποίες κατέβαλλαν το ενοίκιο. Αργότερα, και κυρίως μετά την εκδίωξη του Τουρκοτσάμηδων από τον Ζέρβα, πολλά λιβάδια στην ελληνική πλευρά οικοπεδοποιήθηκαν. Κάτι τέτοιο έγινε και στο Ασπροκλήσι της Σαγιάδας. Π.χ. η περιοχή την οποία είχαν από το 1945 οι Μεντήδες απαλλοτριώθηκε το 1956 και 200 περίπου στρέμματα χωρίστηκαν σε οικοπέδα, που δόθηκαν σε όσους κτηνοτρόφους ήταν εκεί, αλλά και σε πολλούς κατοίκους από ορισμένα χωριά της Μουργκάνας που τα έπιασε η συνοριακή γραμμή, για να χτίσουν σπίτια. Τότε περιορίστηκε εκεί η κτηνοτροφία, ενώ το 1980 οι εκτάσεις φυτεύτηκαν με μανταρινιές και άλλα οπωροφόρα δέντρα. Π.χ. ο Βασίλης Μεντής φύτεψε 1500 δένδρα (μανταρινιές).

Μετά το 1981, όταν η Ελλάδα μπήκε στην ΕΟΚ, τονώθηκε κάπως η προβατοτροφία λόγω των επιδοτήσεων που δίνονται ανά κεφαλή ζώου. Τώρα βλέπει κανείς παντού τα ζώα σημαδεμένα με κίτρινα σημάδια στα αυτιά από τις υπηρεσίες της Ε.Ε. Οι κτηνοτρόφοι αναφέρουν ότι, αν υπήρχαν από παλαιότερα αυτές οι επιδοτήσεις, δεν θα έφευγε κανένας για τη Γερμανία. Σήμερα ένα μεγάλο μέρος της κτηνοτροφίας ενισχύεται με τις ζωοτροφές. Παλαιότερα αυτό δεν γινόταν και, όπως λένε παλιοί κτηνοτρόφοι, τότε φοφούσαν τα ζώα και δεν ήξεραν γιατί. Μετά το 1950 χρησιμοποιούν το καλαμπόκι. Λίγο πιο πριν (1948) χρησιμοποιούσαν τη βρόμη. Τώρα εκτός από το καλαμπόκι τα τρέφουν και με τριφύλλι. Οι απαιτήσεις των κοπαδιών είναι μεγάλες, αν υπολογίσουμε ότι μια προβατίνα έχει ανάγκη από ένα κιλό δημητριακών και ένα κιλό σανό, τριφύλλι ή κλαδί την ημέρα (Chang 1993: 695).

Άλλες διευκολύνσεις που συνέτειναν στη διατήρηση της προβατοτροφίας και της αιγοτροφίας είναι η κατασκευή δρόμων προς τα ορεινά και δεξαμενών ποτίσματος των ζώων, καθώς και η απόκτηση αγροτικών αυτοκινήτων με χαμηλότοκα δάνεια (Γάτσιος 2002: 77). Μετά το 1990 λύθηκε εν μέρει και το πρόβλημα των βοσκών/τσοπάνων, με την είσοδο στη χώρα, και ιδιαίτερα στην περιοχή της Ηπείρου, Αλβανών, λαθρομεταναστών ή νόμιμων, που εργάζονται στις στάνες έναντι χαμηλού μισθού (70.000-100.000 δραχ. το μήνα). Αυτό εξυπηρετεί και τις δύο πλευρές, γιατί αυτοί οι Αλβανοί είναι κατά κανόνα χαμηλής μόρφωσης και δεν μπορούν να απασχοληθούν κάπου αλλού, ενώ λόγω γειννίας έχουν τη δυνατότητα να επισκέπτονται τις οικογένειές τους στην Αλβανία σε τακτά χρονικά διαστήματα. Όλοι όμως οι κτηνοτρόφοι του Κεφαλόβρυσου αναγνωρίζουν και δηλώνουν συχνά ότι, αν δεν υπήρχαν οι Αλβανοί, θα είχε εγκαταλειφθεί οριστικά η αιγοπροβατοτροφία.

Τα τελευταία χρόνια, με τη διάλυση του ανατολικού μπλοκ, τα πράγματα

έχουν πάρει άλλη τροπή. Οι Βλάχοι της Ηπείρου και της Νότιας Αλβανίας επανώθηκαν, χωρίς αυτό να σημαίνει και ελεύθερη μετακίνηση των κοπαδιών των κτηνοτρόφων. Άλλωστε είχαν και έχουν συγγενείς και από τις δύο πλευρές των συνόρων, όπως ακριβώς ισχύει και για τους Ελληνόφωνους των δύο περιοχών. Στο Κεφαλόβρυσο προσκαλούνται μουσικά και χορευτικά συγκροτήματα Βλάχων από την Πρεμετή, Φράσαρη, Αντών Πότση, Μπορόβα και αλλού όπου υπάρχουν Βλάχοι, αλλά και από το Κεφαλόβρυσο πηγαίνουν στα χωριά αυτά. Ανταλλάσσουν εξάλλου επισκέψεις και συμμετέχουν σε άλλες κοινωνικές εκδηλώσεις, όπως οι γάμοι, οι βαπτίσεις, οι κηδείες συγγενών.

Σήμερα στο χωριό Κεφαλόβρυσο υπάρχουν οργανοπαίκτες Βλάχοι από τη Βόρειο Ήπειρο, οι οποίοι καλούνται στους γάμους, στις βαπτίσεις και σε άλλες κοινωνικές και οικογενειακές εκδηλώσεις, ενώ και πολλοί οικοδόμοι Βλάχοι από την ίδια περιοχή έρχονται και εργάζονται στο χωριό. Υπάρχει πάντα σ' αυτές τις εργασίες μια προτίμηση για Αρβανιτόβλαχους της Βορείου Ηπείρου παρά για πραγματικούς Αλβανούς. Η επικοινωνία αυτή έχει ως συνέπεια την ανανέωση ορισμένων εθίμων και ορισμένων πρακτικών που είχαν απονήσει στο Κεφαλόβρυσο λόγω της εξέλιξης, όπως το πολυφωνικό τραγούδι, ο χορός και ορισμένα έθιμα του γάμου.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αλεξάκης, Ε. Π. (1995α), «Η διαπραγμάτευση της συλλογικής ταυτότητας στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία*, 4: 151-170.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (1995β), «Το αλέτρι και το κοπάδι. Εναλλακτικές οικονομίες και οικογενειακές δομές στους Αρβανίτες της Αττικής και της Βοιωτίας», *Επετηρίς Εταιρείας Βοιωτικών Μελετών*, 2(2): 1211-1241.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (1998-1999), «Το σύμπλεγμα του αίματος. Πατρογραμμικές ομάδες και αντεκδίκηση στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία* 6-7: 137-192.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2000α), «Ο κύκλος ανάπτυξης της οικιακής ομάδας στην ορεινή κοινότητα της Καστάνιανης Κόνιτσας», στο Νιτσιάκος, Β., Κασίμης, Χ. (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρούσεις και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον - Δήμος Κόνιτσας, σ. 119-147.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2000β), «Εθνοτικό μωσαϊκό και πολιτισμικές διεργασίες στη Βοιωτία. Ανθρωπολογική προσέγγιση», *Πρακτικά Δ' Διεθνούς Συνεδρίου Βοιωτικών Μελετών*, Σεπτέμβριος 2000 (υπό δημοσίευση).
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2001α), «Προφορική ποίηση και ιστορική μνήμη στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», Εισήγηση στο *Συνέδριο εις μνήμην Άλκης Κυριακίδου-Νέστορος με θέμα: «Λαογραφία και Ιστορία»*, Θεσσαλονίκη, Νοέμβριος 1998, Θεσσαλονίκη: Παρατηρήτης, σ. 139-151.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2001β), *Ταυτότητες και ετερότητες. Σύμβολα, συγγένεια, κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια*, Αθήνα: Δωδώνη.
- Αλεξάκης, Ε. Π. (2001γ), «Εθνοτικές ομάδες, πόλεμος και ιστορική μνήμη στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία*, 9 (υπό δημοσίευση).
- Αρβαντινός, Π. (1905), *Μονογραφία περί Κουτσοβλάχων*, εν Αθήναις.
- Αρσενίου, Λ. (1972), *Τα τσελιγκάτα*, Αθήνα.
- Βασιλειάδης, Λ. Μ. (1904), «Εκ του ποιμενικού βίου. Ήθη και έθιμα των Βλάχων του Μετζιτιέ», *Ηπειρωτικός Ασπέρ. Ημερολόγιον Εικονογραφημένων*, εν Αθήναις, 1: 271-284.
- Blanks, D. R. (1995), «Transhumance in the Middle Ages. The Eastern Pyrenees», *The Journal of Peasant Studies*, 23: 64-87.
- Γάτσιος, Δ. Α. (2002), *Κτηνοτρόφων άνοδος και κάθοδος*, Ιωάννινα: Σύνδεσμος Συρρακιωτών Ιωαννίνων / Νομαρχιακή Αυτοδιοίκηση Ιωαννίνων.
- Γούναρης, Β., Κουκούδης, Α. (1997), «Από την Πίνδο ως τη Ροδόπη: αναζητώντας τις εγκαταστάσεις και την ταυτότητα των Βλάχων», *Ίστωρ*, 10: 91-137.

- Chang, C. (1993), «Pastoral Transhumance in the Southern Balkans as a Social Ideology: Ethnoarchaeological Research in Northern Greece», *American Anthropologist*, 95: 687-703.
- Digard, J. (1973), «Contraintes techniques de l'élevage sur l'organisation des sociétés de pasteurs nomades. Documents et perspectives de travail, στο αφιέρωμα «Etudes sur les sociétés de pasteurs nomades: 1) L'organisation technique et économique», *Les Cahiers du Centre d'Etudes et de Recherches Marxistes*, 109: 33-50.
- Glatzer, B., Casimir, M. J. (1983), «Herds and Households among Pashtun Pastoral Nomads: Limits of Growth», *Ethnology*, 22: 307-324.
- Halstead, P. (1996), «Μεσογειακή ορεινή οικονομία στην Πίνδο. Μετακινήσεις ανάμεσα στο παρόν και το παρελθόν», *Πρακτικά Α' Επιστημονικού Συμποσίου «Η επαρχία Κόνιτσας στο χώρο και στο χρόνο»*, Κόνιτσα 12-13 Μαΐου 1995, Κόνιτσα: Πνευματικό Κέντρο Δήμου Κόνιτσας, σ. 63-73.
- Hammond, N. (1976), *Migrations and Invasions in Greece and Adjacent Areas*, New Jersey: Noyes Press.
- Καββαδίας, Γ. Β. (1991), *Σαρακατσάνοι. Μια ελληνική ποιμενική κοινωνία*, Αθήνα: Λούση Μπρατζιώτη (μτφρ. από τα γαλλικά Μαίρη Γ. Καββαδία).
- Κούρος, Ν. (1996), «Τα χειμαδιά των Βλάχων στο Κεφαλόβρυσο», *Πογωνιακά Χρονικά*, 2: 149-159.
- Κουκούδης, Κ. Ι. (1999), *Οι μητροπόλεις και η διασπορά των Βλάχων*, Βιβλιοθήκη Βλάχικων Μελετών, Θεσσαλονίκη: Studio University Press.
- Λαμπρίδης, Ι. (1888), *Ηπειρωτικά μελετήματα*, Αρ. 5: Μαλακασιακά, Μέρος Β': Μέτσοβον και Σεράκου, εν Αθήναις.
- Νιτσιάκος, Β. Γ. (1986), «Η ημινομαδική κτηνοτροφική κοινότητα στην Ήπειρο: σχέσεις παραγωγής και κοινωνική συγκρότηση», *Πρακτικά Συνεδρίου Ιστορίας Ηπείρου: Κοινωνία-Οικονομία 15ος-20ός αι.*, Ιωάννινα 4-7 Σεπτεμβρίου 1985, σ. 277-288.
- Νιτσιάκος, Β. Γ. (1986-1987), «Η εξέλιξη της ημινομαδικής κτηνοτροφικής κοινότητας στα πλαίσια των εθνικών αγροτικών σχέσεων. Αναφορά στο παράδειγμα της Αετομηλίτσας», *Ηπειρωτικά Χρονικά*, 28: 261-284.
- Νιτσιάκος, Β. Γ. (1997), «Τσιφλίκι και τσελιγκάτο: Η συμπληρωματικότητα δύο κοινωνικοοικονομικών σχηματισμών», στα *Λαογραφικά Ετερόκλιτα*, Αθήνα: Οδυσσεύς, σ. 88-95.
- Rubel, P. C. (1969), «Herd Composition and Social Structure: On Building Models of Nomads Pastoral Society», *Man*, 4(2): 268-273.
- Strathern, A. (1966), «Despots and Directors in the New Guinea Highlands», *Man*, 1: 356-367.
- Trifunski, J. (1963), «Geografske karakteristike srednjovekovnih Vlačkih katuna» («Γεωγραφικά χαρακτηριστικά της μεσαιωνικής βλάχικης κατοίκιας»), *Πρακτικά του Συμποσίου o srednjovekovni katuni*, Σαράγεβο 24-25 Νοεμβρίου 1961, σ. 19-39.
- Ψυχογιός, Δ. Κ., Παπαλέτρου, Γ. (1984), «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, 53: 3-23.
- Ψυχογιού, Ε. (2000), «Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: Οι τελευταίοι νομάδες κτηνοτρόφοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλήθρον / Δήμος Κόνιτσας, σ. 163-183.

ΣΥΡΡΑΚΟ: ΟΙΚΟΝΟΜΙΚΗ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΗ ΔΙΑΧΥΣΗ ΤΟΥ ΟΡΕΙΝΟΥ ΧΩΡΟΥ

ΣΧΟΛΙΑ ΣΕ ΕΝΑ ΧΕΙΡΟΓΡΑΦΟ ΤΟΥ ΜΕΣΟΠΟΛΕΜΟΥ

Ευάγγελος Γρ. Αυδίκος*

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Το άρθρο στηρίζεται στο *Γενεαλογικόν δένδρον και διαθήκη*, δηλαδή σε διάφορα σχέδια και πληροφορίες που δίνει σε ένα χειρόγραφο του μεσοπολέμου ο Συρρακιώτης Δ. Μπούτικος για τους συμπατριώτες του και τις σχέσεις που αναπτύσσουν, κατά το 19ο αιώνα κυρίως, με τη Δυτική και την Ανατολική Ευρώπη, ιδιαιτέρως τα Βαλκάνια. Σύμφωνα με τα στοιχεία που παραθέτει, οι Συρρακιώτες ήδη από τα τέλη του 18ου αιώνα μετακινήθηκαν στην Ιταλία ως αποτέλεσμα της εξειδίκευσής τους στη «μάλλινη» οικονομία και των ευνοϊκών προϋποθέσεων που δημιουργήθηκαν στην περιοχή αυτή εξαιτίας των συνεχών πολεμικών συγκρούσεων. Η μετακίνηση αυτή διογκώθηκε κατά το 19ο αιώνα, ιδίως μετά την καταστροφή που προκάλεσε η αποτυχημένη εξέγερση του 1821. Τότε δημιουργήθηκαν πολλές εστίες καποτικής τέχνης στην Ιταλία (Βενετία, Τεργέστη, Λιβόρνο, Νάπολη, Σικελία), όπως και στη Μάλτα. Ωστόσο οι έριδες για τη διεκδίκηση των αγορών και η ανατροπή των κοινωνικών συνθηκών δεν συνέβαλαν στη μετεξέλιξη των καποτάδων σε εύρωστους επιχειρηματίες. Πέρα από αυτή την κατεύθυνση, μερικοί Συρρακιώτες μετακινήθηκαν στην Ανατολική Ελλάδα (Θήβα, Λιβαδειά, Λαμία), ενώ κάποιοι άλλοι, λιγότεροι, στη Βλαχία, τη Ρωσία και την Αίγυπτο. Γενικότερα παρατηρείται ότι το Συρράκο ως μέρος του ορεινού χώρου της Ηπείρου είχε αναπτύξει εκτεταμένο δίκτυο οικονομικών σχέσεων και μετανάστευσης με πολλές περιοχές, γεγονός που υπογραμμίζει τη ζωτικότητα του.

Syrrako: Economic and Social Diffusion of the Mountainous Space. Comments on a Manuscript of the Inter-War Period

Evangelos G. Avdikos

ABSTRACT

This paper is based on a manuscript written in the inter-war period by D. Boutikos, coming from Syrrako, a mountainous village in Ioannina. He gives information about Syrrakiot families, village economy, and their mobility towards West Europe, the Balkans, Russia, Africa, as well as Eastern and Western Greece (Thiva, Livadia, Lamia, Ioannina, Preveza, Arta). This mobility was manifested since the late 18th century because of the specialization of Syrrakiot economy in woolen products, mainly sleeveless long overcoats, which were necessary for soldiers to wear. Thus, Syrrakiots moved out to Italy (Venice, Livorno, Naples, Sicily), and Malta, which were both epicentres of war conflicts during the 19th century and key ports for the sea roads. A critical point for that activity was the unsuccessful rebellion against Ottoman occupants in 1821, which caused the catastrophe of Syrrako. Then many Syrrakiots abandoned their village, setting up laboratories of woolen products in Italian cities. However, wool economy did not enable them to expand their activities to other businesses, as its life span was short. The article concludes that this mountainous village in Epirus developed an impressively extended network of communication with cities and countries both in West and East Europe.

* Πανεπιστήμιο Θεσσαλίας, e-mail: avdikos@ha.uth.gr.

1. Για τη βιοτεχνική δραστηριότητα στον ορεινό χώρο, βλ. Stoianovich 1979: 287-340, και Ρόκου 1983.

Χρειάστηκε να περάσουν πάνω από 150 χρόνια από τότε που ο W. M. Leake (1835) πέρασε από το Συρράκο και τους Καλαρίτες και περιέγραψε με θαυμασμό αυτά τα δίδυμα βλαχοχώρια, ώστε να ασχοληθούν οι επιστήμονες με τη μελέτη του Συρράκου. Ορεινό χωριό, χτισμένο στο βουνό Περιπέρι της οροσειράς της Πίνδου, στα σύνορα με τη Θεσσαλία, το Συρράκο ξεκίνησε ως κτηνοτροφικό χωριό και μετεξελίχθηκε σε βιοτεχνικό κέντρο μάλλινων ειδών στη διάρκεια του 19ου αιώνα (Λαμπρίδης 1888, Καυταντζόγλου 1997), χρησιμοποιώντας την πρώτη ύλη της ακμάζουσας κτηνοτροφίας και αναπτύσσοντας στο εσωτερικό του κοινωνική διαφοροποίηση (κτηνοτρόφοι-ραφτάδες, οι τελευταίοι προήλθαν από ανακατανομή ρόλων μέσα στις κτηνοτροφικές οικογένειες) και επαγγελματικές εξειδικεύσεις.¹

Την πρώτη συστηματική έρευνα ανέλαβε το 1985 ερευνητική ομάδα του Εθνικού Κέντρου Κοινωνικών Ερευνών με επικεφαλής τον Ψυχογιό, που εστίασαν στο Συρράκο και τη Ζαβέρδα Αιτωλοακαρνανίας για τη μελέτη της μετακινούμενης κτηνοτροφίας, χωρίς ωστόσο να προκύψουν εκτενή δημοσιεύματα.

Έτσι, οι μελέτες που εστιάζουν αποκλειστικά στο Συρράκο και έχουν εξετάσει διάφορες πλευρές της οικονομικής, κοινωνικής και πολιτισμικής φυσιογνωμίας του είναι οι διατριβές της Ρ. Α. Καυταντζόγλου και του Η. Σ. Δήμα. Η πρώτη υποστηρίχθηκε μεταγενέστερα (1992, δημοσίευση 1997) από τη δεύτερη (1989). Όπως ορίζεται στην Εισαγωγή, θέμα της είναι «η οργάνωση του οικιακού χώρου σε μια ορεινή κοινότητα Βλάχων της Πίνδου, το Συρράκο. Παρακολουθώντας τη διαχρονική εξέλιξη των οικιακών δομών σε αυτή την κοινότητα», γράφει η Καυταντζόγλου, «επιχειρώ να εντοπίσω τα πρότυπα της οικιακής οργάνωσης, τους κανόνες που διέπουν τη συγκρότηση των οικιακών δομών που καθιστούν εφικτή την παραγωγή και αναπαραγωγή τους, ό,τι δηλαδή ονομάζουμε “σύστημα οικιακής οργάνωσης” σε αυτή την κοινωνία» (Καυταντζόγλου 1997: 15).

Πρόκειται για μια κοινωνιολογική προσέγγιση της οικιακής ομάδας, όπως προκύπτει και από τα μεθοδολογικά εργαλεία. Η Καυταντζόγλου χρησιμοποιεί τις απογραφές του πληθυσμού των ετών 1998, 1905 και 1929, προκλιμακωτά των περιόδων 1835-1870 και 1925-1934, καταγραφές των κοπαδιών των κτηνοτρόφων στις αρχές του 20ού αιώνα, πρακτικά των κοινοτικών συμβουλίων και έγγραφα που αφορούν δόσοληψίες των κατοίκων και επικοινωνία με διάφορες διοικητικές αρχές.

Η συγγραφέας καταλήγει στη διατύπωση ενός τοπικού μοντέλου που οργανώνει τη σύσταση του νοικοκυριού στο Συρράκο, το οποίο διαφοροποιείται στο εσωτερικό του, καθώς οι μονομελείς και λειψές οικογενειακές δομές ανάμεσα στους μόνιμους κατοίκους (ραφτάδες), τους μη κτηνοτρόφους, οφείλονται «στην οικονομική και κοινωνική κρίση που διέρχεται αυτό το τμήμα του πληθυσμού» (στο ίδιο: 205).

Πρόκειται για μια ενδιαφέρουσα μελέτη, πρώτη στο είδος της, που επιχειρεί να διεισδύσει στις κοινωνικές δομές του Συρράκου, παρά το γεγονός ότι στηρίζεται αποκλειστικά σε αρχαιολογικό υλικό. Πέρα από αυτό, η μελέτη της Καυταντζόγλου παρουσιάζει εξαιρετικό ενδιαφέρον σε σχέση με το φαινόμενο της κινητικότητας των νοικοκυριών (στο ίδιο: 103), γεγονός που θα απασχολήσει και την παρούσα προσέγγιση. Η συγγραφέας συγκροτεί μια τυπολογία κινητικότητας που συνίσταται στην εξαφάνιση, διατήρηση και εμφάνιση νέων νοικοκυριών.

Από την άλλη μεριά, ο Δήμας (1989), αφού θέτει το γενικό ιστορικό και κοινωνικό πλαίσιο (από το οποίο απουσιάζουν οι ρωγμές και οι μεταλλαγές),

επικεντρώνει στη μελέτη του χορού, αξιοποιώντας τα δεδομένα έρευνάς του κατά τους καλοκαιρινούς μήνες του 1987, καθώς και τη βιοματική γνώση του. Σκιαγραφεί τη θέση του χορού στις διάφορες τελετουργίες και τα κοινωνικά δρώμενα και συνεχίζει με την παρουσίαση του χορευτικού ρεπερτορίου του Συρράκου. Τον ενδιαφέρει ιδιαίτερα η σχέση των Συρρακιωτών στα τέλη του 20ού αιώνα με το χορό ως συνδυατικό ιστό της πολιτισμικής τους καταγωγής.

Η παρατήρηση αυτή μας οδηγεί στις μεταπολεμικές δεκαετίες, σε μια περίοδο που η κινητικότητα και η εποχική μετακίνηση των Συρρακιωτών ανάμεσα στο Συρράκο (μόνιμο οικισμό) και τον κάμπο (ξεχειμάσμα) διερχόταν μέσα στο πλαίσιο των οικονομικών και κοινωνικών αλλαγών που έλαβαν χώρα αμέσως μετά τον Εμφύλιο. Ο Ψυχογιός (1987) αναφέρεται στη μετακίνηση, ενώ ο Αυδίκος, στη δική του διατριβή για τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτισμικές αλλαγές σε μια επαρχιακή πόλη (Πρέβεζα), ασχολείται με τους Συρρακιώτες που επέλεξαν τον ελαιώνα της Πρέβεζας, στα κράσπεδα της πόλης, και εξετάζει τη σχέση τους με την πόλη και τις διαδικασίες ένταξης και αντίστασης. Οριστικά πλέον, οι Συρρακιώτες που ανήκαν στην ομάδα των κτηνοτρόφων (αγωγιάτες, τυροκόμοι) επιλέγουν τη μόνιμη εγκατάσταση, και ο συγγραφέας παρακολουθεί τα πρότυπα εγκατάστασης και τη χρήση του συρρακιώτικου πολιτισμικού ήθους για την ένταξη στην πόλη με όρους που υπαγορεύονται από το αξιακό τους σύστημα (Αυδίκος 2000).

Ο ίδιος συγγραφέας παρακολουθεί τη φαντασιακή κοινότητα των Συρρακιωτών, που συγκροτείται από τα γεωγραφικά σημεία όπου εγκαταστάθηκαν (Πρέβεζα, Άρτα, Φιλιπιάδα, Ιωάννινα, Αθήνα, Πάτρα), γεγονός που στις πρώτες δεκαετίες εκφράστηκε με τη λειτουργία της ως αυστηρού πολιτισμικού ορίου ενδογαμίας (Αυδίκος 1992). Παράλληλα, μετά τη δεκαετία του 1970 η κοινότητα αποκτά τη συμβολική της συμπύκνωση με τα καλοκαιρινά πανηγύρια στο Συρράκο, τα οποία προσελκύουν Συρρακιώτες της διασποράς.

Το παρόν άρθρο στοχεύει στην αναπαράσταση της κινητικότητας των Συρρακιωτών το 19ο αιώνα, όπως εγγράφεται στο *Γενεαλογικόν βιβλίον και διαθήκη*, που συνέγραψε ο D. F. Μπούτικος εκ Συρράκου, όπως υπογράφει.² Ο συγγραφέας ζει στην Πρέβεζα, όπου υπηρετεί ως τραπεζικός υπάλληλος κατά το μεσοπόλεμο. Φαίνεται ότι παρακολουθεί τα σχετικά με τους βλαχοφώνους, και αυτός είναι ένας από τους λόγους για τους οποίους αποφασίζει να συγγράψει τη γενεαλογία του. Σύμφωνα με τα λόγια του: «Πας τόπος, πάσα χώρα, παν έθνος έχουσαν την ιστορίαν των. Τοιαύτη δεν αμοιρεί και το γένος μας. Πολλά περί ημών ελέχθησαν, ολιγότερα δε εγράφησαν και εγράφησαν παρ' ανθρώπων οίτινες εκ του καφφεπωλείου εμελέτησαν την καταγωγήν μας. Άλλοι μιν μας έδωκαν το επίθετον Μικροβλάχους, άλλοι δε Κουτσοβλάχους και Τζιντσάρους και τελευταίως ο Βαϊγάν αρονμούνους». Κατηγορεί τον Weigand ότι «επειδή ανήκει εις τον Ρουμανικόν σύλλογον του Μονάχου ειργάσθη διά τους σκοπούς του τυχοδιώκτου Αποστόλου Μαργαρίτη και συντροφίας».³

Η γενεαλογία του λοιπόν εντάσσεται στην υπεράσπιση των βλαχοφώνων έναντι όσων υποστήριζαν ότι δεν είχαν ελληνική καταγωγή (Κεραμόπουλος 1939), και αυτό για τους Συρρακιώτες συμπεκνωνόταν στο πρόσωπο του Μαργαρίτη.⁴ Ο τελευταίος είχε κάποτε μια ατυχή συνάντηση με τον πατέρα του ποιητή Κων. Κρυστάλλη.⁵ Ωστόσο η γενεαλογία του Μπούτικου δεν αποκτά τέτοιο σαρφή προσανατολισμό. Ενδεχομένως πιστεύει ότι η ανάδειξη των έργων των Συρρακιωτών θα αποτελούσε υποστηρικτικό παράγοντα της συνείδησής τους.⁶ Η γενεαλογία του αποτελεί προσπάθεια αποτύπωσης του συρρακιώτικου habitus.⁷

2. Πρόκειται για χειρόγραφο κείμενο 42 σελίδων, δερματόδετο και μικρού σχήματος, που εντοπίστηκε κατά τη διάρκεια επιτόπιων ερευνών στην Πρέβεζα. Ανήκει στην οικογένεια Κίμωνα Νίκα.

3. Βλ. Weigand 2001 (πρωτοεκδόθηκε το 1895).

4. Πρόκειται για το γνωστό δάσκαλο από την Κλεισούρα Καστοριάς, που είχε ενεργό ρόλο στην υποστήριξη της ρουμάνικης προπαγάνδας.

5. Λέγεται ότι ο Μαργαρίτης ζήτησε από τον πατέρα του ποιητή Κ. Κρυστάλλη να επιτρέψει τις σπουδές του γιου του στη Ρουμανία, γεγονός που προκάλεσε την οργή του, με αποτέλεσμα να τον χαστουκίσει.

6. Ο συγγραφέας δραστηριοποιείται στην προσπάθεια να μετασχηματιστεί η ζωή συλλογική μνήμη των Συρρακιωτών σε «αδρανή» (βλ. Βαν Μπούσχοτεν 1997, σ. 21, και Herzfeld 1991, σ. 257).

7. Bourdieu 1972: 178. Πρόκειται για τη βιωμένη εμπειρία, σύμφωνα με τον E. M. Thompson (1978: 257), ή το πολιτισμικό υπόστρωμα, κατά τη P. Βαν Μπούσχοτεν (1997: 17).

Ο δεύτερος λόγος για τον οποίο συντάσσει τη γενεαλογία του είναι η γενικότερη παρακμή στην οποία έχει περιέλθει το Συρράκο με το θάνατο του Κρουστάλλη και την εξασθένηση της βιοτεχνίας των μάλλινων. «Ουδείς λόγος γραπτός», γράφει, «ουδεμία ιστορία, παράδοσις, μόνον και μόνον αυτή κινδυνεύει να απολεσθή, αφού δεν βλέπω να ορέγεται και να συνεχίση κανείς τας παλαιάς μας παραδόσεις. Αυτό αφήτουν παρά της νεολαίας της πατρίδος μας. Μέχρις ότου παρουσιασθή νέος Κρουστάλλης και συνεχίση το ατελές έργον του, εγώ θα περιοριστώ εις όσα εκ παραδόσεως και εξ ιδίας αντιλήψεως έμαθον κατά το χρονικόν διάστημα του βίου μου».

Ο Μπούτικος νιώθει την ευθύνη μιας ιστορικής και πολιτισμικής κληρονομιάς που υφίσταται τους κραδασμούς της κινητικότητας εξαιτίας της οικονομικής κρίσης. Πολλές οικογένειες εγκαταλείπουν το χωριό, ο πληθυσμός μειώνεται, η συλλογική μνήμη είναι προφορική και μετεωρίζεται σε ξένα περιβάλλοντα (Αυδίκος 2002). Η συγκεκριμένη οπτική εγγράφεται και στο χαρακτηρισμό «διαθήκη», που επιλέγει ως τίτλο για το σύγγραμμά του (Αυδίκος 1995). Είναι μια διαθήκη της συλλογικής μνήμης του Συρράκου. Συλλέγει ό,τι θρυλείται, είναι ο ταξινόμος της συλλογικής μνήμης του χωριού, που αρχίζει να υφίσταται σχάση εξαιτίας της οικονομικής κρίσης.⁸ Διαβλέπει την εξελισσόμενη παρακμή και βιάζεται να εναποθηκεύσει τη μνήμη αντιλαμβανόμενος ότι ο δικός του ρόλος είναι διεκπεραιωτικός, δεδομένου ότι έχει επίγνωση της βαριάς πολιτισμικής σκιάς του παρελθόντος που μπορεί να διαχειριστεί μόνο ένας εμπνευσμένος Συρρακιώτης, συνεχιστής του Κρουστάλλη.⁹

Ο Μπούτικος λοιπόν εκφράζει στο έργο του τη συλλογική μνήμη, της οποίας κεντρικά σημεία είναι η ίδρυση του χωριού και η καταστροφή του. Για το τελευταίο, που συνδέεται με την πρώτη αναγκαστική κινητικότητα των κατοίκων, γράφει: «Κατεστράφη καθ' ολοκληρίαν των '21, 26 Ιουνίου, υπό του Ομέρ Κουμπάρου, και έμειναν μόνον τα Κοκοτέικα σπίτια και του Παπαϊωάννου Μακροδύμα (Νταλαγιάννη). Επιστρέψαντες οι περισσότεροι των προγόνων μας αμέσως ήρχισαν τον ανασχηματισμόν του».

Πράγματι, ανεξάρτητα από τον αριθμό και το χρόνο επιστροφής, βέβαιο είναι ότι η επανάσταση των Συρρακιωτών και των Καλαριτινών το 1821, που υποδαυλίστηκε από τους Κωλέττη και Τουρτούρη, λειτούργησε ως ενεργοποιός παράγοντας. Σε κάποιες περιπτώσεις προκάλεσε την προσωρινή εγκατάλειψη του χωριού και σε άλλες την οριστική μετακίνηση.¹⁰ Η τελευταία περίπτωση αναφέρεται σε κτηνοτρόφους, ράπτες και καποτάδες. Γράφει ο Μπούτικος για το επώνυμο Θάνης:¹¹ «Ποιμήν. Μετά την καταστροφήν της επαναστάσεως έμεινεν εις Ακαρνανίαν, όπου κατετρόμαξεν τους αγρούς Ακαρνανας» (σ. 27).

Άλλη οικογένεια που μετακινήθηκε από το Συρράκο είναι οι Ζαρκαίοι, που είχαν αφομοιωθεί με τον πληθυσμό της Παραμυθιάς και έτσι εξαφανίστηκε η οικογένεια από το δημοτολόγιο του Συρράκου: «Ζάρκος Ζήκας/Πανταζής. Εκ της οικογενείας ταύτης μόνον ο ειρημένος εσώθη. Κατά τα τελευταία έτη και μετά την επανάστασιν του '21, το τιμάριον της οικογενείας ταύτης ήτον η Παραμυθία και τα χωριά αυτής, όπου και συνεχωνεύθησαν. Ως κτήματα αυτών εσώζοντο οι κήποι και λεύκαι στην αρμπουριάτικα των Ζαρκέων» (σ. 25).

Η οικογένεια αυτή χρησιμοποίησε το δίκτυο του τιμαριού για τη μετακίνησή της, πράγμα που είχε ως αποτέλεσμα να εξαφανιστεί. Δεν αναφέρεται από την Κουταντζόγλου στον Πίνακα 21, όπου συμπεριλαμβάνει παρούσες οικογένειες στο Συρράκο κατά το διάστημα 1898-1929.¹²

8. Όπως γράφει η Ρ. Μπενβενίστε (1999: 129): «Το παρελθόν προσφέρει τα θεμέλια του παρόντος και του μέλλοντος».

9. Είναι γνωστός ο ρόλος του ιστοριογράφου για τη συγκράτηση και ανασυγκρότηση της συλλογικής μνήμης («η εγγραμματισμένη ως εξουσία», Herzfeld 1998: 52-53, βλ. επίσης Καρακασίδου 2000: 80, και Παπαίλιος 2001: κεφ. 2).

10. Για την εξέγερση και την καταστροφή, βλ. Καρατζένης 1988.

11. Ο Μπούτικος συντάσσει το έργο του αλφαβητικά και αναφέρεται τόσο σε οικογένειες όσο και σε συγκεκριμένα άτομα. Δεν κατάφερε να ολοκληρώσει το έργο του. Ξεκινάει με το όνομα «Αβδίκος Γεώργιος» και τελειώνει με το «Κολέττης Ιωάννης».

12. Κουταντζόγλου 1997: 123. Εκτός από αυτό, έχουν χαθεί και άλλα επώνυμα: Αδάμ, Αλήμονας, Αμβράζης, Αναμίχας, Βάγκος, Βαυλίγκας, Βλάχης, Γαρδαβάνης, Γραβάνης, Δουραμάνης, Δαμίρης, Γκόλφης, Ελεφάντης, Έξαρχος, Ζάπας ή Ζάμπας, Ζαμάνης, Ζαρίρης, Ντάρης, Ζάμπρακας, Ιωαννίδης, Καρτσούκης, Κοϊμπτζής.

Στην τυπολογία της Καυταντζόγλου «εξαφάνιση νοικοκυριών» (στο ίδιο: 103) ανήκει η οικογένεια Γιαννιώτη, που ωστόσο συνδέθηκε στενά με τη συλλογική μνήμη και την ταυτότητα των Συρρακιωτών, καθώς η οικονομική τους ακμή στη Βενετία δημιούργησε προϋποθέσεις για ευεργεσία στο χωριό: «*Γιανιοτέοι. Οικογένεια αρχαία. Εξυφάνησεν από την πατρίδα μας από τον '21. Ζει και βασιλεύει εν Βενετία οπόθεν ήτον εγκατεστημένοι προ του παρόντος αιώνος, το πρώτον μετερχομένη την ραπτικήν κοπτικήν εν Κιέζα της Ενετίας. Κατόπιν το εμπόριον. Εις αμφοτέρα τα επιτηδεύματα ευδοκίμησαν και ουδέποτε έπαυσαν ευεργετήσαι την πατρίδα και τους πατριώτας. Πάντοτε αρωγοί και συνδρομηταί ηθικώς τε και υλικώς. Σώζονται δύο τέκνα αυτών [...] Εις την ειρημένην οικογένειαν συγκαταλέγεται και ο αείμνηστος Γεώργιος Γιανιότης – μητρόθεν, διότι πατρόθεν είναι Ζάμπρακας. Ούτος είναι ο μέγιστος ημών ευεργέτης και διά των χιλίων 20/φραγκων ηγοράσαμεν το τέταρτον του Ακτίου Κούμαρο(αν) προς συντήρησιν των ελληνικών σχολείων, αιωνία του η μνήμη. Πολλάκις εγράψαμεν εις τους ειρημένους συμπατριώτας μας, ίνα μας δίνωσι λεπτομερείας, καθώς και εις τον εν Τεργέστη διαμένοντα φίλον μας Χρ. Δ. Μακροδήμα και μέχρι τούδε ουδεμίαν ελάβομεν» (σ. 20).*

Από την αναφορά στην οικογένεια Γιαννιώτη προκύπτουν διάφορες γενικότερες παρατηρήσεις.

1. Η Ιταλία ήταν από τους επιθυμητούς προορισμούς των Συρρακιωτών για την άσκηση της κατοικίας, όπως θα δούμε στη συνέχεια.

2. Η μετακίνηση των Συρρακιωτών ξεκίνησε από τα τέλη του 18ου αιώνα.¹³ Ο Μπούτικος αναφέρει ότι «*ήτον εγκατεστημένοι προ του παρόντος αιώνος*» και κάποιος θα υπέθετε τον 19ο, αν ληφθεί υπόψη ότι το σύγγραμμά του ολοκληρώθηκε τον 20ό αιώνα. Η αντίφαση αυτή ενδεχομένως οφείλεται είτε στο ότι «παρόν» γι' αυτόν είναι ο 19ος αιώνας, η περίοδος της ακμής του Συρράκου, είτε στο ότι ξεκίνησε το γενεαλογικό του δέντρο στα τέλη του παραπάνω αιώνα. Πιο πιθανή όμως είναι η πρώτη εκδοχή. Πάντως η πληροφορία του είναι σημαντική για την ανασύσταση της ιστορίας της «μάλλινης» οικονομίας (Ρόκου 1994) στο Συρράκο και την έγκαιρη εξαγωγική δράση, καθώς και για τον προνομιακό ρόλο της Ιταλίας στην ανάπτυξη της κατοικίας.

3. Η οικογένεια Γιαννιώτη εξαφανίστηκε από τα δημοτολόγια, όχι όμως και από τη συλλογική μνήμη, κυρίως εξαιτίας της δωρεάς για την αγορά κτήματος στο Άκτιο, απέναντι από την Πρέβεζα, που αποτελούσε σημείο του συρρακιώτικου τοπίου όπου ξεχείμαζε ένα μέρος της κτηνοτροφίας του χωριού. Κάποιες από τις οικογένειες που εγκατέλειψαν το χωριό συνέδραμαν την προσπάθεια για δημιουργία εκπαιδευτικών και λατρευτικών χώρων.¹⁴

4. Ο Μπούτικος μας δίνει πληροφορίες για τον τρόπο που εργάστηκε σημειώνοντας ότι αλληλογράφησε με την οικογένεια Γιαννιώτη, προφανώς στο πλαίσιο της προετοιμασίας και συγγραφής του πονήματός του. Με την ευκαιρία αυτή, παραθέτει και το όνομα του Χρ. Δ. Μακροδήμα, που διέμεινε στην Τεργέστη (βλ. και Κατσιαρδή-Hering 1986: 346), χωρίς άλλα στοιχεία για την επαγγελματική του δραστηριότητα.¹⁵

Στην Ιταλία εξαφανίστηκε και μια άλλη οικογένεια μετά την εξέγερση του 1821: «*Ελεφάντης. Πιθανόν το επίθετον τούτο εδόθη από το λφάντινος, αδύνατος. Μετά την καταστροφήν επήγαν εις την Ιταλίαν και επέστρεψεν μόνο μία γυναίκα, η οποία έζησεν μέχρι τω 1850 εντός της καλύβης της κατόπιν της οικίας Παλαιών και άνωθεν οικίας Σπυρ. Κ. Ζαλοκώστα σήμεραν*» (σ. 24).

Για την οικογένεια αυτή δεν μας δίνει περισσότερες πληροφορίες, όπως και

13. Εντάσσεται στην ευρύτερη ανάπτυξη της ορεινής οικονομίας αυτό τον αιώνα (βλ. Ασδραχάς 1988: 9-12).

14. Στο όνομα «Ζάμπρακας» σημειώνει για τον Γιαννιώτη: «*Οικογένεια όλοι άσημοι. Εξ αυτής όμως ενγήκεν ο μεγαλύτερος ευεργέτης μας ο αείμνηστος Γιανιότης, ο οποίος έζησεν εν Τεργέστη άγαμος και διά διαθήκης του αφήκεν 1000 20/φρ. εις την πατρίδα μας, άλλα τόσα εις την κοινότητα Τεργέστης και 2 χιλιάδες εις τον βασιλιά Γεώργιον και εξ αυτών των χρημάτων και άλλων ποσών εδόθη προ μικρού καιρού η αφορμή να κτισθή το εθνικόν θέατρον εν Αθήναις*» (σ. 27).

15. Στο όνομα «Βλάχκη Αικατερίνη» γράφει: «*Ο αείμνηστος αδελφός της Κων. Μακροδήμας διά διαθήκης του αφήκεν 1500 τάληρα διά το σχολείον*» (σ. 12).

για την οικογένεια Χρηστοδήμα, που προερχόταν από τους Δημιάους και η οποία «εξηφανίσθη εις Ρωσίαν μετά την καταστροφήν και δεν επανέκαμψεν» (σ. 23).

Την κινητικότητα λοιπόν των Συρρακιωτών τροφοδότησε η εξέγερση του '21, που είχε ως αποτέλεσμα την εξαφάνιση πολλών νοικοκυριών, αλλά και η βιοτεχνική δραστηριότητα του μαλλιού, η καποτική. Η τελευταία αρχίζει να αποκτά βιοτεχνικά χαρακτηριστικά στα τέλη του 18ου αιώνα και φτάνει στην κορύφωσή της τον επόμενο αιώνα. Στις αρχές του 19ου αιώνα η επαγγελματική κατηγορία «ραπτική» είναι πολυπληθής στο Συρράκο. Αυτό οδήγησε την οικογένεια Ζαβογιάννη να ασχοληθεί με αυτή τη δραστηριότητα εγκαταλείποντας τη γεωργική: «*Ζαβογιάνναι. Επίθετον ίσως δοθέν εις κανέναν Γιάννην Ζαβόν ως εσυνήθιζον οι αρχαίοι μας. Η οικογένεια αυτή φαίνεται πολύ αρχαία και εκ των πρώτων κατοίκων. Ήσαν μάλλον γεωργοί και κτηματίαι εν Παλαισχώρι. Κατόπιν και ούτοι ησπάσθησαν την τέχνην των ευπορούντων τότε, την ραπτικήν, κατά τας αρχάς του παρόντος αιώνα*» (σ. 25).

Η γενεαλογία αυτής της οικογένειας διευκολύνει την κατανόηση της ανασυγκρότησης της οικονομίας του χωριού, καθώς και την κινητικότητα που τροφοδότησε. Είναι γνωστό ότι αρχική οικιστική κοιτίδα του Συρράκου θεωρείται, κατά την προφορική παράδοση, το Παλαισχώρι, απ' όπου μετακινήθηκαν οι κάτοικοι στη μεταγενέστερη θέση του, διατηρώντας κτήματα και υποστατικά.

Οι Ζαβογιανναίοι, που ανήκουν στους πρώτους οικιστές («*αρχαία οικογένεια*»), διατήρησαν ως τις αρχές του 19ου αιώνα τη γεωργική ενασχόληση στο Παλαισχώρι. Η πληροφορία αυτή δημιουργεί ερωτηματικά όσον αφορά τον αμιγή κτηνοτροφικό χαρακτήρα της οικονομίας του Συρράκου, παρόλο που δεν μπορεί να δοθεί απάντηση κατά πόσο η αποκλειστική ενασχόληση με τη γεωργία, χωρίς την υποστήριξη της κτηνοτροφίας, αρκούσε για την αναπαραγωγή του νοικοκυριού.¹⁶

Πάντως η πληροφορία του Μπούτικου ενισχύει την άποψη ότι στα τέλη του 18ου και τις αρχές του 19ου αιώνα ενισχύεται η βιοτεχνική δραστηριότητα, καθώς οι Ζαβογιανναίοι εγκαταλείπουν τη γεωργία, δεδομένου ότι η ραπτική των μάλλινων χαρακτηρίζεται ως «*τέχνη των ευπορούντων*». Είναι το επιπλήδευμα που συμβάλλει στον εκχρηματισμό της οικονομίας, και αυτό οφείλεται στο άνοιγμα της αγοράς στις πόλεις της Ιταλίας.¹⁷ Η οικογένεια του Γιαννιώτη βρίσκεται εκεί από τα τέλη του 18ου αιώνα,¹⁸ ενώ, σύμφωνα με τη λαϊκή παράδοση, οι Συρρακιώτες καποτάδες έμποροι προμήθευσαν το στρατό του Μεγάλου Ναπολέοντα. Ένα μέρος μάλιστα από τα κέρδη της μη εργάσιμης ημέρας (οι αξιωματικοί επέμεναν για την άμεση παράδοση των εμπορευμάτων) δόθηκε για το κτίσιμο της εκκλησίας της Παναγίας στο Συρράκο.

Η Ιταλία είναι προορισμός πολλών Συρρακιωτών, κυρίως εκείνων οι οποίοι διαθέτουν αρκετούς άρρενες απογόνους και μπορούν να συνδυάζουν κτηνοτροφία και καποτική ή ραπτική και εμπόριο. Η επιλογή της Ιταλίας φαίνεται να επιβάλλεται εκ των πραγμάτων, καθώς η αγορά είναι ανθηρή και η εμπορευματική παραγωγή ενσωματώνεται στην οπτική των Συρρακιωτών.

Τα στοιχεία που δίδονται για την οικογένεια Ζαβογιάννη πληροφορούν γι' αυτό το μετασχηματισμό: «*Ζαβογιάννης Αθανάσιος, Αλέξιος/Λέτιος και Δημήτριος. Τρεις αδερφοί. Ο πρώτος μεταβάς εις Βάριον της Απουλίας μετά του μικροτέρου Δημητρίου, ήρχησαν το νέον στάδιόν των, αλλ' ένεκα του αγρίου συναγωνισμού μετά του τότε ισχυρού Ζαχαρίου Βούκου απέτυχον εντελώς και λάθρα και εντός βυτίου εφργάδενσον τον Δημήτριον, ο δε Αθανάσιος μετά διαφόρων πατριωτών εγκατεστάθη οριστικώς εις Βάριον ουχί ως καποτάς*

16. «Χωρίς βέβαια να μπορούμε να σταθίσουμε με ακρίβεια τη συμβολή της αγροτικής εκμετάλλευσης σε αυτή την οικονομία, δείχνει να είναι πιο σημαντική από όσο αφήνει να διαφανεί η βιβλιογραφία, που εστιάζει κατά κύριο λόγο στην κτηνοτροφία και τη βιοτεχνία», γράφει η Ρ. Κανταντζόγλου (1997: 43).

17. Βλ. Ρόκου 1983: 35, όπου αναφέρεται ότι η Δύση ευνόησε την ανάπτυξη της «μάλλινης» οικονομίας στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

18. Είναι χαρακτηριστικό ότι τα είδη της «μάλλινης» οικονομίας –σε πρώτη ύλη και βιοτεχνική επεξεργασία– είναι στην κορυφή των προϊόντων που εξαγει η Οθωμανική Αυτοκρατορία, και το εξαγωγικό αυτό εμπόριο ελέγχεται από τους Βλάχους της Πίνδου (βλ. Svoronos 1956: 194, και Μέριτζιος 1936: 267-268).

αλλά ως μικρός έμπορος ευδοκίμησας κάλλιστα. Αυτός δε μετά των '21 ήφερον τον Δημ. Ζαβογιάννην, υιόν του Λέτσιου, ο οποίος εκληρονόμησεν αυθαιρέτως τον θείον του και έμεινεν διαρκώς εκεί μέχρι του θανάτου του» (σ. 25).

Οι γιοι του Ζαβογιάννη λοιπόν ακολουθούν ένα δρόμο γνωστό στους Συρρακιώτες, εκείνους που έχουν υιοθετήσει το βιοτεχνικό προσανατολισμό: την Ιταλία. Πηγαίνουν στο Μπάρι, όπου δραστηριοποιείται ένας άλλος Συρρακιώτης, ο Ζαχαρίας Β(Μπ)ρύκος. Ενδιαφέρουσα είναι η πληροφορία για τον άγριο ανταγωνισμό ανάμεσά τους, που οδήγησε και στη φυγάδευση, με περιπετειώδη τρόπο, του μικρότερου αδελφού. Οι συγκρούσεις προφανώς αφορούν τον έλεγχο της αγοράς στην περιοχή του Μπάρι ως προς το εμπόριο της κάπας, γεγονός που υπογραμμίζει την ύπαρξη διαμορφωμένης εμπορευματικής συνείδησης.

Το παράδειγμα των Ζαβογιανναίων φωτίζει και τη μετεξέλιξη μερικών συρρακιώτικων οικογενειών στην Ιταλία, μετά την αρχική μετακίνηση. Ο πρώτος αδελφός συνέχισε να διαμένει στο Μπάρι, μόνο που έπαυσε να είναι καποτάς και ασχολήθηκε με άλλο εμπόριο, όπου ήρμασε. Δεν είναι η μόνη οικογένεια που παρέμεινε στην Ιταλία και εντάχθηκε στην εκεί κοινωνία. Ο γιος του Λέτσιου, «εγκατασταθείς οριστικώς εις Βάριον έλαβεν εις γυναίκα του δυτικού δόγματος, μετά της οποίας εγέννησεν τον Βικέντιον, τον Νικόλαον, τον Γεώργιον, τον Σπυρίδωνα και τον Κωνσταντίνον. Απαντα τα τέκνα αυτού είναι του δυτικού δόγματος και εκ των 5 ο Γεώργιος απέθανεν, ο δε Νικόλαος είναι ευπορώτατος και πρόξενος της Τουρκίας μετά διαφόρων παρασήμων. Εφράγγεψαν».

Δεν είναι οι μόνοι Συρρακιώτες που προσπάθησαν να ενταχθούν στις ιταλικές πόλεις, άλλοτε με επιτυχία και άλλοτε όχι, οπότε επέλεξαν άλλες εμπορικές δραστηριότητες. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ιωάννη Αδάμ, του οποίου το επώνυμο εξαφανίστηκε από τα δημοτολόγια: «Ο διάσημος ούτος πατριώτης εχρημάτισεν εν Πάνορμω της Σικελίας μετερχόμενος τον καφεπώλην και εν ημέραις του Φαλάριος της Ηλείρου. Κατόπιν δε μετέβη εις Νεάπολιν και έστησεν το ήδη εκείσε παλάτιόν του. Ηξιώθη παρά τω Φερδινάνδω της Νεαπόλεως του βαθμού γερουσιαστού και ως τοιούτος απέθανεν περί τω 1842 ουδένα αφήσας κληρονόμον» (σ. 2).

Ο Αδάμ επέλεξε το Πάνορμο της Σικελίας, ενός νησιού το οποίο αποτέλεσε προορισμό και άλλων Συρρακιωτών. Μετακινήθηκε κατά την περίοδο του Αλή Πασά και αναφέρεται ως καφεπώλης. Πρόκειται για εξαίρεση μάλλον, αφού το κυρίαρχο κίνητρο που οδηγούσε τους Συρρακιώτες στην Ιταλία ήταν η καποτική.¹⁹ Έτσι, μπορούμε να εικάσουμε ότι το επάγγελμα του καφεπώλη υπήρξε δευτερογενής επιλογή, που μπορεί να οφείλεται στην αδυναμία προμήθειας πρώτων υλών από το χωριό ή και στην πρόθεση του Αδάμ να δοκιμάσει έναν τομέα που του διασφάλιζε μεγαλύτερη ασφάλεια και ένταξη στον τοπικό ιστό, όπως συνέβη με αρκετούς άλλους.

Ο Αδάμ, επιπλέον, αποτελεί χαρακτηριστικό παράδειγμα επιτυχημένου Συρρακιώτη, του οποίου η ένταξη στην ιταλική κοινωνία και οικονομία συνοδεύεται και από οριστική εγκατάλειψη της γενέτειρας. Εγκαθίσταται στη Νάπολη, όπου αναπτύσσει σχέσεις με την καθεστωτική ηγεσία αναδεικνυόμενος σε πολιτικό παράγοντα. Γίνεται γερουσιαστής.

Πάντως η μετακίνηση σε άλλα επαγγέλματα, εκτός από την πρόθεση συστηματικότερης εμπορευματικής ανάπτυξης, οφείλεται και στα προβλήματα που προέβαλλε ο Αλή Πασάς, όπως υπογραμμίζει και η προσωπική περιπέτεια του Αδάμ (βλ. και Αραβαντινός 1895/1979: 318): «Υπανδρευθείς νέος και λα-

19. Η Β. Ρόκου (1997: 37) υποστηρίζει ότι η κυριαρχία της παραγωγής της Ηλείρου στην ιταλική αγορά οφείλεται στην καλύτερη ποιότητα του μαλλιού της σε σχέση με το ισπανικό.

βών σύζυγον παρά της μεγάλης οικογενείας των Δημιάων, έμεινεν επ' ολίγου χρονικού διαστήματος κατά το έθος των ξενιτεομένων της εποχής εκείνης και μέχρι των καθ' ημάς χρόνων, αναχωρήσας εις την θέσιν του εις Πάνορμον και αφού ο τύραννος μαθών ότι ο Γιάννης Αδάμ πλούτισεν, του έστησεν την παγίδα του, ούτε ο Αδάμ εδυνήθη πλέον να ελθή εις την προσφιλή του, αλλ' ούτε και αυτή με όλα τα μέσα όπου διέθετο αμφοτέρα τα μέρη κατώρθωσε να φύγη και εις την νεανικήν της ηλικίαν απέθανε φθιώσα».²⁰

20. Ο Μπούτικος σημειώνει ότι η γυναίκα του, λίγο πριν πεθάνει, «προσεκάλεσε το φύλον της και παραγγέλλας εις αυτάς αν οι άνδρες σας μείνουν πλέον των επτά ετών εις τα ξένα να υπανδρευθείτε διά να μην πάθητε ό,τι εγώ έπαθον και αποθηήσω φθισιώσα διά να του βαστάξω την τιμήν του κυρ Αδάμ».

Μέχρι λοιπόν το 1820 υπήρχαν και τα προβλήματα με τον Αλή Πασά, που φαίνεται ότι είχε καλό δίκτυο πληροφοριών και δημιουργούσε δυσκολίες με όποιον τρόπο μπορούσε στους επιτυχημένους επιχειρηματίες.

Το Πάνορμο και η Σικελία ήταν χώρος που συγκέντρωνε αρκετούς Συρρακιώτες. Από τους πιο επιφανείς είναι η οικογένεια Β(Μπ)αλτατζή. Ο Δημήτριος μάλιστα θεωρείται ο ιδρυτής εμπορικής επιχείρησης που έδρασε σ' όλη την Ανατολή: «Βαλτατζής Δημήτριος. Ούτος την παιδικήν του και νεανικήν του ηλικίαν εξακολούθησεν ομοίως τω αδελφώ του, αλλ' ενώ ο Ιωάννης έμεινεν εις πατρίδα, ούτος παραλαβών και τον ομομήτριον αδελφόν Νικόλαον άνοιξαν ραπτικόν εργαστήριον τη υποστηρίξει του Νικολ. Κρουστάλη και ιδία τον εν Πραμάντι Κ. Ρίγγα. Η τύχη όμως του εφύλλαττεν ευρύτερον μέλλον και εκ Ζακύνθου απηνώς ναυαγήσας εκεί μετέβη εις Πάνορμον της Σικελίας εξακολουθών την ιδίαν τέχνην. Εκεί δε πάλιν έστησεν τας παγίδας της η τύχη και ηθέλησεν να ανυψώση την οικογένειαν των Βαλτατζαίων. Έστειλεν τον εν Μεσσήνη άλλον πατριώτην μας Φ. Πάλιον και τους εδίωκεν απηνώς τούτους, ώστε αποκάμνοντες εκ της τέχνης αποφάσισεν ν' ανοίξη έν ψευδοπνευματοπωλείον και απ' αυτό ήρχισαν αι γνωριμίαι και αι συστάσεις μετά χιακών πλοιάρχων και τη συνδρομή του εν Βραΐλα τότε και νυν δε εν Βιέννη βαθυπλούτου και της ενεργητικότητας μεγάλης οικογενείας των Τουαλέετ τέκνον, ο Δημήτριος ανυψώθη ηθικώς και υλικώς εις τα υψηλότατα στρώματα της κοινωνίας επί μίας δεκαπενταετίας. Η επωνυμία Δημ. Βαλτατζή και αδελφοί είχαν καταλάβει λαμπράν θέσιν καθ' όλην την Ανατολήν και εις τον ελληνικόν κόσμον. Αποσυρόμενος του Δημ. εκ της έδρας της ενεργείας τω '76 και αφήσας διευθυντάς τον Κωνστ. και Σπυρ., υιούς του Ιωάννου, τον Δημ. Δούλην και τον Νικόλαον Βαλτατζήν, φαίνεται ότι αι εργασίαι κινηπόδησαν ολίγον, ο δε Δημ. μείνας ενταύθα από του 1878 χάριν των καλών πατριωτών και του ληστήρχου Τσιτσομήτσου, όπου ηνάγκασαν αυτόν και πολλούς άλλους, βαρναλγούντος εγκατέλειψεν την πατρίδα. Είχεν συλληφθή εις το Δρίσκον εν γνώσει των Χασανέων και των Μακρυγιαννέων» (σ. 9).

Η βιογραφική αναφορά στον Δ. Βαλτατζή αναδεικνύει τη σπουδαιότητα της Επτανήσου ως προορισμού ίδρυσης εργαστηρίων ραπτικής μάλλινων. Ο Βαλτατζής μετακινήθηκε αρχικά στη Ζάκυνθο, όπου υπήρχαν Συρρακιώτες που τον συνέδραμαν. Στη συνέχεια επέλεξε το Πάνορμο της Σικελίας, που αποδεικνύεται σημαντικό κέντρο για τους Συρρακιώτες καποτάδες, δεδομένου ότι στη Μεσσήνη είχε την έδρα του και ένας άλλος Συρρακιώτης, ο Φ. Πάλλιος. Ο τελευταίος έφερε στη Μεσσήνη και τον πεθερό του Κοντάκη Ιωάννη του Χρήστου (σ. 36).

Ο Βαλτατζής απέτυχε και τις δυο φορές με την καποτική. Για τη Ζάκυνθο δεν μας δίνονται λεπτομέρειες, αρκεί όμως η παρατήρηση ότι την εγκατέλειψε «απηνώς ναυαγήσας». Για τη διαμονή του στη Σικελία είναι σημαντικό το στοιχείο της σφοδρής σύγκρουσης με τον Πάλλιο, που οφείλεται προφανώς στον ανταγωνισμό για τον έλεγχο του τοπικού εμπορίου. Αυτό μας επιτρέπει να κατανοήσουμε ότι ο Δημήτριος είχε αναπτύξει την επιχείρησή του διεκδι-

κώντας ένα μέρος ή την κυριαρχία της σικελικής αγοράς, γεγονός που προκάλεσε την οργή του Πάλλιου, ο οποίος φαίνεται ότι είχε τον έλεγχο ως τότε.

Αυτό το διπλό ναυάγιο αποκαλύπτει τη στενότητα της αγοράς για τους καποτάδες και δικαιολογεί την επιλογή κάποιων να δοκιμάσουν επιχειρηματικές δραστηριότητες σε άλλους τομείς. Από την άλλη μεριά, οι Συρρακιώτες καποτάδες επιδίδονται σε έντονες συγκρούσεις, γεγονός που δείχνει ότι υιοθέτησαν το σύστημα αξιών της αγοράς. Η ανταγωνιστικότητα τους επιβλήθηκε εκ των πραγμάτων, και είναι πολύ δύσκολο να υποστηρίξουμε την ύπαρξη μιας ομοιογενούς συρρακιώτικης διασποράς. Αντίθετα, οι συγκρούσεις λειτουργούσαν ως παράγοντας μετακίνησης και στο χώρο αλλά και σε άλλα επαγγέλματα. Κάποιες φορές η μετακίνηση οφείλεται σε ατασθαλίες, όπως στην περίπτωση του Βασιλείου, ανεψιού του Δημητρίου από τον αδελφό του Ιωάννη, ο οποίος «μετέβη εις Κωνσταντινούπολιν και εμπορεύεται ολονέν μέχρι τούδε» (σ. 10).

Ωστόσο η ευελιξία αξιοποίησης των ευκαιριών που εκδηλώνει ο Δημήτριος είναι εντυπωσιακή. Το ψευδοπνευματοπωλείο που ανοίγει μετά το ναυάγιο της καποτικής τον βοηθάει να αποκτήσει γνωριμίες (Χίοι ναυτικοί) και να οργανώσει ένα δίκτυο το οποίο χρησιμοποιεί για να συστήσει «επωνυμία», μεγάλη εμπορική επιχείρηση που επεκτείνει και στο Παλέρμο: «*Βαλτατζής Κωνστ. Ιωάννου. Γεννηθείς τω '43 απέθανεν εις Παλέρμον. Συνετέλεσεν εις την προαγωγήν των εμπορικών επιχειρήσεων των Βαλτατζέων και ενόσω έζη ο Δημήτριος. Εις τούτον όμως αποδίδεται η καταστροφή και η χρεοκοπία ήτις έλαβεν χώραν τω 1885*» (σ. 9).

Στην Ιταλία λοιπόν διαμορφώνεται μια αστική τάξη που επενδύει μόνο σε κύρος στο χωριό με δωρεές και κληροδοτήματα. Ο ετεροθαλής αδελφός του Δημητρίου Σπυρίδων, «*ανήκων εις την επωνυμίαν του Παλέρμον [...] εκτός των ιερατικών στολών έστειλεν εις τον ναόν του αγίου Νικολάου και πολυτελέστατον επιτάφιον, η δε κυρία του Διαλεκτή εις μέγα σχήμα την εικόνα του αγίου Νικολάου*» (σ. 10).

Οι Συρρακιώτες καποτάδες και έμποροι δεν επιστρέφουν για να επενδύσουν στην οικονομία του χωριού. Η σχέση με τον πατρογονικό τόπο είναι συναισθηματική, γεγονός που καταγράφεται και με τις επενδύσεις σε κύρος, διαρκή μαρτυρία της επιτυχίας τους,²¹ αλλά και με την επιστροφή τους ως συνταξιούχων, παρόλο που και αυτό παρεμποδίζεται από την ανεξέλεγκτη δραστηριοποίηση των σωμάτων που επιβουλεύονται τα πλούτη τους.

Άλλη ιταλική πόλη όπου συναντώνται Συρρακιώτες είναι το Λιβόρνο. Πρόκειται για τον Δημήτριο Ζαλοκώστα, για τον οποίο αναφέρεται ότι προίκισε τις αδελφές του. Μετακινήθηκε εκεί από την Ισπανία, όπου έφτασε με τον πατέρα του Γεώργιο και τα αδέρφια του Χριστόδουλο και Φίλιππο «*προ του παρόντος αιώνος*». Εκεί, κατά τον χρονογράφο, υπήρχαν και άλλοι πολλοί (σ. 25). Η εγκατάστασή τους στο Λιβόρνο διευκολύνθηκε εξαιτίας των σπουδών ιατρικής που πραγματοποίησε εδώ ο γιος του Δημητρίου Γεώργιος, γνωστός από την ενασχόλησή του με την ποίηση, και σ' αυτό βοήθησε «*το χρήμα της Ισπανίας*».

Πέρα από την Ιταλία, Συρρακιώτες καποτάδες μετακινήθηκαν στη Μάλτα, όπου πέθανε και ο Κοντάκης Κωνσταντίνος (σ. 36). Ένας από αυτούς είναι ο Β(Μπ)ρύκος Ζαχαρίας, ο οποίος ήγκμασε. Χαρακτηρίζεται ως πλεονέκτης, πράγμα που αποτέλεσε και την αιτία της παρακμής του αλλά και της μη ανάδειξης άλλων. Είναι γνωστός από τη σύγκρουσή του με την οικογένεια Ζαβογιάννη, η οποία ζούσε στο Μπάρι.

21. Η ευεργεσία, γράφει ο P. Bourdieu (2002: 291 και 365), είναι στοιχείο της «πολιτισμικής καλής θέλησης», του αντικειμενικού μηχανισμού δηλαδή που εξασφαλίζει διακριτές ιδιότητες στον ευεργέτη, την «αίσθηση της διάκρισης», η οποία τους απομακρύνει από κάθε τι «κοινό». Για τον ευεργετισμό, βλ. επίσης Βέιν 1993.

Στη Μάλτα μετακινήθηκε και ο Κωνσταντίνος Καραμάνης, αφού πρώτα κληρονόμησε το εργαστήριο ραπτικής του αδελφού του Αθανασίου στην Κεφαλονιά: «Ο Καραμάνης Κωνσταντίνος μη αρκούμενος εις το εν Κεφαλληνία στάδιόν του κατώρθωσεν και μετέβη εις Μάλταν περί τα 1852 και ακριβώς κατά τον Κριμαϊκόν πόλεμον του 1854 ήτον εκεί όπου ημπορούσεν να ωφελήθη μέγਾਲως και πολύ περισσότερον των πολλών χιλιάδων ταλλήρων όπου ωφελήθησαν οι εν Κερκύρα εγκατεστημένοι κατ' εκείνην την εποχήν άλλοι πατριώται μας, ως οι Μπαζέοι και Μακροδημέοι και άλλοι. Αλλ' η μεγάλη προς την Ρωσίαν αφοσίωσις σχεδόν όλων των Ελλήνων της εποχής εκείνης δεν άφησεν και τον Καραμάνην μας να πλουτίση. Παρουσιάζοντο αγεληδόν οι Άραβες του Τήνιτος ν' αγοράσωσι καπότας (ως είχεν λάχει εν Ισπανία άλλοτε) και ο Καραμάνης μας τους ύβριζεν ελεεινά και κατώρθωσεν τίποτε» (σ. 31).

Η βιογραφία της οικογένειας Καραμάνη δια φωτίζει το πλαίσιο ανάπτυξης και παρακμής της συρρακιώτικης καποτικής. Είναι εμφανές πως τα λιμάνια της Δυτικής Μεσογείου ήταν πολύ σημαντικά για την προσέλκυση των Συρρακιωτών, δεδομένου ότι φιλοξενούσαν στόλους και στρατούς σε μια περίοδο έντονων πολεμικών συγκρούσεων.

Οι πόλεμοι τροφοδότησαν την κινητικότητα των Συρρακιωτών και την ανάπτυξη της καποτικής. Ωστόσο ευθύνονται και για τις παρακμιακές τάσεις, όπως συνέβη με τον Κριμαϊκό Πόλεμο (βλ. Δοντά 1973: 86 και 116). Οι Συρρακιώτες δεν μπόρεσαν να ξεπεράσουν την ιδεολογική τους προσήλωση στους Ρώσους, οι οποίοι εξέφραζαν το ομόδοξο στρατόπεδο. Ο Καραμάνης εξύβριζε τους ετεροδόξους, παρόλο που μια τέτοια στάση απέβαινε σε βάρος του επιχειρηματικού του συμφέροντος, που του επέβαλλε να πουλά μάλλινες κάπες σε οποιονδήποτε αγοραστή. Πρόκειται για συμπεριφορά που χαρακτηρίζει και άλλους καποτάδες, οι οποίοι έχαναν έτσι την ευκαιρία να συσσωρεύσουν κεφάλαια και να αναπτύξουν τις επιχειρήσεις τους. Αυτό που κυριαρχεί είναι η συνειδηση του υποταγμένου στον Οθωμανό, η ταύτιση των ετεροδόξων μουσουλμάνων με τον κατακτητή του τόπου τους, στο μέτρο που η καταστροφή του χωριού τους το 1821 δεν απέχει πολύ χρονικά. Οι εικόνες είναι πρόσφατες και τα συναισθήματα έντονα.²²

Πέρα από αυτό, αναδεικνύεται και η σημασία της Επτανήσου για τα συρρακιώτικα εργαστήρια.²³ Στη Ζάκυνθο,²⁴ την Κεφαλονιά²⁵ και την Κέρκυρα υπήρχαν αρκετοί Συρρακιώτες.

Ως προς τις άλλες περιοχές, είναι αξιοπαρατήρητο ότι στη Ρουμανία-Βλαχία δεν αναφέρονται εργαστήρια. Οι μνείες για όσους βρέθηκαν εκεί είναι πολύ σύντομες και συνοδεύονται από χαρακτηρισμούς όπως «Άσωτος εν Βλαχία» (σ. 3), «ακατάστατος εις Ρουμανίαν» (σ. 15), «αγνοούμενος εν Ρουμανία» (σ. 40), «ζει εν Ρουμανία» (σ. 33). Στη Ρουμανία και τη Ρωσία χάνονται τα ίχνη μιας παλιάς συρρακιώτικης οικογένειας, των Κοϊμτζέων. Λεπτομέρειες για επιχειρηματικές δραστηριότητες στην περιοχή αυτή μας δίνει ο Μπούτικος σχολιάζοντας την τύχη της οικογένειας Παπαστεφάνου, για την οποία πιστεύει ότι είναι κλάδος τους. Ο Ιωάννης «μετήρχετο τέχνην την χρυσοχοϊκήν εν Βλαχία όπου εγνωρίσθη με τον Ρήγαν κατά τα τέλη του παρελθόντος αιώνας. Και όταν συνελήφθη ο Ρήγας εν Τεργέστη είχαν ταξιδεύσει ομού και διά τον φόβον των Ιουδαίων ο Ιωάννης ήλθεν εις Συρράκον και απέθανεν προ της επαναστάσεως αφήσας υιόν τον Γεώργιον, ο οποίος μετήρχετο και αυτός την ιδίαν τέχνην εγκατασταθείς οικογενειακώς εις Ζάκυνθον» (σ. 40).

Η οικογένεια αυτή μας πληροφορεί για την άσκηση της χρυσοχοϊκής

22. Φαίνεται ότι η στάση τους οφειλεται και στην πρόσφατη κίνηση για εξισλαμισμό και ίδρυση τζαμιού που επιχειρήθηκε χωρίς επιτυχία «από τους δικούρους της αιμαίας Κωνσταντίνο και Γεώργιο, υιούς Ιωάννου Καρτσούκη». Συνεχίζει ο Μπούτικος: «Κατά το 1833 ένεκα της περιφρονήσεως ην ελάμβανον παρά των τότε καλών μας πατριωτών, εσημάτισαν την διαβολικήν ιδέαν και προς εκδίκησιν των περιφρονούντων αυτούς και προς καταστροφήν της πατρίδος μας, απεφάσισαν να σχηματισθή ο ποσός των 7 διά να έχουσι το ιερόν δικαίωμα να κάμνωσι και το τζαμί των». Για να επιτύχουν το στόχο τους πλησίασαν «τους δύο λαγουδέους Κώστα και Δήμον, διέβαλον και τον ανόητον Απόστολον Κουκούλην και τον φύσει δειλόν Γεώργιον Μακροδήμαν». Η προσπάθειά τους διήρκεσε δύο έτη, αλλά «ενώ είχαν πρόχειρον τον εξομοσιούντα τότε Γκιάταν ή Κουτρούμπαν Ιωάννη, αλλ' ως φαίνεται μεταμελήθησαν Μακροδήμας και Κουκούλης και ούτως εματαιώθη ο σκοπός» (σ. 30).

23. Τα Επτάνησα και η Ιταλία αναφέρονται ως κύριοι προορισμοί μετά την εξέγερση του 1821 από τον Ι. Λαμπριδί (1888: 65).

24. «Βασταρούχας Γεώργιος Δημ., ζει εν Ζακύνθο τιμών την πατρίδα μας», ενώ ο αδελφός του Κωνσταντίνος βρίσκεται στην Πάργα (σ. 12).

25. Εκεί μετακινήθηκε ο Γκόλφης Γεώργιος, που έκανε φόνο, φυλακίστηκε στην Κέρκυρα, δολαφτέυσε και εγκαταστάθηκε στην Πρέβεζα (σ. 20).

από Συρρακιώτες, άλλωστε χρυσοχόοι ήταν και τα αδέρφια Ζαμάνης Δημήτριος και Ιωάννης, υιοί Γιάκα (σ. 25).

Πέρα από αυτούς τους χώρους, οι Συρρακιώτες μετακινήθηκαν και στην Αλεξάνδρεια,²⁶ όπου ένας από τους τρεις γιους της παραπάνω οικογένειας «ευδοκίμησεν εις το εμπόριον τυριού» (σ. 3). Ο Μπούτικος αναφέρεται επίσης στους Κασβογιανναίους («κακώς έχοντες», σ. 12), τον Βετούλια Κωνστ. Γεωργ. («επνίγη εις τον Νείλον εν Αλεξανδρεία τω 1864», σ. 12) και τον Κουνάβη Ιωάννη («άσωτος απέθανεν εις Αίγυπτον άνευ προκοπής», σ. 40). Ούτε και για την περιοχή αυτή μας δίνονται περισσότερες πληροφορίες.

Η μετακίνηση στο εσωτερικό της Ηπείρου είναι γνωστή, γι' αυτό και ο Μπούτικος δεν κάνει εκτενή αναφορά. Στέκεται σε συγκεκριμένα παραδείγματα εμπορευματικών δραστηριοτήτων στα αστικά κέντρα και σε επεισόδια που αφορούν τους κτηνοτρόφους, πράγμα που επιτρέπει να διαφανεί η αντιπάθειά του προς αυτούς: «Κασβογιάννης Ευάγγελος. Εκ τούτου έχομεν το βαρυσήματον λόγιον εις τας εκάστοτε λαβούσας συγχύσεις και λογοτριβάς μεταξύ του αγρίου στοιχείου των ποιμένων ότι ευκολώτερον θα απαλλαχθώμεν από τον κατακτητήν και ουχί από την σπείραν των ποιμένων» (σ. 34). Ακόμη, αναφερόμενος στους Αυδικαίους, παρετυμολογεί το επίθετο υποστηρίζοντας ότι προέρχεται από επιμιξία με κάποιον Αβδή στον κάμπο της Άρτας, όπου ξεχείμαζαν οι κτηνοτρόφοι, και συμπεραίνει ότι «τοιαύτα οπωρικά μάς εκόμισαν οι ποιμένες μας εκ των χειμαδιών των» (σ. 2).

Ως παραδείγματα επιχειρηματιών στα Γιάννενα αναφέρει τον Δημ. Κρυστάλλη, «τον πρώτον έμπορον» (σ. 27) και τον Δημ. Βασταρούχα, ο οποίος αγόρασε το ομώνυμο χάνι (σ. 11), καθώς και τον Κων. Αναμίχα, ο οποίος «μετά την καταστροφήν μετέβη εις Ιωάννινα και επεδόθη εις τον κερδών Ερμύ από τα 1830 μέχρι τα 1847. Ο Αναμίχας ανηψώθη εις το κατακόρυφον της δόξης. Δεν είχε ουδένα εφάμιλλον εις την πόλιν ταύτην. Είχεν σχετισθεί μετά της Εσπερίας και ιδίως μετά της Νεαπόλεως και είχεν το παλαιότερον εμπόριον, το χρυσίον ή χρυσογαϊτάνια» (σ. 4).

Ο Αναμίχας είναι η πιο χαρακτηριστική περίπτωση Συρρακιώτη που μετακινήθηκε στο χώρο της Ηπείρου και παρ' όλα αυτά κατάφερε να οργανώσει μια επιχείρηση με ευρωπαϊκές διασυνδέσεις. Είναι το αποτέλεσμα της καταστροφής του Συρράκου, που έδωσε την ευκαιρία σε ένα λαμπρό μυαλό να αναπτύξει την επιχειρηματική του δραστηριότητα σε μεγαλύτερη κλίμακα: «Προ του '21 είχαν οι Αναμιχαίοι τα πρόβατα και το εργαστήριόν των και φούρνον εις την εν μεσοχωρίω οικίαν του Χρ. Γ. Τζιόκου».

Από την άλλη μεριά, ο Βαγγέλης Βαγγέλης, «συνδεθείς με τον Τζιόκον Χρ. περί τα 1865 εσχημάτισεν το μεγαλύτερο εμπόριο» στην Πρέβεζα, που προσέλκυσε πολλούς Συρρακιώτες (σ. 7).

Από τις βιογραφίες του Μπούτικου προκύπτει ότι η εμπορευματική δραστηριότητα των Συρρακιωτών έχει κυρίως δυτικό προσανατολισμό (δυτική Ήπειρος, Επτάνησα, Ιταλία, Μάλτα). Ωστόσο παρατηρείται μετακίνηση και προς ανατολάς, πέραν της Πίνδου, αλλά δεν κατέχει σπουδαία θέση στη συλλογική μνήμη των Συρρακιωτών. Περιοχές που προτιμούν οι μετακινούμενοι είναι η Λαμία, η Λιβαδειά και η Θήβα. Η οικογένεια Κατσογιάννη ή Κοντογιάννη εγκατέλειψε το Συρράκο το 1821 και «εγκατεστάθη εις Λαμίαν το πρώτον ως κατοτάδες ή ραφτάδες. Κατόπιν επεδόθησαν εις το ζωεμπόριον» (σ. 32). Στη Λιβαδειά²⁷ μετακινήθηκε ο Χρήστος Βάγκος (σ. 10)²⁸ το 1854 και στη Θήβα ο Σπυρίδων Βασιώτης, «απομακρυνθείς τω 1859 της πατρίδος» (σ. 13).

26. Η Αίγυπτος ήταν μεταναστευτικός προορισμός των Ηπειρωτών (βλ. Αυδίκος 1993: 46).

27. Εκεί μετανάστευσαν απόγονοι όσων ενεπλάκησαν στην κίνηση για εξισλαμισμό, όπως οι Καροτούκης και Κουκούλης (σ. 30, 33).

28. Ακόμη, ο «Ζαμάνης Κων., υιός Θεοδ. το πρώτον κατοτάς εις Λιβαδειαν της Ελλάδος κατόπιν βαρυνθείς την τέχνην ήρχησεν την τέχνην του κομπογιαννίτου εις την Θεσσαλίαν» (σ. 25).

29. Ο Κακοσμήμος ή και Τουρκοσμήμος «είχεν ως επιτήδευμα τον αρματολικόν και ληστρικόν βίον» στα Τζουμερκοχώρια, όπου τραγουδιούνται τα τρόπαιά του (σ. 27).

Σε αυτές τις περιοχές μετακινήθηκαν κάποιοι και για ληστρική δράση,²⁹ ενώ άλλοι μετεξελίχθηκαν μετά την εγκατάλειψη του Συρράκου το 1821: «*Αρβανίτης Αθανάσιος. Εκ της οικογενείας ταύτης κατήγοντο και οι διαβόητοι λήσταρχοι Τάκος και Χρήστος Αρβανιταίοι, οι ήρωες του Ωρωπού. Οι γονείς των, ως φαίνεται, θα εγκατεστάθησαν μετα το '21 εις τα χωριά των Θηβών, όπου εγεννήθησαν και ανετράφησαν. Ελάλουν και εφύλαξαν και το ιδίωμα της γλώσσης μας, διότι πριν επιδοθώσιν εις τον ληστρικόν βίον, υπηρέτησαν εις τον Πανταζή Μούξιον εις Θήβας*» (σ. 5).

Ένας άλλος, τέλος, λόγος για έξοδο των Συρρακιωτών από το χωριό τους ήταν η συμμετοχή στην επαναστατική δράση: στο Μεσολόγγι π.χ. ήταν ο «*Βαρλῆγκας Χρήστος. Ούτος ευρεθείς κατά την περίφημον πολιορκίαν Μεσολογγίου εσώθη και έμεινε εκεί*» (σ. 10). Στο σώμα του Καραϊσκάκη ο «*Γάτσιος Ζήκας/Πανταζής. Ούτος ήτον ο πρωτοπαλήκαρος του Καραϊσκάκη εν ταις πρώταις μάχαις εν Κομποτιώ και αλλαχού. Δεν ηθέλησεν όμως να τον ακολουθήση εις όλον το στάσιον. Ήλθεν εις πατρίδα και απέθανεν φτωχός αγωγιάτης κατά τα '60*» (σ. 15).

Συμπερασματικά, η κινητικότητα των Συρρακιωτών αναπτύσσεται στη βάση συγκεκριμένων γεωγραφικών, χρονικών και οικονομικών συντεταγμένων. Η Πίνδος λειτουργεί ως ένα τείχος που, αντί να αποτρέπει, ευνοεί την προς δυσμάς κατεύθυνση. Πολλοί λίγοι είναι εκείνοι που επιλέγουν την ανατολική Ελλάδα. Αφορμή γι' αυτό στάθηκε η εξέγερση του 1821. Πάντως δεν μαρτυρείται σημαντική εμπορευματική δραστηριότητα, ούτε αναφέρονται οικογένειες που συσσώρευσαν πλούτο, τον οποίο θα μπορούσαν να επενδύσουν σε άλλες δραστηριότητες. Αντίθετα, υπάρχουν παραδείγματα μετασηματισμού σε ληστές ή κομπογιαννίτες.

Η πλειοψηφία των Συρρακιωτών μετακινείται δυτικά της Πίνδου: υπόλοιπη Ήπειρο, Επτάνησα, Ιταλία, Μάλτα και Ισπανία. Στην ύπαιθρο της Ηπείρου μετακινείται η κτηνοτροφία και τα κατώτερα κοινωνικά στρώματα (Άρτα, Άκτιο), ενώ στα αστικά κέντρα (κυρίως Ιωάννινα και Πρέβεζα) οι εμπορευόμενοι.

Κατά το 19ο αιώνα λοιπόν η Δυτική Μεσόγειος προσελκύει τους Συρρακιώτες κατοπάδες, δεδομένου ότι η περιοχή αυτή είναι θέατρο πολεμικών συγκρούσεων και η κάπα είναι ιδιαίτερα χρήσιμο είδος για τους στρατιώτες. Η μετακίνηση ξεκίνησε στα τέλη του 18ου αιώνα, συνεχίστηκε στις αρχές του επόμενου και κορυφώθηκε με την καταστροφή του 1821, που εξώθησε πολλούς σε έξοδο.

Η Δυτική Μεσόγειος επέτρεψε στο συρρακιώτικο εμπόριο να ανθήσει, και μέρος των κερδών επέστρεψε στο Συρράκο με τη μορφή δωρεών, στο πλαίσιο επενδύσεων κύρους. Φαίνεται όμως ότι δεν μπόρεσαν, εκτός από λίγες εξαιρέσεις, να ξεφύγουν από το εμπόριο στο συγκεκριμένο είδος. Αυτό οφείλεται και στις ενδοσυρρακιώτικες συγκρούσεις, αλλά και την αδυναμία να συμπεριφερθούν ως έμποροι και μόνο, όπως υπογραμμίζουν τα επεισόδια στον Κριμαϊκό Πόλεμο.

Πάντως η μετακίνηση στη Δυτική Μεσόγειο είναι φαινόμενο του 19ου αιώνα. Η κατοική εισέρχεται έτσι και αλλιώς σε κρίση, και οι Συρρακιώτες κατευθύνονται στα ελλαδικά αστικά κέντρα, ενώ οι κτηνοτρόφοι συνεχίζουν ως και τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο να πηγαиноέρχονται στα βοσκοτόπια της Λάμαρης, του Ακτίου και της Άρτας, πριν πάρουν την απόφαση να εγκατασταθούν μόνιμα στις περιοχές αυτές.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Αραβαντινός, Σ. Π. (1895) *Ιστορία του Αλή Πασά του Τεπελενλή*, Αθήνα: Πύρρος (φωτοτυπική ανατύπωση 1979).
- Ασδραχάς, Σ. (1988), «Η ελληνική οικονομία στον 18ο αιώνα. Οι μηχανισμοί», στο του ιδίου, *Ελληνική κοινωνία και οικονομία*, Αθήνα: Ερμής, σ. 9-12.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (2000), *Πρέβεζα 1945-1990. Όψεις της μεταβολής μιας επαρχιακής πόλης*, Δήμος Πρέβεζας.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (1992), «Η κοινότητα στον αστικό χώρο: αντιστάσεις και λειτουργίες των Συρρακιωτών της Πρέβεζας», *Πρακτικά επιστημονικής ημερίδας «Η ελληνική κοινότητα. Δωδώνη» (Μέρος Γ', επιστημονική επιτηρίδα του Τμήματος ΦΠΨ της Φιλοσοφικής Σχολής Πανεπιστημίου Ιωαννίνων)*, Ιωάννινα, σ. 49-70.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (1995), «Διαθήκη Ν. Κομεμένου ένα περίγραμμα νοοτροπιών και αντιλήψεων της εποχής», στο *Νικόλαος Κομεμένος: ένας ριζοσπάστης λόγιος του 19ου αιώνα*, *Πρακτικά επιστημονικού συμποσίου (Πρέβεζα, 3-4 Σεπτεμβρίου 1994)*, Πρέβεζα: Εκδ. Δήμου Πρέβεζας, σ. 37-45.
- Αυδίκος, Ε. Γ. (2002), *Χάλασε το χωριό μας χάλασε. Ιστορίες περί ακμής και πτώσης στη Λευκίμη Έβρου*, Αλεξανδρούπολη: Πολύκεντρο Δήμου Τυχερού.
- Βαν Μπούσχοτεν, Ρ. (1997), *Ανάποδα χρόνια. Συλλογική μνήμη και ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Βέιν, Π. (1993), *Ο ελληνικός ενεργητισμός*, Αθήνα: Ζαχαρόπουλος.
- Bourdieu, P. (1972), *Esquisse d'une théorie de la pratique*, Paris: Droz.
- Bourdieu, P. (2002), *Η διάκριση. Κοινωνική κριτική της καλαισθητικής κρίσης*, μτφρ. Κική Καψαμπέλη, Αθήνα: Πατάκης.
- Δήμας, Η. Σ. (1989), *Ο παραδοσιακός χορός στο Συρράκιο. Λαογραφική και ανθρωπολογική προσέγγιση*, διδακτορική διατριβή, Πανεπιστήμιο Ιωαννίνων.
- Δοντά, Δ. (1973), *Η Ελλάδα και οι Δυνάμεις κατά τον Κοιμημαϊκόν Πόλεμον*, Θεσσαλονίκη: Ίδρυμα Μελετών Χερσονήσου του Αίμου.
- Herzfeld, M. (1991), *A Place in History. Social and Monumental Time in a Cretan Time*, Princeton, N.J.: Princeton University Press.
- Herzfeld, M. (1998), *Η ανθρωπολογία μέσα από τον καθρέφτη*, μτφρ. Ράνια Αστρονιάκη, Αθήνα: Αλεξάνδρεια.
- Καρακασίδου, Α. (2000), *Μακεδονικές ιστορίες και πάθη, 1870-1990*, μτφρ. Ε. Αστερίου, Αθήνα: Οδυσσέας.
- Καρατζένης, Δ. (1988), *Επανάστασις και καταστροφή Καλαρρυτών-Συρράκου*, Ιωάννινα: Εταιρεία Ηπειρωτικών Μελετών.
- Κατσαορδή-Hering, Ό. (1986), *Η ελληνική παροιμία της Τεργέστης*, Αθήνα: Πανεπιστήμιο Αθηνών / Βιβλιοθήκη Σ. Σαριπόλου.
- Κατσουγιάννης, Τ. (1964), *Περί των Βλάχων των ελληνικών χωρών*, τόμ. Α', Θεσσαλονίκη: Δημοσιεύματα της Εταιρείας Μακεδονικών Σπουδών.
- Καυταντζόγλου, Ρ. Α. (1997), *Συγγένεια και οργάνωση του οικιακού χώρου. Συρράκιο 1898-1930*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.
- Κεραμόπουλος, Α. Δ. (1939), *Τι είναι οι Κουτσόβλαχοι*, εν Αθήναις.
- Λαμπριδής, Ι. (1888), «Μαλακασιακά», *Ηπειρωτικά Μελετήματα*, 5: 7-70.
- Leake, W. M. (1835), *Travels in Northern Greece*, London (φωτ. ανατύπωση Amsterdam 1964), σ. 272.
- Μπενβενίστε, Ρ. (1999), «Ταξιδιωτική αφήγηση, μνήμη και ιστορία. Εβραίοι ταξιδιώτες τον Μεσαίωνα», στο Μπενβενίστε, Ρ., Παραδέλλης, Θ. (επιμ.), *Διαδρομές και τόποι της μνήμης. Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις*, Αθήνα: Αλεξάνδρεια, σ. 127-154.
- Papaïlias, P. C. (2001), *Genres of Recollection: History, Testimony and Archive in Contemporary Greece*, διδακτορική διατριβή, University of Michigan.
- Ρόκου, Β. (1983), *Συμβολή στη μελέτη της κοινωνίας του κτηνοτροφικού χωριού, διδακτορική διατριβή*, Γιάννενα.
- Ρόκου, Β. (1994), *Η υφαντική οικιακή βιοτεχνία. Μέτσοβο 18ος-19ος αι.*, Αθήνα.
- Stoianovich, T. (1979), «Ο κατακτητής ορθόδοξος Βαλκάνιος έμπορος», μτφρ. Ντόρα Μαμαρέλη, στο Ασδραχάς, Σ. (επιμ.), *Η οικονομική δομή των βαλκανικών χωρών*, Αθήνα: Μέλισσα, σ. 287-345.
- Svoronos, N. (1956), *Le commerce de Salonique au XVIIIe s.*, Paris: PUF.
- Thompson, E. P. (1978), *The Poverty of Theory and Other Essays*, London: Merlin Press.
- Weigand, G. (2001), *Οι Αρωματίνοι (Βλάχοι)*, τόμ. Α': «Ο χώρος και οι άνθρωποι», μτφρ. Thede Kahl, Θεσσαλονίκη: Εκδ. Αδελφών Κυριακίδη.
- Ψυχογιός, Δ. Κ. (1987), *Προϊκές, φόροι, σταφίδα και ψωμί. Οικονομία και οικογένεια στην αγροτική Ελλάδα του 19ου αιώνα*, Αθήνα: Εθνικό Κέντρο Κοινωνικών Ερευνών.

Η «ΑΓΡΟΤΙΚΗ ΕΞΟΔΟΣ» ΣΤΟ ΝΟΜΟ ΙΩΑΝΝΙΝΩΝ: ΣΤΑΤΙΣΤΙΚΟ ΕΝΝΟΙΟΛΟΓΗΜΑ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΟΛΟΓΙΚΗ ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΗ (1961-1991)¹

Στάθης Δαμιανάκος

ΠΕΡΙΛΗΨΗ

Σε πείσμα των καταναγκασμών της βιομηχανικής κοινωνίας και των στατιστικών διαπιστώσεων, τα χωριά της Ηπείρου αρνούνται να πεθάνουν. Αυτή η διπλή πρόκληση, κοινωνική και επιστημολογική συγχρόνως απέναντι στην κυρίαρχη λογική, εξηγείται χάρη στο φαινόμενο της επίσης διπλής ένταξης ενός σημαντικού τμήματος του πληθυσμού στην κοινωνία του χωριού και την κοινωνία της πόλης. Όποιες και αν είναι οι ιδιαιτερότητες της δημογραφικής ιστορίας μιας τοπικής κοινωνίας και η κρισιμότητα της φαινομενικής πληθυσμιακής αποψίλωσής της, το εν λόγω φαινόμενο επικαθορίζει άμεσα το παιχνίδι της τοπικής κοινωνικής αναπαραγωγής και τροποποιεί την εικόνα της δημογραφικής ερήμωσης που παρουσιάζουν οι στατιστικές καταμετρήσεις. Ο «χαμένος» έτσι πληθυσμός του χωριού ξαναβρίσκεται στο εσωτερικό μιας no man's land στατιστικής ζώνης, όπου ο διαχωρισμός αστικός/αγροτικός χώρος δεν έχει νόημα και όπου ο ορισμός του «πραγματικού πληθυσμού» ενός οικισμού έχει ανάγκη αναθεώρησης.

"Rural Exodus" in Ioannina Prefecture: Statistical Arguments vs. Sociological Observation (1961-1991)

Stathis Damianakos

ABSTRACT

Despite trends towards the abandonment of rural areas precipitated by modern society and displayed by statistics, Epirot villages refuse to die. This double challenge, both socio-demographic and epistemological, to the dominant logic can be situated in a broader phenomenon of dual social and spatial affiliation of rural migrants, which has been increasingly prominent over the past decades. This phenomenon clearly determines the social reproduction of the village and contributes to altering the picture of rural desertification given by standard statistical research, irrespective of the particular demographic history of the place or its apparent serious depopulation. The village population, lost through a movement most often termed 'rural exodus', finds itself in a statistical no man's land where the urban/rural cleavage loses meaning and where the definition of the 'population' of an agglomeration needs to be revised.

1. Η έρευνα στο Νομό Ιωαννίνων, ένα μέρος των αποτελεσμάτων της οποίας παρουσιάζουμε εδώ, εγγράφεται σε μια ευρύτερη εργασία που στοχεύει να ελέγξει, σε διευρυμένο τοπικό πλαίσιο (περιφερειακό και εθνικό), και με τη βοήθεια ποσοτικών δεδομένων, διάφορες παρατηρήσεις που σημειώσαμε κατά τη διάρκεια επιτόπιων ερευνών. Σε μια πρώτη μορφή το παρόν κείμενο παρουσιάστηκε γαλλικά και περιλήφθηκε επίσης στο πρόσφατο βιβλίο του γράφοντος για τον Έλληνα αγρότη (βλ. Damianakos 2001a και Δαμιανάκος 2002). Η δεύτερη φάση της παραπάνω ευρύτερης εργασίας επεκτείνει την ανάλυση στο σύνολο των 5560 κοινοτήτων και 361 δήμων που αριθμούσε η χώρα πριν την πρόσφατη διοικητική μεταρρύθμιση. Αυτό το τμήμα της έρευνας, σε εθνικό επίπεδο, αποτελεί μέρος του γαλλοελληνικού σχεδίου «Οι δυναμικές του ελληνικού χώρου από τη δεκαετία του '60 μέχρι τη δεκαετία του '90», που πραγματοποιήθηκε σε συνεργασία με την UMR «Louest» (G. Burgel) και του οποίου ο στόχος ήταν η πραγματοποίηση ενός συνθετικού έργου πάνω στις μεγάλες δημογραφικές, κοινωνικές και εδαφικές μεταβολές που παρατηρούνται στην Ελλάδα κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου (βλ. Damianakos 2001b). Θα ήθελα να εκφράσω εδώ τις θερμές ευχαριστίες μου προς τους S. Mohammad Barar και Marie-Claude Herrero (Université de Nanterre) για την πληροφορική και χαρτογραφική αρωγή τους, καθώς και προς την Έρση Ζακοπούλου (ΕΚΚΕ Αθηνών) για τη βοήθειά της ως προς την τεκμηρίωση.

«... συχνά μία και η αυτή οικογένεια ανέδειξε ένα γεωργόν, ένα επίσκοπον, ένα αρχηγόν της χωροφυλακής και ένα τέλος ληστήν εξ ίσου ένδοξον».

K. Δ. ΚΑΡΑΒΙΔΑΣ, *Αγροτικά*, 1931, σ. 586

Η πιο πάνω φράση του μεγάλου Έλληνα αγροτολόγου συνοψίζει με τον πιο παραστατικό τρόπο τον έντονα υβριδικό χαρακτήρα της ελληνικής αγροτικής οικογένειας, τη δυσχέρεια κατονομασίας, ταξινόμησης και μέτρησης του αγροτικού νοικοκυριού (και κατά συνέπεια του αγροτικού πληθυσμού) σύμφωνα με τις τρέχουσες εννοιολογικές κατηγορίες: καθεστώς κοινωνικοοικονομικής ένταξης, προέλευση των οικονομικών πόρων, κοινωνική και τοπική συμμετοχή. Η μεγάλη κοινωνική κινητικότητα (ενδο και δια-γενεακή) του Έλληνα αγρότη, μας εξηγεί ο Κ. Δ. Καραβίδας, η εξίσου μεγάλη γεωγραφική κινητικότητα που τον διακρίνει, καθώς και τα διαφορετικής προέλευσης εισοδήματα που συγχωνεύονται όλα μέσα στον ίδιο οικογενειακό προϋπολογισμό, αχρηστεύουν στην περίπτωση του τον εν χρήσει στις δυτικοευρωπαϊκές κοινωνίες διαχωρισμό αγροτικός / αστικός. Ο ίδιος ο χαρακτηρισμός «χωρικός» απορρίπτεται και υποκαθίσταται από τον όρο «αστοχωρικός».

Παρά τις θεαματικές αναστατώσεις που γνωρίζει η ελληνική αγροτική κοινωνία από τον τελευταίο πόλεμο και μετά, η διατύπωση του Κ. Δ. Καραβίδα θα μπορούσε, τηρουμένων των αναλογιών, να εφαρμοστεί και στο σημερινό αγροτικό νοικοκυριό: επειδή η κλίση των αγροτόπαιδων προς την εκκλησιαστική, στρατιωτική ή ληστρική σταδιοδρομία έχει σήμερα μάλλον υποχωρήσει, δεν έχουμε παρά να αντικαταστήσουμε τον «επίσκοπον» με έναν «πτυχιούχο πανεπιστημίου ή άλλης ανώτατης σχολής» (έστω και αν ο μεταγενέστερος επαγγελματικός προσανατολισμός δεν είναι πάντα σύμφωνος με τις σπουδές, οι Έλληνες αγρότες επιμένουν, πρώτοι στη σειρά από όλους τους Ευρωπαίους αγρότες, να στέλνουν τα παιδιά τους στο πανεπιστήμιο), τον «αρχηγόν της χωροφυλακής» με ένα «δημόσιο υπάλληλο» (η παροιμιώδης υπερτροφία της ελληνικής διοίκησης οφείλεται κυρίως στο πελατειακό σύστημα που κυριαρχεί στον αγροτικό κόσμο) και τον «ληστήν» με έναν πρώην «προσωρινό μετανάστη» στη Γερμανία ή το Βέλγιο. Θα επιβεβαιωθεί έτσι ότι σήμερα, όπως και κατά το μεσοπόλεμο, το αγροτικό νοικοκυριό έχει έντονα συνθετικό χαρακτήρα.

Πολλές επιτόπιες έρευνες που πραγματοποιήθηκαν στην αγροτική Ελλάδα κατά την τελευταία τριακονταετία από κοινωνιολόγους, γεωγράφους ή ανθρωπολόγους απέδειξαν, πέρα από κάθε αμφιβολία, αυτή την ιδιαιτερότητα του Έλληνα αγρότη σε σύγκριση με τον Δυτικοευρωπαίο ομολόγο του, φέρνοντας στο φως τον ετερόκλητο χαρακτήρα των δραστηριοτήτων του (τόσο σε ατομικό όσο και σε οικογενειακό επίπεδο), καθώς και το αδιάκοπο πηγαινέλα ανάμεσα στην πόλη και το χωριό. Τα ιδιαίτερα αυτά χαρακτηριστικά συσκοτίζουν την κοινωνική ή τοπική ένταξή του και καθιστούν αβέβαια ορισμένα, στοιχειώδη εκ πρώτης όψης, εγχειρήματα, όπως ο υπολογισμός του αριθμού των κατοίκων μιας τοπικής κοινωνίας, οι διακυμάνσεις του αριθμού αυτού μέσα στο χρόνο ή η εκτίμηση της αγροτικής εξόδου. Ας σταθούμε μόνο στη δημογραφική όψη του φαινομένου: πώς είναι δυνατό να προσδιορίσουμε τον αριθμό των κατοίκων ενός χωριού όταν ξέρουμε ότι ο «νόμιμος» πληθυσμός του (κάτοικοι εγγεγραμμένοι στο μητρώο της κοινότητας) είναι πολλαπλάσιος του «απογραφέντος» από την Εθνική Στατιστική Υπηρεσία πληθυσμού (όταν μάλιστα στον «απογραφέντα» πληθυσμό προστίθεται ένας κυμαινόμενος αριθμός ντόπιων που συρρέουν στο χωριό την ημέρα της απογραφής για να απο-

γραφούν επιτόπου); Όταν ξέρουμε, επίσης, ότι ο «υπαρκτός» πληθυσμός του χωριού κυμαίνεται ανάμεσα σε αυτούς τους δύο ακραίους αριθμούς, ανάλογα με τις ιδιαίτερες κάθε φορά τοπικές συνθήκες; Δεν έχουμε να κάνουμε απλά και μόνο με «διπλή κατοικία» ή «δευτερεύουσα κατοικία» που προορίζεται για τις διακοπές και τα Σαββατοκύριακα. Η αβεβαιότητα ως προς την ταξινόμηση (αστική ή αγροτική) αυτού του ρευστού τμήματος του πληθυσμού οφείλεται στην πραγματική ισοδυναμία ανάμεσα σε δύο χώρους κοινωνικής και τοπικής ένταξης, ισοδυναμία που παραπέμπει στο σύνολο των συνθηκών κοινωνικής ύπαρξης του ατόμου: οικονομικές δραστηριότητες, πολιτικές σχέσεις, κοινωνικοπολιτισμικές ταυτότητες.

Ας πάρουμε το παράδειγμα ενός μικρεμπόρου ο οποίος εδώ και μια τριακονταετία είναι εγκατεστημένος μαζί με τη γυναίκα και τα παιδιά του σε ένα μεγάλο πολεοδομικό συγκρότημα ή στην πρωτεύουσα του νομού από όπου κατάγεται. Επισκέπτεται πολλές φορές το χωριό όπου γεννήθηκε (είναι ιδιοκτήτης –εξ αδιαιρέτου– μιας οικίας και μερικτών αγροτεμαχίων) άλλοτε για να εργαστεί, με τη βοήθεια του γιου του, στην «τουριστική επιχείρηση» που θέτει σε λειτουργία κάθε καλοκαίρι, άλλοτε για να δώσει κι αυτός ένα χεράκι στην οικογενειακή αγροτική εκμετάλλευση, την οποία διαχειρίζεται ο μεγαλύτερος αδελφός του, άλλοτε για να λάβει μέρος στα σημαντικά γεγονότα που σηματοδοτούν την κοινωνική ζωή του χωριού: βουλευτικές ή δημοτικές εκλογές, ανανέωση του διοικητικού συμβουλίου του τοπικού πολιτισμικού συλλόγου, μεγάλες ημερολογιακές εορτές, γάμοι, βαφτίσια ή κηδείες των συγγενών που έμειναν στο χωριό. Ας προσθέσουμε ότι αυτή η διαμονή διαρκεί συνολικά τέσσερις ή πέντε μήνες το χρόνο και ότι το ετήσιο εισόδημα που πραγματοποιεί στο χωριό πολλές φορές ξεπερνά όσα κερδίζει από τις δραστηριότητές του στην πόλη. Έτσι, δεν θα είναι δύσκολο να καταλάβουμε ότι χρειάζεται μεγάλη δόση αυθαιρεσίας για να θεωρηθεί αυτός ο μικρέμπορος ως κάτοικος είτε του χωριού είτε της πόλης, με κριτήριο τότε τον τόπο της «κύριας εργασίας» του, τότε το χρονικό διάστημα παραμονής του στο χωριό ή την πόλη. Και όμως, πολλές δημογραφικές αναλύσεις, εθνικές ή περιφερειακές, στηρίζονται στα στοιχεία των ανά δεκαετία απογραφών για να προτείνουν ταξινομήσεις ανάμεσα σε «αγροτικούς», «ημιαστικούς» και «αστικούς» πληθυσμούς, να διαμορφώσουν τις καμπύλες εξέλιξης του αγροτικού πληθυσμού ή να αποτιμήσουν τα ποσοστά της αγροτικής εξόδου ως προς τον τάδε ή τον δείνα νομό ή επαρχία. Ο πλασματικός χαρακτήρας αυτών των αναλύσεων (και των χαρτογραφήσεων που τις συνοδεύουν) είναι ακόμη περισσότερο προφανής αν ληφθεί υπόψη ότι το δημογραφικό βάρος αυτού του μετακινούμενου πληθυσμού είναι, όπως φαίνεται, εξαιρετικά σημαντικό: η θεαματική αύξηση του πληθυσμού των ελληνικών πόλεων μετά τη δεκαετία του '60 οφείλεται στους λεγόμενους «αστύφιλους» αγρότες, οι οποίοι διατηρούν πάντα στενούς δεσμούς με τη γενέτειρα. Οι επιτόπιες έρευνες διαψεύδουν κατηγορηματικά τη ζοφερή εικόνα της ερήμωσης που εμφανίζουν αυτές οι αναλύσεις σε ό,τι αφορά ολόκληρες περιοχές της χώρας. Αντίθετα, υπογραμμίζουν την αποφασιστική συμβολή αυτών των δεσμών στη διατήρηση, σε πλείστα όσα χωριά, μιας πραγματικής κοινωνικής, οικονομικής και πολιτισμικής ζωής.

Υπάρχει άραγε τρόπος να προσεγγίσουμε αριθμητικά τον εν λόγω πληθυσμό, να μεταφράσουμε αυτές τις μονογραφικές παρατηρήσεις (δύσκολα μετρήσιμες) σε δείκτες ικανούς να μας φωτίσουν ως προς την εμβέλεια του φαινομένου σε περιφερειακό ή εθνικό επίπεδο; Γνωρίζουμε ότι, πέρα από τα μεί-

ξονα επιστημολογικά προβλήματα που εγείρει η αντιπαράθεση των κοινωνιολογικών κατηγοριών στις στατιστικές κατηγορίες, οι τελευταίες αδυνατούν να ορίσουν κάποιες συμπεριφορές που αποκλίνουν από τα τυποποιημένα πρότυπα εν ισχύ στις μεταβιομηχανικές κοινωνίες: η πολυαπασχόληση, κατεξοχήν εκδήλωση της λεγόμενης «παράλληλης» οικονομίας, μένει τις περισσότερες φορές έξω από τις στατιστικές κατηγορίες. Το ίδιο και οι «προσωρινοί μετανάστες» που συρρέουν κατά την τελευταία δεκαετία στην Ελλάδα για να εργαστούν στη «μαύρη αγορά εργασίας» στην ύπαιθρο ή τα αστικά κέντρα. Σε ό,τι αφορά τις προσωρινές μετακινήσεις ή τη διπλή ένταξη (ως προς την ταυτότητα), οι καταμετρήσεις πληθυσμού αγνοούν κατά κανόνα τα φαινόμενα αυτά.

Υπό αυτές τις συνθήκες, ο μόνος τρόπος για να εκτιμήσουμε το εύρος και την κατανομή αυτού του φαινομένου μέσα στο χώρο είναι η έμμεση οδός, η χρήση δεικτών υποκατάστασης. Η Ε. Ζακοπούλου (2000) προσφεύγει σε ένα δείκτη αυτής της τάξεως (το «νόμιμο πληθυσμό») προκειμένου να μελετήσει τους δεσμούς που διατηρούν οι μετανάστες αγρότες του Νομού Ιωαννίνων με το χωριό από όπου κατάγονται. Η κατανομή των αποκλίσεων κατά επαρχίες και κοινότητες που διαπιστώθηκαν ως προς τον απογραφέντα πληθυσμό αποκαλύπτει χαρακτηριστικές ανισομέρειες. Ο συσχετισμός της εξάλλου με άλλα κοινωνικο-δημογραφικά χαρακτηριστικά φέρνει στην επιφάνεια κυρίαρχες τάσεις που επαληθεύονται και από τις επιτόπιες αναλύσεις σε κοινοτικό επίπεδο. Ωστόσο, παρά το γεγονός ότι ο δείκτης «νόμιμος πληθυσμός» είναι επαρκώς αξιόπιστος ως προς την αποτίμηση των δεσμών ταυτότητας (ιδεολογικών ή συναισθηματικών) που συνδέουν τον εκπατρισμένο με τη γενέτειρά του, δεν παύει να είναι αόριστος ως προς την πραγματική συμπεριφορά και ένταξη αυτού του πληθυσμού: το γεγονός ότι ο ενδιαφερόμενος παραλείπει να μεταφέρει τα πολιτικά του δικαιώματα από το χωριό στην πόλη, ακόμη και πολλές δεκαετίες μετά την αναχώρησή του, θα μπορούσε ίσως να ερμηνευτεί ως απλή αμέλεια, χωρίς άλλες πρακτικές συνέπειες, παρά μόνο κάποια αταξία στις σχέσεις του με τη διοίκηση (άλλωστε οι διευκολύνσεις που επιτυγχάνει κινητοποιώντας τις πελατειακές σχέσεις στο χωριό αντισταθμίζουν οπωσδήποτε αυτή την αταξία).

Πρόθεσή μας εδώ είναι να μελετήσουμε τη διπλή, κοινωνική και τοπική, ένταξη των αστύφιλων αγροτών του Νομού Ιωαννίνων μεταξύ 1961 και 1991 με αφετηρία έναν άλλο δείκτη: ο δείκτης αυτός αναφέρεται σε εκείνους που άσκησαν το δικαίωμα ψήφου στην τοπική κοινωνία, στο πλαίσιο των βουλευτικών εκλογών κατά τη διάρκεια αυτής της περιόδου. Θα δούμε ότι ο αριθμός των ψηφοφόρων που ασκούν το εκλογικό τους δικαίωμα στο χωριό είναι τις περισσότερες φορές κατά πολύ ανώτερος από τον αριθμό που εμφανίζει η απογραφή πληθυσμού της Εθνικής Στατιστικής Υπηρεσίας της Ελλάδας, ακόμη και αν δεν αφαιρεθούν οι τάξεις ηλικίας κάτω των 18 ετών, που δεν έχουν φυσικά δικαίωμα ψήφου. Όμως, αν ένας εκπατρισμένος αποφασίζει να μετακινήσει την ημέρα των εκλογών για να ψηφίσει τον «δικό του» βουλευτή, η συμπεριφορά αυτή σημαίνει κάτι περισσότερο από μια συμβολική προσήλωση στη γενέτειρα. Το νόημα μιας τέτοιας μετακίνησης εγγράφεται στο γεγονός ότι ένα σημαντικό μέρος των δραστηριοτήτων και της κοινωνικής ζωής του σχετίζεται άμεσα με τοπικά πολιτικά, κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά διακυβεύματα. Η κατανομή στο χώρο ορισμένων μεταβλητών, που συγκροτούνται με βάση αυτό το δείκτη, και η διασταύρωσή τους με άλλες δημογραφικές και γεωγραφικές μεταβλητές εμφανίζουν μια σχέση αγροτικός - αστικός που βρίσκεται πιο κοντά στις πραγματικές πληθυσμιακές εντάξεις κατά την περίοδο

αυτή απ' ό,τι η εικόνα που παρέχουν οι συνήθεις στατιστικές αναλύσεις. Επιπλέον, η χαρτογραφική αναπαράσταση επιτρέπει να ανιχνεύσουμε, ανάμεσα στις 314 κοινοτικές μονάδες του Νομού (όπως υπήρχαν πριν τη μεταρρύθμιση Καποδίστριας), σημαίνουσες τοπικές συνάψεις που παραπέμπουν σε ιστορικές ή κοινωνικοπολιτισμικές ενότητες και που παραμένουν αόρατες, αφού καλύπτονται πίσω από την αυθαίρετη διοικητική διαίρεση του Νομού Ιωαννίνων σε τέσσερις επαρχίες (Δωδώνης, Μετσόβου, Κόνιτσας και Πωγωνίου).

Αλλά το πλεονέκτημα αυτής της προσέγγισης έγκειται ιδίως στον ποιοτικό της προσανατολισμό και τη στενή αλληλουχία που υπαινίσσεται μεταξύ μονογραφικής παρατήρησης και στατιστικής μελέτης. Γι' αυτό το λόγο, και πριν φτάσουμε στην ποσοτική ανάλυση, θα επιχειρήσουμε να εκθέσουμε συνοπτικά τα κύρια αποτελέσματα των επιτόπιων ερευνών που πραγματοποιήσαμε σε τρία χωριά της Ηπείρου μεταξύ 1986 και 1990.² Πέρα από τη διαφοροποίηση των καταστάσεων και των τοπικών λογικών αναπαραγωγής που φέρουν στο φως, οι επιτόπιες αυτές έρευνες μας βοηθούν να καταλάβουμε *in concreto* με ποιον τρόπο οι αγροτικές κοινωνίες αντιμετωπίζουν τον διπλό, κοινωνικό και επιστημολογικό, καταναγκασμό που τους επιβάλλει η κυρίαρχη λογική: αφενός αρνούνται να ευθυγραμμιστούν με τη μείζονα τάση που τις ωθεί στην ερήμωση, αφετέρου αποκρούουν τις τρέχουσες στατιστικές κατηγορίες (πάνω στο τι είναι λόγου χάρη η αγροτική και αστική διάσταση ή ποιος είναι «ο πραγματικός πληθυσμός» μιας τοπικής κοινωνίας), αποδεικνύοντας ότι οι υπολογισμοί που γίνονται επ' ονόματί τους έχουν τυπικό μόνο χαρακτήρα. Όπως θα δούμε στη συνέχεια, υπάρχουν το λιγότερο τρεις τρόποι (ούτε περισσότερο ούτε λιγότερο αξιόπιστος ο ένας από τον άλλο) προκειμένου να υπολογιστεί ο πληθυσμός ενός χωριού και οι διακυμάνσεις του μέσα στο χρόνο. Η ποιοτική προσέγγιση αυτών των φαινομένων μάς παρακινεί να αναζητήσουμε αλλού το νόημα του διαχωρισμού αγροτικός / αστικός, και όχι στην οριοθέτηση των ποσοτικών κατωτάτων ορίων. Μας προτρέπει επίσης να προσπαθήσουμε να κατασκευάσουμε ένα πραγματικά θεωρητικό εννοιολόγημα, λαμβάνοντας υπόψη τις ιστορικές, τοπικές και κοινωνικοοικονομικές συνθήκες που προσιδιάζουν στους δύο κόσμους.

2. Αυτές οι έρευνες, που κράτησαν μερικά χρόνια, πραγματοποιήθηκαν στο πλαίσιο του προγράμματος ελληνογαλλικής συνεργασίας «Νέα επίσκεψη στην Ελλάδα, επιτόπιες αναλύσεις του κοινωνικού μετασχηματισμού», το οποίο κατήρτισαν από κοινού οι ερευνητές του CNRS, του ΕΚΚΕ και του Πανεπιστημίου Paris X, Nanterre. Κινητοποίησαν τέσσερις ομάδες, υπό την καθοδήγηση των G. Burgel (Πόμπια στη νότια Κρήτη), O. Guilbot και E. Σορώκου (Πειραιάς), M. Sivignon (περιφέρεια Πρέβεζας), H. Mendras και Σ. Δαμιανάκου (Ηπειρος). Για το μέρος του προγράμματος «Νέα επίσκεψη στην Ήπειρο», βλ. Δαμιανάκος κ.ά. 1997.

Σε αναζήτηση του χαμένου πληθυσμού

Τα τρία χωριά που ερευνήθηκαν διατυπώνουν διαφοροποιημένες απαντήσεις (στο οικονομικό, κοινωνικό και πολιτισμικό πεδίο) απέναντι στις προτροπές της σύνολης κοινωνίας. Το ίδιο συμβαίνει και ως προς τη δημογραφική τους συμπεριφορά. Στην Πυρσόγιαννη η ανάλυση των κυρίων δημογραφικών παραμέτρων φέρνει στην επιφάνεια πολλά παράδοξα. Το πρώτο έγκειται στην αντίθεση ανάμεσα στις από καιρό φθίνουσες δημογραφικές δομές και την έντονη –και ποικίλη– κοινωνικότητα αυτού του χωριού. Από τη δεκαετία του '60 η γοργή πτώση της γεννητικότητας και της γαμηλιότητας, η ιλιγγιώδης άνοδος της θνησιμότητας και η άκρα γήρανση της ηλικιακής δομής συνδυάζουν τα αποτελέσματά τους με τρόπο ώστε να πείθουν τον ερευνητή ως προς την επικείμενη εξαφάνιση της τοπικής κοινωνίας: το ποσοστό φυσικού πλεονάσματος του πληθυσμού, όλο και περισσότερο αρνητικό, θα έπρεπε να είχε οδηγήσει την κοινότητα σε πλήρη εξαφάνιση από εκείνη την εποχή.

Και όμως, το χωριό εξακολουθεί να είναι ζωντανό. Τι συμβαίνει λοιπόν; Από αυστηρά λογιστική άποψη, το μυστήριο διαλευκαίνεται αν συγκρίνουμε

τη φυσική κίνηση με τη μεταναστευτική. Η σύγκριση αυτή δείχνει ότι οι ολοένα αυξανόμενες παλινοστήσεις κατά την τελευταία εικοσαετία μετριάζουν ή και εξουδετερώνουν το έλλειμμα. Οι γέροντες του χωριού πεθαίνουν, αλλά άλλοι γέροντες έρχονται από τα πέρατα του κόσμου να πάρουν τη θέση τους. Εντούτοις οι γέροντες της Πυρσόγιαννης αντιπροσωπεύουν κάτι περισσότερο από μια απλή αριθμητική συμβολή στην υλική της ύπαρξη. Συνεπώς, η εξήγησή μέσω της αριθμητικής και μόνο είναι ανεπαρκής. Ιερείς του ναού, φύλακες του –συμβολικού και υλικού– τόπου σύναξης των Πυρσογιαννιτών της διασποράς, είναι ταυτόχρονα οι διαχειριστές μιας κοινοτικής ζωής που ξεπερνά κατά πολύ τα σύνορα της τοπικής κοινωνίας.

Πρόκειται εδώ για το δεύτερο κοινωνικοδημογραφικό παράδοξο αυτού του χωριού, που εγγράφεται στην αβεβαιότητα ως προς τη διαχωριστική γραμμή ανάμεσα στον «παρόντα» και τον «απόντα» πληθυσμό: μια διάκριση εντελώς αναποτελεσματική προκειμένου να εξηγηθεί η πραγματική ύπαρξη μιας τοπικής κοινωνίας, της οποίας ο ενεργός πληθυσμός μέχρι τη δεκαετία του '60 διέμενε στο χωριό μόνο τρεις ή τέσσερις μήνες το χρόνο (από τα Χριστούγεννα ως το Πάσχα), και όπου σήμερα όσοι είναι παρόντες οφείλουν την παρουσία τους στην απουσία (αυτών των ίδιων στο παρελθόν, καθώς και των συγγενών τους, τότε και σήμερα, που ενισχύουν οικονομικά το νοικοκυριό).

Επιπλέον, οι εκπατρισμένοι δεν είναι κυρίως ειπείν απόντες, αφού τους βρίσκουμε στενά δεμένους με την κοινοτική ζωή, ενώ, αντίστροφα, συναντούμε το «χωριό» στους πολλαπλούς τόπους της σημερινής τους εγκατάστασης.

Ας προσθέσουμε το παράδοξο της συνύπαρξης, ορατής στην Πυρσόγιαννη από το 1950, δύο αντίθετων δημογραφικών μοντέλων, ενός «αστικού» μοντέλου (εξαιτίας της χαμηλής γεννητικότητας, της μεγάλης θνησιμότητας, του περιορισμένου αριθμού παιδιών για κάθε ζευγάρι και της ηλικιακής δομής, η οποία, λόγω της διόγκωσης των ωρίμων ηλικιών, προσομοιάζει με εκείνη των πληθυσμών των μεγάλων πόλεων) και ενός «αγροτικού» μοντέλου (το οποίο απεικονίζει η ισχυρή ενδογαμία, διαδεδομένη ακόμα και μεταξύ των Πυρσογιαννιτών της διασποράς, και η διαιώνιση, σε ακρωτηριασμένη μορφή, της διευρυμένης εστιακής ομάδας – ανάμνηση της κατά γέννη οργάνωσης της οικογένειας). Θα καταλάβουμε έτσι χωρίς καμιά δυσκολία για ποιο λόγο στερούνται νοήματος εδώ τόσο η διχοτομία αγροτικός / αστικός, όσο και η ανάλυση της εξέλιξης του πληθυσμού σύμφωνα με τις τρέχουσες μεθόδους.

Η ανάγνωση του Πίν. 1, που αντιπαραθέτει τρεις τρόπους υπολογισμού του πληθυσμού του χωριού από το 1961, καταδεικνύει αυτές τις αβεβαιότητες, καθώς και τη διαρκή διαφορά ανάμεσα στη στατιστική και την κοινωνιολογική μέθοδο. Αν συγκρίνουμε τους αριθμούς που παρέχουν οι ανά δεκαετία απογραφές με τις δικές μας εκτιμήσεις (στηρίζονται στην αποδελτίωση των κοινοτικών μητρώων και τις προφορικές πληροφορίες, ως προς την πραγματική παρουσία ενός ατόμου για χρονικό διάστημα πάνω από τρεις μήνες το χρόνο), θα διαπιστώσουμε την ύπαρξη σημαντικών αποκλίσεων (στηλές 2 και 5). Αν για το έτος 1961 η απόκλιση είναι μάλλον ασήμαντη, η εμφάνιση από τη δεκαετία του '70 και μετά μιας νέας στρατηγικής μεταξύ της διασποράς του χωριού (ναύλωση λεωφορείων για να μεταφερθούν οι εκπατρισμένοι στο χωριό την ημέρα της απογραφής) προκαλεί υπέρμετρη διόγκωση του δυναμικού, που μπορεί να φτάσει μέχρι και το διπλασιασμό του καταμετρημένου από την επιτόπια έρευνα πληθυσμού: έτσι, για τα έτη 1981 και 1991, οι απογραφές πιστώνουν το χωριό με πληθυσμό, αντίστοιχα, 381 και 293 κατοίκους, έναντι 164 (1981) και 168 (1986) κατοίκων που καταμέτρησε η επιτόπια έρευνα.

Πίνακας 1.
Εκδοχές της εξέλιξης του πληθυσμού σε τρία χωριά της Ηπείρου (1961-1991)

ΠΥΡΣΟΓΙΑΝΝΗ									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1961	383*	-3%	260	400	-	342	+82	465	-
						(29.10.1961)			
1971	290	-24%	261	250	-37%	326	+65	355	-24%
						(17.11.1974)			
1981	381	+32%	350	164	-34%	351	+1	382	+8%
						(18.10.1981)			
1991	293	-23%	270	168	+2%	323	+53	346	-9%
				(1986)		(08.04.1990)			
ΓΡΕΒΕΝΙΤΙ									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1961	445	+1%	325	473	-	365	+40	485	-
						(29.10.1961)			
1971	343	-23%	281	362	-23%	382	+101	444	-8%
						(17.11.1974)			
1981	295	-14%	248	286	-20%	382	+134	429	-3%
						(18.10.1981)			
1991	376	+27%	316	255	-12%	382	+66	442	+3%
				(1986)		(08.04.1990)			
ΑΕΤΟΠΕΤΡΑ									
1	2	3	4	5	6	7	8	9	10
1961	341	+8%	188	393	-	167	-21	320	-
						(29.10.1961)			
1971	232	-32%	181	303	-23%	168	-13	219	-32%
						(17.11.1974)			
1981	214	-8%	175	221	-27%	218	+43	257	+17%
						(18.10.1981)			
1991	196	-8%	161	190	-14%	246	+85	281	+9%
				(1986)		(08.04.1990)			

(*) Η απογραφή του 1961 αναφέρει 513 κατοίκους για την Πυρσόγιαννη, αλλά διευκρινίζει ότι 130 από αυτούς «είναι εγγεγραμμένοι σε άλλες Κοινότητες».

1: Έτος απογραφής. 2: Απογραφείς πληθυσμός από την Ε.Σ.Υ.Ε. 3: Διακύμανση από την προηγούμενη απογραφή (%). 4: Απογραφείς πληθυσμός από την Ε.Σ.Υ.Ε. σε ηλικία ψήφου (εκτιμώμενος σύμφωνα με την ηλικιακή δομή του χωριού για κάθε περίοδο). 5: Καταμετρημένος πληθυσμός από την επιτόπια έρευνα. 6: Διακύμανση σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα (%). 7: Ψηφίσαντες κατά τις βουλευτικές εκλογές της 29.10.1961, 17.11.1974, 18.10.1981 και 8.4.1990. 8: Διαφορά μεταξύ ψηφισάντων και απογραφέντος πληθυσμού από την Ε.Σ.Υ.Ε. σε ηλικία ψήφου (7-4) 9: Διορθωμένος πληθυσμός (2+8). 10: Διορθωμένη διακύμανση (%).

Ανάλογα με το αν λάβουμε υπόψη τον έναν ή τον άλλο από αυτούς τους τρόπους υπολογισμού, η εξέλιξη του πληθυσμού από το 1961 και μετά παίρνει διαφορετική όψη: -24%, +32% και -23% αντίστοιχα για τις περιόδους 1961-1971, 1971-1981 και 1981-1991, σύμφωνα με τις απογραφές, -37%, -34% και +2%, για τις ίδιες περιόδους (εκτός από την τρίτη, που αναφέρεται στην πενταετία 1981-1986), σύμφωνα με την επιτόπια έρευνα (στήλες 3 και 6). Αλλά η εικόνα αλλάζει ακόμη περισσότερο αν χρησιμοποιήσουμε έναν τρίτο τρόπο υπολογισμού, που προσθέτει στον απογραφέντα πληθυσμό τούς εκπατρισμέ-

νους με διπλή ένταξη, δηλαδή εκείνους που έρχονται να ψηφίσουν στο χωριό (στήλη 9): το πληθυσμιακό δυναμικό του χωριού ενισχύεται σημαντικά (και μάλιστα εκείνοι που μετακινούνται για να ασκήσουν το εκλογικό τους δικαίωμα στο χωριό είναι περισσότεροι από εκείνους που έρχονται εδώ μόνο για να απογραφούν – βλ. στήλη 8). Εξαφανίζεται εξάλλου η καταστροφική πτώση του πληθυσμού που εμφανίζουν οι δύο πρώτοι τρόποι υπολογισμού. Επιπλέον, από το 1971 ο πληθυσμός του χωριού τείνει να σταθεροποιηθεί (στήλη 10).

Πιο συνεκτική, η δημογραφική ιστορία του Γρεβενιτίου από τον τελευταίο πόλεμο παρουσιάζει, παρ' όλα αυτά, τις ίδιες διαφορές μεταξύ μόνιμου πληθυσμού και πληθυσμού διπλής ένταξης. Εδώ, παρά τη μεγάλη αποδυνάμωση των δημογραφικών δομών που άρχισε να παρατηρείται από τη δεκαετία του '40, ενθαρρυντικά σημεία κάνουν την εμφάνισή τους κατά τη δεκαετία του '80, τα οποία διαφοροποιούν έντονα τη φυσιογνωμία αυτού του χωριού σε σύγκριση με την Πυρσόγιαννη: η καμπύλη των γεννήσεων, αφού άγγιξε το μηδέν το 1976 και 1977, ανεβαίνει και πάλι σταθερά από τότε. Το ποσοστό της γαμηλιότητας αντιπροσωπεύει, μεταξύ 1981 και 1985, πάνω από το διπλάσιο εκείνου που καταγράφηκε το 1971-1980. Η μετανάστευση ελαττώνεται σαφώς από τη δεκαετία του '70 και μετά, ενώ η κίνηση επανεγκατάστασης στο χωριό μετά τη δεκαετία του '80 επιτελεί θεαματικό άλμα. Αλλά, σε αντίθεση με την Πυρσόγιαννη, οι μετανάστες που επιστρέφουν στο χωριό ανήκουν, στη μεγάλη τους πλειονότητα, στην ενεργό ηλικία, πράγμα που επιβεβαιώνει και η σχετική ανάκαμψη των τοπικών οικονομικών δραστηριοτήτων που παρατηρείται κατά τη διάρκεια των τελευταίων ετών.

Πολλαπλές και ποικίλες, ολοκληρωτικά στραμμένες προς εξωαγορτικούς οικονομικούς πόρους, οι δραστηριότητες αυτές στηρίζονται σε μια ισχυρή δικτύωση πολιτικών, διοικητικών και επαγγελματικών πελατειακών σχέσεων, των οποίων η έδρα βρίσκεται στα Γιάννενα. Σημείο των καιρών, από τη δεκαετία του '80 τα Γιάννενα επανακτούν την πρώτη θέση μεταξύ των τόπων προορισμού της μετανάστευσης. Αυτή η θέση ανήκε για πολύ καιρό στα Γιάννενα, αλλά την είχε υποκλέψει η Αθήνα κατά τη δεκαετία του '70. Η στροφή αυτή της μεταναστευτικής κίνησης προς τη γειτονική πόλη ενισχύει αναμφισβήτητα τη διπλή ένταξη και εντείνει τις εποχικές (ή και τις ημερήσιες) μετακινήσεις, τις οποίες διευκολύνει άλλωστε η πρόσφατη βελτίωση του οδικού δικτύου στο νομό: το 1960 χρειαζόταν κανείς μισή μέρα για να διασχίσει τα 45 χιλιόμετρα που χωρίζουν την πόλη από το χωριό, ενώ σήμερα αρκεί μόνο μία ώρα.

Ο συσχετισμός ανάμεσα σε απογραφέντα και σε καταμετρημένο από την επιτόπια έρευνα πληθυσμό (Πίν. 1, στήλες 2 και 5) δεν δείχνει αξιοσημείωτες διαφορές, με εξαίρεση την απογραφή του 1991, η οποία πιστώνει το Γρεβενίτι με αύξηση του πληθυσμού κατά 27% σε σύγκριση με το 1981. Αυτό όμως αναιρείται από την επιτόπια έρευνα, σύμφωνα με την οποία το χωριό έχανε ήδη το 1986 12% του πληθυσμιακού δυναμικού του (στήλες 3 και 6). Η πρακτική του «ναυλωμένου πουλμαν», που άργησε να εμφανιστεί στο Γρεβενίτι, εξηγεί χωρίς άλλο αυτή την απόγλιση. Αλλά η κατάσταση μεταβάλλεται περισσότερο αν λάβουμε υπόψη τους εκπατρισμένους που έρχονται να ψηφίσουν στο χωριό (στήλες 7 έως 10): η μείωση του πληθυσμού μεταξύ 1961 και 1981 είναι πολύ μικρότερη, και μάλιστα παρατηρείται μια ελαφρά αύξηση από το 1981 και μετά.

Τρίτη παραδειγματική περίπτωση: η δημογραφική κατάσταση στην Αετόπετρα αποκλίνει αισθητά από εκείνη που παρατηρήσαμε στα δύο άλλα χω-

ριά. Εδώ δεν υπάρχει παράδοση προσωρινής ή οριστικής αποδημίας πριν από τη δεκαετία του '60, ούτε έλλειμμα στη φυσική κίνηση μέχρι τη δεκαετία του '70, ούτε συμπτώματα που να προκαλούν στ' αλήθεια ανησυχία για το μέλλον του πληθυσμού πριν από τη δεκαετία του '80. Αντίθετα, η δημογραφική εικόνα αυτού του χωριού είναι για πολύ καιρό η εικόνα μιας υποδειγματικής ζωτικότητας: ισχυρή γεννητικότητα, υψηλό ποσοστό γαμηλιότητας, ισορροπημένη ηλικιακή δομή. Όλα αρχίζουν να επιδεινώνονται μετά τη μεταναστευτική έκρηξη προς τη Δυτική Γερμανία, μεταξύ 1960 και 1975. Η κίνηση αυτή συνοδεύτηκε μερικά χρόνια αργότερα από ένα δεύτερο κύμα μετανάστευσης, εσωτερικής αυτή τη φορά, εξίσου σημαντικό με το πρώτο (1975-1982). Και είναι μεν γεγονός ότι χρειάστηκε να περάσουν πάνω από δεκαπέντε χρόνια για να γίνουν αισθητές σε όλο το εύρος τους οι συνέπειες αυτής της απότομης ρήξης στη δημογραφική ιστορία του χωριού. Ωστόσο τα συμπτώματα του έντονου μαρρασμού στον οποίο βυθίζεται σήμερα το χωριό (παρά τις παλιννοστήσεις που σημειώνονται από το 1970) εξομοιώνουν αυτές τις δημογραφικές δομές με εκείνες που γνωρίζουν εδώ και καιρό οι δύο άλλες τοπικές κοινωνίες: ταχεία πτώση του πληθυσμιακού δυναμικού του χωριού, αραιώση των γεννήσεων και των γάμων, υπερβολική συρρίκνωση των νέων γενεών.

Η ανάγνωση του Πίν. 1 επιβεβαιώνει τη μοναδικότητα της δημογραφικής διαδρομής της Αετόπετρας σε σύγκριση με την Πυρσόγιαννη και το Γρεβενίτι. Οι αναστατώσεις που προκάλεσαν τα δύο μεταναστευτικά κύματα της περιόδου 1960-1980 εξηγούν γιατί οι τρεις προσεγγίσεις του πληθυσμού του χωριού που προτείνει αυτός ο πίνακας καταλήγουν σε αποτελέσματα αρκετά διαφορετικά από εκείνα που είδαμε για τα δύο άλλα χωριά. Πράγματι, η σύγκριση ανάμεσα στον απογραφέντα πληθυσμό, τον καταμετρημένο από την επιτόπια έρευνα και τον διορθωμένο σύμφωνα με τη διπλή ένταξη δείχνει ότι η δημογραφική εξέλιξη της Αετόπετρας εγγράφεται σε δύο περιόδους που πρέπει να διαχωριστούν σαφώς η μια από την άλλη: την περίοδο πριν και την περίοδο μετά το 1981. Κατά την πρώτη περίοδο ο αριθμός των κατοίκων που κατέγραψαν οι απογραφές είναι πολύ κατώτερος από εκείνον που μας παρέχει η επιτόπια έρευνα (κατά 52 και 71 κατοίκους αντίστοιχα για το 1961 και το 1971 – στήλες 2 και 5), και τούτο μαρτυρεί την ύπαρξη σημαντικής εποχικής μετανάστευσης. Στα χρόνια που ακολουθούν η εποχική μετανάστευση απορροφάται από την προσωρινή ή την οριστική μετανάστευση, και οι αριθμοί που εμφανίζουν οι δύο αυτοί τρόποι υπολογισμού είναι της ίδιας τάξης. Πρέπει να επισημάνουμε εδώ ότι το «ναυλωμένο πούλμαν» είναι μια πρακτική εντελώς άγνωστη στην Αετόπετρα.

Η ρήξη του 1981 εξηγεί επίσης τη διαφορά στην εξέλιξη του πληθυσμιακού δυναμικού των χωριών, όπως διορθώθηκε σύμφωνα με τον τρίτο τρόπο υπολογισμού (στήλες 7 έως 10): αντίθετα με τη διαπίστωσή μας ως προς τα δύο άλλα χωριά, το υπόλοιπο, σε ό,τι αφορά τις εκλογές του 1961 και του 1974, ανάμεσα σε εκείνους που ψήφισαν και τους απογραφέντες κατοίκους σε ηλικία ψήφου είναι αρνητικό (στήλη 8). Η ανυπαρξία διασποράς του χωριού στο εσωτερικό της χώρας εξηγεί αυτό το έλλειμμα, το οποίο κατά πάσα πιθανότητα μεταφράζει την αποχή λόγω εποχικών μετακινήσεων. Η κατάσταση ανατρέπεται ως προς τις εκλογές του 1981 και του 1990, κατά τη διάρκεια των οποίων το υπόλοιπο γίνεται έντονα θετικό, απόδειξη ότι οι ολοένα μαζικότερες εγκαταστάσεις την εποχή εκείνη στην Αθήνα ή σε άλλες ελληνικές πόλεις ωθούν την Αετόπετρα να ευθυγραμμιστεί με τα άλλα χωριά. Η σύγκριση μεταξύ των τριών εκδοχών πληθυσμιακής εξέλιξης (στήλες 3, 6 και 10) δείχνει μάλιστα ότι η προσήλωση των εκ-

πατρισμένων στο χωριό τους είναι ισχυρότερη από αλλού, στο μέτρο που η αύξηση του διορθωμένου πληθυσμού μετά το 1971 εμφανίζεται όχι μόνο σταθερή, αλλά και πολύ ανώτερη από εκείνη που σημειώνεται στα δύο άλλα χωριά.

Ο πληθυσμός που ξαναβρέθηκε

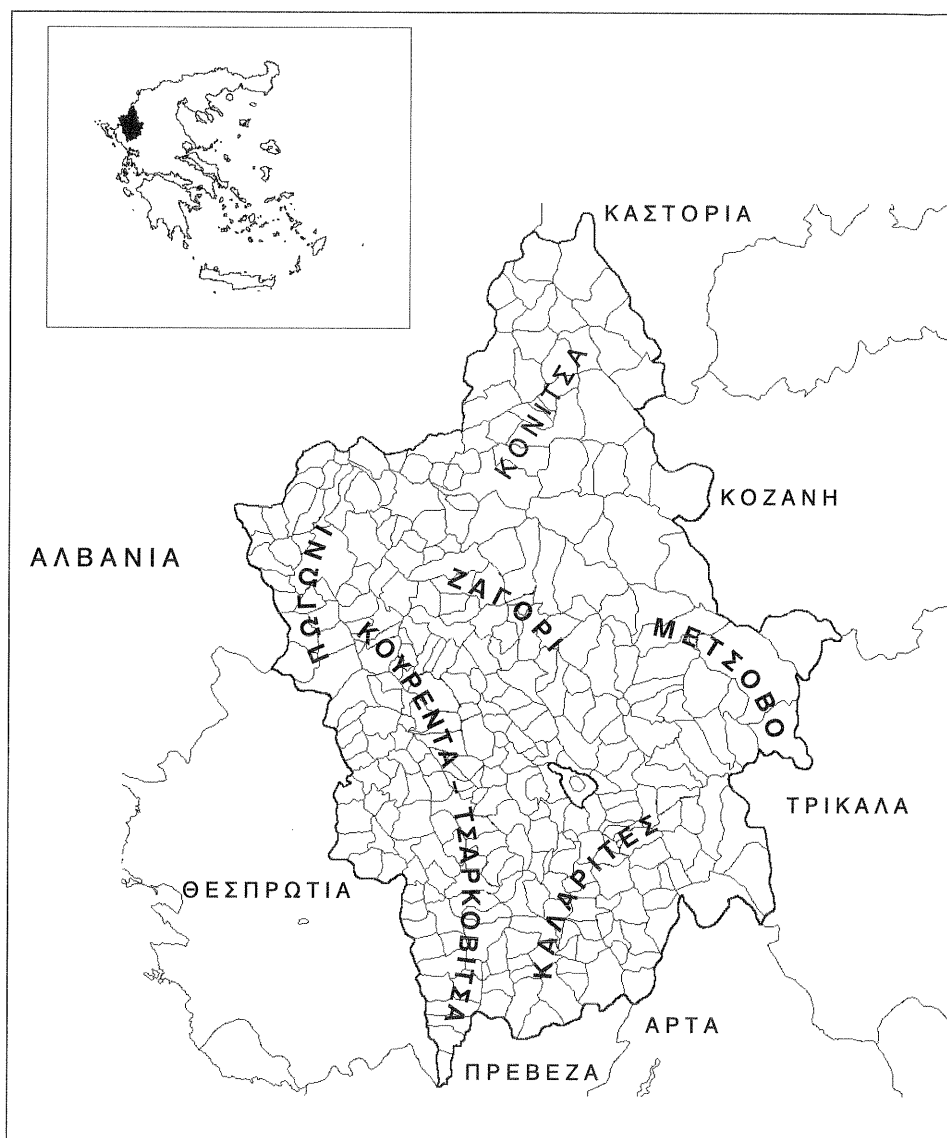
Η πιο πάνω μικροδημογραφική ανάλυση είναι διπλά διδακτική: αφενός μας δίνει πληροφορίες για τις πολύπλοκες σχέσεις ανάμεσα σε κυρίαρχες τάσεις και ιδιαίτερες διαδρομές, καθώς και για την ποικιλία των εσωτερικών συνδυασμών σε κάθε μία από τις τοπικές καταστάσεις που παρατηρήθηκαν. Πρόκειται για πρωτόγνωρες κάθε φορά συναρθερώσεις δημογραφικών στοιχείων σε ένα όλο του οποίου η σημερινή κατάσταση, το παρελθόν και το μέλλον χρειάζονται, για να γίνουν κατανοητά, μεθόδους προσέγγισης διαφορετικές από τις χρησιμοποιούμενες συνήθως στο πλαίσιο των μακροδημογραφικών εκτιμήσεων. Αφετέρου φέρνει στο φως ένα κοινό φαινόμενο σημαντικής εμβέλειας (διπλή κοινωνική και τοπική ένταξη), το οποίο, ανεξάρτητα από τις ιδιαιτερότητες της τοπικής δημογραφικής ιστορίας και τη σοβαρότητα της σημερινής πληθυσμιακής αποψύλωσης, επικαθορίζει κατά αποφασιστικό τρόπο την αναπαραγωγή της τοπικής κοινωνίας, φαινόμενο που ανατρέπει την εικόνα της γενικευμένης ερήμωσης των συνήθων στατιστικών αναλύσεων. Έτσι, ο πληθυσμός του χωριού που είχε χαθεί τουλάχιστον από τη δεκαετία του '60 μετά την κίνηση που αποκαλείται συμβατικά «αγροτική έξοδος» ξαναβρίσκεται στο εσωτερικό μιας στατιστικής ουδέτερης ζώνης, όπου ο διαχωρισμός αστικός / αγροτικός δεν έχει πια νόημα και όπου ο ίδιος ο ορισμός του «πληθυσμού» ενός οικισμού (αγροτικού ή αστικού) χρειάζεται να αναθεωρηθεί.

Ποια είναι η γεωγραφική κατανομή αυτής της έντονα προσηλωμένης στη γενέτειρα διασποράς; Είναι άραγε ισοβαρής παρούσα σε όλες τις τοπικές κοινωνίες του νομού, ή μήπως η σημασία της εξαρτάται είτε από το μέγεθος του πληθυσμού του χωριού και τις διακυμάνσεις του από το 1961, είτε από τη γειτνίαση με την πόλη (Γιάννενα), είτε από τη γεωγραφική θέση του χωριού (ορεινή, ημιορεινή ή πεδινή), είτε, τέλος, από την κοινωνικοϊστορική ή πολιτισμική ενότητα στην οποία ανήκει το χωριό; Οι χαρτογραφήσεις και διασταυρώσεις πινάκων που παρουσιάζουμε πιο κάτω (βασίστηκαν στα στοιχεία της απογραφής που πραγματοποιήθηκε στις 17 Μαρτίου 1991, καθώς και στις κοινικές με αυτήν βουλευτικές εκλογές της 8ης Απριλίου 1990), δίνουν μια πρώτη απάντηση σε αυτά τα ερωτήματα.

Ο Νομός Ιωαννίνων (βλ. Χάρτη 1) σημειώνει μεταξύ 1961 και 1991 μια εντονότατη πτώση του αγροτικού πληθυσμού. Η μείωση φτάνει το 28% έναντι αύξησης 62% για την πόλη των Ιωαννίνων (μοναδικό «αστικό κέντρο» της περιοχής) και 165% για τους αποκαλούμενους «ημιαστικούς» οικισμούς (τοπικές κοινωνίες των οποίων ο πληθυσμός αριθμεί από 2000 μέχρι 9999 κατοίκους). Κατά την ίδια περίοδο ο αγροτικός πληθυσμός στο σύνολο της χώρας υποχωρεί κατά 21%, ενώ ο αστικός και ημιαστικός πληθυσμός αυξάνουν αντίστοιχα κατά 66% και 21%. Η διακύμανση στο Νομό Ιωαννίνων καλύπτει σημαντικές ανισομέρειες από τη μια τοπική κοινωνία στην άλλη. Η ύφεση του πληθυσμιακού δυναμικού του χωριού είναι πολύ πιο έκδηλη στις ορεινές και ημιορεινές κοινότητες (36% και 35% αντίστοιχα αυτών των κοινοτήτων σημειώνουν πτώση πάνω από 46%) από ό,τι στις πεδινές κοινότητες (26%).³ Αντίθετα, μόνο

3. Η κατανομή σε ορεινές, ημιορεινές και πεδινές κοινότητες δεν συμπίπτει με τις αντίστοιχες κατηγορίες της ΕΣΥΕ, ούτε υπακούει σε «γεωγραφικά» κριτήρια. Μοναδικό μέλημα εδώ είναι η σχετική αριθμητική ισορροπία μεταξύ των κατηγοριών για λόγους αναγνωσιμότητας των πινάκων.

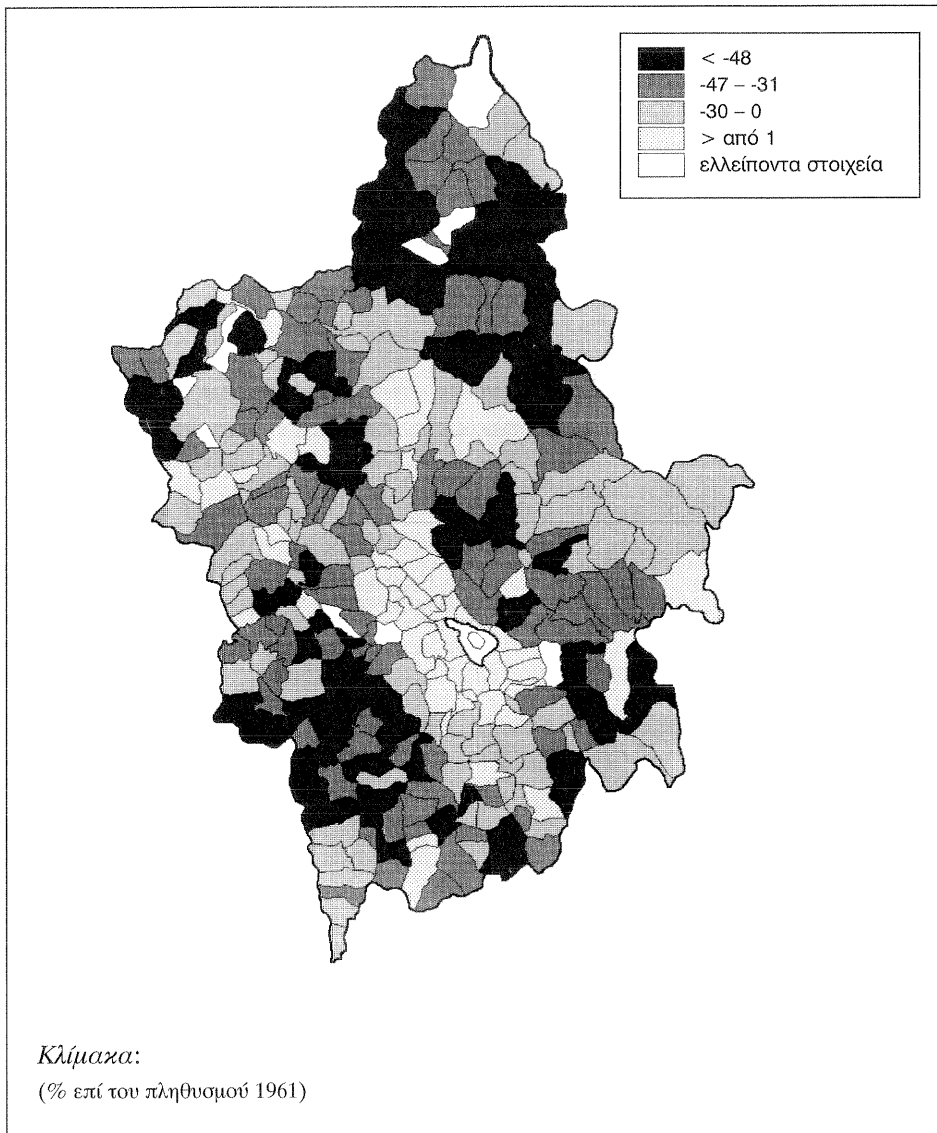
Χάρτης 1.
Οι κοινότητες

Πίνακας 2
Διακύμανση του πληθυσμού (1961-1991) με βάση το υψόμετρο

υψόμετρο	διακύμανση			σύνολο
	άνω του 46%	από 45% έως 16%	κατώτερη από 15%	
πεδιάδα (κάτω από 550 μ.)	27 (26%)	38 (36%)	39 (37%)	104 (100%)
ημιορεινή περιοχή (από 550 έως 800 μ.)	40 (35%)	45 (39%)	30 (26%)	115 (100%)
ορεινή περιοχή (πάνω από 800 μ.)	32 (36%)	37 (41%)	21 (23%)	90 (100%)
σύνολο	99 (32%)	120 (39%)	90 (29%)	309 (100%)

23% των ορεινών και 26% των ημιορεινών κοινοτήτων παρουσιάζουν δημογραφική ύφεση κατώτερη του 15% (ή παρουσιάζουν θετική διακύμανση), έναντι 37% των πεδινών κοινοτήτων που ανήκουν στην ίδια περίπτωση. Ο Πίν. 2 εμφανίζει αδιάσειστες, εκ πρώτης όψεως, συνάψεις.

Χάρτης 2.

Διακύμανση πληθυσμού 1961-1991
(δείκτης πληθυσμιακής ερήμωσης I).
Απογεγραμμένος πληθυσμός

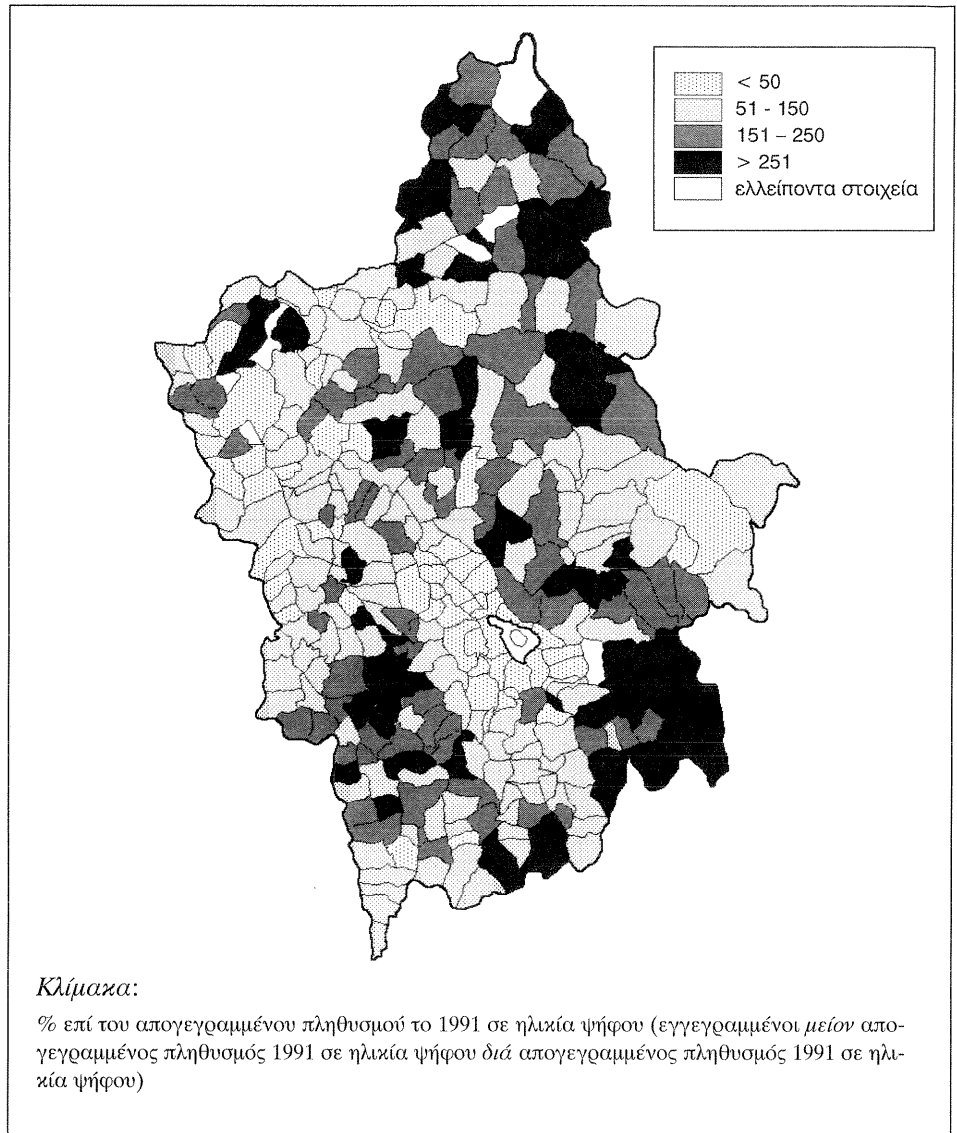
Πρέπει να επισημανθεί ότι μόνο 54 κοινότητες (17% του συνόλου) παρουσιάζουν θετική εξέλιξη του πληθυσμού, και ότι μεταξύ αυτών 28 (52%) είναι πεδινές, 19 (35%) ημιορεινές και 7 (13%) ορεινές.

Εντούτοις η χαρτογραφική απεικόνιση αυτών των ποσοστών (βλ. Χάρτη 2) δείχνει ότι η εξήγηση της εξόδου με βάση το υψόμετρο είναι ανεπαρκής, αν όχι και απατηλή. Στην πραγματικότητα, το σύνολο σχεδόν των κοινοτήτων που παρουσιάζουν θετικό ποσοστό εξέλιξης του πληθυσμού συγκεντρώνεται γύρω από την πόλη των Ιωαννίνων, στην ομώνυμη πεδιάδα. Πρόκειται για μια τριανταριά τοπικές κοινωνίες που επωφελούνται από την έντονη κοινωνικοοικονομική ανάπτυξη που γνωρίζει η πρωτεύουσα της Ηπείρου κατά την περίοδο αυτή (βλ. *Πρώτο Πενταετές Πρόγραμμα 1983-1987, 1984*). Έξω από αυτή την πολύ συμπαγή ζώνη, η πληθυσμιακή ερήμωση θίγει τόσο τα ορεινά χωριά (Κόνιτσα, Ζαγόρι, Μέτσοβο, Καλαρίτες και ένα τμήμα του Πωγωνίου), όσο και τα ημιορεινά ή πεδινά (Κουρέντα-Τσαρκόβιτσα, υπόλοιπο τμήμα του Πωγωνίου).

Αυτές οι παρατηρήσεις επαληθεύονται από την κατανομή μιας άλλης μεταβλητής: της σχέσης ανάμεσα στον αριθμό των εκπατισμένων που είναι εγγε-

Χάρτης 3.

Σύνολο εκπατρισμένων, εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους της κοινότητας. Βουλευτικές εκλογές της 8/4/1990

γραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους της τοπικής κοινωνίας και τον πληθυσμό σε ηλικία ψήφου αυτής της τελευταίας (βλ. Χάρτη 3). Από τη συγκριτική ανάγνωση των Χαρτών 2 και 3 προκύπτει ότι αυτή η σχέση είναι ευθέως ανάλογη με τις απώλειες που υφίσταται ο πληθυσμός των χωριών μεταξύ 1961 και 1991.

Πρόκειται λοιπόν για ένα φαινόμενο με ισομερή παρουσία σε όλες τις κοινότητες: εκτός από μερικές σπάνιες εξαιρέσεις (ειδικότερα σε ό,τι αφορά την περιοχή του Μετσόβου), όσο υποχωρεί ο πληθυσμός του χωριού, τόσο αυξάνει ο αριθμός των εκπατρισμένων που είναι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους. Για τη μεγάλη πλειονότητα των κοινοτήτων, των οποίων η μείωση του πληθυσμιακού δυναμικού ξεπερνά το 30% (Κόνιτσα, Καλαριτές, ανατολικό Ζαγόρι, κεντρική Κουρέντα-Τσαρκόβιτσα) ο αριθμός των δυνητικών εκλογέων υπερδιπλασιάζει τον απογραφέντα ενήλικο πληθυσμό. Έχουμε εδώ μια ιδέα ως προς τον εν δυνάμει πληθυσμό στα υπό μελέτη χωριά, ο οποίος μπορεί ανά πάσα στιγμή να γίνει πραγματικός, αν συντρέξουν ορισμένοι κοινωνικοί, οικονομικοί, πολιτικοί ή συμβολικοί παράγοντες.

Τι συμβαίνει με την πραγματική εκλογική συμπεριφορά αυτών των εκπατρισμένων; Τη μετράμε με τη βοήθεια δύο δεικτών που προσδιορίσαμε βά-

σει του αριθμού εκείνων που ψήφισαν πράγματι στην τοπική κοινωνία κατά τις εκλογές του 1990, αφαιρούμενου του αριθμού κατοίκων σε ηλικία ψήφου που εμφανίζει η απογραφή. Ο πρώτος (δείκτης προσήλωσης I) μας επιτρέπει να εκτιμήσουμε το ποσοστό των εκπατρισμένων εκλογέων ως προς το σύνολο των εκπατρισμένων που είναι εγγεγραμμένοι στους εκλογικούς καταλόγους του χωριού, ο δεύτερος (δείκτης προσήλωσης II) εμφανίζει τη σημασία τους ως προς το σύνολο του απογραφέντος πληθυσμού σε ηλικία ψήφου. Και στις δύο περιπτώσεις κάνουμε την υπόθεση ότι είναι μηδενική η εκλογική αποχή που οφείλεται σε άλλους λόγους εκτός από τη φυσική απουσία του εκλογέα από τον τόπο της ψηφοφορίας. Αυτή η υπόθεση είναι μάλλον αληθοφανής, όταν γνωρίζουμε πόσο ισχυρές είναι οι πελατειακές δικτυώσεις και ποιες λειτουργίες επιτελούν οι εθνικές εκλογές στην ελληνική αγροτική κοινωνία (Damianakos 1981, Compinos 1984, III.Z., Zacopoulou 1986, IV.Δ.). Υποθέτουμε επίσης ότι οι συμψηφιστικές μετακινήσεις (εκπατρισμός ενός τμήματος του πληθυσμού που καλύπτεται από εγκατάσταση στο χωριό πληθυσμού προερχόμενου από άλλους οικισμούς) δεν έχουν σημαντική επίπτωση στους δείκτες αυτούς. Όσο για την πρακτική του «ναυλωμένου πούλμαν» την ημέρα της απογραφής, είναι προφανώς αδύνατον να εκτιμηθεί η σημασία της ως προς τον απογραφέντα πληθυσμό. Αρκεί να ξέρουμε ότι κατά γενικό κανόνα οι εκπατρισμένοι που έρχονται να ψηφίσουν στο χωριό είναι πολύ περισσότεροι από εκείνους που έρχονται για να απογραφούν. Η απόκλιση συνεπώς μεταξύ των δύο αυτών αριθμών λειτουργεί προς την κατεύθυνση της εξασθένησης των αποτελεσμάτων που εμφανίζουν οι ενδιαφερόμενες τοπικές κοινωνίες στους δείκτες προσήλωσης, χωρίς ωστόσο να εξαφανίζει αυτά τα αποτελέσματα.

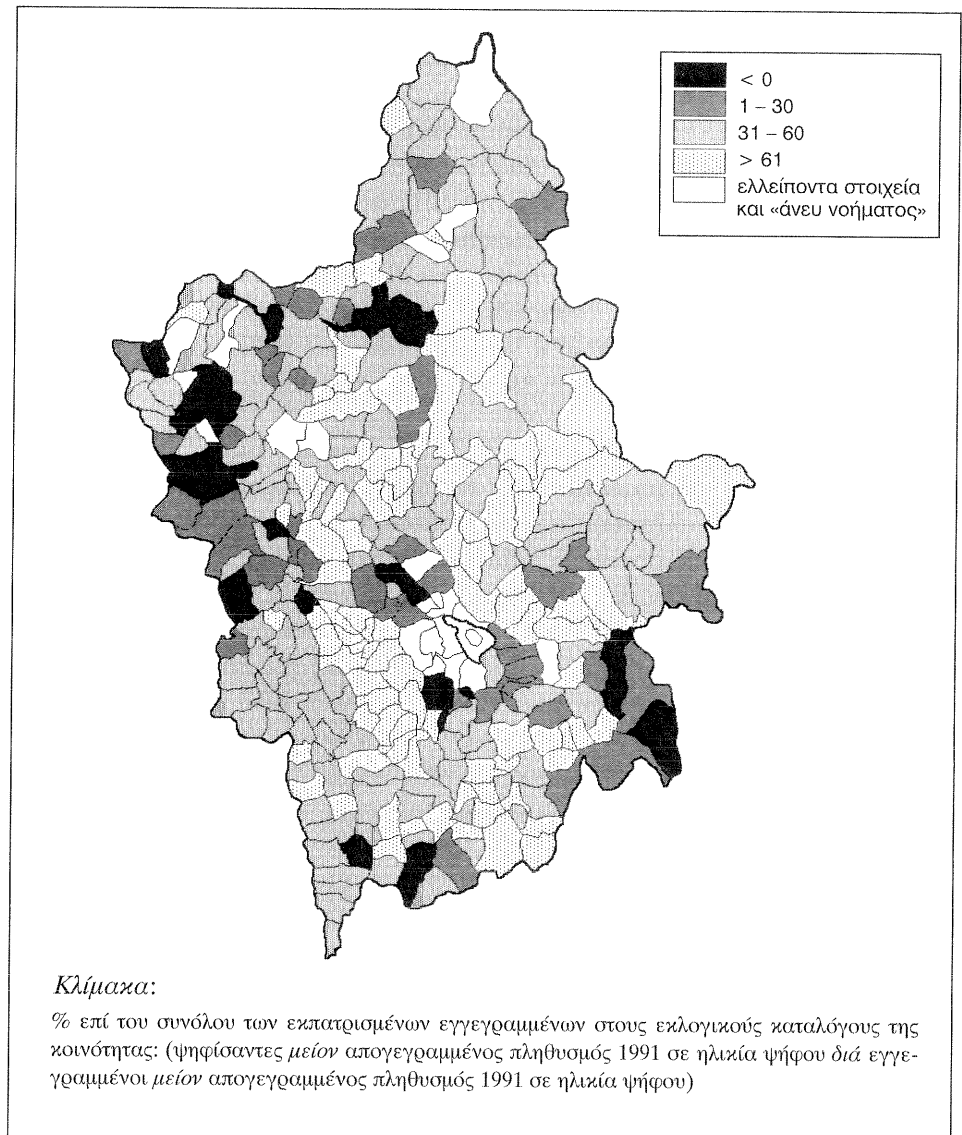
Οι δύο αυτοί δείκτες συσχετίζονται στενά μεταξύ τους (συντελεστής συσχέτισης θετικών αξιών 0,688). Μπορεί λοιπόν να θεωρηθούν ως εναλλάξιμοι. Η σύγκριση μεταξύ των Χαρτών 4 και 5 επιβεβαιώνει ότι η τοπική κατανομή τους είναι λίγο-πολύ ταυτόσημη: και στις δύο περιπτώσεις τα χωριά που παρουσιάζουν ισχυρό δείκτη προσήλωσης είναι τα Ζαγοροχώρια, τα χωριά του νοτιοδυτικού τμήματος της πεδιάδας των Ιωαννίνων και του νοτιοδυτικού τμήματος των Καλαριτών. Αντίστροφα, η προσήλωση είναι ασθενής (ή μηδενική) στο Πωγώνι και το βορειοδυτικό τμήμα της Κουρέντας-Τσαρκόβιτσας, ενώ η περιοχή της Κόνιτσας, το νότιο τμήμα της Κουρέντας-Τσαρκόβιτσας και το μεγαλύτερο μέρος του Μετσόβου κατέχουν ενδιάμεσες θέσεις.

Οι σπάνιες εξαιρέσεις σε αυτή την ομοιόμορφη κατανομή των δύο δεικτών παραπέμπουν σε πολύ έντονες διαφορές από τη μια τοπική κοινωνία στην άλλη ανάμεσα στον αριθμό των εγγεγραμμένων στους εκλογικούς καταλόγους και τον απογραφέντα πληθυσμό: στα χωριά όπου μετά από δημογραφική κατάρρευση η απόκλιση μεταξύ εγγεγραμμένων και απογραφέντων είναι πολύ σημαντική, ο δείκτης προσήλωσης I είναι εξαιρετικά ασθενής, ενώ ο δείκτης προσήλωσης II βρίσκεται σε πολύ υψηλά επίπεδα. Αντίθετα, εκεί όπου αυτή η απόκλιση είναι σχετικά περιορισμένη, έχουμε έναν ισχυρό δείκτη προσήλωσης I και έναν ασθενή (ή μέτριο) δείκτη προσήλωσης II.⁴

Οι λίγες τοπικές κοινωνίες που γνώρισαν τα τελευταία χρόνια σημαντικές εγκαταστάσεις αντιπροσωπεύουν έναν τρίτο τύπο διαφοροποιημένης αντίδρασης απέναντι στους δύο δείκτες. Πρόκειται για κοινότητες των οποίων ο απογραφείς πληθυσμός σε ηλικία ψήφου υπερβαίνει τον αριθμό των εγγεγραμμένων εκλογέων. Οι κοινότητες αυτές γειτνιάζουν ως επί το πλείστον με την πόλη των Ιωαννίνων. Προέκταση του αστικού κέντρου, φαίνεται πως μοιράζο-

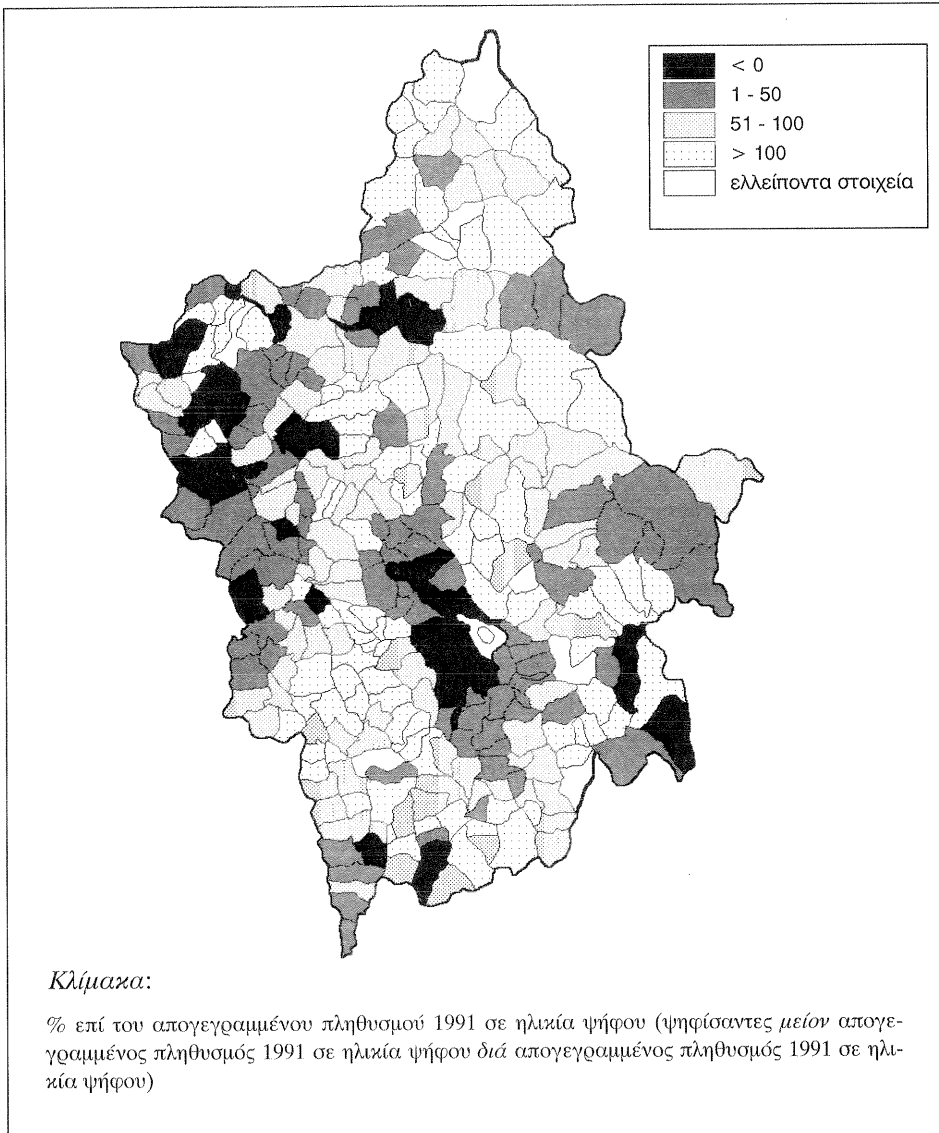
4. Δύο χωριά, οι Καλαριές και η Μηλέα, απεικονίζουν αυτούς τους τύπους διαφοροποιημένης τοποθέτησης απέναντι στους δείκτες προσήλωσης: το πρώτο, που βρίσκεται στο ανατολικό άκρο της ομώνυμης περιοχής (στα σύνορα με το Νομό Τρικάλων), έχει 1587 εγγεγραμμένους, 120 κατοίκους σε ηλικία ψήφου και 308 ψηφισάντες. Τα αποτελέσματα των Καλαριτών στο δείκτη I και II είναι αντίστοιχα 13% (308-120/1587-120) και 157% (308-120/120). Αντίθετα, στο δεύτερο χωριό, τη Μηλέα (βορειοανατολικά του Μετσόβου, στα σύνορα με την Κοζάνη), όπου η δημογραφική υποχώρηση είναι πολύ λιγότερο έντονη, ο συνδυασμός των τριών αυτών παραμέτρων καταλήγει σε αντιστροφή της εικόνας: οι αριθμοί που αναφέρονται στο χωριό αυτό (900 εγγεγραμμένοι, 447 κάτοικοι σε ηλικία ψήφου και 726 ψηφισάντες) δίνουν ένα αρκετά ισχυρό αποτέλεσμα στην κλίμακα του δείκτη I (62%) και μέτριο αποτέλεσμα στην κλίμακα του δείκτη II (62%).

Χάρτης 4.
Δείκτης προσήλωσης I
(εκπατρισμένοι που ψήφισαν
στην κοινότητα κατά της εκλογές
της 8/4/1990)

νται μαζί του την ίδια κοινωνιοδημογραφική δυναμική. Αυτά τα χωριά (δεν πρέπει να τα συγχέουμε με τα χωριά των οποίων ο πληθυσμός είναι ανώτερος μόνο από τον αριθμό εκείνων που ψήφισαν εκεί και που εμφανίζουν, κατά συνέπεια, αρνητικά αποτελέσματα και στους δύο δείκτες) σημειώνονται ως «άνευ νοήματος» στο Χάρτη 4 (δείκτης προσήλωσης I), ενώ στο Χάρτη 5 (δείκτης προσήλωσης II) εμφανίζουν αρνητικά αποτελέσματα. Η διασταύρωση των δύο δεικτών με το δημογραφικό μέγεθος των κοινοτήτων αποκαλύπτει μερικές ενδεικτικές συνάψεις (βλ. Πίν. 3).

Η συσχέτιση είναι πολύ ισχυρή και απόλυτα συμμετρική για το δείκτη προσήλωσης II: όσο μικρότερο είναι ένα χωριό, τόσο μεγαλύτερο είναι το ποσοστό των εκπατρισμένων εκλογέων στο σύνολο του πληθυσμού σε ηλικία ψήφου. Επιβεβαίωση της γενικευμένης διάδοσης της κίνησης επιστροφής των εκπατρισμένων την ημέρα των εκλογών στο χωριό τους, αυτή η συμμετρία προκύπτει από τη στενότερη σχέση που συνδέει τη διακύμανση του πληθυσμού από το 1961 και μετά με το σημερινό δημογραφικό μέγεθος: κατά γενικό κανόνα, οι μικρές κοινότητες της απογραφής του 1991 έχουν χάσει περισσότερο πληθυσμό

Χάρτης 5.
 Δείκτης προσήλωσης II
 (εκπατρισμένοι που ψήφισαν
 στην κοινότητα κατά της εκλογές
 τής 8/4/1990)

Πίνακας 3.
 Δείκτες προσήλωσης ανάλογα με το δημογραφικό μέγεθος

δημογραφικό μέγεθος	δείκτης προσήλωσης I				δείκτης προσήλωσης II			
	κάτω του 30%	από 31% έως 60%	άνω του 60%	σύνολο	κάτω του 50%	από 51% έως 100%	άνω του 100%	σύνολο
κάτω των 100 κ.	6 (10%)	26 (43%)	29 (47%)	61 (100%)	8 (13%)	15 (25%)	38 (62%)	61 (100%)
από 101 κ. έως 200 κ.	24 (24%)	47 (47%)	29 (29%)	100 (100%)	36 (36%)	34 (34%)	30 (30%)	100 (100%)
από 201 κ. έως 400 κ.	11 (13%)	47 (55%)	27 (32%)	85 (100%)	33 (39%)	32 (38%)	20 (23%)	85 (100%)
άνω των 400 κ.	25 (52%)	15 (31%)	8 (17%)	48 (100%)	45 (74%)	12 (20%)	4 (6%)	61 (100%)
σύνολο	66 (22%)	135 (46%)	93 (32%)	294 (100%)	122 (40%)	93 (30%)	92 (30%)	307 (100%)

από τις μεγάλες. Αντίθετα, για το δείκτη προσήλωσης I μόνο οι ακραίες κατηγορίες του πληθυσμού παρουσιάζουν την ίδια συμμετρία: από τα χωριά κάτω των 100 κατοίκων, εκείνα που προσελκύουν ποσοστό εκπατρισμένων εκλογέων άνω του 60% του αριθμού των εγγεγραμμένων στα μητρώα εκπατρισμένων είναι πενταπλάσια από τα χωριά όπου το ίδιο αυτό ποσοστό είναι κάτω του 30% (47% έναντι 10%). Αντίστροφα, από τα χωριά άνω των 400 κατοίκων, εκείνα που κατατάσσονται στη στήλη άνω του 60% είναι τρεις φορές λιγότερα από τα χωριά της στήλης κάτω του 30% (17% έναντι 52%). Οι ενδιάμεσες κατηγορίες του πληθυσμού (μεταξύ 101 και 400 κατοίκων) δεν επιβεβαιώνουν τη σχέση, και τούτο μπορεί να ερμηνευτεί ως συνέπεια της παρέμβασης άλλων παραγόντων, όπως η από μακρού χρόνου (πριν από το 1961) μετανάστευση προς τα έξω ενός τμήματος των εκπατρισμένων εκλογέων ή ο άνισος συνδυασμός των τριών παραμέτρων (εγγεγραμμένων, πληθυσμού σε ηλικία ψήφου και ψηφισάντων) που αναφέραμε πιο πάνω ως προς τη διαφορά ανάμεσα στους δύο δείκτες προσήλωσης. Η πολυπαραγοντική ανάλυση (analyse factorielle) θα μας βοηθούσε χωρίς αμφιβολία να δούμε καθαρότερα αυτές τις σχέσεις, αλλά κάτι τέτοιο θα ξεπερνούσε τις περιορισμένες φιλοδοξίες της μελέτης μας.

Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν για τις συνάψεις που φανερώνει η διασταύρωση των δεικτών προσήλωσης με τη διακύμανση του πληθυσμού των κοινοτήτων μεταξύ 1961 και 1991 και το υψόμετρό τους (βλ. Πίν. 4 και 5).

Ο δείκτης προσήλωσης II συσχετίζεται στενά με τις δύο μεταβλητές, αλλά αυτός ο συσχετισμός είναι συμμετρικός μόνο για τις ακραίες αξίες. Έτσι, τα χωριά των οποίων η δημογραφική ύφεση από το 1961 και μετά είναι πολύ έντονη υπερτερούν κατά πολύ στην κατηγορία άνω του 100% του δείκτη προσήλωσης. Αυτή η παρουσία μειώνεται σταδιακά, περνώντας στις άλλες κατηγορίες του ίδιου δείκτη (βλ. Πίν. 4, δεξιά). Κατά τον ίδιο τρόπο, μεταξύ των χωριών που έχουν μικρότερες απώλειες πληθυσμού ή που σημειώνουν θετικά ποσοστά, μόνο μια απειροελάχιστη μειοψηφία πραγματοποιεί αποτελέσματα άνω του 100% στο δείκτη προσήλωσης, αλλά η παρουσία τους γίνεται μαζική στην κατηγορία των αποτελεσμάτων κάτω του 50%. Αντίθετα, η ενδιάμεση (και πολυαριθμότερη) κατηγορία των χωριών, των οποίων η δημογραφική ύφεση είναι περιορισμένη, διαταράσσει αυτή τη συμμετρία, πράγμα που αποδεικνύει ότι η προσήλωση δεν προσδιορίζεται από τη δημογραφική διακύμανση κατά τρόπο τόσο αυτόματο και άμεσο όσο δείχνουν αυτές οι συσχετίσεις.

Οι ίδιες παρατηρήσεις ισχύουν και για τον Πίν. 5 (δεξιό τμήμα): αν οι ορεινές και οι πεδινές κοινότητες είναι έντονα και συμμετρικά αντίθετες σε σύγκριση με τον πίνακα προσήλωσης II (θετική συνάφεια για τις πρώτες, αρνητική για τις δεύτερες), οι ημιορεινές κοινότητες φαίνεται ότι παίρνουν αποστάσεις απέναντι στις σχέσεις αυτές. Ο μάλλον ετερόκλητος χαρακτήρας αυτής της κατηγορίας των χωριών εξηγεί ίσως τη διαφοροποιημένη συμπεριφορά τους. Ωστόσο, όπως επισημάναμε ήδη, η πολυπλοκότητα των σχέσεων αυτών των μεταβλητών με τους δείκτες προσήλωσης ή μεταξύ τους δεν μας επιτρέπει να διαπιστώσουμε εδώ μονοσήμαντες σχέσεις αιτιότητας: το υψόμετρο δεν εξηγεί από μόνο του τη δημογραφική διακύμανση, ο όγκος των εκπατρισμένων εκλογέων δεν εξαρτάται άμεσα από το μέγεθος του απογραφέντος πληθυσμού, και ο τελευταίος αυτός δεν παραπέμπει αυτόματα ούτε στο υψόμετρο ούτε στο εύρος της πληθυσμιακής ερήμωσης. Η τάση των κοινοτήτων, που είναι ταυτόχρονα και ερημωμένες και ορεινές και μικρού μεγέθους, να πραγματοποιούν μεγάλες τιμές στον δείκτη προσήλωσης II δεν ισχύει παρά

Πίνακας 4.
Δείκτες προσήλωσης ανάλογα με τη διακύμανση του πληθυσμού

διακύμανση	δείκτης προσήλωσης I				δείκτης προσήλωσης II			
	κάτω του 30%	από 31% έως 60%	άνω του 60%	σύνολο	κάτω του 50%	από 51% έως 100%	άνω του 100%	σύνολο
άνω του -46%	8 (8%)	55 (56%)	35 (36%)	98 (100%)	7 (7%)	31 (32%)	60 (61%)	98 (100%)
από -45% έως -16%	18 (15%)	54 (45%)	47 (39%)	119 (100%)	38 (32%)	55 (46%)	27 (22%)	120 (100%)
κάτω του -15% (ή θετική)	40 (52%)	26 (34%)	11 (14%)	77 (100%)	77 (86%)	7 (8%)	5 (6%)	89 (100%)
σύνολο	66 (22%)	135 (46%)	93 (32%)	294 (100%)	122 (40%)	93 (30%)	92 (30%)	307 (100%)

Πίνακας 5.
Δείκτες προσήλωσης ανάλογα με το υψόμετρο

υψόμετρο	δείκτης προσήλωσης I				δείκτης προσήλωσης II			
	κάτω του 30%	από 31% έως 60%	άνω του 60%	σύνολο	κάτω του 50%	από 51% έως 100%	άνω του 100%	σύνολο
πεδιάδα (- από 550 μ.)	27 (29%)	51 (55%)	15 (16%)	93 (100%)	59 (57%)	31 (30%)	14 (13%)	104 (100%)
ημιορεινή περιοχή (από 550 έως 800 μ.)	27 (24%)	41 (37%)	43 (39%)	111 (100%)	43 (38%)	31 (27%)	39 (34%)	113 (100%)
ορεινή περιοχή (+ από 800 μ.)	12 (13%)	43 (48%)	35 (39%)	90 (100%)	20 (22%)	31 (34%)	39 (43%)	90 (100%)
σύνολο	66 (22%)	135 (46%)	93 (32%)	294 (100%)	122 (40%)	93 (30%)	92 (30%)	307 (100%)

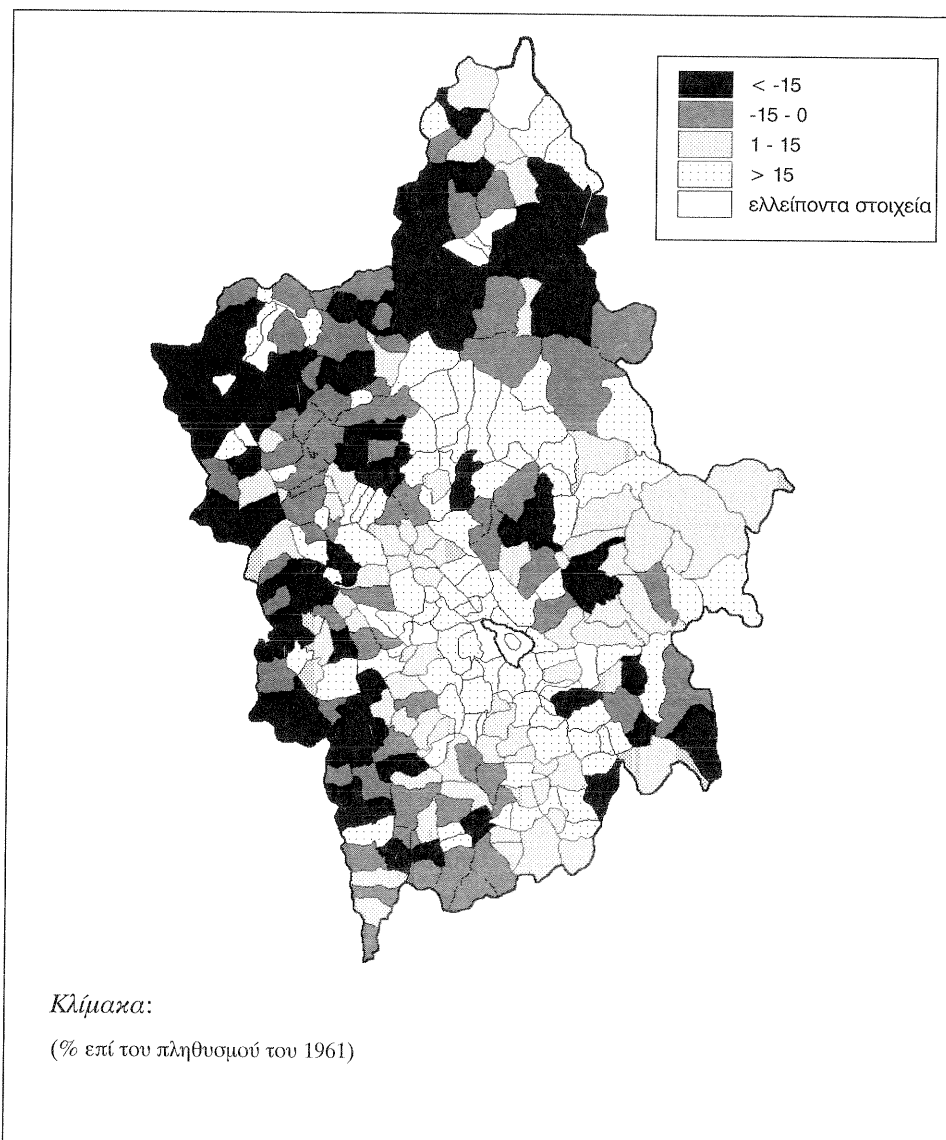
μόνο «γενικώς». Εξακολουθούν να υπάρχουν πολυάριθμες εξαιρέσεις στον κανόνα, οι οποίες απαιτούν μια ανάλυση σε μεγαλύτερο βάθος.

Την παρατήρηση αυτή επιβεβαιώνει η αβέβαιη σχέση που συνδέει τις δύο μεταβλητές –πληθυσμός και υψόμετρο– με το δείκτη προσήλωσης I (βλ. αριστερό τμήμα των Πιν. 4 και 5): εδώ μόνο η συνάφεια των ακραίων αξιών παραμένει έντονη, ενώ εξαφανίζεται η συμμετρία που παρατηρήσαμε στο δεξιό τμήμα. Σε ό,τι αφορά τη δημογραφική διακύμανση, εκτός από τα χωριά με τις μικρότερες πληθυσμιακές απώλειες, η κατανομή των άλλων κατηγοριών στο δείκτη στερείται συμμετρίας. Όσο για το υψόμετρο, η ασυμμετρία είναι έκδηλη παντού, σε τέτοιο σημείο ώστε να αναρωτιόμαστε αν η σχέση έχει στ' αλήθεια κάποιο νόημα, παρά τα μεγάλα ποσοστά που σημειώνονται ως προς τα ορεινά και ημιορεινά χωριά στην κατηγορία άνω του 60% του δείκτη.

Σε τελική ανάλυση, η μεταβλητή που φαίνεται να εξηγεί καλύτερα τη συμπεριφορά αυτών των δεικτών προσήλωσης είναι εκείνη που αποκαλείται συμβατικά «μεταβλητή συνάφειας» (variable contextuelle). Η ανάγνωση των Χαρτών 4 και 5 δείχνει ότι η κατανομή της διπλής κοινωνικής ένταξης που μετρούν αυτοί οι δείκτες είναι συνάρτηση, πάνω από όλα, της τοπικής ενότητας στην οποία ανήκουν τα χωριά. Αυτές οι ενότητες συγκροτούνται στη βάση κριτηρίων τόσο ιστορικών και πολιτισμικών, όσο και κοινωνικοοικονομικών. Εμφανίζονται αρκετά ευδιάκριτα στους χάρτες και μας υποδεικνύουν μια αξιόπιστη οδό

Χάρτης 6.

Διακύμανση πληθυσμού 1961-1991
(δείκτης πληθυσμιακής ερήμωσης II).
Απογεγραμμένος πληθυσμός
επαυξημένος με τον αριθμό
των ψηφισάντων εκπατρισμένων
(εκλογές της 8/4/1990)

για να καταλάβουμε τις συσχετίσεις που αποκαλύπτουν οι πίνακες. Θα αρκεστούμε σε δύο παραδείγματα: το Ζαγόρι, η περιοχή των Καλαριτών και το νοτιοδυτικό τμήμα της πεδιάδας των Ιωαννίνων σημειώνουν τιμές πολύ υψηλές στους δείκτες προσήλωσης. Εντούτοις μόνο οι δύο πρώτες περιοχές είναι καθαρά ορεινές, ενώ η τρίτη περιλαμβάνει ημορεινά και πεδινά χωριά. Επίσης, αν η πληθυσμιακή ερήμωση είναι πράγματι πολύ έντονη στην τρίτη περιοχή, δεν συμβαίνει το ίδιο και με το Ζαγόρι, όπου η μείωση του πληθυσμού είναι μάλλον περιορισμένη (βλ. Χάρτη 2).

Στο άλλο άκρο της κλίμακας σημειώνεται η μαζική παρουσία πολύ ισχνών (ή αρνητικών) τιμών προσήλωσης στην περιοχή του Πωγωνίου, η οποία επεκτείνεται προς Βορρά από ένα τμήμα της Κόνιτσας και προς Νότο από ορισμένα χωριά της Κουρέντας-Τσαρκοβίτσας, καθώς και στην ομάδα των χωριών που περιβάλλουν την πόλη των Ιωαννίνων (με εξαίρεση φυσικά τις περιπτώσεις «άνευ νοήματος»). Και στην περίπτωση αυτή επίσης, αν όλες οι άλλες περιοχές είναι πεδινές, η Κόνιτσα είναι οπωσδήποτε ορεινή. Εξάλλου από την εντονότατη πληθυσμιακή ερήμωση που σημαδεύει τη μεγάλη πλειονότητα αυ-

τών των χωριών εξαιρείται οφθαλμοφανώς η «στεφάνη» των Ιωαννίνων, της οποίας η εξέλιξη είναι θετική.

Η παρέμβαση λοιπόν των εκπατρισμένων εκλογέων τροποποιεί αισθητά το δημογραφικό μόρφωμα του Νομού. Επαναφέροντας αυτό τον πληθυσμό στις τοπικές κοινωνίες καταγωγής του, ο Χάρτης 6 (δείκτης πληθυσμιακής ερήμωσης II) όχι μόνο μειώνει τα ποσοστά της ύφεσης, αλλά και δείχνει, ως προς την πλειονότητα αυτών των κοινοτήτων, μια θετική διακύμανση (να γίνει σύγκριση με το Χάρτη 2, δείκτη πληθυσμιακής ερήμωσης I). Με εξαίρεση τις περιφερειακές περιοχές στα βόρεια και τα δυτικά (Κόνιτσα, Πωγώνι και Κουρέντα-Τσαρκοβίτσα, στις οποίες πρέπει να προστεθούν και μερικά χωριά του Ζαγοριού και των Καλαριτών), όπου η εξέλιξη του πληθυσμού, αν και καταφανώς βελτιωμένη, εξακολουθεί να παραμένει αρνητική, το σύνολο των τοπικών κοινωνιών του Νομού σημειώνει αύξηση του πληθυσμιακού δυναμικού σε σύγκριση με το 1961. Είναι μια διαπίστωση που πρέπει να ληφθεί σοβαρά υπόψη προκειμένου να γίνει οποιαδήποτε ανάλυση ως προς τη σημερινή κατάσταση του «αγροτικού πληθυσμού» και το μέλλον που του επιφυλάσσεται.

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- Comminos, M. (1984), *Clientelistic Politics in Two Greek Districts: Aetolia-Acarnania and Kavala, 1946-67*, διδακτορική διατριβή, London School of Economics.
- Δαμιανάκος, Σ., Ζακοπούλου, Ε., Κασίμης, Χ., Νιτσιάκος, Β. (1997), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου. Η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα: Πλέθρον.
- Δαμιανάκος, Σ. (2002), *Από τον χωρικό στον αγρότη. Η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα: Εξάντας / ΕΚΚΕ.
- Damianakos, S. (1981), «Les fiefs électoraux en Épire», *The Greek Review of Social Research*, ειδικό τεύχος, Αθήνα: ΕΚΚΕ, σ. 49-92.
- Damianakos, S. (2001a), «Les équivoques de la Statistique: dépeuplement et double appartenance sociale en Épire, 1961-1991», στο Damianakos, S. (επιμ.), *Villageois et citadins de Grèce, L'autre et son double*, *Strates*, 10, LADYSS-CNRS, σ. 59-85.
- Damianakos, S. (2001b), «Espace urbain et espace rural en Grèce, fiction statistique et observation sociologique, 1961-1991», στο Burgel, G., Δεμαθάς, Ζ. (επιμ.), *La Grèce face au troisième millénaire. Territoire, économie, société, quarante ans de mutations*, Athènes, Départ. de Développement Economique et Régional de l'Université de Panteios, Laboratoire de Géographie Urbaine de l'Université de Paris X, Nanterre, σ. 121-138.
- Ζακοπούλου, Ε. (2002), «Πολιτική δημογραφία του Νομού Ιωαννίνων, 1961-1991. Το φαινόμενο των καταγομένων», στο Νιτσιάκος, Β., Κασίμης, Χ. (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής, συγκρότηση και μετασχηματισμοί*, Πλέθρον / Δήμος Κόνιτσας, σ. 265-283.
- Καραβίδα, Κ. Δ. (1931/1978), *Αγροτικά. Έρευνα επί της οικονομικής και κοινωνικής μορφολογίας εν Ελλάδι και εν ταις γειτονικάς ολανικαίς χώραις*, Αθήναι (φωτ. αναπαραγωγή Παπαζήσης).
- Πρώτο πενταετές πρόγραμμα οικονομικής και κοινωνικής ανάπτυξης, 1983-1987* (1984), Νομός Ιωαννίνων, Αθήνα.
- Zacopoulou, E. (1986), *Localité et relations de clientèle en Grèce. Le cas d'un village naxiote (Apiranthos) et de ses immigrés à Athènes*, διδακτορική διατριβή, Université de Paris X, Nanterre.